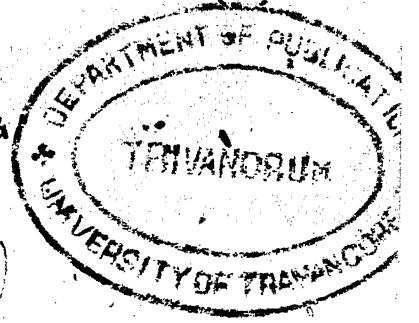

UNIVERSITY OF TRAVANCORE.
TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 154.

SARASVATĪKANTHĀBHARANA

OF

ŚRĪ BHOJĀDEVA

with the commentary *Hṛdayabhāṣiṇī*
Nārāyaṇa Daṇḍanātha.

Part IV.

EDITED BY

Mimāṃsakarātna, Mimāṃsāyīśārada, Vedaśiromani,

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M. A.,

Professor of Sanskrit, University College,

*Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum.*

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1948.

[All Rights Reserved.]

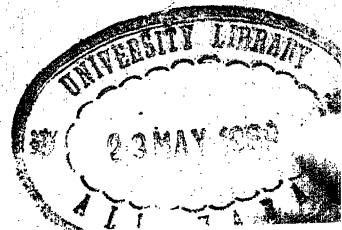
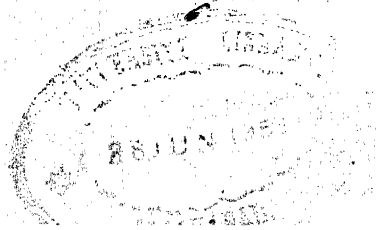

143522

CONTENTS.

	Pages.
Preface	i—iv
Introduction	v—xxii
प्रस्तावना	1—19
Text	1—301
Appendices :—	
I. सूत्रानुक्रमणी	1—17
II. तद्धितप्रत्ययानुक्रमविद्या (चतुर्थोऽध्यायः)	1—21
III. " (पञ्चमोऽध्यायः)	1—21
IV. उदाहरणानुक्रमणी (चतुर्थोऽध्यायः)	1—53
V. " (पञ्चमोऽध्यायः)	1—51
VI. हृदयहारिण्युद्धृतवाक्यानि	1—3
VII. Suggestions	1—3
VIII. पाठभेदाः	1—7
IX. सुद्धिपत्रम्	1—7

- Upendra (founder of the Paramara dynasty)
- Vairisimha I
- Siyyaka I
- Vakpatiraja I
- Vairisimha II (first half of the 10th century)
- (Harsa) Siyyaka II (948-974 A. D.) (Patron of Dhana-
pala, the author of the Prakrit diction-
ary. It was he who made Ujjain the
chief city.)
- Vakpatiraja II Muñja (974-995 A. D.) (A good poet and
patron of Padmagupta, author of
Navasahasankacarita and of Dhanika
and Dhanañjaya, the joint authors of
Dasarupaka.)
- Sindhiraja Navasahasanka (995-1010 A. D.)
- BHOJA (1010-1055 A. D.)
- Jayasimha (1055-1065 A. D.)

As he was a reknowned warrior, so was he a great patron of art and learning, and a distinguished author of many works on diverse subjects. The following works are known to be his though it is probable that some of them are the productions of scholars under his patronage who passed them on in the name of their royal patron.

1. Literature: *Salikatha*, *Srngaramanjari*, *Visran-tavidyavinoda*;
2. Literary Criticism: *Sarasvatikanthabharana* and *Srngarasaptasati*;
3. Grammar: *Sarasvatikanthabharana*;
4. Nighantu: *Sahyamimamalikā*, *Amaravyākhyā*;
5. Dharmasāstra: *Rājamārtānda*, *Yuktikalpataru*, *Vyavahārasamuccaya*, *Ratnāvalī*;

6. Jyautiṣa . *Rājamaṛgāṅka*, *Vidyaṅgaravallabhā*,
Bhujābalanibandha, *Praśnacintā-*
mani;;
7. Yoga : *Yogasūtravṛtti* ;
8. Vaidya : *Rājamaṛgāṅka*, *Cārucaryā*, *Āyurveda-*
sarvasva ;
9. Technical Sciences : *Samarāṅkanasūtradhāra*, *Śāli-*
hoṭronnaya ;
10. Śaiva : *Tattvapraṅkāśa* ;
11. Dhānurveda : *Koḍaṅḍamaṅḍana* ;
12. Music : Exact name not known.

The *Rāmāyaṅacampu* or *Bhojacampu* is believed to be written by this Bhoja, but the colophons in the printed editions declare its author as a native and king of the Vidarbhas which is identical with modern Berar. *Sarasvatīkaṅṭhābharana* is a common name for two important works of Bhoja, one a great grammatical work and the other a work on literary criticism ; the work on grammar is also known by the name *Śabdānusāsana*, as expressed by the author himself in his commentary on the *Yogasūtras*:

शब्दानुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता ।
वृत्तिं राजमृगङ्कसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ॥

It is said that in addition to these works, Bhoja's *Parisaḍ Hall*, one of his cowherds and a few scholars of his court bore the name or title of *Sarasvatīkaṅṭhābharana* (the necklace of Goddess *Sarasvatī*).

The commentator *Daṅḍanātha Nārāyaṅa*, generally known as *Daṅḍanātha* or *Nātha* is certainly earlier than *Mādhavācārya* (middle of the 14th century) the author of *Dhātuvṛtti* which contains several quotations from the work. *Daṅḍanātha* quotes several sections from *Mugdhabodha* (vide *Sanskrit Introduction*) of *Bopaḍeya* who flourished during the latter part of the 13th century. *Daṅḍanātha* may, therefore, be taken to have flourished during the first half of the 14th century.

The editorial work of this volume was originally entrusted to Pandit A. Yajnaswami Sarma, Vyakarana Mahopadhyaya and then to Pandit K. S. Mahadeva Sastri, Vyakarana Mahopadhyaya, when the former was transferred to H. H. the Maharaja's Sanskrit College, Trivandrum. Several Anukramanis were prepared by them for useful reference: the Sūtrānukramaṇī, the Pratyayānukramaṇī, the Udāharaṇānukramaṇī, etc. A Sanskrit Introduction has been written to the work by Pandit Mahadeva Sastri emphasising the importance of Vyākaraṇa as a chief accessory of the Vedas and as a guide to all students of Sanskrit language. The special features of Sarasvatīkaṇṭhābharana such as the recasting of several Pāṇinīyan sūtras, the change of order in the sūtras, the additional elements introduced in the body of the sūtras to make them more comprehensive, etc., have been explained in this Introduction. I have supplemented it with mine own in English tracing the History of Sanskrit grammar from the time of Pāṇini to that of Bhoja and explaining the special features of each work known so far. I have great pleasure in recording my sincere thanks to Pandits A. Yajnaswami Sarma and K. S. Mahadeva Sastri for their co-operation and help in bringing out this work.

University Mus. Library,
Trivandrum, 27-1-1948

V. A. Ramaswami Sastri,
Honorary Director.

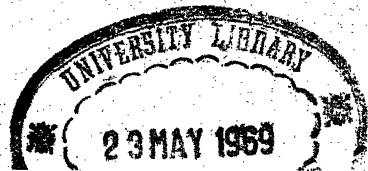
The systematic study of grammar forms an important part of the study of Sanskrit in all ages in India. The study of the Vedas is not complete without the study of their accessories—the six *Vedāṅgas* of which *Vyākaraṇa* is the most important¹. Nearly 2500 years ago flourished Bhagavān Pāṇini, the son of Dākṣī² and ancestor of Vyādi, the author of *Saṅgraha*³; and he composed the great work *Aṣṭādhyāyī* which gave him the unique honour of being regarded as the greatest grammarian of India. No doubt he has drawn on the works of several of his predecessors in the field—Śākalya, Śākatāyana, Āpiśali, Gārgya, Gālava, Cakravarmaṇa, Sphoṭāyana, Bhāradvāja, Kāśyapa, Sauraka, etc., all of whom are mentioned in the *Aṣṭādhyāyī*. Some others he mentions by the title *Ācāryas*. He has also borrowed some technical terms like *pratyāhāras* and *anubandhas* from their works. In fact the main work of Pāṇini consists in the systematisation of the rules with reference to the grammatical changes of words which were current during his time. His *sūtras* pre-suppose the *dhātupāṭha* and *gaṇapāṭha* which many believe are his own productions. Some opine that they are pre-Pāṇinīyan works which are made use of by him⁴. He does not belong to the rank of extremists among grammarians like Yāska who try to give some kind of etymology in all instances and establish the *vyutpattipakṣa*. Śākatāyana who is supposed to be the author of *Unādi sūtras* tries to explain all words by giving some derivation

1. Vide *Mahābhāṣya* Paspasāhnikā, 'प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् ।

2. 'सर्वे सर्वपदादेशा दक्षीपुत्रस्य पाणिनेः'—*Mahābhāṣya*, I-1-20.

3. 'शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः' *Mahābhāṣya*, II-3-66.

4. Vide 'Pāṇini—His place in Sanskrit Literature' by T. Goldstucker, pp. 88, 141; 'The structure of *Aṣṭādhyāyī*' by Pawate, pp. 5-31, 86-88, 110-114; 'Lectures on Patañjali's *Mahābhāṣya*' by Dr. P. S. Subrahmanya Sastri, Vol. I, A. U. S. S. No. 9 Intr. pp. xvii-xxv.

or other. That is why Pāṇini observes 'उणादयो बहुलम्' which signifies that they may be accepted or rejected. As far as possible, he explains the peculiar changes of the Vedic language also, though he uses the word 'बहुलं' in some sūtras like 'न्यत्ययो बहुलम्, बहुलं छन्दसि' in those instances where generalisation or systematisation is absolutely impossible. It is rather very unfortunate that the modern student of Sanskrit grammar omits to study the *svaraprakriyā* and *Vaidika-prakriyā* of the Pāṇiniyan system since they are of little use to understand the classical Sanskrit.

All sūtras are very brief, suggestive and free from any kind of repetition. In this point Pāṇini's sūtras are the greatest and it is said that the saving of half of a *mātrā* would give a grammarian the same pleasure even as at the birth of a son—'अर्धमात्रालाभेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः'. So the sūtras freely borrow words from other sūtras and sometimes even full sūtras from the previous ones and this process is known as 'अनुवाचिः'; if words are borrowed from a succeeding sūtra the process is known as 'अपकर्षः'. Sometimes words are borrowed from sūtras not immediately preceding and then it is known as 'सङ्घट्टकल्पति'. This indicates the brevity and economy of words in a sūtra. The suggestiveness of the sūtras is borne out by what is technically known as 'ज्ञापन' in Pāṇiniyan system. There are many *jñāpaka sūtras* in the *Aṣṭādhyāyī*; for example, the sūtra 'स्तेः स्तुना स्तुः' which enjoins the assimilative change to स्तुत्वं of the sound s and the *tavarga* when it is in close association with sounds ś and *cavarga*. Here there is *yathāsankhya* between the *sthāni* and the *adesa* and not between the *sthāni* and the *nimitta*. This is suggested by the sūtra 'सात्' which negates the same to a *tavarga* preceded by the spirant ś. If there be *yathāsankhya* between the *sthāni* and the *nimitta*, there is no possibility of operating स्तुत्वं to the *tavarga* preceded by ś. So also the word 'सात्' in the sūtra 'सात्' is spoken of for

niyama (restriction of the *prātipadika samjñā*) to the combinations like sentences, all of which have got *prātipadika samjñā* by the अर्थवत्सूत्र. Some sūtras are known as suggestive of certain *paribhāṣās* or rules of interpretation accepted in the *Vyākaraṇa Śāstra*. The separate mention of the two roots *rāj* and *bhrāj* in the sūtra—‘ब्रह्मभस्जसुजसृजमजराजभ्राजच्छ्रुषः’ though *rāj* is found in the body of *bhrāj*; suggests the general rule ‘अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणम्’; since the part *rāj* within *bhrāj* does not convey any sense, *bhrāj* which conveys the sense of shining cannot include the root *rāj* (to shine). Instances can be multiplied to indicate the suggestive aspect of the Pāṇini’s sūtras. But it should also be stated that there are also sūtras which are difficult to understand without a proper commentary. So says Patañjali in his *Bhāṣya* : ‘स्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि तन्नेहादलक्षणम्’; the sūtras cannot be declared unauthoritative in that they are enigmatic or doubtful ; their full significance can be made out by a reference to their commentaries.

Not only had the extreme brevity of the sūtras made them very difficult to understand but their arrangement in a particular order complicated the system very much. For the sake of *anuvṛtti* Pāṇini had to study many unconnected sūtras together. The two sūtras ‘विरतिषेधे परं कार्यम्’ and ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ explain fully the importance of the order of the sūtras in which they are studied. If in the *sapāda-saptādhyāyī* there be any conflict between one sūtra and another in one instance, the latter sūtra is to be applied (by the sūtra ‘विरतिषेधे परं कार्यम्’); and if there be a conflict between a sūtra in the *sapāda-saptādhyāyī* and another in the *tripādī* of the eighth adhyāya or between two sūtras in the *tripādī* itself, the latter is to be rejected (by the sūtra ‘पूर्वत्रासिद्धम्’) and the former is to be applied.

After Pāṇini came Kātyāyana, the *Vārtikakāra*, who supplemented Pāṇini’s sūtras by *vārtikas* to account for the changes which are either left out by Pāṇini or in which some

into vogue after Pāṇini. Both Kātyāyana⁶ and Patañjali⁷ refer to Vyāḍi, the author of *Saṅgraha* containing one lakh of granthas (32 syllables). He is known as *Mikṣāyana* and is likely to be a descendent of Pāṇini. Patañjali refers to him in the *paspaśāhnika* of the *Mahābhāṣya* and states that he has discussed in detail in his work *Saṅgraha* the question of चन्दनित्यत्व, the eternal nature of Sabda. He is also known as the author of many *paribhāṣās*. Some take *Saṅgrahakāra* and the *Vārttikakāra* to be contemporaries.

The *Vārttikas*, some believe, contain only adverse criticism on Pāṇini's sūtras. A close study of Patañjali's *Mahābhāṣya* which is an elaborate and critical commentary on both the sūtras and the *vārttikas* would convince the readers that the *vārttikas* do in many instances explain the full scope of the sūtras by starting discussions in the forms of *pūrvā-pakṣas* and *siddhāntas*. Hence there are many *pūrvāpakṣa-vārttikas* and many *siddhānta-vārttikas* under each sūtra which involves a long discussion. Thus they are defined: उजातुक्तुदुक्तार्थचिन्ताकाः तु वार्तिकम् । It must be said, therefore, that "the object of the *vārttikas* is then no other than this, without bias or prejudice, to discuss such objections as might be raised to the rules of Pāṇini's grammar and on the one hand to justify Pāṇini by defending against unfounded criticism and on the other to correct, reject and add to, the rules laid down by him where defence and justification were considered possible."⁸ It is believed that during Pāṇini's time Sanskrit was even a spoken language and that to explain many new

'द्रव्यभिधानं व्याप्तिः' वार्तिक on I. 2. 64.

'शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः' II. 3. 26.

'सङ्ग्रहे एतस्माधान्तेय परीक्षितम् ।' Mahābhāṣya, Paspaśāhnika.

'सङ्ग्रहे • तावत्कार्यप्रतिद्वन्द्वभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहण-

मिति ।' Mahābhāṣya, Paspaśāhnika.

Wise Dr. Keilhorn's 'Kātyāyana and Patañjali' p. 48.

INTRODUCTION

changes that might have been introduced into the language between the time of Pāṇini and that of Kātyāyana the latter might have naturally introduced some emendations to the sūtras or completely replaced them by his *vārttikas*. For example, the optional rule of nasalisation 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' has been emended with reference to suffixes by the *vārttikā*—'प्रत्यये भाषायां नित्यम्': that nasalisation is to take place *always* in the instances of suffixes (like *mayat*) in the languages spoken by people (eg. तन्मयं, चिन्मात्रम्).

If Kātyāyana had supplemented Pāṇini's sūtras to explain the new changes in the Sanskrit during his time, Patañjali also did the same to account for those that had been newly introduced since the time of Kātyāyana. We can assume that Sanskrit was a spoken language during the times of Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali and it is now an admitted fact that Sanskrit ceased to be a spoken language only by the time of the advent of Christian era. This fact would give the most satisfactory explanation of the well-known maxim among the grammarians — 'यथोत्तरं मुनीनां ग्रामाण्यम्'—of the three grammarians, Pāṇini, Kātyāyana and Patañjali, the last is the greatest authority since he was able to account for all changes introduced during the time of Pāṇini and Kātyāyana better than those two Ācāryas.

Patañjali's *Mahābhāṣya* is the best of the *Bhāṣya* works in Sanskrit. It deals with grammar but its beautiful language and critical method of explanation are beyond parallel. It is an exhaustive and original commentary on both the *sūtras* and the *vārttikas*. In many places he introduces his own *iṣṭis* and either declares both the *sūtras* and *vārttikas* as superfluous or introduces some emendation. Most of the *parihāṣās* are explained by him as being suggested from the *sūtras* or the *vārttikas*.

“एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा— 'व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्निहि सन्देहादलक्षणम्' इति ।” (प्रत्याहारादिकं— लण्) ।

The very fact that Sanskrit had become merely literary written language after the time of Patañjali and that he, as the greatest commentator on these sūtras of Pāṇi and the vārtikas of Kātyāyana, was able to systematise all the changes in that language, gave him a rare and honourable position as a grammarian, which even Pāṇini and Kātyāyana do not enjoy. All later writers on Pāṇiniya system considered him to be the highest authority—'यथोक्तं दुर्नीनां प्रासाप्यम्'—and they were not able to express or establish any view which went against the authority of the Bhāṣya-kāra. Among the Bhāṣyakāras in Sanskrit he alone is generally known as the Mahā-bhāṣyakāra, and his work alone is given the name *Mahābhāṣya*. Now it has become a proverb in Sanskrit among the grammarians: 'महाभाष्यं वा पाठनीयम् महोरिज्यं वा शासनीयम्': that the study and the teaching of Mahābhāṣya are equivalent to the ruling of a kingdom as an independent sovereign.

One important doctrine of the grammarians is शब्द-नित्यत्व—*Eternity of Sound*. Patañjali says that this had been very zealously pleaded and established by Vyāḍi, in his *Saṅgraha*. Kātyāyana had elucidated this aspect of *śabda* very clearly in his opening vārtika—'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे', that the *śabda* is *nitya*, its *artha* viz., *ākṛti* is *nitya* and their relation is also *nitya*. In this respect this vārtika stands on a par with the Jaimini sūtra: 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यादेन सम्बन्धः' (I. 1. 5). While commenting on this vārtika Patañjali waxes eloquent with regard to the meaning and significance of the word 'सिद्धे' that it means *nitya* and signifies *manḡala* at the beginning of the śāstra:—

“येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुराविषाणिनां सम्प्रत्ययो भवति स शब्दः”-

Śabda is that on whose manifestation the correct knowledge of the object which has dewlap, tail, hump, hoof, horns, etc., is produced. The eternal śabda, according to the Vaiyākaraṇas, is the *sphoṭa*, the manifested *śabda*. The manifesting agents of *śabda* are *dhvanis* which are produced by the speaker on a proper adjustment of his vocal organs. While commenting on the *taparasūtra* he speaks of two kinds of *dhvanis*, the *prākṛta-dhvani* and the *vaiṅkṛta-dhvani*, which manifest the *sphoṭa-śabda* --

“ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिश्च सत्तु लक्ष्यते ।

अक्षयो महांश्च केषाञ्चिदुभयं तत्त्वभावतः ॥”

It is the *Prākṛta-dhvani* that when experienced by the *srotendriya* (ear) manifests the true *śabda* which when fully manifested is capable of conveying its *artha*. The properties like *ह्रस्वत्व*, *दीर्घत्व* belong to the *prākṛta-dhvani* and they are superimposed on the *sphoṭa-śabda* as is a general practice that the properties of the manifestor are superimposed on the manifested object. The properties like *drutatva* and *vilambitatva* belong to the *vaiṅkṛta-dhvani* and they are also alike superimposed on the *sphoṭa*.

The doctrine of *sphoṭa*⁹ is further elaborated by Bhartrhari (7th century) in his *Vākya-padīya*. Between Patañjali and Bhartrhari there was no prominent writer on Pāṇini's grammar so far known and it can be even said from a study of *Vākya-padīya* that there was lack of care and enthusiasm among scholars to study grammar, particularly the *Mahābhāṣya*, which is known as *समग्रप्रतिबन्धुक*; on the other hand, there was general enthusiasm to study logic under the guidance of some Ācāryas like Baiji, Saubhava and

9. Vide the author's paper on 'The Doctrine of Sphoṭa'—Annamalai University Journal Vol. I. No. 2. pp. 231—40; Vol. II. No. I. pp. 109—

Haryakṣa whom Bhartṛhari characterises as शुक्लकर्तृचारिणः— followers of dry logic and blames them as responsible for the complete neglect of the study of grammar. It is Candracārya or Candragomin, the author of *Cāndra Vyākaraṇa*, who revived the study of the Pāṇiniyan system after many years. It is said that he got some *āgama-grantha*, probably the *Mahābhāṣya* itself, at the mountain T-ikūta- of. 'पर्वतादानसं लब्धम्'.

Bhartṛhari who is believed to have flourished in the former half of the seventh century, is probably the earliest commentator on the *Mahābhāṣya*. His work *Tripādī*, as the name goes, contains the commentary on the first three pādas of *Mahābhāṣya*. It is still unpublished and preserved in fragments in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. His other great work is *Vākya-pādīya* which is in verses with the author's own commentary in prose. It deals with in the first kāṇḍa, called Brahmakāṇḍa, the doctrine of *sphoṭa*. *Śabda* in the form of *sphoṭa* is the ultimate reality and is even considered the cause of this universe. *Śabda* is equated with the Upaniṣadic Brahman. It creates, preserves and destroys the phenomenal world at Its will with Its^o supreme power called *Kālasakti* which can be equated with the Advaitin's *Māyā* or *Avidyā*. It is the realisation of this *Śabdabrahman* that is considered to be the highest bliss or *mokṣa* :--

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तितेऽर्थभावेन प्रक्रिया जंगतो यतः ॥

The authoritative-ness of the Vedas on supernatural human values like *dharma* and *mokṣa* and their superiority to other *pramānas* (authorities) like *pratyakṣa* and *anumāna*, and the manifold aspects of *śabda* as manifest and the manifested are the important topics on which Bhartṛhari, as a *śabda-monist*, waxes eloquent.

On the authority of It-sing, the Chinese traveller, some believe that Bhartṛhari was a Buddhist and so it was argued that he was different from the author of the *Subhāṣita-trīsatī* on the assumption that the latter ought to be a Hindu. It has already been proved beyond doubt that the author of *Vākya-padīya* cannot be a Buddhist and that he may be identified with the author of the three centuries¹⁰.

To the middle of the 7th century belonged Jayāditya who wrote the famous commentary *Kāśikā* on Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* in collaboration with Vāmana. Jayāditya and his *Kāśikā* are mentioned by It-sing. Jayāditya's collaborator Vāmana must be a different person from his namesake, the author of *Kāvya-lankāra-sūtras* and their *vṛtti* for the latter quotes verses from Māgha's *Śiśupālavadhā*, which refers to *Nyāsa*, a commentary on the entire *Kāśikā-vṛtti*.

Next to Mahābhāṣya *Kāśikā-vṛtti* is the most authoritative commentary on Pāṇini's sūtras and some vārttikas of Kātyāyana. It is most popular among students of Sanskrit grammar. Even today the beginners of Sanskrit grammar study *Kāśikā* in North India as a text book, though in the south, Bhaṭṭoji-Diḷḷita's *Siddhāntakaumudī* has replaced it since it is an easier commentary with a subject-wise arrangement of the sūtras. The popularity of this work cannot be better evidenced than by its two authoritative commentaries *Nyāsa* by Jinendrabuddhi and *Padamañjarī* by Haradatta the former belonging to the 9th century and the latter to the 12th. These works gave the students of grammar a great relief and stimulus for the study of Pāṇiniyan sūtras especially when they were not in a position, in their initial stages, to follow and appreciate the most masterly yet in-

10. Vide the writer's article 'Bhartṛhari a Buddha?' Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference, VIII, Mysore, 1937; and 'Bhartṛhari — a Pre Śaṅkara Advaitin' — Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference, IX, Trivandrum, 1939.

involved method of argumentation adopted in the *Mahābhāṣya* in spite of its simple, majestic and beautiful style in the form of questions and answers. The *Kāśikāvṛtti*, though an independent commentary on the sūtras, follows the *Mahābhāṣya* at every stage, omits the long discussions under several sūtras.

Though Bhartṛhari has commented on the three pādas of *Mahābhāṣya* and added much to the authoritativeness of the work as an original and critical commentary on the sūtras of Pāṇini and the vārttikas of Kāyāyana, yet a systematic study of the work became possible only in the 11th century when Upādhyāya Kaiyaṭa, son of one Jaiyaṭa, wrote his brief, popular and analytic commentary on it, called *Pradīpa*. He pays great homage to Hari or Bhartṛhari who is spoken of as having built a dam to cross the deep ocean of the *Bhāṣya* and says that he has written in his commentary only the essence of Bhartṛhari's work :—

‘तथापि हरिवद्वेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।

क्रममाणः क्षणेः परं तस्य प्राप्तास्मि पशुवत् ॥’

(*Pradīpa-verse 7*).

II

It has already been observed that the study of the Pāṇiniyan sūtras along with the vārttikas and the *Bhāṣya* thereon had become very difficult that not only new commentaries were written on them, but new systems of grammar based on the works of the Trio of the grammarians (मुनित्रयं) with the sūtras simpler in form and technique came into existence. Of such systems the *Cāndra-vyākaraṇa* is the earliest. Its author Candragomin flourished in the beginning of the 6th century and is reported to be the teacher's teacher of Bhartṛhari; the author of *Vākya-padīya*. He was also responsible for the popularisation of the study of the Pāṇiniyan system in the North, particularly the *Mahābhāṣya*, which was in vogue only among the Southerners, during

INTRODUCTION

his time, owing to the overstudy of the dry logic of Baiji, Saubhava and Haryakṣa. He is known throughout as a Buddhist and his system which contains the *sūtras* with his own *vṛtti* was very popular in India, in Tibet and other countries where Buddhism prevailed. A few translations of this work appeared in the Tibetan language about 1000 A. D. His system omitted the *vaidika-prakriyā*, introduced some modifications in the fourteen *Māheśvara-sūtras* by simplifying the *sūtras* 'हयवर्ट्' and 'लण्' into one *sūtra* हयवरलण् and replaced some Pāṇiniyan *pratyāhāras* by his own. His system has been made use of by the authors of the *Kāśikāvṛtti*¹¹.

There are other systems of grammar by Jain writers *Jainendra-vyākaraṇa* by one Pūjyapāda, *Śabdānuśāsan* by Jaina Śakāṭāyana and *Śabdānuśāsana* by Hemacandra. The *Jainendra-vyākaraṇa* is as old as the *Cāndra vyākaraṇa* and it refers to *Īśvarakṛṣṇa*, the author of the *Sāṅkhyakārikās* (4: 3 A.D.) and is presupposed by *Kāśikā vṛtti* of the 7th century. It attempts to condemn the Pāṇiniyan *sūtras* and the *vārttikas* of Kātyāyana. It retains the Pāṇiniyan *pratyāhāras* though it omits the *vaidika-prakriyā*.

It has two commentaries, one by Abhayānandī (c. 7th A. D.) and the other called *Śabdārṇavacandrikā* by Somadeva¹².

Jaina Śakāṭāyana's *Śabdānuśāsana* is again a compilation from the works of Pāṇini, Kātyāyana, Patañjali, Candragomin and Pūjyapāda. Many Pāṇiniyan *sūtras* are incorporated in this work by Śakāṭāyana without any change. His work has four *adhyāyas* of four *pādas* each. He has given thirteen *pratyāhāra-sūtras* and following the suggestion of Kātyāyana omitted the vowel and assigned therein a place to *ayogavāhas*. He has also omitted the

11. vide Dr. S. K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammar*, pp. 57-62.

12. *ibid.*, pp. 62-68.

vaidic section. This author is also credited with the authorship of another work, *Amoghavṛtti*. It has two good commentaries, (1) *Nyāsa*, (quoted in *Mādhavīya-Dhātuvṛtti*), by Prabhācandrācārya, and (2) *Cintāmani* by Yaśovarman¹³.

Hemacandra's *Śabdānuśāsana* is another work which contains important matter on the subject drawn from the works of all his predecessors. He has also written a commentary on the sūtras, *Śabdānuśāsana-Bṛhadvṛtti*. His work has eight adhyāyas of four *pādas* each. His date is about 1100 A. D. He wrote his *Śabdānuśāsana* at the request of king Jayasimha who died in 1143 A.D. He wrote his *Yogasāstra* to please Kumārapāla, the nephew and successor of Jayasimha. The last adhyāya of his work deals exclusively with the *Prākṛt* languages which were then in the most flourishing condition. Like his predecessors he has also written his *Dhātupāṭha*, *Unādisūtras*, *Līṅgānuśāsana*, *Gaṇapāṭha* and *Paribhāṣāpāṭha*.

Another independent school known as *Kātantra*, *Kaumāra* or *Kālāpa* was started by one Sarvavarman about 800 A. D. or a little earlier. The *Kātantra* grammar was not the creation of a school, but was rather meant to satisfy a real popular need; and looking to the intrinsic merits of the work itself, as also to the host of commentators that have been attracted towards it, it is clear that the work must have served its purpose pretty well, at least for a time¹⁴. The work has four parts: सन्धि, नाम, आख्यात and क्त. Some commentators like Durgasimha say that the last section is by a later author. Here also the *vaidika-prākriyā* is omitted. Some *pratyāharas* are dispensed with in the work and simpler *saṃjāts* like *svara*, *vyañjana* and *saṃdāsa* are used in their places. There is the topical arrangement of sūtras instead of the artificial one of Pāṇini.

There is another school of grammar known as the *Sārasvata* school which flourished about 1250 A. D. It is said that this school rose and came to prominence under the patronage of some Mubammadan rulers of India who felt it necessary to promote the study of Sanskrit. This system is both brief and simple. It is conjectured by some that the author of the sūtras of the *Sārasvata* grammar is one Narendracārya. Anubhūtiśvarūpācārya is known as having arranged the *Sārasvata-sūtras* in a better and logical order. He is earlier than one Pañjarāja (1450 A. D.) the earliest commentator on *Sārasvata-sūtras*. There are other commentaries on this work: (1) Amṛtabhāratī's *Subodhikā*, about the 15th century, which mentions Narendra, (2) Kṣemendra's commentary (about the 16th century) which also mentions Narendra, (3) Candrakīrti's *Subodhikā* or *Dīpikā* (16th century). It has several other commentaries which show the popularity of the work at the particular period to meet the need of the times. It has even attracted some early European scholars like Wilkins who attempted to write Anglo Sanskrit grammars. By the appearance of *Siddhāntakaumudī* in the field, it has lost all its popularity and has very little following.

Bopadeva's *Mugdhabodha* (13th century) was another attempt on the model of the *Kātantra*. He presumed Pāṇini's pratyāhāras but omitted the Vedic peculiarities. The striking feature in this work is the new method of illustrations giving only the names of Hari, Hara and other Gods. He has dispensed with the *its* or indicatory sounds adopted in the Pāṇiniyan system; so his pratyāhāras have become very difficult to understand. His system was never popular though it enjoyed currency in its original place just before the rise of the Maratha power, which however, gave a fresh stimulus for the revival of Pāṇiniyan system all over India. Like other systems many commentaries and digests on this work were produced and the most prominent commentary is that of Rāmātarkavāgīśa,

a profound logician and grammarian of the 16th or 17th century. Bopadeva's other work is *Kavikalpadruma* which contains a list of roots arranged according to their endings. He has also written a commentary on it which contains numerous quotations from early works¹⁵.

A similar attempt but of a more exhaustive character has been made by King Bhoja in his famous *Sarasvatī-kānthābharana* which may be considered a brilliant success among the imitators of Pāṇini. The most noteworthy feature of the work is that it contains the carefully unified result of the author's comparative study of the unique Trio of the grammarians and their commentators before his time and the imitations of Pāṇini, such as the *Cāndra*. Just like the *Aṣṭādhyāyī*, this work has eight adhyāyas and it has not omitted the *Vaidika prakaraṇa*. But to make his system easier to follow, Bhoja has copied Pāṇiniyan sūtras in many places and has composed many sūtras containing the sum-total result of the Pāṇiniyan sūtras, Kātyāyana's Vārttikas, the Gaṇapāṭha, etc. The Pāṇiniyan sūtra, 'प्रदयः' is converted by Bhoja as : 'प्रपरापसमन्वनिर्दुर्व्याङ्म्यधिप्रतिपरुपात्यपि-सूदमयः' (S. K. Pt. I, p. 39 — I. 1. 127) by incorporating into the sūtra all the *nipātas* beginning with प्र studied by Pāṇini in his *Gaṇapāṭha*. Some of the well-known *paribhāṣās* and *nyāyas* are included among the sūtras. The well-known definition of *apavāda* or *bādhaka* is given as a sūtra : 'देन नाप्रते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधकः' (I. 2. 107) and the superiority of the *apavāda śāstra* to the *utsarga* is explained by the sūtra : 'सत्सर्गापवादयोरपवादो त्रिभिर्वलीयान्' (I. 2. 110) on the ground of the *niravakāśawa*. Similarly the superiority of the *nitya-śāstra* to the *anitya-śāstra* and that of the *antarāṅga* to the *bahirāṅga* is explained by the sūtras 'बह्वचिन्त्यमनित्यात्' (I. 2. 108), 'अन्तराङ्गं बहिरङ्गात्' (I. 2. 109) and 'आसिद्धं बहिरङ्गान्तराङ्गे' (I. 2. 84). Such well-

known rules do not find a place in the Pāṇiniyan sūtras though in certain instances the Vārttikakāra has supplimented them by his vārttikas. The *paribhāṣā* 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादकक्षणम्' has been incorporated as a sūtra 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' (I. 2.132) with the omission of the latter part of the *paribhāṣā*. Similarly the well-known nyāya is incorporated as a sūtra: सिद्धे सत्वारम्भो नियमार्थः which is already illustrated by the word 'समास' in the sūtra 'कृतद्वितसमासाश्च'. The maxim 'गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' (I. 2-86) is another sūtra and the necessity to adopt it is suggested by the part तम in the word साधकतमं in the Pāṇinisūtra 'साधकतमं करणम्'. Such instances can be multiplied to prove that what Pāṇini and his followers used to explain by ज्ञापन or suggestiveness, Bhoja explained by *separate sūtras* in order to make his system easily understood by all. Though he also adopts the *anuvṛtti* process as found in the Pāṇiniyan sūtras he does not make his system very much complicated.

His subject-wise arrangement of the sūtras into Adhyāyas and Pādas is as follows :

Adhyāya	Pāda	Subject
I	i	Samjñās
"	ii	Paribhāṣās
"	iii-iv }	Kṛt-pratyayas
II	i iv }	
III	i	Vibhakti-pratyayas
"	ii.iii	Samāsas
"	iv	StrI-pratyayas
IV	i-iv }	Taddhita-pratyayas
V	i-iv }	
VI	i-iv }	Padakāryas including sandhi
VII	i iv }	aluk-samāsa and samāsaśā raya vidhi
VIII	i-iv	Vaidika and Svaya prakriyas.

INTRODUCTION

Even on a cursory glance of Bhoja's arrangement of sūtras given above by thorough subject-wise basis one would feel very much relieved of the heavy burden that one has to bear in the study of Pāṇiniyan sūtras which may be more scientific from the point of view of the conception of sūtras. Pāṇini has studied all the lakāra-pratyayas (personal suffixes) in the third adhyāya together with their substitutes *tip, tas, jhi* etc., *se* for *thās*, etc., but a few others in the seventh adhyāya under the *anḡādhikāra*. Similarly the case-affixes *su, au, jas*, etc., are studied in the fourth adhyāya but a few substitutes for them like *ais* for *bhis* are given in the seventh adhyāya. Bhoja, however, studies them all in one place, in the III adhyāya. Patañjali himself questions the propriety of Pāṇini studying a few suffixes in the III adhyāya and the rest in the VII adhyāya; and after a due discussion he concludes that much is not gained by Pāṇini by putting a few in the *anḡādhikāra* since the so-called uses of the *anḡādhikāra* can be even otherwise achieved: Cf.

“कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि? अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारणदीर्घत्वे । लिङ्ग्यत्वे प्रयोजनम् । अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । लुङ्गादि-
ष्वङ्गाद्यै प्रयोजनम् । इयङ्गुवङ्गुष्मदस्मत्तातङ्गामिनुङ्गानेमुङ्गेहस्वमिदीर्घमित-
त्त्वानि । .... नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम्? अर्थवद्ग्रहण-
प्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि ।
कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं न भविष्यति । कचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य
नेति ।” (*Mahābhāṣya*, VI. 4-1).

More instances of Bhoja's attempts at deviation from and simplification of the Pāṇiniyan arrangement of sūtras are given in the Sanskrit Introduction.

A more commendable attempt of Bhoja is his justification of such usages as would require grammatical sanction especially when they are rejected as unscientific and false by the Bhāṣyakāra and the Vṛttikāra, but which were accepted by great poets and other writers in Sanskrit. In such instances he follows the Katantra system of grammar which

had already advanced in this direction. The formation आग्नेयः in the sense of अग्नायी देवता अस्मि स्थालीपाकः is objected to by the Vrttikāra on the ground that there is no provision for पुंवद्भावः। So the popular formations, 'वमितः, जपितः, आश्वसितः, विश्रामः' are also objected to. Similarly the forms दृढभक्तिः, दृढभक्तिः, cannot be called correct in as much as the word भक्ति finds a place in the *priyādi gaṇa* and as such the forms दृढ and दृष्ट in the compound cannot have *pumvadbhāva* when they are followed by the word भक्ति। But Bhoja, following Kātantra system, makes special attempts to form these words in the following sūtras : 'हे आग्नायी', 'अपिबभ्याश्चक्षिविश्चसिभ्यश्च', 'विश्रमेर्वा', 'भक्तौ च कर्मसाधनायाम्'।

The formation of words परेद्यवि in the alternate sense of पूर्वतरे परतरे वा अहनि, परारि in the alternate sense of पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे, परत् in the alternate sense of पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा संवत्सरे by separate sūtras 'पूर्वतरपरतराभ्यामेद्यविः परश्च', 'आरिः संवत्सर', 'पूर्वाद्दुब', 'परात्' (V. 3. 30-33) are very interesting, especially when these words are explained in the Bhāṣya in a restricted sense पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वतरे संवत्सरे, पूर्वस्मिन् संवत्सरे respectively. Again certain formations like हिमेडुः in the sense 'हिमं न सहते', are explained by Bhoja in the opposite sense ; cf. हिमात्सहते चेडुः (V. 2-226). All these deviations and departures from the Bhāṣya and other texts are the results of his over-anxiety of and care for making his system up-to-date by incorporating all changes of words both phonetic and semantic from the times of those Ācāryas to his day. In this respect Bhoja has done a signal service to the cause of Sanskrit language and its grammatical literature.

Thus king Bhoja's *Sabdānuśāsana*, otherwise known as *Sarasvatīkaṇṭhābharaṇa*, is an able, popular and very successful compendium of all grammatical rules in Sanskrit available in his time. That his work was well received is attested by the statement of the great Kerala poet and grammarian Melputtūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatiri who make the following observations in his works :

दृष्ट्वा शास्त्रेणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः

प्रोचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।

तद्द्रष्टान्यवदत्पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि-

ल्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादन्नः ॥

(अपाणिनीयप्रमाणता)

पाणिन्युक्तं प्रमाणं न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं

केऽप्याहुस्तल्लषिष्ठं न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।

बह्वङ्गीकारभेदो भवति गुणवशात्पाणिनेः प्राक्कथं वा

पूर्वोक्तं पाणिनिश्चाप्यनुवदति विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥

(प्रक्रियासर्वस्वम्)

V. A. RAMASWAMI SASTRI.

॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना ।

तुरीयोऽयं भागः श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृतया हृदयहारिण्या-
ख्यया वृत्त्या समुद्दीपितस्य श्रीभोजदेवविरचितस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्य ।
भागे चास्मिन् प्रत्येकं पादचतुष्टयीपरिमितौ पञ्चमषष्ठावध्यायौ परिपूर्णौ । तत्र
पञ्चमेऽध्याये तुरीयाध्यायप्रपञ्चितावशिष्टस्तद्वितैकदेशः, समासान्तविधयः,
षष्ठे चाध्याये सन्धिकार्याणि, अलुक्समासः, समासाश्रयविधयः, अङ्ग-
कार्यैकदेशश्च सङ्गृह्यन्ते । समायोजिता चान्ते काचित् सूत्राणां तद्वित-
प्रत्ययानामुदाहरणादीनामप्यनुक्रमणी सौकर्याय ।

इहखलु निखिलपुरुषार्थमूलत्वेनाम्नातस्य परब्रह्मणो निःश्वसितस्य
शब्दात्मकस्य वेदस्योपकारकतयाङ्गत्वेन परिगणितेषु शिक्षादिषु षट्स्वपि
व्याकरणमेव प्रधानं भवति । तथाच महाभाष्यं — ‘प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु
व्याकरणं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति’ इति । प्राधान्यं च
व्याकरणस्य ‘मुखं व्याकरणं स्मृतम्’ इति वचनाद् यथा शरीरावयवेषु अन्न-
पानादिप्रवेशनद्वारा शरीरनिर्वाहकत्वाद् मुखस्य, एवं शब्दार्थोभयप्रतिपत्ति-
साधनतया वेदस्वरूपनिर्वाहकत्वेन मुखस्थानीयत्वात् । व्याकरणं हि नाम
व्याक्रियन्ते विशेषेण प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकरूपनया साधुतया बोध्यन्तेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या पदपदार्थावगमद्वारा वाक्यवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुतया वेदार्थनिर्णायक
भवति । न ह्यन्यदहते व्याकरणात् शब्दार्थप्रतिपत्तिसाधनं किमपि । तथाह्यभि-
युक्ताः —

“ शब्दार्थसम्बन्धनिमित्तत्वं
वाच्याविशेषेऽपिच साध्वसाधुन् ।
साधुप्रयोगानुचितांश्च शिष्टान्
न वेद यो व्याकरणं न वेद ॥”

इति । किञ्चार्थज्ञानमन्तरा केवलानुपूर्वीपठनमात्रेण न किमपि फलमुत्पद्यते ।

“स्थाणुरयं भारहारः किलामू-
दधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥”

“एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्
भवति ।”

“यदधीतमविज्ञातं* निगादेनैव शब्द्यते ।
अनन्नाविव-शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥”

इत्यादिभिः प्रमाणशतैरर्थज्ञानपूर्वकाध्ययनस्यैवाभ्युदयहेतुत्वस्मरणात् ।

किञ्च न केवलं पदपदार्थज्ञानमेव व्याकरणाध्ययनस्य फलम्, अपि तु
वेदार्थज्ञानपूर्वकं शुद्धतत्तन्मन्त्रैस्ताद्विहितकर्मानुष्ठानेन स्वर्गादिसुखप्राप्तिः उपनि-
षदर्थज्ञानेन परमपुरुषार्थावाप्तिश्च । तथाच वाक्यपदीयम् —

“आसत्त्वं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥

प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः ।

यत् तत् पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः ॥

अर्थप्रकृतितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

ष्वित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥

अर्थार्थजातयः सर्वाः शब्दाप्रकृतिनिबन्धनाः ।

तथैव लोके विद्वानामेषा विद्या परायणम् ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्षमाणांतामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

विज्ञानार्थमिति । अत्रादित्येवमादिसंस्कारत्वाद् अर्थापरिज्ञानाद् वा इति

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ।

छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमयी तनुम् ॥

.....

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते ।

तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥” (का. १. श्लो० ११-२२.)

इति । उक्तं च —

“शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥” (पदमञ्जरी-

• Page 9. Benares edition)

इति । एवञ्च पदपदार्थावगमहेतुतया परम्परया परमपुरुषार्थप्रापकृतया ‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इत्यागमाच्चाध्येयं व्याकरणमिति स्थितम् ।

अपिच, ‘अपदं न प्रयुञ्जीत’ इति वाक्येनापरिनिष्ठितस्य शब्दस्य प्रयोगनिषेधात्, ‘न म्लेच्छित्तवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः’ इत्यादिश्रुत्यापशब्दभाषणप्रतिषेधात्,

“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥”-

इति शिक्षावचनेनापशब्दभाषणे प्रत्यवायदर्शनात्, ‘अदधीतम् —’ इत्यादिन वचनेन निगदपाठस्यानर्थक्यश्रवणात्,

“यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान् यथावद् व्यवहारकाले ।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः ॥”

‘एकः शब्दः —’ इत्यादिना साधुशब्दज्ञानस्य प्रयोगस्य चाभ्युदयहेतुत्वं श्रवणात्,

“यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च भीमांसतेऽध्वरम् ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ ॥” (पदमञ्जरी- Page 9.)

इत्यादिवचनेन श्रेयोहेतुत्वप्रतिपादनात्, ‘चत्वारि शृङ्गाः’ इति मन्त्रे शब्दपरि-
ज्ञातुर्महादेवश्च शब्दसाधुत्वज्ञानस्यात्यन्तापेक्षितत्वात्, किं बहुना

“उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।

प्रदीप्तभूतं सर्वासां विद्यानां यदवस्थितम् ॥” (पदमञ्जरी- Page 13.)

इत्याद्यभियुक्तवचनेन सर्वशास्त्रोपकारकत्वाच्चावश्यमध्येयं व्याकरणमिति निर्वि-
वादम् । अत एवच पुराकरूपेषु वेदाध्ययनवद् व्याकरणाध्ययनमपि प्रावर्तिष्ट ।
तथाच महाभाष्यम् — 'पुराकरूप एतदासीत् — संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा
व्याकरणं स्माधीयते । तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा
उपदिश्यन्ते । तदद्यत्वे न तथा । वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति ' इति ।

तादिदं व्याकरणमैन्द्रं चान्द्रमित्यादिप्रस्थानभेदभिन्नमष्टधेति

“इन्द्रश्चैन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयस्यष्टादिशाब्दिकाः ॥ ”

इति बोपदेवीयकविकल्पद्रुमादवगम्यते । परं तु

“अष्टादशपुराणानि नव व्याकरणानि च ।

निर्मथ्य चतुरो वेदान् मुनिना भारतं कृतम् ॥”

इति षष्ठेन, 'सोऽयं नवव्याकरणार्थवेत्ता' इति वाक्यात्, स्फोटायनस्य,
सेनकस्य, भारद्वाजस्य इत्यादिनाष्टाध्याय्यां पाणिनिनैवाचार्यान्तराणां सरणाच्चा-
न्यान्यपि व्याकरणान्यासन्निति स्फुटमनुमीयते ।

एवं सत्स्वपि प्राचीनेषु पाणिनिपूर्वकालिकेषु बहुषु व्याकरणेषु तेषा-
मसम्पूर्णतया कालाननुगुणत्वात्, 'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवो भवन्ति'
इति वचनानुसारेण भगवान् पाणिनिः तपसा महेश्वरमाराध्य तत्प्रसादात्
चतुर्दशसूत्रीं व्याकरणशास्त्रमूलभूतां सम्प्राप्य महता प्रणिधानेन प्राचीनाचार्य-
मतान्यप्यनूय 'वृद्धिरादैच्' इत्यारभ्याष्टभिरध्यायैर्लौकिकवैदिकोभयविधशब्दसा-
धुत्वप्रतिपादिकां व्याकरणस्मृतिमुपनिबन्ध । यद्यपि साकल्येन सर्वेषां वैदि-
कानां शब्दानामनुशासनं न क्रियते तथापि सर्वशाखासाधारणानि लक्षणानि
सङ्गृहीतान्येवेति लोकवेदोभयानुग्राहकत्वमस्याव्याहतमेव । तथाचोक्तं भाष्ये—
'सर्ववेदपारिपदं हीदं शास्त्रम्' इति । 'अथ शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां
लौकिकानां वैदिकानां च' इति च । किञ्च प्रतिशास्त्रं तत्तद्विशेषलक्षणप्रतिपादक-
प्रतिशास्त्रात्मकलक्षणस्य विद्यमानत्वात् तेषामेव पुनः प्रतिपादने वैयर्थ्यं च ।
प्रतिशास्त्रानां सर्वेषां छन्दोमात्रविषयत्वेन शाकटायनादीनां च केषांचित् लौकिक-
मात्रविषयत्वेन च पाणिनीयस्यैव तन्त्रस्योभयानुग्राहकस्य सर्वोपास्यता समभूत् ।

गहनतया दुर्ज्ञेयार्थतया चाध्येतृजनानुग्रहाय कुणिप्रभृतिभिराचार्यैः 'सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः' इति लक्षणलक्षितं वृत्तिसंज्ञितं विवरणमकारि । व्याडिनाम्ना-चार्येण लक्षणग्रन्थपरिमितमष्टाध्यायीविवरणात्मकं सङ्ग्रहाख्यं च ग्रन्थरत्नं व्यरचि । एवं कात्यायनीयवार्तिकेनोपबृंहितं विवरणादिभिश्च समुद्दीपितं, पाणिनीयं तन्त्रं सर्वतो लब्धप्रचारं प्रावर्तत ।

अथ च गच्छति काले जनानामालस्यदोषाद् वेदवेदाङ्गाध्ययनविमुखतया च सङ्ग्रहेऽस्तं प्राप्ते पाणिनीयमपि तन्त्रं विनष्टकल्पमवर्तिष्ट । तदात्वे च परमकृपालुर्भगवान् पतञ्जलिराचार्यो जीर्णप्रायं पाणिनीयं दर्शनमुद्धर्तुकामः सङ्ग्रहप्रतिपादितान् निखिलानप्यर्थान् सङ्गृह्य न्यायजटिलैर्वाक्यैः

“सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः ।
स्वंपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥”
“यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम् ।
वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥”

इति लक्षणलक्षितं महाभाष्यग्रन्थं विरचय्य शिष्यानध्यापयामास । अथास्मिन्ना-कालवशेन दुर्दशां नीते ग्रन्थमात्रावस्थिते चन्द्रादिभिराचार्यैर्महाभाष्यमनुरुन्धा-नैरेव स्वं स्वं व्याकरणं विरचय्य महाभाष्येण सह प्रवर्तितमासीत् ।*

* “प्रायेण संक्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।
सम्प्राप्य वैयाकरणान् संग्रहेऽस्तमुपागते ॥
छूतऽथ पतञ्जलिना गुह्यता तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगात्रे नाम्नीर्यादुस्तान इव सौष्ठवात् ।
तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ॥
वैजिसौभवहर्षकैः शुष्कतर्कानुसारिभिः ।
आर्षे विप्लाविते ग्रन्थे सङ्ग्रहप्रतिकञ्चुके ॥
यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।
काले स दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः ॥
पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः ।
स नीतो बहुशास्त्रत्वं चन्द्राचार्यादिभि पुनः ॥”

वाक्यपदीयम् का. २. २४- ४८४-४८९.

“चन्द्राचार्यादिभेर्लब्ध्वादेशं तस्मात् तदागमम् ।
प्रवर्तितं महाभाष्यं स्वं च व्याकरणं महत् ॥”

एवं चन्द्राचार्यादिभिः पुनरुज्जीवितमिदं पाणिनीयं तन्त्रं भर्तृहरि—
वामन — जयादित्य — न्यासकार — कैयटादिभिरनेकैः पण्डितप्रकाण्डैर्वृत्त्यादि-
भिरुपबृंहितं पठनपाठनादिभिर्बहुशः प्रचारपदवीं प्रापितं सुप्रतिष्ठितमभूत् ।

अथच गच्छति काले जनानां संक्षेपाभिरुचिं पश्यन्तः पाणिनीयस्य
तन्त्रस्यातिविपुलतां बह्वायाससाध्यतां च मन्वानाः केचनाचार्याः कातन्त्रादि-
कान्नातिविस्तृतान् ग्रन्थान् विरचय्य लोकाननुजगृहूः ।

एवमपि लोकवेदोभयानुग्राहकत्वादावत्वाद् बहुभिरादृतत्वाद् व्याख्या-
शतैरुपबृंहितत्वाच्च सर्वतोमुखीं प्रतिष्ठामास्थाय प्रावर्तमानेऽस्मिन् पाणिनीये तन्त्रे
वार्त्तिकगणपाठादिसापेक्षतयाव्येतृणामतीव क्लेशजालं पश्यन्नाचार्यदेशीयो
भोजदेवः बहुग्रन्थालोडनमन्तरा एकैवैव ग्रन्थेनाधीतेन कृत्वस्यापि व्याकरण-
शास्त्रस्य लघुनोपायेन प्रतिपत्तावस्तुपायं चिन्तयन् प्रायेण पाणिनिभेवा-
नुरुन्धानः तत्र तत्र चान्द्रकातन्त्रादिगतानप्यर्थान् यावदपेक्षं सञ्चित्य वार्त्तिक-
गणोणादिपरिभाषापाठादिदृष्टान्नादिकं निखिलमपि दृग्गृह्य पाणिन्यननुशिष्टानां
तत्तत्समयसमुच्चितानां महाकविभिरन्यैश्च साधुतया प्रयुज्यमानानां शब्दाना-
मप्यनुशासनं विदधत् सरस्वतीकण्ठाभरणाख्यं ग्रन्थरत्नं विनिर्ममे ।

तथाचोक्तं वैयाकरणशिरोमणिभिर्नारायणभट्टपादैः—

“दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः

प्राचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कात्यायनः प्रोक्तवान् ।

तद्भ्रष्टान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि-

ल्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादयः ॥ ”

इति । (अपाणिनीयप्रमाणतारा— page 13)

असिंश्च सरस्वतीकण्ठाभरणेऽध्येतृजनसौकर्याय महान् यत्नः कृतो
दृश्यते भोजदेवेन । इहहि पाणिनीयं तन्त्रमधिजिगांसमानानां महान् क्लेशः
सम्पद्यते । तथाहि—क्वचिद् ज्ञापकेन क्वचिद् योगविभागेन कुत्रचिद् व्याख्या-
मेन क्वचन पदानामनुकरणेन क्वचिच्च मण्डूकप्लुत्या क्वचिच्च परिगणनेन एकत्र
भाष्यार्थपरिशीलनेन इतरत्र वार्त्तिकपरिचिन्तनेन अपरत्र च गणपाठादिशीलनेन ते

तेऽर्थाः साधनीया इत्यन्ते । तानेतान् बलेशान् परिजिहीषुर्भोजदेवः गणपठि-
तान् शब्दान्, परिभाषाः, ज्ञापक-भाष्येष्टि-वार्तिक-व्याख्यागम्यानर्थाश्च
सूत्ररूपेण ग्रन्थशरीर एव समयोजयत् । क्वचित् तत्र तत्र विप्रकीर्णानां सूत्रा-
णामेकत्रैव समावेशेन, क्वचिच्च प्रकरणादिविनिमयेन, सूत्राणां प्रदेशविनिमयेन
पौर्वापर्यविपरिणामादिना च महती सौकर्यसम्पत्तिः सम्पादिता । स्थालीपुलाक-
न्यायेन कानिचन परमुदाह्रियन्ते :—

पाणिनिर्हि वृद्धिरादैज् इत्येवमादिकानि संज्ञासूत्राणि कानिचन प्रथमे-
ऽध्याये, तत्पुरुषः, सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः इत्येवमादीनि कानिचन द्वितीये, सना-
घन्ता धातवः इत्यादीनि तृतीये, पूर्वोऽभ्यासः इत्यादीनि च कानिचन षष्ठे
इत्येवं विप्रकीर्णतया संज्ञाः समसूत्रयत् । नचैतेषामेवं विप्रकीर्णतया तत्र तत्र
पाठे विशिष्य किमपि प्रयोजनं इत्यते । एकत्रैव समाहारेण पाठे महत् सौकर्यं
स्यादध्येतृणामिति मन्वानो भोजदेवः शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहोपयोगितया संज्ञा-
सूत्राणां शास्त्रारम्भ एव पाठः समुचित इति प्रथमाध्यायप्रथमपाद एव तानि
पपाठ । यानि पुनस्त्रिचतुराणि सूत्राणि 'अव्ययीभावः' इत्यादीनि तृतीयाध्याये
पठ्यन्ते तानि चाधिकारसूत्राणीति न कोऽपि दोषः ।

एवं पाणिनिना तत्र तत्र पाठितानि परिभाषासूत्राणि भाष्यवार्तिकयो-
र्निबद्धानि ज्ञापकन्यायसिद्धानि वाचनिकानि च परिभाषारूपाणि सर्वाण्यपि सङ्गृ-
ह्य प्रथमाध्यायद्वितीयपाद एव पपाठ । तथोणादीनां कृत्सु, फिट्सूत्राणां
स्वरप्रकरणे, गणपठितानां च शब्दानां यथायथं तत्र तत्रैव च प्रकरणे सूत्र-
शरीरेष्वेव समावेशेनेन च वार्तिकगणपाठादिबहुग्रन्थपरिशीलनपरिवलेशं दूरी-
कुर्वता महदुपकृतमध्येतृमण्डलस्य ।

तथा पाणिनीयात् प्रस्थानात् सूत्राणां केषांचन प्रदेशविनिमयेन च महत्
सौकर्यमापादितम् । यथा—पाणिनिर्हि तृतीयाध्याये लस्य, तिस्रसृष्टि इति
ऋदेशत्वेन तिब्रदीन् विधाय तेषामेव तिवादीनामागमादेशादीन् थासः से
इत्येवमादीन् कांश्चन तत्रैव पठित्वा कांश्चन परं ज्ञोऽन्तः अदभ्यस्तात् इत्यादि-
कान् सप्तमाध्याये पपाठ । तथा तुरीयाध्याये व्याप्प्रतिपदिकात् स्वौजसिति
सुपं विधाय तदादेशादीन् अतो भिस ऐस् इत्यादिकान् सप्तमेऽङ्गाधिकारे
पपाठ । भोजस्तु तानेतान् पाणिनीयाङ्गाधिकारगतान् सकलानपि विधीन्
तृतीयाध्याये एव तत्तत्प्रत्ययविधिसमनन्तरमेव पपाठ । मन्ये युक्तं चैतत्—यत्

तत्त्वत्ययविधानानन्तरमेव बोद्धृजनानुग्रहाय तदादेशादीनामपि विधानम् ।
किञ्च नहोतेषामङ्गाधिकार एव पाठे विशिष्य फलं दृश्यते । अत एव च भाष्ये
'कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारण-
दीर्घत्वे । लिङ्घत्वे प्रयोजनम् । अतो भिस^१ ऐस्त्वे प्रयोजनम् । लुङादिष्व-
हाटौ प्रयोजनम् । इथङुवङ्युष्मदस्मत्तातङामिनुडानेमुकेह्रस्वयिदीर्घमित्त्वानि'
इति प्रपञ्चितेषु प्रयोजनेषु 'नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्-
ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि ।
कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्यैत्येवं न भविष्यति । क्वचित् प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य
नेति' (६-४-१) इति अतो भिस ऐम् इत्येवमार्दिषु केषुचिदर्थवद्ग्रहणप्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषाभ्यामेवानिष्टनिवारणसम्भवात् तेषामङ्गाधिकारपाठे फलाभाव उप-
पादितः ।

तथा पाणिनिना द्वितीयाध्याये आर्धधातुके इति प्रकृत्य पठिताः
अदो जग्धिरित्येवमादिकाः प्रकृत्यादेशाः प्रकृत्यधिकारे एवान्तर्भाविता
भोजेन । प्रकृत्यादेशानां प्रकृत्यधिकार एव पाठस्यौचित्यात् । एषां च पुनः
सूत्राणां प्रकृत्यधिकारपाठे कैयटादिभिः समुद्भाविता दोषाश्च यत्नान्तरेण मन्ये
परिहृताः । तथाहि—सूत्राणामेषामङ्गाधिकारीयार्धधातुकाधिकारपाठे वक्ष्य-
माणो दोष उद्भावितः कैयटेन । तथाच तद्वाक्यम्—(६-४-४६-सूत्रे) 'अथ
द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः । एवं
हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । धामाच्छास्त्रीये कार्ये
कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्याद्, अनादेश-
सैव तु स्यात् । तथा चरुयतुरित्यादौ ख्याजोऽसिद्धत्वादाहोपाप्रसङ्गः' इति ।
एतावता चाङ्गाधिकारगतभाधिकारान्तर्भूतार्धधातुकाधिकारपाठ एव दोषोद्भावनं
कृतं नत्वङ्गाधिकारपाठे । तत्परिजिहीर्षया च भोजेन भाधिकाराद् बहिरेवैते
पृथगार्धधातुके इत्यधिकृत्य समावेशिताः । यद्यप्येतावता कैयटप्रदर्शितदिशा
द्विरार्धधातुकाग्रहणरूपं लाघवं न भवत्येव, यतो भोजीयेऽस्मिन् प्रस्थानेऽपि
दोषपरिहारार्थं भाधिकारे तद्बहिरेवेति द्विरार्धधातुकग्रहणस्यावश्य-
कर्तव्यत्वेन; अथापि प्रतिप्रतिसौकर्यमस्तीति परमत्र विशेषः । अङ्गाधिकार
एतेषां पाठे च 'स्यसिच्—' इति सूत्रभाष्योक्तहनिणिङादेशानां वारणं
च 'चिष्वद्वादिणाश्रयं कार्यं भवति । लुङाश्रयं त न भवति ।

तथानुपूर्वीविपरिणामश्च क्वचिद् व्युत्क्रमपरिहारायाभ्युपेतः ।
 तथाहि — इड्विधौ प्रथमं पाणिनिना 'नेङ् वाशि कृति' इति प्रतिषेध-
 काण्डपाठानन्तरम् 'आर्षघातुकस्येङ् वलादे'रिति विधिक्रान्डः प्रस्तुतः ।
 तस्य चास्य पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनमेवं प्रपञ्चितं भाष्या-
 दिषु । यथा — 'इण्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनःरभ्यार्थेतिन प्रतिषेधेन
 बाध्यते' इति । तथाच तुष्टोथ, दुद्रोथ इत्यादौ थलि भारद्वाजनियमप्रापित-
 स्यापीटो निवारणेन समीहितसिद्धिः, इति । इदमत्राकृतम् — यथा
 पपिथ इत्यादौ प्रथमं वलादिलक्षणेन प्राप्त इट् एकाच इति प्रतिषिद्धः
 पुनश्च क्रादिनियमात् प्राप्तोऽचस्तास्वदिति प्रतिषिद्धः, तत्र ऋत एव
 भारद्वाजस्य नान्येभ्य इति नियमात् पक्षे भवति, एवं तुष्टोथेत्यत्रापि
 प्राप्नोति । येन नाप्राप्तन्यायेन हि स्तुदुस्रुश्रुवां ग्रहणं क्रादिनियमप्राप्त-
 मेवेदं बाधेत नतु भारद्वाजनियमप्राप्तमपि । सोऽयं विकल्पेन प्राप्त इट्
 पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात् इण्मात्रस्यानाश्रितविधानविशेषस्य बाधविज्ञा-
 नाद् निवार्यते इति॥

भोजस्तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य, विध्युत्तरकालस्यैव च
 प्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् पाणिनीयं क्रमव्यतिक्रमसाम्प्रतं चिन्तयन् सूत्राणां
 पौर्वापर्यविनिमयेनान्यथाकरणेन च तमिममर्थं साधयित्वा दोषमिमं
 परिजहार । तथाहि — 'ऋसभृष्टुदुस्रुश्रुवो लिटि ... ..
 अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम्, उपदेशेऽत्वतः, ऋतो भारद्वाजस्य' इत्ये-
 बमष्टाध्याय्यां पाठक्रमः । एवं पाठे ऋदन्तानामपि थलि अचस्तास्वदित्यने-
 नेणिवेधस्य सिद्धत्वात् ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्य नियमार्थता सम्भवति ।
 भोजस्य तु 'सभृष्टुदुस्रुश्रुभ्यो लिटः । कृचोऽसुटः । ऋतस्तासि नित्या-
 निटस्थलः । अचो वा । पाठेऽत्वतः' इत्येवं सूत्रपाठः । अत्र पक्षे स्यादि—
 नियमप्राप्तस्येदः प्रातिषेधार्थतैव ऋतस्तासीति सूत्रस्य, न नियमार्थता ।
 इणिवेधस्याप्राप्तत्वात् । ततः स्यादिनियमेन लिटि सामान्येन प्राप्तस्येदः
 अचो वा इति थलि विकल्पः । स चायं विकल्पः स्यादिसूत्रे
 स्तुदुस्रुश्रुवां ग्रहणेन तुष्टोथेत्यादौ न प्रवर्तते इति । उक्तं च दण्डनाथे-
 नापि — "स्तुदुस्रुश्रुभ्यस्थलः (अचो ने इति नियमाद्?)य इट् प्राप्तः सोऽपि
 प्रतिषिध्यते' इति ।

तत्त्वप्रत्ययविधानानन्तरमेव बोद्धृजनानुग्रहाय तदादेशदीनामपि विधानम् ।
किञ्च नद्येतेषामङ्गाधिकार एव पाठे विशिष्य फलं दृश्यते । अत एव च भाष्ये
'कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि । अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं सम्प्रसारण-
दीर्घत्वे । लिङ्येत्वे प्रयोजनम् । अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । लुङादिष्व-
डाटौ प्रयोजनम् । इयङुवङ्युष्मदस्मत्तातडाभिनुडानेमुकेह्रस्वयिदीर्घमितत्वानि'
इति प्रपञ्चितेषु प्रयोजनेषु 'नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम् । अर्थवद्-
ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि ।
कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्यैत्येवं न भविष्यति । क्वचित् प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य
नेति' (६-४-१) इति अतो भिस ऐस् इत्येवमार्दिषु केषुचिदर्थवद्ग्रहणप्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषाभ्यामेवानिष्टनिवारणसम्भवात् तेषामङ्गाधिकारपाठे फलाभाव उप-
पादितः ।

तथा पाणिनिना द्वितीयाध्याये आर्धधातुके इति प्रकृत्य पठिताः
अदो जग्धिरित्येवमादिकाः प्रकृत्यदेशाः प्रकृत्यधिकारे एवान्तर्भावितानि
भोजेन । प्रकृत्यादेशानां प्रकृत्यधिकार एव पाठस्यौचित्यात् । एषां च पुनः
सूत्राणां प्रकृत्यधिकारपाठे कैयटादिभिः समुद्भावितानां दोषाश्च यत्नान्तरेण मन्ये
परिहृताः । तथाहि—सूत्राणामेषामङ्गाधिकारीयार्धधातुकाधिकारपाठे वक्ष्य-
माणो दोष उद्भावितः कैयटेन । तथाच तद्वाक्यम्—(६-४-४६-सूत्र) 'अथ
द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मान्नोक्ताः । एवं
हि द्विरार्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । आभाच्छाम्नीयं कार्यं
कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्त्यादेशस्य भुवो वुग् न स्याद्, अनादेश-
स्यैव तु स्यात् । तथा चरुयतुरित्यादौ स्याजोऽसिद्धत्वादाहोपाप्रसङ्गः' इति ।
एतावता चाङ्गाधिकारगतभाधिकारान्तर्भूतार्धधातुकाधिकारपाठ एव दोषोद्भावनं
कृतं नत्वङ्गाधिकारपाठे । तत्परिजिहीर्षया च भोजेन भाधिकाराद् बहिरेवैते
पृथगार्धधातुके इत्यधिकृत्य समावेशिताः । यद्यप्येतावता कैयटप्रदर्शितदिशा
द्विरार्धधातुकाग्रहणरूपं लाघवं न भवत्येव, यतो भोजीयेऽस्मिन् प्रस्थानेऽपि
दोषपरिहारश्च भाधिकारे तद्बहिश्चेति द्विरार्धधातुकग्रहणस्यावश्य-
कर्तव्यतैव ; अथापि प्रतिप्रचित्तिसौकर्यमस्तीति परमत्र विशेषः । अङ्गाधिकार
एतेषां पाठे च 'स्यसिच्—' इति सूत्रभाष्योक्तहनिणिङादेशानां वारणं
च 'चिष्वद्भावाच्चिणाश्रयं कार्यं भवति । लुङाश्रयं तु न भवति ।

तथानुपूर्वीविपरिणामश्च क्वचिद् व्युत्क्रमपरिहारायाभ्युपेतः ।
तथाहि — इड्विधौ प्रथमं पाणिनिना 'नेड् वाशि कृति' इति प्रतिषेध-
काण्डपाठानन्तरम् 'आर्षघातुकस्येड् वलादे'रिति विधिक्रान्दः प्रस्तुतः ।
तस्य चास्य पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भस्य प्रयोजनमेवं प्रपञ्चितं भाष्या-
दिषु । यथा — 'इण्मात्रमनाश्रितविषयविशेषमनःरभ्याधीतेन प्रतिषेधेन
बाध्यते' इति । तथाच तुष्टोथ, दुद्रोथ इत्यादौ थलि भारद्वाजनियमप्रापित-
स्यापीटो निवारणेन समीहितसिद्धिः, इति । इदमत्राकृतम् — यथा
पपिथ इत्यादौ प्रथमं वलादिलक्षणेन प्राप्त इट् एकाच इति प्रतिषिद्धः
पुनश्च क्रादिनियमात् प्रासोऽचस्तास्वदिति प्रतिषिद्धः, तत्र ऋत एव
भारद्वाजस्य नान्येभ्य इति नियमात् पक्षे भवति, एवं तुष्टोथेत्यत्रापि
प्राप्नोति । येन नाप्राप्तन्यायेन हि स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणं क्रादिनियमप्राप्त-
मेवेदं बाधेत नतु भारद्वाजनियमप्राप्तमपि । सोऽयं विकल्पेन प्राप्त इट्
पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणत् इण्मात्रस्यानाश्रितविधानविशेषस्य बाधविज्ञा-
नाद् निवार्यते इति॥

भोजस्तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य, विध्युत्तरकालस्यैव च
प्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् पाणिनीयं क्रमव्यतिक्रमसाम्प्रतं चिन्तयन् सूत्राणां
पौर्वापर्यविनियमेनान्यथाकरणेन च तमिममर्थं साधयित्वा दोषमिमं
परिजहार । तथाहि — 'ऋसृभृस्तुद्रुसुश्रुवो लिटि .....
अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम्, उपदेशेऽजत्वतः, ऋतो भारद्वाजस्य' इत्ये-
बमष्टाध्याय्यां पाठक्रमः । एवं पाठे ऋदन्तानामपि थलि अचस्तास्वदित्यने-
नेणिनषेधस्य सिद्धत्वात् ऋतो भारद्वाजस्येत्यस्य नियमार्थता सम्भवति ।
भोजस्य तु 'सृभृस्तुद्रुसुश्रुभ्यो लिटः । कृजोऽसुटः । ऋतस्तासि नित्या-
नितस्थलः । अचो वा । पाठेऽजत्वतः' इत्येवं सूत्रपाठः । अत्र पक्षे स्यादि—
नियमप्राप्तस्येदः प्रतिषेधार्थतैव ऋतस्तासीति सूत्रस्य, न नियमार्थता ।
इणिनषेधस्याप्राप्तत्वात् । ततः स्यादिनियमेन लिटि सामान्येन प्राप्तस्येदः
अचो वा इति थलि विकल्पः । स चायं विकल्पः स्यादिसूत्रे
स्तुद्रुसुश्रुवां ग्रहणेन तुष्टोथेत्यादौ न प्रवर्तते इति । उक्तं च दण्डनाथे-
नापि — "स्तुद्रुसुश्रुभ्यस्थलः (अचो ने इति नियमाद्?)य इट् प्राप्तः सोऽपि
प्रतिषिध्यते' इति ।

एवं यत्र यत्र पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डारम्भप्रयोजनतयेडभावः साधितः, तत्र सर्वत्रापि पौर्वापर्यादिबिनिमयेनैव भोजेन सोऽर्थः साध्यते । यथा —
 • स्वृत्वेत्यादौ स्वरस्यादिसूत्रेण कित्यपि परत्वात् प्राप्तो विकल्पः श्रुतः कितीति पुरस्तात् प्रतिषेधारम्भाद् वागितः पाणिनीयैः । भोजेन तु स्वरत्यादिसूत्रात् परमेव श्रुतगुण्यः कितः इति पाठाभ्युपगमेन परबलीयस्त्वैवैव किति प्राप्तो विकल्पो निवार्यते । एवमितरत्रापि ।

एवं लाघवैकदत्तदृष्टिर्भाजः नात्यर्थमुपयुज्यमानान् कित्वाद्यतिदेशानपि परित्यजति । पाणिनिर्हि 'असंयोगाल्लिट् किद्' इत्यादिना केषाञ्चित् कित्त्वमतिदिश्य तत्फलत्वेनानिदितामित्यादिना नलोपादिकं विधत्ते । इदमेव हि कित्वातिदेशस्य फलं— यद् गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणानुनासिकलोपादिकम् । एतानि चेत् कार्याणि येषां कित्त्वमतिदिस्सितं तेष्वेव परतो विधीयन्ते तर्हि स्यान्महलाघवं प्रक्रियायाः । यथा — मृडमृदेति सेटः क्त्वः कित्वातिदेशस्य फलमुपधागुणाभावः । तत्र कित्त्वमतिदिश्य पुनः किङ्-तीतिगुणप्रतिषेधाद् वरम् एषां कित्त्वं परे गुणाभावस्यैव विधानम् । एवं सम्प्रसारणादीनामपि । एवं हि प्रक्रियालाघवं ग्रहणसौकर्यं च भवति । तथा भसर्वनामस्थानादिकाश्च संज्ञाः प्रक्रियालाघवार्थं भोजेन त्यक्ताः । पद्धतिश्रेयं मन्ये कातन्त्रानुसारेण भोजेन स्वीकृता ।

तथा ज्ञापकयोगविभागादिना पाणिनीयैः साध्यमाना अप्यर्थाः ग्रन्थशरीरे एव भोजेन गुम्भिताः । यथा — 'अष्टन आ विभक्तौ । इहात्वस्य वैकल्पिकत्वाद् अष्टभिः अष्टाभिः' इति रूपद्वयं सिद्धयति । तदिदं वैकल्पिकत्वं ज्ञापकसाध्यं पाणिनीयानाम् । नहि सूत्रे विकल्पावाचकं पदमुपलभ्यते । नाप्यनुवृत्तिसाध्यम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रस्थदीर्घभेदेन वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते । यदि स्यान्नित्यमात्वं दीर्घादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् व्यावर्त्याभावात् । तथा अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्देशोऽपि । तथाच दीर्घग्रहणात् कृतात्वनिर्देशाच्च वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते । भोजस्तु हेःशमिमं परिजिहीर्षुः 'अष्टनो वा सुप्यात्' इति वाशब्दघटितमेव समसूत्रयत् ।

तथा अन्वदीयम् अन्यत्कारकम् इत्यादिसिद्धयर्थम् 'अषष्ठ्यतृतीया— इति सूत्रे योगविभागश्चेदितो भाग्ये — 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते ।

तत्रेदं न सिद्ध्यति । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारोऽन्यत्कारकं इति । एवं तर्हि अविशेषणान्यस्य दुक् छकारकयोरित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि अपष्टघटृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्विति' इति । तदेतदेवाभिप्रेत्य सूत्रितं भोजेन — छकारकयोरन्यस्य दुक् । अपष्टीतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेषु' इति ।

एवं व्याख्यानावृत्तिभाष्येष्ट्यादिभिः साध्यमानानर्थान् भोजो ग्रन्थशरीर एव समयोजयत् ।

अपिच काशिकाकारादीनामनभिमताः क्वचिच्च क्लिष्टतयानुशिष्यमाजाश्च शब्दाः मतान्तरपर्यालोचनया साधुतयानुशिष्यन्ते भोजेन । यथा — अग्रायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाकः इत्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति ढे तद्धिते पुंवद्भावप्रतिषेधात् 'कर्त्तव्योऽत्र यत्नः' इत्याह काशिकाकृत्, भाष्यकारश्च । तथा वमितः, जपितः, आश्वसितः, विश्रामः इत्यादीनामसाधुतां मन्यन्ते काशिकाकारः । तथाहि — आदितश्चेति सूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आश्वस्तः वान्तः' इति इडभाववटितमेव रूपमुदाजहार । 'नोदात्तोपदेश —' इति सूत्रे 'सूर्यविश्रामभैरवित्येवमादिकं प्रयोगमन्याग्यभेव मन्यन्ते' इति चाह ।'

तथा दृढभक्तिः दृष्टभक्ति इत्यादिकानां भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पुंवद्भावप्राप्त्या साधुत्वान्वाख्यानाय 'दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम्' इति चाह ।

भोजस्तु एवमादिकानां शब्दानां महाकविभिः साधुतया प्रयुज्यमानानाम् *आचार्यान्तरमतावलम्बेन 'ढे आग्रायी', 'जपिबम्याश्वसिविश्वसिभ्यश्च- 'विश्रमेर्वा', 'भक्तौ च कर्मसाधनायाम्' इत्यादिभिः सूत्रैः साधुत्वं ख्यापयति । एवं समाननामा, सनामा, उपदिदीषते, उपदित्सते इत्यादीनामपि ।

*कातन्त्रे (दुर्गतिः) 'चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन जपिवमिभ्यां वा । जप्तः' जपितः । वान्तः, वमितः । व्याङ्भ्यां श्वसः । विश्वस्तः विश्वसितः । आश्वस्तः आश्वसितः । 'वौ श्रमेः नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । विश्रामः ।' इति ।

तथा क्वचित् सूत्रवार्तिकभाष्यादिष्वहृष्टचरीं शब्दव्युत्पत्तिं प्रदर्शयति । तथाहि —
 'पूर्वतरपरतराभ्यामेवविः परश्च' (५. ३. ३०) 'आरिः संवत्सरे' (५. ३. ३१) 'पूर्वादुच्च' (५. ३. ३२) 'परात्' (५. ३. ३३) इति सूत्रैः
 पूर्वतरे परतरे वाहनि परेद्यविशब्दं पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे परारिश्चब्दं
 पूर्वस्मिन् परास्मिन् वा संवत्सरे परुच्छब्दं च व्युत्पादयति । भाष्यादौ तु
 परस्मिन्नहनि परं परेद्यविशब्दः, पूर्वतरे संवत्सरे परं परारिश्चब्दः, पूर्वस्मिन्
 संवत्सरे परं परुच्छब्दश्च व्युत्पादितो दृश्यते । (भाष्य० ५- ३- २२)

तथा पाणिनीयानुशासनेऽदृष्टानां विखुविलादिशब्दानामनुशासनं
 विदधता भोजेन समेषामपि साधुशब्दानां तत्कालप्रसिद्धानां सङ्ग्रहणे स्वस्य
 महानभिनिवेशो व्यक्तीकृतः ।

क्वचिच्च भाष्यादिविरुद्धोऽप्यर्थ उल्लिखितो दृश्यते । यथा —

हिमं न सहते हिमेलुः ।

हिमं सहते हिमेलुः ।

'हिमाच्चेलुः' 'हिमाच्चेलुर्ववत-

'हिमात् सहते चेलुः' (५- २-

व्यस्तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे' इति ।

२२६) भोजः

(भा. वा० ५- २- १२२)

नासिकाया नते निबिडम्

'नेबिडच्बिरीसचौ नीरन्त्रे'

इति (काशिका ५- २- ३२)

(भोजः ५- २- ४०)

क्वचिच्च पाणिनीये सूत्रेऽनुपपत्तिं पश्यन् सूत्रविपरिणामं करोति ।
 यथा — शसोरलोपः । अत्र हि श्च + अस् अनयोः अकः सवर्णं दीर्घं
 इति सवर्णदीर्घं श्नासोरित्येव भाव्यं; नतु श्नसोरिति निर्देशेऽनुपपत्तिं
 पश्यन् काशिकाकारः 'श्नसोरिति पररूपं शकन्धादिषु द्रष्टव्यम्' इत्याह ।
 भोजस्तु वरं शकन्धादित्वकल्पनात् कृतदीर्घस्यैवोच्चारणमिति 'श्नासोरलोपः'
 इत्येव सूत्रयामास ।

किं बहुना । भाष्यवार्तिककाशिकादिसारांशसङ्कलनेन मतान्तरसं-
 ग्रहणेन तत्तत्कालसमुच्चितानां नैकेषां शब्दानां संग्रहणेन च गहनतरव्या-
 करणान्भोधिमुत्तितीर्षणां भवति च ह्रस्व इव परमोपकारकमपूर्वं भोजीयमिदं
 हरस्वतीकण्ठाभरणारुच्यं ग्रन्थरत्नम् ।

न च बहुभिः प्रमाणतयाङ्गीकृतत्वाद् अर्षत्वाच्च पाणिनीयस्यैव प्रामाण्यं, भोजीयस्य चास्यार्वाचीनत्वादप्रामाण्यमेव इति वाच्यम् ।

“पाणिन्युक्तं प्रमाणं, न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं

केऽप्याहुः, तल्लघिष्ठं; न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।

बहुङ्गीकारभेदो भवति गुणवशात् ; पाणिनेः प्राकथं वा

पूर्वोक्तं पाणिनिश्चाप्यनुवदति; विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥”

(प्रक्रियासर्वस्वम्)

इति पद्येन, “भाष्यदिकथितसकललक्षणानुकथनादिपरिनिश्चितबहुविद्भावा हि भोजादयः शास्त्रान्तरमहाजनप्रयोगादिमूलमालम्ब्यैव शास्त्राणि प्रणीतवन्तः इति पाणिनीयवत् तेषामपि प्रामाण्यमेव” इत्यनेन वचनेन च वैयाकरणशिरोमणिभिर्नारायणभट्टपादैः प्रामाण्यस्य साधितत्वात् । कृष्णलीलाशुक्र-वर्धमान-क्षीरस्वाभिप्रभृतिभिरनेकैस्तत्र तत्र भोजसूत्रस्य प्रमाणतया स्वीकृतत्वाच्च । एवं बहुभिः प्रमाणतया स्वीकृतं कचन काले लब्धप्रतिष्ठमपीदं ग्रन्थरत्नं पाणिनीयस्य व्याकरणस्यार्षत्वात् श्रुत्यपरपर्यायचतुर्दशसूत्रमूलकत्वाद् व्याख्यापरम्परायाश्च प्रसृतत्वाद् बहुभिरङ्गीकृतत्वाच्च कुहचन कोणे निलीनं नाममात्रावशेषं सदिदानीं प्रकाशपदवीमधिरूढमिति महदिदं प्रमोदस्थानं पण्डितमण्डल्यः ।

जीवितसमयादिकं च भोजराजस्य विमर्शकैर्निर्णीतमेवेति नात्र तद्विचारः प्रस्तूयते ।

वृत्तिश्रेयं दण्डनाथनारायणभट्टसमुद्धृता नाम्ना हृदयहारिणी सरसललितोदारमधुरया वाचा समुचितोदाहरणप्रदानेन च मूलार्थं विवृण्वती प्रमाणभूत-प्राचीनाचार्यमतान्यप्याविष्कुर्वती तत्र तत्र यावदपेक्षं लघुना विवरणेन सूत्रका-राशयं विशदयन्ती च मन्ये हृदयहारिणीत्वं स्वस्यान्वर्थयति ।

सूत्रार्थवर्णने उदाहरणप्रदर्शने च वृत्तिरियं काशिकावृत्तिमेवोपजीवति । यद्वा भूयसा काशिकावाक्यान्येवानुवदतीत्यपि नासाभ्यस्तम् । मन्ये चात एव दण्डनाथेन ‘समुद्धृतायाम्’ इति समुद्धृतपदं युक्तमुपयुक्तं नतु विरचिता-यामिति । कचिच्च कैयटवाक्यान्यप्यनुवदति । यथा

दण्डनाथः —

कैयटः —

‘अत्र शुक्लत्वमधुरत्वादयो मनु-
ब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्ता-
स्तथापि गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सो-
ऽयमित्याभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेद-
सम्बन्धस्य न्यग्भावाद् ..... व
गुणभाव एव प्रत्ययो भवति नतु
सम्बन्धे ।’

‘अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मनु-
ब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धिता-
न्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण-
एव भवति न तु सम्बन्धे । गुण-
गुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽयमित्याभि-
सम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्धस्य
न्यग्भावाद्, गुणवचनेभ्यो लुगिति
..... यते ।’

... ..
... ..

‘अव्यभिचरितसम्बन्धाः प्रायः कृ-
त्स्वेव भवन्ति । सतो भावः सत्त्वं
सत्ता विद्यमानत्वं विद्यमानतेति ।
अत्रापि जातावेव भावप्रत्ययः । नहि
सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचरतीति
सत्तासम्बन्धानपेक्षणां सम्बन्धे (न प्र-
त्ययः) पाचक इत्यादौ तु सम्बन्धस्य
कादाचित्कत्वात् तदपेक्षाः पाचकादि-
शब्दाः स्वार्थमभिदधत इति ततः
सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात् स-
त्स्वेव विद्यमानेषु पदार्थेषु नित्यसम-
वायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भाव-
प्रत्ययवाच्या । न तु सत्सत्तयोः
सम्बन्धः ।’

‘अव्यभिचरितसम्बन्धात् सतो
भावः सचेति जातावेव भावप्रत्ययः ।
नहि सद्वस्तु सत्तासम्बन्धं व्यभिचर-
तीति सत्तासम्बन्धानपेक्षणाद् न स-
म्बन्धे प्रत्ययः । राजपुरुषयोस्तु स-
म्बन्धस्य कादाचित्कत्वात् तदपेक्षो
राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति
ततः सम्बन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात्
सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्द-
प्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या ।
न तु सत्सत्तयोः सम्बन्धः समवा-
याख्यः ।’

(५-१-११९)

(५-१-१२३)

‘तथाहि --’अन्तादिशब्दावयव-
विशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्य-
यवबन्तया एकादेश आश्रीयते तदा

‘तथाहि --’अन्तादिशब्दावयव-
विशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्य-
यवबन्तया एकादेश आश्रीयते तदा

तस्यैव परं प्रति कथमादिवचा च स्यात् । एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाभावात् । 'यदि हि वर्ण-रूपाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रेत्येत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वं प्रत्यादिवद्भावात् तुकः सिद्धत्वात् तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ।' °

(६—१—१३)

'ननु च संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् कथं संज्ञिनोऽवगमः । नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स पूर्वशब्दादुत्तरशब्दाद् वा प्रतीयते । न चैकदेशानुमीयमानसमुदायोऽर्थस्य वाचक इति वाच्यं, प्रत्ययार्थस्य प्रत्यायकत्वायोगाद्धि प्रधानं शेषभावमनुभवति ।'

(५—३—११८)

'यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि भवति कृत-कल्पं वस्त्रमिति । एवं तिङन्तस्य तदभ्युपगन्तव्यम् । न ह्यन्यथा कृता-कृतादयः क्रियैकदेशकरणाकरणाश्रयाः श्रयोगां उपपद्यन्ते । एवञ्च कालत्रयविषयेभ्योऽपि तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति पचतिकल्पं, पक्ष्यतिकल्पम्, अपाक्षीत्कल्पमिति ।'

(५—३—१२)

इत्यादि ।

तस्यैव कथं परं प्रत्यादिवद्भावः स्यात् । एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यात् । 'यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाधीत्य प्रेत्येत्यादौ एकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात् तुकः सिद्धत्वात् तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात् ।'

(६—१—८५)

'अत्रेदं बोध्यम् — संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात् कथं संज्ञिनोऽवगमः । नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद् दत्त-शब्दाद् वा प्रतीयते । न चैकदेशेन संमुदायोऽनुमीयते समुदायस्वर्भवाचक इति युक्तं कल्पयितुम्, उच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वात् ।'

(५—३—८४)

'तथा तिङन्तादपि पचतिकल्प-मिति । यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति कृतकल्पं वस्त्रमिति । एवञ्च कृताकृतादयः एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः ..... एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति पचतिकल्पं, पक्ष्यतिकल्पम् अपाक्षीत्कल्पमिति ।'

(५—३—१७)

कचित् पुनर्महाकविप्रयोगानुसारेण भाष्यकाराद्यनभिमतमपि शब्द-
व्युत्पत्तिं प्रदर्शयति । यथा सरजसशब्दे — “सरजसमिति साकल्येऽव्ययी-
भावः सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहिर्वा । सरजसमपहाय केतक्रीनां प्रसवम् ।”
इति । नैव भाष्ये नवा काशिकादावव्ययीभावादन्वयत्र बहुव्रीहौ सरजसशब्दो
व्युत्पाद्यते । तथाहि ‘अचतुर-’ (५-४ ७७) इति सूत्रे भाष्यम् — ‘...
... .. ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा
सरजसम्’ इति । काशिकापि — ‘साकल्ये — सरजसमभ्यवहरति । बहुव्रीहौ
न भवति । सह रजसा सरजः पङ्कजम्’ इति । कवबस्तु बहुलं प्रयुज्यते ।
यथा — ‘सरजसमकरन्दनिर्भरासु’ ‘सरजसतामवर्नेरपां निपातः’ इत्यादि ।
प्रकाशवर्षादयः पुनः केचन बहुव्रीहावपि प्रयोगमनुमन्यन्ते । तथाहि — “सह
रजसा यद् वर्तते तत् सरजसम् । अत्र समासान्तश्चिन्त्यः । ‘अचतुरे’त्यादिना-
व्ययीभावेऽस्य निपातितत्वात् । प्रकाशवर्षस्तु सरजस इत्यव्ययीभाव इति मतं
प्रायिकं, बहुव्रीहावप्यनेकत्र दर्शनादित्याहं” इति सरजसतामवनेरित्यस्य
व्याख्याने (किरातार्जुनीयं १०-२०) देवराजः । तस्मिन् सरजसमकरन्द इति
पञ्चव्याख्याने “सह रजसा सरजसम् । अचतुरे इत्यादिना साकल्यार्थे-
ऽव्ययीभावः समासान्तनिपातः । तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थो लक्ष्यः, मुख्यो
वा महाकविप्रयोगाहुल्यात् । अव्ययीभावदर्शनं तु प्रायिकमित्युक्तं प्राक्”
इति मल्लिनाथोऽपि । तथा “सरजसमिति बहुव्रीहावच् समासान्तश्चि-
न्त्यः । साकल्येऽव्ययीभावे तस्य निपातितत्वात् । अथवा नैतत् सूत्रकारस्य
वचनम् । पञ्चनाभः दिवद् ‘अच्’ इति योगविभागेन साध्यम् । प्रयोगा अपि
दृश्यन्ते । यथा भारवेः — ‘सरजसमपहाय ... .. कीर्णम् ।’ ‘विरह
... .. निपातः’ इति” इति चान्ये व्याख्यातारः ।
सरजसशब्दः समासान्तरेऽपि इति शाकटायनव्याख्याने प्रक्रियासंग्रहेऽपि* ।
तथाच महाकविभिर्बहुलं प्रयुज्यमानत्वाद् व्याख्यातृभिश्च साधुत्वान्वाख्यानाद्
दण्डनाथेनापि काशिकाद्यनभिमतापि व्युत्पत्तिः प्रत्यपादि ।

भोजीयं कण्ठाभरणं विवरीतुं प्रवृत्तेऽप्ययं वृत्तिकारः नैकेषु स्थलेषु

पाणिनीयैरेव सूत्रैर्व्यवहरति । यथा — श्रेण्यादयः कृतादिभिः, 'भीष्मयोर्हेतुभ्ये'
'अतो दीर्घो यञि' * इत्यादि ।

वृत्तिकारश्चायं कदा कं वा भदेशं स्वजन्मनालङ्कारेत्यत्र न
किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परं तु माधवीयधातुवृत्तौ † "चपो बृक्ष इति मैत्रेयः ।
वेणुविशेष इति दण्डनाथः" इति माधवाचार्येण स्मर्यमाणत्वात् तत्पूर्वभावीति
निश्चप्रचम् । माधवीयमपीदं वचनमर्थानुवादेरूपमेव । यतः 'चपो नाम वंशवि-
शेषः तस्य विकारश्चापः' इत्येवानुपूर्वी दृश्यते मुद्रितग्रन्थे (४-४-१०) ।

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयप्रकाशिताया उणादिवृत्तेरुपोद्धाते ब्रह्मश्री.ति.रा
चिन्तामणिमहाशयैः दण्डनाथस्त्रय आसन्निति सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्या-
सुरस्य दण्डनाथस्य जीवितकालश्च किस्त्वब्दीयद्वादशशतकपूर्वार्धे इति काविराज-
पाण्डितसमकालिकश्चायमित्यभ्युहितं दृश्यते † । प्रमाणं त्वत्र न किमपि
तरूपवर्णितम् ।

परं तु अधोनिर्दिष्टैः प्रमाणैः मुग्धबोधकर्तुर्वोप्पदेवादवाचीनत्वमस्या-
स्माभिरभ्युह्यते । तथाहि — "केचित् णलि थल्यपि विशेषनिर्देशेनैव सिद्धेः
अलिटीति सामान्येन निर्देशाद् व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं वा विभाष-
यन्ति । तेन संविव्ययतुः संविव्ययुः इत्याद्यपि भवति । तद्यथा —

§ 'संविव्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थं पृथ्वरिजः करभकण्ठकडारमाशाः'
इति (६-१-५६) तमसूत्रे मतान्तरमनुवदति दण्डनाथः । नैव भाष्ये नवा
काशिकदिषु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणविकल्पः प्रपञ्चितः ।
नापि च क्तात्रे शाकटायने वा सम्प्रसारणस्य विकल्पो निषेधो वा निरूपितः ।
माधव्याख्याता वल्लभदेवश्च केचित् संविव्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थमिति पठन्ति ।
तैः सम्प्रसारणाभावे युक्तिर्वक्तव्या' इति वदन् स्वजीवितसमये संविव्ययुरिति

* 'श्रेण्येकपूगकुण्डमुण्डराशिनिक्यविशिखनिघानेन्द्रदेवकण्ठश्रवणभूतवदान्याध्यापक-
ब्राह्मणक्षत्रियपट्टपण्डितकुशलचपलनिपुणाश्च्यथै कृतमतामितोक्तभूतसमाज्ञाताम्नाताख्या-
सम्प्रभावितावधारितावकल्पितकलितनिराकृतापकृतापाकृतोदाहृतोदितदृष्टविश्रुतादिभिः ।'

३-१-१०३

'भीष्मभ्यां हेतुभययौस्तदर्थे' ३-१-११६

'अत आद् यञि' ७-३-३६ इति भोजसूत्रानुपूर्वा ।

† 'चप सान्त्वने' इति धातौ ।

‡ Page 12 and 13 No. 7 Madras University Series

§ 'संविव्ययुर्वसनचारुचमूसमुत्थं' इत्येव मुद्रितपुस्तकपठः । विश्व० ५-३.

पाठान्तरस्य सत्ता सूचयन् सम्प्रसारणविकल्पे युक्त्यभावं प्रतिपादयति । मुग्धबोधे परं विकल्पः प्रतिपाद्यते — यथा 'जि वान्त्यः किति (सू. ६६६) द्वेष्येजोऽन्त्यो भागो जि वा प्राप्नोति ठ्यां किति । विव्यतुः, विव्ययतुः' इति । तथाच बोधदेवेन सम्प्रसारणस्य वैकल्पिकताप्रपञ्चनेन विव्ययतुरिति सम्प्रसारणाभावे रूपं साधितम् । प्रक्रियाकौमुदीव्याख्याने प्रसादे 'व्येजोऽन्त्यभागस्य किति लिटि सम्प्रसारणं वेति केचित्' इति मूलवाक्यस्थं केचित् इति प्रतीकमुपादाय 'केचिदिति । महाकवयो मुग्धबोधकारश्च । तन्नाहि वक्त्रैः संविव्ययुर्देहान् । संविव्ययुर्बसनचारुचमूसमुत्थमित्यादि महाकवयः । 'जि वान्त्यः किति' इति" इति प्रतिपाद्यता विद्वलाचार्येण च सम्प्रसारणविकल्पस्य मुग्धबोधोपज्ञत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । तथाच दण्डनाथेनपि केचिदित्यादिवाक्येन मुग्धबोधकारममेवाविष्कृतमिति सम्भाव्यते ।

तथा 'स्फायः स्फी' (६-१-३७) इति सूत्रे पूर्वसूत्राद् वेत्यनुवर्त्य स्फायतेर्निष्ठायां स्फी इत्ययमादेशो वा भवति । स्फीतः स्फीतवान् ; स्फातस्फातवान् इति रूपद्वयमुदाहारि दण्डनाथेन । काशिकादिषु च स्फीतः स्फीतवान् इत्येकमेव रूपमुदाहृतम् । दुर्गासिंहेन परं काह्लुङ्ग्याख्याया 'स्फायीति इदनुबन्धवलादादेशोऽयमनित्यः इति स्फातः' इत्यभिहितम् । अत्रापि च प्रसादे 'वेति केचित्' इति कौमुदीगतं प्रतीकमुपादाय 'तथोक्तं मुग्धबोधे स्फायः स्फी वा' इति मुग्धबोध एव प्रमाणीकृतः ।

तथा 'समानस्य पक्ष—' (६-२-१२२) इति सूत्रे 'आदिग्रहणान् सलोहितसकुक्षिसवेण्यादयो भवन्ति' इति काशिकादावदृष्टान् मुग्धबोधमात्रोद्गाहान् सलोहितादिशब्दान् आदिग्रहणेन संगृह्णाति दण्डनाथः । अत्रापि प्रसादे 'पिण्डगन्धलोहितवेणियलीपक्षेष्वापीति केचित्' इत्यत्र 'पिण्डेत्यादि । तथोक्तं मुग्धबोधे ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिबन्धुगन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणीज्जवाचारिर्तार्थ्यपत्नीपक्षे समानस्य स इति' इति मुग्धबोधोपक्रमत्वं कुक्ष्यादेः प्रतिपाद्यते । तथाचैवमादिस्थलेषु दण्डनाथेन मुग्धबोध एवानुदित इति तत्प्रणे-
शुर्बोधेवात् त्रयोदशशतकमध्यजीविनोऽर्वाचीनत्वं चतुर्दशशतकोत्तरार्धजीवि-
माधवाचार्यात् प्राचीनत्वं चानुमीयते ।

* जिरिति सम्प्रसारणस्य ठीति लिट्श्च संज्ञा ।

† न श्यो लिटि (६-१-४६) Page 174; 2nd Part.

अधोनिर्दिष्टैः प्रमाणैर्व्याख्यानान्तरमप्यस्य सरस्वतीकण्ठाभरणस्यासी-
दित्यभ्युक्षते । तथाहि — 'धृञ्प्रोञ्जोर्नुग् वेति केचित्' इति प्रक्रिया-
कौमुदीवाक्यं वाचक्षणेन प्रसादकृता केचिदिति प्रतीकमुपादाय केचिदिति ।
तथाच सरस्वतीकण्ठाभरणप्रक्रियायां पदसिन्धुसेतावित्युक्तं धावयतीत्येके
प्राययतीत्येके इति च' इति वर्णितत्वाद् पदसिन्धुसेतुनामकं व्याख्यान्तर-
मासीदित्यनुमीयते । तथा दण्डनाथेनापि, 'केचित् कर्मकर्तरीति नानुवर्तयन्ति -
तेषां दोषान्धकारभितुरः, दृमारिपक्षच्छिदुरः' (१-४-२३३) इति, 'केचिदभ्य-
वाभ्यामिति तृतीयां वाचक्षाणाः तद्योगे समा व्यवधाने विकल्पमिच्छन्ति,
(६-१-३९) 'केचित् णलि धल्यपि विशेषनिर्देशेनैव सिद्धेः अलिटीति सामान्येन
निर्देशाद् व्ययतेर्लिटि सम्प्रसारणं परपूर्वत्वं वा विभाषयन्ति (६-१-५३) इति
बहुषु स्थलेषु व्याख्यानान्तरप्रदर्शनाच्च व्याख्यानान्तरसत्ता दण्डनाथप्राक्काली-
नता च तस्याः स्फुटमनुमीयते इति ।

अन्तश्च इदमेकं पण्डितमण्डलीं शिरसाभ्यर्थयन् प्रकृतश्रुपसंहरामि—
यद् — अशुद्धप्रायमातृकैकशरणतया मातृकान्तरस्य चालाभेन मतिमान्धा-
दज्ञानाद् दृष्टिदोषादस्त्व्यादनवधानाद् वा समुत्पन्नाः सर्वेऽपि स्वलिताः
निर्मत्सरैर्गुणैकपक्षपातिभिः सद्भिर्मर्षणीया इति ।

सुबहु धारयन् यथावसरं समुचितोपदेशादिना सरस्वतीकण्ठाभरणस्या-
स्योपोद्घाते मां चोदितवद्भयो मीमांसकरत्न मीमांसाविशारदब्रह्मश्री
वि. ए. रामस्वामिशास्त्रिमहोदयेभ्योऽस्मदधिकरणाध्यक्षेभ्यः सहृदयसमर्थं
ग्रन्थमिममवतारयामि ।

अनन्तशयनम्, }
२२-११-१९४६. }

के. एस्. महादेवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीभोजदेवप्रणीतं

सरस्वतीकण्ठाभरणं

श्रीनारायणदण्डनाथविरचितंया

हृदयहारिण्याख्यया

वृत्त्या सनाथम् ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

प्राग्वतेष्ठञ् ॥ १ ॥

‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः’ इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वृत्तिसंशब्दनात्
येऽर्थास्तेषु ठञ्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति — ‘पारायणतुरायण-
चान्द्रायणेभ्यो वर्तयति’ पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

सङ्ख्यादेश्चालुकः ॥ २ ॥

अतः षरं प्राग्वतेर्यतः प्रातिपदिकात् प्रत्ययविधिस्ततः केवलात्
सङ्ख्यादेश्चालुको वेदितव्यः । तदुक्तं ‘सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि’
इति । द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । अलुक इति किम् । द्वाभ्यां
शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौरिपिकम् । शूर्पादजो लुकि न
पुनरञ् भवति । सामान्यविहितष्ठञेव भवति ॥

आर्हादगोपुच्छसङ्ख्यापरिमाणाटुक ॥ ३ ॥

अर्हति इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादर्हसंशब्दनाद्येऽर्थास्तेषु गोपु-
च्छादीन् वर्जयित्वा ठक्प्रत्ययोऽधिकृतो वेदितव्यः । अभिविधौ
चायमाकारः । तेनार्हत्यर्थेऽपि ठग् भवति । ठञ्धिकारमध्ये तदपवादार्थ-

(४) त्वात् ठन्विधेः । स्वरे चैतयोर्विशेषः । वक्ष्यति — तेन क्रीतम् ।
आश्विकम् । मौद्रिकम् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । अगोपुच्छादेरिति
किम् । गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम् । सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् ।
आ(श ? शी)तिकम् । प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम् । क्रौडुविकम् । ठञ् भवति ॥

निष्कपाणिपादमाषवाहद्रोणषष्टिभ्यश्चासमासे ॥ ४ ॥

निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे वर्तमानेभ्य आर्हीयेष्वर्थेषु ठक्प्रत्ययो
भवति । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । वाहिकम् । द्रौणि-
कम् । षष्टिकम् । असमास इति किम् । परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् ।
ठञेव भवति । निष्काणां परिमाणार्थत्वात् । षष्टेऽस्य सङ्ख्यात्वात् पूर्वेणाप्राप्ते
वचनम् । इहासमासग्रहणं पूर्वत्र तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापयति । (स ? ग)-
व्यं — सुगव्यम् । अपूप्यं — यवापूप्यम् । दन्त्यं — राजदन्त्यम् ।
तिल्यं — कृष्णतिल्यम् । माष्यं — राजमाष्यम् । इति ॥

कंसार्धाभ्यां टिठन् ॥ ५ ॥

आभ्यामार्हीयेष्वर्थेषु टिठन्प्रत्ययो भवति । कंसिकः — कंसिकी ।
अर्धिकः — अर्धिकी । टकारो ङीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

कार्षापणात् प्रतिश्वास्य वा ॥ ६ ॥

कार्षापणशब्दादार्हीयेष्वर्थेषु टिठन्प्रत्ययः प्रतिश्वास्यादेशो वा
भवति । कार्षापणिकः — कार्षापणिकी । प्रतिकः — प्रतिकी ॥

शूर्पादञ् ॥ ७ ॥

शूर्पशब्दादार्हीयेष्वर्थेषु अञ्प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः ।
पक्षे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं शूर्प — शूर्पिकम् ॥

सहस्रवसनविंशतिकशतमानेभ्योऽण् ॥ ८ ॥

सहस्रादिभ्य आर्हीयेष्वर्थेष्वण्प्रत्ययो भवति । ठक्ठञो(र)पवादः ।
सहस्रः । वासनः । वैशतिकः । शतमानः ॥

शतात् केवलात् ठन्यतावतस्मिन् ॥ ९ ॥

शतशब्दात् केवलादाहीयेष्वर्थेषु ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः । कनोऽप-
वादौ । तच्चेत्तदेव शतमभिधेयं भवति । शतिकः । शत्यः । केवलादिति
किम् । द्वौ च शतं च द्विशतं तेन क्रीतं द्विशत(क)म् । अतस्मिन्निति
किम् । शतं परिमाणमस्य शतकं निदानम् । अत्र हि प्रकृतार्थ एवाध्याय-
शतं प्रत्ययेनाभिधीयते । अन्यस्मिंस्तु शतै भवत एव । शतेन क्रीतं शाटक-
शतं शत्यं शतिकम् ॥

सङ्ख्याया अतिशतः कन् ॥ १० ॥

त्यन्तशदन्तवर्जितायाः सङ्ख्याया आहीयेष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
ठञोऽपवादः । द्वौ परिमाणमस्य द्विकः । त्रिकः । चतुष्कः । पञ्चकः ।
षोडशकः । शतकः । बहुकः । गणकः । अर्धकः । अर्धपञ्चमकः । अतिशत
इति किम् । आशीतिकः । चात्वारिंशत्कः ॥

कतेश्च ॥ ११ ॥

कतिशब्दाच्चाहीयेष्वर्थेषु (छ ?) कन्प्रत्ययो भवति । कतिकः ।
त्यन्तत्वात् प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्वचनम् ॥

वतोरिद् च वा ॥ १२ ॥

'यत्तदेतद्भ्यो वतुब्' इति वक्ष्यति । तदन्तात् प्रातिपदिकादाही-
येष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति । इडागमश्चास्य वा भवति । यावतिकः या-
वत्कः । तावतिकः तावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्याम् ॥ १३ ॥

आभ्यामाहीयेष्वर्थेषु कन्प्रत्ययो भवति । तिशदन्तत्वादप्राप्ते व-
चनम् । विंशतिकः । त्रिंशत्कः ॥

असंज्ञायां ड्वन् ॥ १४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यामाहीयेष्वर्थेष्वसंज्ञायां विषये ड्वन्प्रत्ययो भवति ।
विंशत्या क्रीतः (विंशकः । त्रिंशकः । असंज्ञायामिति किम् ।) विंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । संज्ञायां पूर्वसूत्रेण कनेव भवति ॥

द्विगोर्लुगादिः ॥ १५ ॥

द्विगोः समासादाहीयेष्वर्थेषूपन्नस्य प्रत्ययस्य सकृल्लुग् भवति ।
नतु द्विः । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । पञ्चशूर्पम् । अध्यर्धेन
शूर्पेण क्रीतमध्यर्धशूर्पम् । अर्धपञ्चमैः शूर्पैः क्रीतमर्धपञ्चमशूर्पम् । अध्यर्ध-
पूर्वपूजात् समासकन्विधाविति संख्यासंज्ञान्तात् 'तद्धितार्थ' इति द्विगुः ।
अद्विरिति किम् । द्विः शूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । अध्यर्धशौर्पिकम् ।
असंज्ञायामित्येव । पञ्च लोहिन्यः (प्र ? परि)माणमस्य पाञ्चलोहितिकम् ॥

कार्षापणसहस्रसुवर्णशतमानाद्वा ॥ १६ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च कार्षापणाद्यन्तात् प्रातिपदिकादाहीयेष्वर्थेषु उत्प-
न्नस्य प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । द्विकार्षापणं द्विकार्षापणिकम् । अध्यर्ध-
कार्षापणम् । अध्यर्धकार्षापणिकम् । द्विसहस्रम् — द्विसाहस्रम् । अध्यर्ध-
सहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । द्विशतमानम् ।
द्विशतमानम् । अध्यर्धशतमानम् । अध्यर्धशतमानम् ॥

द्वित्रिवहादेर्निष्कविस्तात् ॥ १७ ॥

द्यादिपूर्वाभ्यां निष्कविस्ताभ्यामाहीयेष्वर्थेषूपन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्वा
भवति । द्विनिष्कं — (द्वैनिष्कं ? द्विनैष्किकम्) । त्रिनिष्कं — (त्रैनिष्कं ?
त्रिनैष्किकम्) । बहुनिष्कं — बहुनैष्किकम् । द्विविस्तं — द्विवैस्तिकम् ।
त्रिविस्तं — त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तं — बहुवैस्तिकम् ॥

विंशतिकात् खः ॥ १८ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च विंशतिकान्तात् प्रातिपदिकाद् आहीयेष्वर्थेषु
खप्रत्ययो भवति । द्विविंशतिकीनः । त्रिविंशतिकीनः । अध्यर्धविंशति-
कीनः । विधानसामर्थ्यादस्य लुङ् न भवति ॥

केवलाभ्यां च खारीकाकणीभ्यामीकन् ॥ १९ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च खारीकाकण्यन्तात् प्रातिपदिकात् केवलाभ्यां
चेताभ्यामाहीयेष्वर्थेष्वीकन्प्रत्ययो भवति । द्विखारीकः । त्रिखारीकः ।

पा० १.] इत्यहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

(अर्ध ? अध्यर्ध)खारीकः । द्विकाकणीकः । (अर्ध ? अध्यर्ध)काकणीकः ।
खारीकः । काकणीकः ॥

पणपादमाषेभ्यो यत् ॥ २० ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च पणान्तात् प्रातिपदिकाद् आर्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
भवति । द्विपण्यम् (अर्ध ? अध्यर्ध)पण्यम् । द्विपाद्यम् । (अर्ध ? अध्यर्ध)-
पाद्यम् । अप्राण्यङ्गत्वान्न पदादेशः । द्विमाष्यम् । (अर्ध ? अध्यर्ध)माष्यम् ॥

शताद्वा ॥ २१ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च शतान्तात् प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो वा
भवति । द्विशत्यं—द्विशतम् । अध्यर्धशत्यम्—अध्यर्धशतम् । कनो लुक् ॥

शाणात् ॥ २२ ॥

द्विगोरध्यर्धपूर्वाच्च शाणान्तात् प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो
वा भवति । द्विशण्यं—द्विशणम् । अध्यर्धशण्यम्—अध्यर्धशणम् ॥

द्विश्चादेरण् च ॥ २३ ॥

द्विश्चादेः शाणान्तात् प्रातिपदिकात् आर्हीयेष्वर्थेष्वण्प्रत्ययश्चकाराद्
यच्च वा भवति । द्वैशाणं—द्विशण्यं—द्विशणम् । त्रैशाणं—त्रिशण्यं—
त्रिशणम् ॥

तेन क्रीतं मूल्यात् ॥ २४ ॥

इतः प्रभृति प्रा(ग्वि ? ग्व)तीनां ठजादीनां समर्थविभक्तयः (प्रत्य-
यार्था)श्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयान्तात् मूल्यवाचिनः क्रीतमित्येत-
स्मिन्नर्थे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम् । साप्ततिकम् ।
नैष्किकम् । पाणिकम् । कांसिकम् । कार्षापणिकम् । शत्यम् । शतिकम् ।
मूल्यादिति किम् । देवदत्तेन क्रीतं पाणिनिना क्रीतम् । वृत्तौ संख्याविशे-
षानवगमात् प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थैर्वा क्रीतमिति न भवति । तदवगमे तु भव-
त्येव । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । पञ्चभिर्मुद्दैः क्रीतं मौद्रिकम् । माषिकम् । न
ह्येकेन मुद्देन माषेण वा ऋयः सम्भवति ॥

१. 'द्वा । शिवाभ्याम् । शाणात्' २. 'च वा । तेन' ख. ग. पाठः.

तस्य वापः ॥ २५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् वाप इत्येतास्मिन्नर्थे यथाविधि ठञादयो भवन्ति । उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । मौद्रिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् ष्टन् ॥ २६ ॥

पात्रशब्दात् तस्य वाप इत्यर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । पात्रस्य वापः पात्रिकः । पात्रिकी । षकारो ङीषर्थः ॥

वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः शमनकोपनयोः ॥ २७ ॥

वातादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः शमने कोपने वार्थे ठक्प्रत्ययो भवति । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । पथ्यमपथ्यद्रव्याद्यभिधीयते ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ २८ ॥

तस्येति षष्ठ्यन्तान्निमित्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविधि ठञादयो भवन्ति । यत्तन्निमित्तं संयोग उत्पातो वा यदि स भवति । सम्बन्धः संयोगः । प्राणिनां शुभाशुभसूचको महाभूतपरिणाम उत्पातः । सङ्ग्रामस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा साङ्गामिकः । श(क्यः ? त्यः) । श(कितः ? तिकः) । साहस्रः । संयोगोत्पाताविति किम् । शतस्य निमित्तं देवदत्तः ॥

द्व्यचोऽसङ्ख्यापरिमाणश्चैर्गणवसूर्णोमाभैर्द्वावर्षा-
श्मनो यत् ॥ २९ ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्तात् सङ्ख्यादिवर्जितान्निमित्तं संयोगोत्पातावित्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । ठञादीनामपवादः । धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः । स्वर्ग्यः । यज्ञस्यः । आयुष्यः । असङ्ख्यादेरिति किम् । पञ्चानां निमित्तं संयोग उत्पातो वा पञ्चकः । अष्टकः । प्रास्थिकः । खारीकः । श्वामणिकः । वासिकः । औ(ण ? णि)कः । औमिकः ।

१. 'ठ', २. 'स्व', ३. 'ग', ४. 'म' ख. ग. पाठः.

* 'वापे'ति काशिका ।

भाङ्गिकः । वार्षिकः । आशिमकः । अच इति किम् । विजयस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा वैजयिकः ॥

ब्रह्मवर्चसात् ॥ ३० ॥

ब्रह्मवर्चसशब्दात्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अथैजर्थं च वचनम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ब्रह्मवर्चस्यः । कथं गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा (गु ? ग)व्यः । 'गोरचि यद्' इति भविष्यति ॥

पुत्राच्छ, च ॥ ३१ ॥

पुत्रशब्दात् तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यर्थे छप्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

पृथिवीसर्वभूमिभ्यामञ्जणौ ॥ ३२ ॥

आभ्यां तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वेत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्ख्यमञ्जणौ प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्यां निमित्तं संयोग उत्पातो वा पार्थिवः । सार्वभौमः । 'सर्वाद् भूमिपुरुषयोश्च' इत्युभयपदवृद्धिः ॥

ईश्वरः ॥ ३३ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां पृथिवीसर्वभूमिभ्यामीश्वर इत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्ख्यमञ्जणौ प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । सर्वभूमेः सार्वभौमः ॥

तत्र विदितैः ॥ ३४ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्ताभ्यां पृथिवीसर्वभूमिभ्यां तत्र विदित इत्यस्मिन्नर्थे यथासङ्ख्यम(णजौ ? ञणौ) प्रत्ययौ भवतः । पृथिव्यां विदितः पार्थिवः । सर्वभूमौ सार्वभौमः ॥

लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् ॥ ३५ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्र विदित इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । लोके विदितः लौकिकः । सर्वलोके विदितः सार्वलौकिकः । 'सर्वाद् भूमिपुरुषयोश्च' इति चकारादुभयपदवृद्धिः ॥

तदत्रास्मै वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदं दीयते ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमान्तादत्रास्मै इत्येतयोरर्थयोर्यथाविधि ठञादयो भवन्ति । यत्तत्प्रथमान्तं तद्वृद्ध्यादीनामन्यतमं दीयत इति चेद् भवति । अधमर्णे-
नोत्तमर्णाय गृहीतधनातिरिक्तं देयं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग
आयः । पण्यदेर्मूल्यातिरिक्तद्रव्यं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कम् ।
उत्कोच उपदा । प्रस्थोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्धिरायो लाभः शुल्कम् उपदा वा
दीयते प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । (कं? कां)सिकम् । कार्षापणिकम् ।
शत्यं शतिकं पञ्चकं दशकमिति । वृद्ध्यादय इति किम् । पञ्चमूल्य-
म(स्मै त? स्मिन्न)स्मै वा दीयते ॥

पूरणार्धाट्टन् ॥ ३७ ॥

पूरणप्रत्ययान्तादर्धशब्दाच्च प्रथमान्तादस्मिन्नस्मै वा दीयत इत्यन-
योरर्थयोष्टन्प्रत्ययो भवेति । यत्तत् प्रथमान्तं वृद्ध्यादि चेत् तद् भवति ।
पञ्चमोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादि दीयते पञ्चमिकः अर्थिकः ॥

भागाद्यच्च ॥ ३८ ॥

भागशब्दादस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतमं दीयत इत्यर्थे यत्-
प्रत्ययश्चकारात् ठञ्च भवति । भागोऽस्मिन्नस्मै वा वृद्ध्यादीनामन्यतमो
दीयते भाग्यः । भागिकः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ३९ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविधि ठञादयो भवन्ति ।
यत्तत् प्रथमान्तं परिमाणं चेद् भवति । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिकः
ब्रीहिः । द्रौणिकः । खारीकः * खारशतिकः । खारसहस्रिकः । तदिति वर्तमाने
पुनरतद्ग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तेनोत्तरसूत्रे 'द्विगोर्लुगद्विरिति न लुग्
भवति । द्वे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः ॥

१. 'पा' ख. ग. पाठः.

* 'तदस्य परिमाणमि'त्यत्र योगविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुं 'अन्येभ्योऽपि
दृश्यते खारशताद्यर्थमिति' वाचिककारवचनात् खारशब्दोऽकारान्तोऽस्तीति विज्ञायते ॥

जीवितस्य च ॥ ४० ॥

जीवितस्य च यत् परिमाणं ततः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे सर्वे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । वार्ष-
सप्ततिकः इति । कथं पुनः षष्ठ्यादयो जीवितपरिमाणं भवन्ति । वृत्तौ
वर्षशब्दलोपात् । यथा 'शतायुर्वै पुरुषः' 'शतायुषा हविषेमं पुनर्दुरि'ति ।
एवन्तर्हि तदस्य परिमाणमित्यनेनैव सिद्धम् । न सिद्धयति । प्रास्थिक इत्यादौ
व्रीह्यादय एव परिमेषास्त एव प्रत्ययार्थाः । अत्र तु जीवितं परिमेषं
पुरुषस्तु प्रत्ययार्थं इति ॥

सङ्ख्यायाः सङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु ॥ ४१ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे यथाविधि ठजादयो
भवन्ति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं सङ्ख्यसूत्राध्ययनानि चेत् तानि भवन्ति ।
पञ्च परिमाणमस्य सङ्ख्यस्य पञ्चकः । सप्तकः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य
अष्टकं, पाणिनीयं सूत्रम् । त्रिकं काशकृत्स्नम् । दशकं वैयाघ्रपद्यम् । शतकं
निदानम् । पञ्चकः पाठोऽधीतः । सप्तकः । दशकः । त्रिक इति स्वार्थ
एवात्र प्रत्ययो भवति । नन्वध्यायानां समूहः सूत्रं तच्च सङ्ख्यं भिद्यते ।
नैवम् । प्राणिनां समूहे सङ्ख्यशब्दो रूढः । अध्ययनात् तर्हि न भिद्यते ।
तदपि नास्ति । अधीतिरध्ययनं पाठस्तच्च सूत्रं न भवति ॥

संज्ञायां च ॥ ४२ ॥

संज्ञायां च विषये सङ्ख्याशब्देभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे
यथाविधि ठजादयो भवन्ति । पञ्च सङ्ख्या परिमाणमेषां पञ्चकाः शकुनयः ।
त्रिकाः शालङ्काय(नः ? नाः) । सप्तको ब्रह्मवृक्षः । अष्टको राजर्षिः । योग-
विभागकरणात् संज्ञायां पञ्चैव पञ्चकाः । त्रय एव त्रिका इति स्वार्थ
एवात्र प्रत्ययो भवति ॥

पाङ्क्तिः ॥ ४३ ॥

पञ्चनशब्दात् तदस्य परिमाणमित्यर्थे संज्ञायां तिप्रत्ययष्टिलोपश्च

१. 'षु ॥ संज्ञायां च' ख. ग. पाठः. २. 'क्लिर्विशति' ख. ग. पाठः.

निपात्यत । पञ्च प्रादाः परिमाणमस्याः पङ्क्तिः छन्दः । कथं ब्राह्मणपङ्क्तिः
पिपीलिकापङ्क्तिरिति । पचि विस्तार इत्यस्मात् क्तिनेव भविष्यति ॥

विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-
नवतिशतम् ॥ ४४ ॥

विंशत्यादयः शब्दाः संज्ञायां विषये तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे
साधवो भवन्ति । द्वेदशर्थे विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ
दश(त् ? तौ) परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य विंशतिः ।
त्रेस्त्रि(न्)भावः शच्च प्रत्ययः । त्रयः दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य
वा सङ्ख्यानस्य त्रिंशत् । चतुरश्रत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः । चत्वारो
दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य चत्वारिंशत् ।
पञ्चन आत्वं च । पञ्च दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्-
ख्यानस्य पञ्चाशत् । षष्ठीः षश्च । षड् दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयाना-
मस्य वा सङ्ख्यानस्य षष्टिः । सप्तनस्तिः । सप्त ष्शतः परिमाणमेषां स-
ङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य सप्ततिः । अष्टनोऽ(शि ? शी)च । अष्टौ दशतः
परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्याशीतिः । नवभ्यस्तिः ।
नव दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य नवतिः । दशानां
शभावस्तश्च । दश दशतः परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य
शतम् ॥

सहस्रायुतनियुतप्रयुतार्बुदन्यर्बुदादयश्च ॥ ४५ ॥

सहस्रादयः शब्दास्तदस्य परिमाणमित्यर्थे संज्ञायां साधवो भवन्ति ।
दश शतानि परिमाणमेषां सङ्ख्येयानामस्य वा सङ्ख्यानस्य सहस्रम् । एवं
दशसहस्राणि अयुतम् । दशायुतानि नियुतम् । दश नियुतानि प्रयुतम् ।
दश प्रयुतानि अर्बुदम् । दशार्बुदानि न्यर्बुदमिति । आदिग्रहणालक्षकोटि-
खर्वनिखर्वमित्यादयो भवन्ति । यदत्र लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपा-
तनात् सिद्धम् । लिङ्गसङ्ख्यानियमश्च विंशत्यादीनां निपातनादेव भवति ॥

पञ्च(द्)दशतौ वर्गे वा ॥ ४६ ॥

पञ्च(द्)दशदित्येतौ शब्दौ तदस्य परिमाणमित्यस्मिन् विषये वर्गेऽभिधेये वा निपात्येते । 'सङ्ख्यायाः' इति कनि प्राप्तेऽ(न्? त्)-प्रत्ययो वा निपात्येते । पञ्च परिमाणस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः । पञ्चकः । दश परिमाणस्य वर्गस्य दशत् । दशकः ॥

स्तोमे डट् ॥ ४७ ॥

संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे डट्-प्रत्ययो भवति । ऋगादीनां समूहः स्तोमः । पञ्चदश ऋचः परिमाण-स्य पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी पङ्क्तिः । ङकारष्टिलोपार्थः । टकारो ङीवर्थः ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ब्राह्मणाख्यायां डण् ॥ ४८ ॥

आभ्यां तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे डण्प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तश्चेद् ब्राह्मणानामाङ्गा भवति । त्रिंशद्ध्यायाः परिमाणमेषां त्रिंशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि । कानिचिदेवोच्यन्ते । आख्याग्रहणं किम् । त्रिंशत्कानि चत्वारिंशत्कानि ॥

भृतिवस्नांशाः ॥ ४९ ॥

सङ्ख्याया इति वर्तते । तद्वाचिनः प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथा-विधि उच्चार्यो भवन्ति । यत्तत् प्रथमान्तं भृत्यादीनामन्यतमं चेद् भवति । भृतिर्वेतनम् । वस्त्रो नियतकालक्रयमूल्यम् । अंशो भागः । पञ्चास्य भृतिर्वा वस्त्रो वा अंशो वा पञ्चकः । सप्तकः । अष्टकः । शत्यः । शतिकः । (स ? सा)हस्तः ॥

तत् पचति द्रोणादण् च ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयान्ताद् द्रोणशब्दात् पचतीत्यास्मिन्नर्थेऽण् चकाराद् यथाविहितं च ङप्रत्ययो भवति । द्रोणं पचति द्रौणी ब्राह्मणी । द्रौणिकी ॥

सम्भवत्यवहरति च ॥ ५१ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् प्रातिपदिकात् सम्भवत्यवहरति चकारात्

पचतीति चार्थे यथाविधि ठजादयो भवन्ति । तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकेण धारणं सम्भवः । अतिरेकेणवहारः । प्रस्थं सम्भवत्यवहरति वा प्रास्थिकी स्थाली । प्रास्थिकः कटाहः । खारिकः । प्रस्थं पचती प्रास्थिकी ब्राह्मणी ॥

पात्राचिताढकेभ्यः खो वा ॥ ५२ ॥

पात्रादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो वा भवति । पक्षान्तरे तु यथाविधि ठजादयः । पात्रं सम्भवत्यवहरति पचति वा पात्रीणा—पा(त्री ? त्रिकी) । आचितीना—आचितिकी । आढकीना—आढ(ति ? कि)की ॥

द्विगोः षंश्च ॥ ५३ ॥

पात्राचितादाढकान्ताद् द्विगोर्द्वितीयासमर्थात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु (ठ ? ष)नप्रत्ययश्चकारात् खश्च वा भवति । पक्षान्तरे ठञ् । तस्य च 'द्विगो(रनपत्येऽजादे)र्लुगद्धिः' इति लुक् । द्विपात्रे सम्भवत्यवहरति पचति वा द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा—द्विपात्री । द्याचितिकी—द्याचितीना—द्याचि(ती ? ता) । द्याढकीकी—द्याढकीना—द्याढकी । पकारो ङीषर्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

कुलिजाल्लुक् च वा ॥ ५४ ॥

कुलिजान्ताद् द्विगोर्द्वितीयासमर्थात् सम्भवत्यादिष्वर्थेषु (ठ ? ष)नप्रत्ययः खश्च वा यथाविहितस्य च ठञो लुग्वा भवति । तेन चातूरूप्यं सम्पद्यते । द्वे कुलिजे सम्भवत्यवहरति पचति वा द्विकुलिजिकी—द्विकुलि-जीना—द्विकुलिजा—द्वैकुलिजिकी । 'परिमाणस्य शाणाकुलिजस्य संज्ञायाम्' इत्युत्तरपदवृद्धभावात् ॥

हरतिवहत्यावहति वंशकुटजबल्लजमूलखट्वा-
स्थूणाश्लक्ष्णाक्षाश्मेक्षुभ्यो भौरात् ॥ ५५ ॥

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ताद् द्वितीयासमर्थात् हरति वह-
त्यावहतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । वं(शे ? श्) भारं हरति

वहत्यावहति वा वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्वज्जभारिकः । मौल-
भारिकः । खाट्वाभारिकः । स्थौणाभारिकः । श्लाक्ष्णभारिकः । आक्षभारिकः ।
आश्मभारिकः । ऐक्षभारिकः ॥

भारभ्यश्च वंशादिभ्यः ॥ ५६ ॥

भारभूतेभ्यश्च वंशादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हरत्यादिष्वर्थेषु यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । भारभूतान् वंशान् हरति वहत्यावहति वांशिकः ।
कौटजिकः । बाल्वजिकः । मौलिकः । खाट्विकः । स्थौणिकः ।
श्लाक्ष्णिकः । आश्मिकः । ऐक्षिकः । भारभ्य इति क्त् । वंशं वहति ॥

द्रव्यवस्त्राभ्यां कन्ठनौ ॥ ५७ ॥

द्रव्यवस्त्रशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हरत्यादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यं कन् ठन्
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । द्रव्यं हरति वहत्यावहति वा द्रव्यकः । वस्त्रिकः ॥

अर्हति ॥ ५८ ॥

तदिति द्वितीयादुदहतीत्यास्मिन्नर्थे यथाविधि ठजादयो भवन्ति ।
वेशमर्हति वैशिकः । वाञ्छिकः । श्वेतच्छत्रिकः । चापरिकः । शयः
शतिकः ॥

छेदभेदद्रोहद्रोहनर्तकैर्षभयोगविप्रयोगविप्रकर्ष-
प्रेषणसम्प्रश्नेभ्यो नित्यम् ॥ ५९ ॥

छेदादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो नित्यं सर्वकालमर्हतीत्यास्मिन्नर्थे यथा-
विधि ठजादयो भवन्ति । नित्यं छेदमर्हति छैदिकः । भैदिकः । द्रौहिकः ।
दौहिकः । नार्तिकः । कार्षिकः । साम्प्रयोगिकः । वैप्रयोगिकः । वैप्रकर्षिकः ।
प्रेषणिकः । साम्प्रश्निकः ॥

विरागाद्विरङ्गश्च ॥ ६० ॥

विरागशब्दाद् द्वितीयान्ताङ्गित्वमर्हतीत्यर्थे यथाविधि प्रत्ययस्तत्सन्नि-
योगेन च विरागस्य विरङ्गादेशो भवति । नित्यं विरागमर्हति वैराङ्गिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६१ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयान्तान्नित्यमर्हतीत्यर्थे यत् चकाराद्यथांवि-
हितश्च ठञ्प्रत्ययो भवति । शीर्षच्छेदं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः चोरः ।
शीर्षच्छेदिकः ॥

यज्ञाद् घस्तत्कर्म च ॥ ६२ ॥

यज्ञशब्दाद् यज्ञं यज्ञकर्म चार्हतीत्यर्थे घप्रत्ययो भवति । यज्ञम-
र्हति यज्ञियः यजमानः । यज्ञकर्माहति यज्ञियः ऋत्विक् ॥

पात्राद्यश्च ॥ ६३ ॥

पात्रशब्दाद् द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे यप्रत्ययः चकाराद् घञ्
भवति । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्र्यः ॥

दण्डमुसलमेधवधमधुपर्कार्घ्यमेघोदकेभकशायुगेभ्यः ॥ ६४ ॥

दण्डादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । मुसल्यः । मेध्यः । वध्यः । मधुपर्क्यः । अर्घ्यः ।
मेध्यः । उदक्यः । इभ्यः । कश्यः । युग्यः ॥

दक्षिणकडङ्करस्थालीबिलेभ्यश्च च ॥ ६५ ॥

दक्षिणादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्योऽर्हतीत्यर्थे छश्चकाराद्यश्च प्रत्ययो भ-
वति । दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः ब्राह्मणः दक्षिण्यः । कडङ्करीयः कड-
ङ्कर्यः । स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिल्याः ॥

आर्त्विज्यं चर्त्विजः खञ् ॥ ६६ ॥

ऋत्विक्छब्दादृत्विजं तत्कर्म चार्हतीत्यर्थे खञ्प्रत्ययो भवति ।
ऋत्विजमर्हति आर्त्वि(जि ? जी)नो यजमानः । ऋत्विक्कर्माहति आर्त्वि-
(जि ? जी) नो ब्राह्मणः ॥

अधृष्टाकार्ययोः शालीनकौपीने ॥ ६७ ॥

शालीनकौपीन इत्येतौ तदर्हतीत्यर्थे यथासङ्ख्यमधृष्टाकार्ययोरामध-
ययोर्निपात्येते । शालाः प्रवेष्टुमर्हति शालीनोऽधृष्टः । कूपं प्रवेष्टुमर्हति

कौपीनमकार्यम् । तत्साधर्म्यादन्यदपि गोपनीयं गुह्यादि कौपीनम् । तत्साह-
चर्यात् तदाच्छादनमपि कौपीनमुच्यते । आर्हीयाणां पूर्णोऽवधिः । अतः
परं प्राग्बतेः उजेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणेभ्यो वर्तयति ॥ ६८ ॥

पारायणादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वर्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो
भवति । पारायणमध्ययनविशेषः । तं वर्तयति अधीते पारायणिकः छात्रः ।
तुरायणं यज्ञविशेषः । तं वर्तयति प्रारभते तौरायणिकः । चान्द्रायणं
व्रतविशेषः । तं वर्तयति समापयति चान्द्रायणिकः तपस्वी ॥

संशयादापन्नः ॥ ६९ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयान्तादापन्न इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । संशय-
मापन्नः प्राप्तः सांशयिकः ॥

योजनद् गच्छति ॥ ७० ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योजनं गच्छति यौजनिकः ॥

क्रोशयोजनादेः शतात् ततोऽभिगमनार्हे च ॥ ७१ ॥

क्रोशपूर्वाद्योजनपूर्वाच्च शतशब्दात् तद्गच्छति ततोऽभिगमनमर्हति
इति चार्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतादभिगमनमर्ह-
तीति वा क्रौञ्चशतिकः । एवं यौजनशतिकः ॥

पथः *ष्टन् ॥ ७२ ॥

पथिन्शब्दात् तद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्टन्प्रत्ययो भवति । पन्थानं
गच्छति पथिकः । षकारो ङीषर्थः । पथिकी ॥

णः पन्थश्च नित्यम् ॥ ७३ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयान्तान्नित्यं गच्छतीत्यर्थे णप्रत्ययः पन्था-
देशश्चास्य भवति । नित्यं पन्थानं गच्छति पान्थः । पान्था ॥

* 'ळन्' इति काशिकावृत्तिपाठः.

अजशङ्कूत्तरवारिजाङ्गलकान्तारादेस्तेनाहते च ॥ ७४ ॥

अजाघादेः पथिनशब्दात् तृतीयान्ताद् गच्छत्याहृत इत्यनयो-
रर्थयोः ठञ्प्रत्ययो भवति । अजपथेन गच्छत्याहृतो वा आजपथिकः ।
शाङ्कुपथिकः । औत्तरपथिकः । वारिपथिकः । अङ्गलपथिकः । कान्तार-
पथिकः ॥

स्थलादेः ॥ ७५ ॥

स्थलादेः पथिनशब्दात् तृतीयान्ताद् गच्छत्याहृत इत्यनयो-
रर्थयोः ठ(न् ? ञ्)प्रत्ययो भवति । स्थलपथेन गच्छत्याहृतो वा स्थालपथिकः ।
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

मधुकमरिचयोरण् ॥ ७६ ॥

स्थलादेः पथिनशब्दात् तेनाहते मधुके मरिचे चाण्प्रत्ययो
भवति । स्थलपथेनाहृतं मधुकं मरिचं वा स्थालपथिकः ॥

कालात् ॥ ७७ ॥

अधिकारोऽयम् । 'तस्य महानाम्न्यादिभ्य' इतिवत् कालवाचिनः
शब्दाः प्रकृतित्वेनाविक्रियन्ते ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७८ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् कालवाचिनो निर्वृत्तमित्येतास्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो
भवति । अह्न निर्वृत्तमाह्निकम् । मासिकम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तस्मै (ह ? भृ)तोऽधीष्टः ॥ ७९ ॥

कालवाचिनः शब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् (ह ? भृ)तोऽ(भी ? धी)ष्ट इत्यनयो-
रर्थयोः ठञ्प्रत्ययो भवति । मासाय (ह ? भृ)तः मासिकः कर्मकरः । मासा-
(द्धि ! याधी)ष्टो मासिकः । उपाध्यायः । एवं वार्षिकं सांवत्सरिकम् ॥

तं भूतो भावी ॥ ८० ॥

कालवाचिनो द्वितीयान्ताद् भूतो भावीत्यनयो-
रर्थयोः ठ(न् ? ञ्)प्रत्ययो भवति । मासं भूतो भावी वा मासिकः । आर्धमासिकः । वार्षिकः ।
सांवत्सरिकः । अतः परं निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु यथासम्भवं प्रत्यया भवन्ति ॥

मासाद् वयसि यत्खञौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद् द्वितीयान्ताद् भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने यत्खञौ प्रत्ययो भवतः । मासं भूतो दारकः मास्यः मासीनः । वयसीति किम् । मासिकः सम्भोगः । जकारः 'तद्धितावृद्धिहेतुररक्तविकारयोः' इति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । मासीना दुहितास्य मासीनादुहितृकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासान्ताद् द्विगोस्तं भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने यप्प्रत्ययो भवति । द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः दारकः । पकारः स्वरार्थः ॥

षण्मासाण्यच्च वा ॥ ८३ ॥

षण्मासशब्दात् तं भूत इत्यर्थे वयसि गम्यमाने ण्यच्चकाराद् यप्-प्रत्ययश्च वा भवति । षण्मासान् भूतः षण्मास्यः । षण्मास्यः । षण्मासिकः ॥

अवयस्त्रिंशश्च ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दाद् वयसोऽन्यत्र निर्वृत्तादिष्वर्थेषु ठन् चकारा(द्य ? ण्य)-च्च प्रत्ययो भवति । षड्भिर्मासैर्निर्वृत्तः षड्भ्यो मासेभ्यो भृतोऽधीष्टो वा षण्मासान् भूतो भावी वा षण्मासिकः । (ष ? षा)ण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

समाशब्दात् कालवाचिनो निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति समाया निर्वृत्तः समायै भृतोऽधीष्टो वा समं भूतो भावी वा समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययः खञो लुक् च वा भवति । द्वाभ्यां समाभ्यां निर्वृत्तो भृतोऽधीष्टो वा द्वे समे भूतो भावी वा द्विसमीनः । द्वैसमीनः ॥

शान्यह्रस्वत्सराच्च ॥ ८७ ॥

राज्याद्यन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति । द्वाभ्यां
• रात्रिभ्यां निर्वृत्तो भूतोऽधीष्टो वा द्वे रात्री भूतो भावी वा द्विरात्रीणः — द्वैरा-
त्रिकः । बहीनः । द्वैयह्निकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । 'सङ्ख्या-
याः संवत्सरसङ्ख्ययोः' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक च ॥ ८८ ॥

वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषूप्लव्यस्य प्रत्ययस्य ....
... .. ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

प्राणिन्याभिधेये नित्यं लुग् भवति । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् ।
द्विवर्षीणः सरधः ॥

तेन पच्यन्ते षष्टिरात्रात् कन् राल्लोपश्च संज्ञायाम्
॥ ९० ॥

षष्टिरात्रशब्दात् तृतीयान्तात् पच्यन्त इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां कन्-
प्रत्ययो रात्रशब्दलोपश्च भवति । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः शालयः ।
संज्ञाग्रहणान्मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति । बहुवचनमन्त्रम् । द्वेकयोरपि
भवति ॥

परिजय्यलभ्यकार्यसुकराणि ॥ ९१ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् कालवाचिनः परिजय्यादिष्वर्थेषु ठज्प्रत्ययो भ-
वति । मासेन परिजय्यो लभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ९२ ॥

तदिति द्वितीयान्तात् कालवाचिनः शब्दादस्येति षष्ठ्यर्थे ठज्प्रत्ययो
भवति । ब्रह्मचर्यं चेत् प्रकृत्यर्थस्य व्यासं प्रत्ययार्थस्य च द्योत्येन सम्बन्धि
भवति । मासं ब्रह्मचर्यस्य मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । सांवत्स-
रिकः ॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्ये ॥ ९३ ॥

स इति प्रथमान्तात् कालवाचिनः शब्दात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ब्रह्म-
चर्ये अभिधेये ठञ्प्रत्ययो भवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्म-
चर्यम् । आर्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तस्य महानाम्न्यादित्यव्रतगौदानादिभ्यः ॥ ९४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो महानाम्न्यादिभ्यो ब्रह्मचर्येऽभिधेये ठञ्-
प्रत्ययो भवति । महानाम्न्यो नाम ऋचः तासां सम्बन्धि ब्रह्मचर्यं माहा-
नाम्निकम् । आदित्यमादित्यव्रतिकम् । गौदानिकम् । आदिग्रहणाद्यथा-
दर्शनमन्येभ्योऽपि भवन्ति ॥

तच्चरतीति चैतेभ्यो व्रतवृत्तिभ्यः ॥ ९५ ॥

महानाम्न्यादिभ्यः शब्देभ्यः साहचर्याद् व्रतवृत्तिभ्यस्तदिति द्विती-
यान्तेभ्यश्चरतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । महानाम्नीश्चरति माहानाम्निकः ।
आदित्यव्रतानि चरति आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः ॥

देवव्रतेऽतिलव्रतावान्तरदीक्षादिभ्यो डिनिः ॥ ९६ ॥

(देवव्रतादिभ्यो) द्वितीयान्तेभ्यश्चरतीत्यर्थे डिनिप्रत्ययो भवति ।
देवव्रतानि चरति देवव्रती । तिलव्रती । अवान्तरदीक्षी । आदिग्रहणान्महा-
व्रती इत्यादयो भवन्ति । डित्करणमुत्तरत्र टिलोपार्थम् ॥

ड्वुंश्चाष्टाचत्वारिंशतो वर्षाणाम् ॥ ९७ ॥

वर्षाणां सम्बन्धिनोऽष्टाचत्वारिंशतो वर्षशब्दाद् व्रतवृत्तेर्द्वितीयान्ता-
च्चरतीत्यर्थे ड्वुन् चकाराद् डिनिश्च प्रत्ययो भवति । अष्टाचत्वारिंशद्वर्ष-
सहचरितं व्रतमष्टाचत्वारिंशत् तच्चरति अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ॥

चातुर्मास्येभ्यो यलोपश्च ॥ ९८ ॥

चातुर्मास्यशब्दाद् बहुवचनान्ताद् व्रतवृत्तेस्तच्चरतीत्यर्थे ड्वुन्
डिनिश्च प्रत्ययो यलोपश्च भवति । चातुर्मास्या नाम यज्ञाः । तत्सहचरि-
तानि व्रतानि चातुर्मास्यानि तानि चरति चातुर्मासकः चातुर्मासी ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः ॥ ९९ ॥

यज्ञवाचिभ्यस्तस्येति षष्ठ्यर्थे दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । ऐकाहिकी । द्वादशाहिकी ॥

तत्र दीयते ॥ १०० ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तेभ्यो यज्ञवाचिभ्यो दीयत इत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकम् । वाजपेयिकम् । राजसूयिकम् ॥

कालात् कार्यं च भववत् ॥ १०१ ॥

कालवाचिनः सप्तम्यन्तात् कार्यं दीयत इति चानयोरर्थयोर्भव इव प्रत्ययविधिर्भवति । यथा मासे भवं मासिकं सांवत्सरिकं वासन्तिकं प्रावृषेण्यं वार्षिकं हैमनं सायन्तनमिति ह भवति , एवं मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । वासन्तिकम् । प्रावृषेण्यम् । वार्षिकम् । हैमनमिति भवति ॥

व्युष्टनित्यनिष्क्रमणप्रवेशान्तीर्थसङ्ग्रामसङ्घाताग्निपदपीलुमूलादिभ्योऽण् ॥ १०२ ॥

व्युष्टादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः कार्यं दीयत इत्यनयोरर्थयोरण्प्रत्ययो भवति । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् । नैष्क्रमणम् । प्रावेशनम् । तैर्थम् । साङ्ग्रामम् । साङ्घातम् । आग्निपदम् । पीलुमूलम् । आदिग्रहणात् प्रावासम् । औपवासमित्यादयो भवन्ति ॥

यथाकथाचाणः ॥ १०३ ॥

यथाकथाचशब्दोऽव्ययसमुदायोऽनादरे वर्तते । तस्माद् दीयते कार्यमित्यनयोरर्थयोः णप्रत्ययो भवति । यथाकथाच दीयते कार्यं वा याथाकथाचा दक्षिणा ॥

तेन हस्ताद्यत् ॥ १०४ ॥

तेनेति तृतीयान्ताद्धस्ताद् दीयते कार्यमित्यनयोरर्थयोर्यत्प्रत्ययो भवति । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ॥

शोभते ॥ १०५ ॥

तेनेति तृतीयान्तात् शोभत इत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । कर्ण-
वेष्टकाभ्यां शोभते कार्णवेष्टकिकं मुखम् । वास्त्रयुगिकं शरीरम् । असमर्थ-
नञ्समासश्चास्मिन् विषये भवति । कर्णवेष्टकाभ्यां न शोभते अकार्णवेष्ट-
किकम् । अवास्त्रयुगिकम् ॥

कर्मवेशाभ्यां यत् ॥ १०६ ॥

आभ्यां तृतीया(न्ता)भ्यां शोभते इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ।
कर्मणा शोभते कर्मण्यः । वेशेन शोभते वेश्या । असमर्थनञ्समासश्च भ-
वति । अकर्मण्यः । अवेश्या ॥

तस्मै प्रभवति समस्तापनाहग्रामयोगवेशपेषघातपराय-
मोदनेभ्यः ॥ १०७ ॥

समः परे ये तापादयस्तदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः
प्रभवतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः ।
सान्नाहिकः । साङ्ग्रीमिकः । सांयोगिकः । सांवेशिकः । साम्पेषिकः ।
साङ्घातिकः । साम्परायिकः । साम्मोदनिकः । 'सर्वत्र पर्याप्त्यर्थैः' इति
चतुर्थी ॥

निरः पेषघोषाभ्याम् ॥ १०८ ॥

निरः परौ यौ पेषघोषौ तदन्ताभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तस्मै प्रभव-
तीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । निष्पेषाय प्रभवति नैष्पेषिकः । नैर्घोषिकः ॥

निव्युपेभ्यः सर्गात् ॥ १०९ ॥

निव्युपेभ्यः परो यः सर्गशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्मै प्रभव-
तीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । निसर्गाय प्रभवति नैसर्गिकः । वैसर्गिकः ।
औपसर्गिकः ॥

प्रोपाभ्यां वासात् ॥ ११० ॥

प्रोपाभ्यां परो यो वासशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्मै प्रभवती-
त्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । प्रवासाय प्रभवति प्रवासिबम् । औपवासीबम् ॥

सक्तुमांसौदनमांसौदनेभ्यश्च ॥ १११ ॥

सक्तुमांसौदनमांसौदनेभ्यश्च तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
सक्तुभ्यः प्रभवति साक्तुकम् । मांसिकम् । औदनिकम् । मांसौदनिकम् ॥

योगाद्यच्च ॥ ११२ ॥

योगशब्दात् तस्मै प्रभवतीत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति चकारात् ठञ् ।
योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ ११३ ॥

कर्मणशब्दात् तस्मै प्रभवतीत्यर्थे उकञ्प्रत्ययो भवति । कर्मणे
प्रभवति कार्मुकम् ॥

सोऽस्य प्राप्तः समयात् ॥ ११४ ॥

समयशब्दात् प्रथमान्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योऽसौ प्रथमासमर्थः प्राप्तश्चेत् स भवति । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकः ॥

ऋतूपवस्तुप्राशिन्नादिभ्योऽण् ॥ ११५ ॥

ऋत्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे अण्प्रत्ययो
भवति । ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् ।
प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशिन्नाम् । आदिग्रहणाद्यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

कालाद्यत् ॥ ११६ ॥

कालशब्दात् सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । कालः प्राप्तोऽ-
स्य काल्यम् ॥

प्रकृष्टष्टञ् ॥ ११७ ॥

कालशब्दात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति ।
योऽसौ प्रथमान्तः प्रकृष्टश्चेत् स भवति । प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकमृणम् ।
कालिकं वैरम् ॥

प्रयोजनम् ॥ ११८ ॥

स इति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । यत् तत्

प्रथमान्तं प्रयोजनं चेत् तद् भवति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् ।
दैवोत्सविकम् ॥

एकागाराञ्चौरे ॥ ११९ ॥

एकागाराशब्दात् तस्य प्रयोजनमित्यर्थे चैरेऽभिधेये ठञ्प्रत्ययो
भवति । एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकञ्चौरः । ऐकागारेकी ॥

आकालात् ठञ्च ॥ १२० ॥

आकालशब्दात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ्प्रत्ययश्चकारात् (ठञ्च ?
ठञ्च) भवति । आकालं प्रयोजनमस्य आकालिको नाम अध्यायः । आकालि-
की विद्युत् । आकालिका । य एतयोस्तत्कालस्तमेव यावद् भवत
इत्यर्थः ॥

चूडाश्रद्धादिभ्योऽण् ॥ १२१ ॥

चूडादिभ्यस्त्वदस्य प्रयोजनमित्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । चूडा प्रयोज-
नमस्य चौडम् । श्रद्धम् । आदिग्रहणाद्यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

विशाखाषाढाभ्यां मन्थदण्डयोः ॥ १२२ ॥

विशाखाषाढशब्दाभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यथासङ्ख्यं मन्थ-
दण्डयोरभिधेयोरण्प्रत्ययो भवति । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः ।
आषाढा प्रयोजनमस्य आषाढो दण्डः ॥

उदुपाभ्यां स्थापेरनान्ताच्छः ॥ १२३ ॥

उदुपाभ्यां परो यः स्थापिस्तस्मादनान्तात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । उत्थापनं प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । उपस्था-
पनीयम् ॥

अनोर्वचिप्रवचिवासिचिशिभ्यः ॥ १२४ ॥

अनोः परे ये वन्यादयस्तेभ्योऽनान्तेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । अनुवचनं प्रयोजनमस्य अनुवचनीयम् । अनुप्रवच-
नीयम् । अनुवासनीयम् । अनुवेशनीयम् ॥

रुहेः प्राङ्भ्यां च ॥ १२५ ॥

प्राङ्भ्यामनोश्च परो यो रुहिस्तस्मादनान्तात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । प्ररोहणीयम् । आरोहणीयम् । अनुरोहणीयम् ॥

समाङो विशिरभिभ्याम् ॥ १२६ ॥

समाङः परौ यौ विशिरभी ताभ्यामनान्ताभ्यां तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । समावेशनं प्रयोजनमस्य समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ॥

विशिपूरिपादिरुडिसमापिभ्यः सपूर्वपदेभ्यः ॥ १२७ ॥

विश्यादिभ्योऽनान्तेभ्यः स(पूर्व)पदेभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
छप्रत्ययो भवति । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूर-
णीयम् । अश्वप्रपदनियम् । प्रासादारोहणीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ॥

स्वर्गाधनायुर्यशःकामेभ्यो यत् ॥ १२८ ॥

स्वर्गादिभ्यस्तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्गः
प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्यम् । काम्यम् ॥

पुण्याहस्वास्तिशान्तिभ्यो वाचनाल्लुक् ॥ १२९ ॥

पुण्याहादिभ्यः परो यो वाचनशब्दस्तस्मात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे
विहितस्य ठञो लुक् भवति । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् ।
स्वास्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । प्राग्गतीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ १३० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति ।
यत्तत् तुल्यं क्रिया चेत् सा भवति । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते ।
क्षत्रियेण तुल्यं वर्तते क्षत्रियवद्वर्तते । राज्ञा तुल्यं व्यवहरति राजवच्चव-
हरति । अत्र ब्राह्मणादिशब्दा ब्राह्मणादिसहचरितास्वध्ययनादिक्रियासु
वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति । न ह्यक्रियया क्रियायास्तुल्यत्वं भवति ।
क्रियाग्रहणं किम् । गवा तुल्यो गवयः । गिरिणा तुल्यो बलाहकः ॥

तत्र तस्येव ॥ १३१ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् तस्येति षष्ठीसमर्थादिवाच्ये वतिप्रत्ययो भवति । मधुरायामिव पाटलीयुत्रे प्रासादः मधुरावत् । सुम्न इव साकेते परिषा सुम्नवत् । देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य गावो देवदत्तवत् । ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य दन्ताः ब्राह्मणवत् । पूर्वेण क्रियया तुल्यायां क्रियायां प्रत्ययौ विधीयते । अनेन तु प्रकृत्यर्थवाहनामधेयानां सम्बन्धिना च तुल्यतायामिति । देवदत्तवत् स्थूल इत्यादौ तु भवत्यादिक्रियाध्याहारैः प्रत्ययो भवति ॥

तदर्हम् ॥ १३२ ॥

तदिति द्वितीयान्तादर्हमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति । यदर्हं क्रिया चेत् सा भवति । राजानमर्हति वृत्तं राजवत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । क्रिया चेदिति किम् । राजानमर्हति छत्रम् । अत्र द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्तुः क्रियायां चेति विधीयते न सादृश्ये । तेन पूर्वसूत्रेण न सिध्यतीति वचनम् ॥

तस्ये भावस्त्वतलौ ॥ १३३ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्यस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । कः पुनर्भावः । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्यया(वि)ति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । द्रव्यसंसर्गभेदको गुणः । यदाह—“यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वतलावि”ति । तत्र जातिगुणाज्जाति(ग?) गुणे समासकृत्तद्धितात् सम्बन्धे ङित्यादेः स्वरूपे त्वतलादीनां विधिर्भवति । तत्र जातिवचनेभ्यो जातौ गोशब्दस्य भावो गोत्वं गोतेति गोशब्दजातिः । गौरर्थस्य भावो गोत्वं गोतेति गवार्थजातिः । शुक्लस्य गुणस्य भा(वे? वः) शुक्लत्वं शुक्लतेति शुक्लगुणजातिः रूपस्य रसस्य वा भावः रूपत्वं रसत्वमिति रूपादिगुणजातिः षत्वं (शु?) णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेता जातिः । कुत्वं चुत्वमिति ककार ... वर्णव्यक्तिसमवेता जातिसंहतिः । गुणशब्देभ्यो गुणे, शुक्लस्य गुणस्य भावः शुक्लत्वं शुक्लतेति मतुपो गुण एव । शुक्लतरत्वं शुक्लतमतेति स एव प्रकृष्टः । अणुत्वं गुरुत्वमिति परिमाणादि-

लक्षणो गुणः । एकत्वं द्वित्वमिति संख्यालक्षणः । पृथक्त्वं नानात्वमिति भेद-
लक्षणः । उच्चैस्त्वं नीचैस्त्वमिति उच्छ्रयादिलक्षणः । समासात् सम्बन्धे
राजपुरुषत्वं चित्रगुत्वमिति स्वस्वामिसम्बन्धः । कृतः सम्बन्धे । पाच-
कन्नं पकृतत्वम् (इति) । क्रियाकारकसम्बन्धः । तद्धितात् सम्बन्धे दण्डित्वं
विषाणित्वमिति दण्डादिसम्बन्धः । द्वित्थादेः स्वरूपे द्वित्थत्वं द्वित्थतेति
द्वित्थाद्यर्थस्वरूपम् । एवं गोजातेर्भावः गोत्वं गोतेति गोशब्दस्वरूपम् ।
शुक्लजातेः स्वरूपं शुक्लत्वं शुक्लतेति शुक्लशब्दस्वरूपम् । गवादयो यदा जा-
तिमात्रवाचिनस्तदा तेषां स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथाह्यर्थगतो
शब्दस्वरूपमध्यवस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति । एवं देवदत्तत्वं चन्द्र-
त्वं सूर्यत्वं दिक्त्वम् आकाशत्वमभावत्वमिति शब्दस्वरूपमेवोच्यते । अन्ये
तु—द्वित्थत्वं देवदत्तत्वमिति वयोवस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं
चन्द्रत्वं सूर्यत्वमिति कालावस्थाभेदभिन्नव्यक्तिसमवेतं सामान्यं, दिक्त्व-
माकाशत्वमिति उपचरितभेदव्यक्तिसमवेतं सामान्यं प्रत्ययार्थं वदन्तोऽत्रापि
जातिमेव त्वतलादिप्रत्ययाभिधेयां वर्णयन्ति । अनु च समासकृत-
द्वितेभ्योऽपि भावप्रत्ययेन जात्यभिधानं दृश्यते गौरखरत्वं लोहितशालित्वं
सप्तपर्णत्वं धवस्वदिरत्वमिति । अत्र शुक्लत्वमधुरत्वादयो मतुब्लुकि
विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव सोऽय-
मित्यभिसम्बन्धेन लोकनिरूढेन भेदसम्बन्ध(रूप?)स्य न्यग्भावाद.....
वगुणभाव एव प्रत्ययो भवति नतु सम्बन्धे । एवं गर्गाः पञ्चाला इत्यादा-
वपि गर्गादयः शब्दा य (जा?जो) लुकि यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि मूल-
प्रकृत्या सहविवक्षायामभिन्नरूपत्वाद्वाकि..... मण्डुललमक (?)
इत्यादिवत् प्रत्ययोत्पत्तिहेतुः । सम्बन्धोऽन्यत इत्यपि भिन्नशब्दाभिधेये-
नैव भावप्रत्ययात् प्रतीयते । अन्वाख्यानप्रक्रियाश्रयणे चैतदुच्यते । परमार्थ-
तस्त्वैते शब्दाः परस्परसम्बन्धानपेक्षा एव गुणजात्यादेर्निमित्तात् प्रकृति-
प्रत्ययार्थेषु वर्तन्ते । यथामलकादयः फले वृक्षे च लुग्विधानद्वारेण चैते-
षां भेदाश्रया(त्) प्रत्ययोत्पत्तिः कदाचिदपि मा भूदित्याख्यायते । अथ
पञ्चालादिशब्दा युमपदप्रत्ययजनपदवाचिनो भावप्रत्ययेन किमभिधीयते ।

प्रवृत्तिनिमित्तसङ्घातः । यथा कुत्वं धनखदिरत्वमिति जातिसंहतिः । एते-
नाक्षत्वं माषत्वं पादत्वमित्यादीन्यपि व्याख्यातानि भवन्ति । अव्यभिचरि-
तसम्बन्धाः प्रायः कृत्स्नेव भवन्ति । सतो भावः सत्त्वं सत्ता विद्यमानत्वं
विद्यमानतेति । अत्रापि जातावेव भावप्रत्ययः । नहि सद्दस्तु सत्तासम्बन्धे
व्यभिचरति इति सत्तासम्बन्धानपेक्षाणां सम्बन्धे (न प्रत्ययः) । पाचक
इत्यादौ तु सम्बन्ध (स्य) कादाचित्कत्वात् तदपेक्षाः पाच-
कादिशब्दाः स्वार्थमभिदधत इति ततः सम्बन्धे प्रयोगो युक्तः । तस्मात्
सत्स्वेव विद्यमानेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः (तत्रै ? सत्तै)व
भावप्रत्ययवाच्या, नतु (न ? स)त्सत्तयोः सम्बन्धः । स●एवा.....
ख्यामिति भावे वेति वचनात् । स्त्रीपुंसाभ्यां पक्षे नञ्ज्ञावपि भवतः ।
स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीणं पुंस्त्वं पुंस्ता पौंसनम् इति । लकारः स्वरार्थः ॥

नजादेस्तत्पुरुषात् ॥ १३४ ॥

नजादेस्तत्पुरुषात् तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलावेव भवतः । न वक्ष्यमा-
णा यगादयः । वक्ष्यति—(यत्तदेते?पत्यन्ते)भ्यो यक् । न पतिः अपतिः अस्य
भावः अपतित्वम् अपतिता । 'इको लघुपूर्वादकवेरि'(ति चे ?)त्यण् । न मृदुः
(अमृदुः) तस्य भावः अमृदुत्वम् अमृदुता । 'योपेधाद् गुरूपोत्तमादसुप्रख्या-
द्गुञ्' । न रमणीयः अरमणीयः, तस्य भावः अरमणीयत्वम् अरमणीयता ।
नजादेरिति किम् । सैवापत्यं वार्हस्पत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् । नास्या
मृदवः सन्ति अमृदुः तस्या भाव आमृदवन् ॥

चतुरसङ्गतलवणबडबुधकतरसलसेभ्यो वा ॥ १३५ ॥

चतुरसङ्गन्तेभ्यो नजादिभ्यस्तत्पुरुषेभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलौ
प्रत्ययौ (वा) भवतः । पक्षे गुणवच(न)त्वात् प्यञ् । अचतुरत्वम् अचतुरता
आचतुर्यम् । असङ्गतत्वम् असङ्गतता आसङ्गत्यम् । अलवणत्वम् अल-
वणता आलवण्यम् । अबडत्वम् अबडता आबड्यम् । अबुधत्वम् अबु-
धता आबुध्यम् । अकतत्वम् अकतता आकत्यम् । अरसत्वम् अरसता
आरस्यम् । अलसत्वम् अलसता आलस्यम् ॥

पृथुमृदुपटुपाण्डुखण्डचण्डस्वादुसाधुबहुमहदणु-
तनूरुगुरुलघुभ्य इमनिच् ॥ १३६ ॥

पृथ्वादिभ्यस्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे इमनिच्प्रत्ययो वा भवति ।
पृथोर्भावः प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता पार्थवम् । अदिमा मृदुत्वं मृदुता
मार्दवम् । पटिमा पटुत्वं पटुता पाटवम् । पाण्डिमा पाण्डुत्वं
पाण्डुता पाण्डवम् । खण्डिमा खण्डत्वं खण्डता खा(ण्डं ?
ण्ड्यम्) चण्डिमा चण्डत्वं चण्डता (च ? चा)ण्ड्यम् । स्वादिमा स्वादुत्वं
स्वादुता । साधिमा साधुत्वं साधुता । भूमा बहुत्वं बहुता । महिमा महत्वं
महत्ता । अणिमा अणुत्वं अणुता (आणवम्) । तनिमा तनुत्वं तनुता
तानवम् । उरिमा उरुत्वं उरुता (औरवम्) । गरिमा गुरुत्वं गुरुता
गौरवम् । लघिमा लघुत्वं लघुता लाघवम् ॥ इति ॥

होडवत्सपाकाकिञ्चनर्जुच्चावीशुवक्रवृद्धकालतृप्रक्षि-
प्रक्षुद्रह्रस्वप्रियेभ्यश्च ॥ १३७ ॥

होडादिभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच्प्रत्ययो वा भवति । होडिमा
होडत्वं होडता । वत्सिमा वत्सत्वं वत्सता । पाकिमा पाकत्वं पाकता ।
अकिञ्चनिमा अकिञ्चनत्वम् अकिञ्चनता । ऋजिमा ऋजुत्वं ऋजुता
आर्जवम् । चारिमा चारुत्वं चारुता । आशिमा आशुत्वम् आशुता । वक्रिमा
वक्रत्वं वक्रता । व(द्धि ? षि)मा * वृद्धत्वं वृद्धता । कालिमा कालत्वं
कालता । त्रिपिमा तृप्रत्वं तृप्रता । क्षेपिमा क्षिप्रत्वं क्षिप्रता । क्षोदिमा क्षुद्र-
त्वं क्षुद्रता । हसिमा ह्रस्वत्वं ह्रस्वता । प्रेमा प्रियत्वं प्रियता । प्रीणाते-
रौणादिके मनिनि प्रेमशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥

वर्णदृढपरिवृढकृशभृशास्लचुक्रलवणमधुरशीतो-
ष्णजडेभ्यः प्यञ्च ॥ १३८ ॥

* वृद्धशब्दस्य पृथ्वादिषु पाठो न वृत्तिकारस्य सम् । अत एव प्रियादि-
सूत्रे (२-४-१५७) वृत्तौ वृद्धशब्दस्य वर्षिष्ठः वर्षीयान् इति पद्वयं प्रदर्श्य "प्रियोः-
बहुलदीर्घः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते तेनान्येषामिमनिच् न भवतीति लोदाह्रियते" इत्युक्तवान् ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । शुक्लस्य भावः शौक्यं शुक्लिमा शुक्लत्वं शुक्लता । काष्ण्यं कृष्णिमा कृष्णत्वं कृष्णता । दाढ्यं द्रढिमा दृढत्वं दृढता । पारिवृढ्यं परि(वृ?त्र)ढिमा परिवृढत्वं परिवृढता । काश्यं (कृ?क)शिमा कृशत्वं कृशता । भाश्यं (भृ?भ्र)शिमा भृशत्वं भृशता । आम्ल्यं अम्लिमा अम्लत्वं अम्लता । चौक्र्यं चुक्रिमा चुक्रत्वं चुक्रता । लावण्यं लवणिमा लवणत्वं लवणता । माधुर्यं मधुरिमा मधुरत्वं मधुरता । शैत्यं शीतिमा शीतत्वं शीतता । औष्ण्यं उष्णिमा उष्णत्वं उष्णता । जाड्यं जडिमा जडत्वं जडता । षकारो डीषर्थः । शौकली लौहिती ॥

बालतरुणमन्दमूकमूलकालमूर्खपण्डितस्थिरबहुल.

बधिरदीर्घेभ्यश्च ॥ १३९ ॥

बालादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यस्तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । बालस्य भावः बाल्यं बालिमा बाल(य?त्वम्) बालता । तारुण्यं तरुणिमा तरुणत्वं तरुणता । मान्द्यं मन्दिमा मन्दत्वं मन्दता । मौक्यं मूकिमा मूकत्वं मूकता । मौल्यं मौलिमा मूलत्वं मूलता । काल्यं कालिमा कालत्वं कालता । मूर्ख्यं मूर्खिमा मूर्खत्वं मूर्खता । पाण्डित्यं पण्डितिमा पण्डितत्वं पण्डितता । स्थैर्यं स्थेमा स्थिरत्वं स्थिरता । बाहुल्यं (बहि?बंहि)मा बहुलत्वं बहुलता । बाधिर्यं बधिरिमा बधिरत्वं बधिरता । दीर्घ्यं (दीर्घि?द्राधि)मा दीर्घत्वं दीर्घता ॥

वेर्यात्लौतशारदेभ्यः ॥ १४० ॥

वेः परे ये यातादयस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे प्यञ् चकारादिमनिच्प्रत्ययो वा भवति । वैयात्यं वियातिमा वियातत्वं वियातता । विलात्यं विलातिमा विलातत्वं विलातता । विशारद्यं विशारदिमा विशारदत्वं विशारदता ॥

समश्च मतिमनोभ्याम् ॥ १४१ ॥

वेः समश्च परौ यौ मतिमनश्शब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भाव इत्यस्मिन्नर्थे ष्यञ् चकारादिमनिच् वा प्रत्ययो भवति । वैमत्यं विम-
तिमा विमतित्वं विमतिता । वैमनस्यं विमनिमा विमनस्त्वं विमनस्ता ।
साम्मत्यं सम्मतिमा सम्मतित्वं सम्मतिता । साम्मनस्यं सम्मनिमा
सम्मनस्त्वं सम्मनस्ता ॥

गुणवचनेभ्योऽसमासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामसं-
(ख्या? ख्ये)भ्यः कर्मणि च ॥ १४२ ॥

गुणवचना विशेषणशब्दास्तेभ्यः समासादिवर्जितेभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः
कर्मणि चकाराद् भावे चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । जडस्य भावः कर्म वा
जाड्यं मौढ्यं दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं शौर्यम् औदार्यम् । वावचनात् पक्षे त्वतला-
वपि भावे भवतः । जडत्वं जडता । मूढत्वं मूढतेति । केचित्त्वा च त्वादिति
वदन्तः कर्मण्यपि त्वतलाविच्छन्ति । पृथ्वादिभ्यः नृथग्वचनात् अगुण-
वचनत्वेऽपि ष्यञ् न भवति । वर्णदृढादिभ्यस्तु विशेषविधानात् कर्मणि
न भवति । कथं तर्हि क्षुद्रस्य भावः कर्म वा क्षौद्यं क्षौद्री क्षुद्रस्य (ज?
जा)ड्यमिति । ह्रस्वोष्णशब्दसाहचर्यादल्पपरिमाणस्पर्शविशेषवाचिनोः
क्षुद्रजडशब्दयोस्तत्र ग्रहणम् । इह तु दुराशयाप्राज्ञवाचिनोरिति । गुण-
वचनेभ्य इति किम् । गोत्वं वृक्षत्वं डित्थत्वं चन्द्रत्वमिति । असमास
इति किम् । चित्रगुत्वं वीरपुरुषत्वम् । असमा(सा)दिभ्य इति किम् ।
पाचकत्वं कर्तृत्वम् । औपगवत्वं दण्डित्वम् उच्चैस्त्वं पृथक्त्वं सर्वत्वं द्वित्वं
बहुत्वम् । कथमैक्यमिति । नायं संख्यावचनो नापि सर्वनाम । किन्तर्ह्य-
भिन्नपर्यायो सहायपर्यायो वान्य एवैकशब्दस्ततो गुणवचनात् ष्यञ् भवि-
ष्यति ॥

ब्राह्मणभाणवद्वाडवधूर्त्तचोरचपलकुशलानिपुणसु-
हितपिशुनबालिशाल(स्ये? से)भ्यः ॥ १४३ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । ब्राह्मणबालिशशब्दौ प्राणिजातिवयोर्थौ ताभ्यामञ्बाधनार्थं, माणवबाडवशब्दौ चरणवचनौ ताभ्यां वुञ्बाधनार्थं, चोरधूर्तशब्दौ मनोज्ञादी ताभ्यां वुञ्समावेशार्थं, चपलकुशुलनिपुणा युवादयस्तेभ्योऽण्समावेशार्थम्, अलससुहितौ समासौ ताभ्यामप्राप्तप्रापणार्थं वचनम् । ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । बाडव्यम् । धौर्त्यम् । चौर्यम् । चापत्यम् । कौशल्यम् । नैपुण्यम् । सौहित्यम् । पैशुन्यम् । बालिश्यम् । आलस्यम् । पक्षे ब्राह्मणतेत्याद्यपि भवति ॥

गडुलदीनदायादविदग्धोचितसमग्रशीलतत्परेदम्परयथातथ्यथापुरपुनःपुनरभीक्षणतरतमप्रकामयथाकामेभ्यश्च ॥ १४४ ॥

गडुलादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो वा भवति । गडुलशब्दस्तद्धितः, दीनोचितौ कृदन्तौ, दायादविदग्धसमग्र तत्परेदंपराः समासाः, यथातथं यथापुरं पुनःपुनः अभीक्षणं प्रकामं यथाकाममित्यव्ययानि । तरतमे(त्यादि ? त्यति)शयितप्रत्ययार्थोपलक्षणं, शीलशब्दस्तु विशेषणत्वात् अगुणवचन इत्येतेभ्योऽप्राप्तः ष्यञ् विधीयते । गडुलस्य भावः कर्म वा गाडुल्यम् । दैन्यम् । दायाद्यम् । वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । औचित्यम् औचिती । सामग्र्यं सामग्री । शीलस्य भावः शैली । तत्परस्य भावस्तात्पर्यम् । इदम्परस्यैदम्पर्यम् । यथातथमित्यस्य भावः याथातथ्यं याथापुर्यम् । पुनःपुनरित्यस्य भावः पौनःपुन्यम् । अभीक्षणमित्यस्य भावः अभीक्षण्यम् । तरतमेत्यस्य तारतम्यम् † यथाकाममित्यस्य याथाकाम्यम् । याथाकामी । पक्षे गडुलत्वं गडुलतेत्याद्यपि भवति ॥

एकद्वित्रिस्वान्येभ्यो भावात् ॥ १४५ ॥

* पिशुनशब्दोऽपि युवादिषु पठ्यते । तेन 'कुशलीपिशुननिपुणा' इति । अत्र पिशुनशब्दोपसृष्टः पाठः कल्प्यः.

† इत उत्तरं सूत्रपाठानुरोधेन 'प्रकाममित्यस्य भावः प्राकाम्यम्' इत्यपि वक्ष्यम् ।

एकादिभ्यः परो यो भावशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकाद् भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । एकभावस्य भावः एकभाव्यम् । द्वैभाव्यम् । त्रैभाव्यम् । अन्यभाव्यम् । पक्षे एक-भावत्वमेकभावतेत्याद्यपि भवति ॥

तत्स्वसमविषमपरमध्येभ्यः स्थात् ॥ १४६ ॥

तदादिभ्यः परो यः स्थशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद् भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो भवति वा । तत्स्थस्य भावस्तास्थ्यम् । स्वास्थ्यम् । सामस्थ्यम् । वैषमस्थ्यम् । पारमस्थ्यम् । माध्यस्थ्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । तजर्थं च आस्वस्थ्यम् । आसमस्थ्यम् इति । पक्षे तत्स्थत्वं तत्स्थतेत्याद्यपि भवति ॥

निर्दु(भ्यां ? भ्यां) कुलात् ॥ १४७ ॥

निर्दु(भ्यां ? भ्यां) परो यः (कू ? कु)लशब्दस्तदन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो भवति । नैष्कुल्यम् । दौष्कुल्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे नि(ष्कू ? ष्कु)लत्वं नि(ष्कू ? ष्कु)लतेत्याद्यपि भवति ॥

दुष्काराजभ्यः पुरुषात् ॥ १४८ ॥

दुष्प्रभृतिभ्यः परो यः पुरुषशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो भवति । दौष्पुरुष्यम् । कापुरुष्यम् । राजपौरुष्यम् । 'ष्यञ् राजपुरुष' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे दुष्पुरुषत्वं दुष्पुरुषतेत्याद्यपि भवति ॥

व्याडुपेभ्यो रावयात् ॥ १४८ ॥

(व्यञ्जु ? व्याडु)पेभ्यः परो यो रावयशब्दस्तदन्तात् षष्ठीसमासाद् भावे कर्मणि चार्थे ष्यञ्प्रत्ययो वा भवति । विरावयस्य भावः कर्म वा वैरा-

१. 'द स', २. 'कू' क. पाठः. ३. 'व्याडुपेभ्यो' ख. ग. पाठः.

व्ययम् । विरावयादयो जनपदसमाननामानः क्षत्रियाः । अस्मादेव निपा-
तनात् अ(अ?)ओ लुग् भवति । तेभ्योऽपत्यार्थे विहितस्याजः 'कम्बो-
जादिभ्यो लुग्' इति लुक् । ततो गोत्रलक्षणस्य लुजो बाधकः प्यञ्
भवति । पक्षे विरावय(व?)त्वं विरावय(व?)तेत्याद्यपि भवति ॥

गणाधिभ्यां पत्युः ॥ १५० ॥

गणाधिभ्यां परो यः पतिशब्दस्तदन्ताद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्-
प्रत्ययो वा भवति । गणपतेर्भावः कर्म वा गणपत्यम् । आधिपत्यम् ।
आभ्यां पत्यन्तलक्षणो यक् न भवति । पक्षे गणपतित्वं गणपतितेत्याद्यपि
भवति ॥

वेः शायशस्तिभ्याम् ॥ १५१ ॥

वेः परौ यौ शायशस्तिशब्दौ तदन्तात् प्रातिपदिकात् तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे प्यञ्प्रत्ययो वा भवति । विशायस्य भावः कर्म वा
वैशाध्यम् । वैशस्त्यम् । अनयोरपि विशेषणत्वेनागुणवचनत्वादप्राप्ते वचनम् ।
त्वतलौ त्वनभिधानान्न भवतः ॥

रधिस्वर्जनमहद्युवभ्यो राज्ञः ॥ १५२ ॥

स्वादिभ्यः परो यो राजन्शब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकात् षष्ठीसम-
र्थाद् भावे कर्मणि चार्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । सुराज्ञो भावः कर्म वा
सौराज्यम् । आधिराज्यम् । स्वाराज्यम् । जानराज्यम् । माहाराज्यम् ।
यौवराज्यम् । समासत्वादप्राप्ते वचनम् । केवलात् तु राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यमिति पुरोहितादिपाठाद्यग् भवति । पक्षे अधिराजत्वम् अधि-
राजतेत्याद्यपि भवति ॥

सम्राजः ॥ १५३ ॥

सम्राट्शब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति ।
सम्राज्ञो भावः कर्म वा साम्राज्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे सम्राट्त्वं
सम्राट्तेति ॥

अर्हतो लुम् च ॥ १५४ ॥

अर्हच्छब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो (वा) भवति । तत्सन्नियोगेन च नु(गा? मा)गमः । अर्हतो भावः कर्म वा आर्ह-
त्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनं नुमर्थं च । पक्षे अर्हत्वम् अर्हतेत्यपि भवति ॥

समो वदिविशिभ्यां णिनः ॥ १५५ ॥

समः परो यौ वदिविशी ताभ्यां णि(ल? न)न्ताभ्यां तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । संवादिनो भावः कर्म वा सां-
वाद्यम् । सांवेश्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे संवादित्वं संवादिते-
त्याद्यपि भवति ॥

बहोश्च भावः ॥ १५६ ॥

बहोः समश्च परो यो माषशब्दस्ततो णिनन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । बहुभाषिणो भावः कर्म वा बाहुभा-
ष्यम् । सांभाष्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे बहुभाषित्वं बहुभाषिणे-
त्याद्यपि भवति ॥

शीर्षनिविभ्यो हनः ॥ १५७ ॥

शीर्षनिविभ्यः परो यो हन्तिस्ततो णिनन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्प्रत्ययो वा भवति । शीर्षघातिनो भावः कर्म वा शीर्षघा-
त्यम् । नैघात्यम् । वैघात्यम् । कृत्वादप्राप्ते वचनम् । पक्षे शीर्षघातित्वं
शीर्षघातितेत्याद्यपि भवति ॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वरविदूरपिशुननृशंसयथातथयथा-

पुरेभ्यः ॥ १५८ ॥

नञः परे ये क्षेत्रज्ञादयस्तेभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे व्यञ्-
प्रत्ययो वा भवति । आक्षेत्रज्ञ्यम् अक्षेत्रज्ञ्यम् । अनैश्वर्यम् अनैश्वर्यम् ।
'नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञ' इत्यादिनोत्तरपदवृद्धिः पूर्वस्य वा । आविदूर्यम् ।
आपिशुन्यम् । आनृशंस्यम् । आयथातथ्यम् (अयाथातथ्यम् ।) आयथा-
पुर्यम् । अ(य? या)थापुर्यम् । 'यथातथ्यथापुरयोः पर्यायेण' इति वृद्धिः ।
* 'नञस्तत्पुरुषादि'ति नियमादप्राप्ते वचनम् । पक्षे अक्षेत्रज्ञत्वम् अक्षेत्रज्ञ-
तेत्याद्यपि भवति ॥

* 'नञादेस्तत्पुरुषाद्' इति सूत्रस्वरूपं पूर्वं दृश्यम् ।

सधर्मानुकूलपरिमण्डलविश्वरूपार्त्विगुदासीनेश्वरप्रति-
भूसाक्षिमानुषास्तिकनास्तिकेतिहयुगपत्पूर्वापरोत्तराधरादिभ्य-
श्च ॥ १५९ ॥

सधर्मादिभ्यो यथादर्शनमन्येभ्यश्च समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनाञ्-
भ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यास्मिन्नर्थे व्यञ्जप्रत्ययो वा भवति । साधर्म्यम् ।
आनुकूल्यम् । पारिमण्डल्यम् । वैश्वरूप्यम् । आर्त्विज्यम् । औदासीन्यम् ।
ऐश्वर्यम् । प्रातिभाव्यम् । साक्ष्यम् । मानुष्यम् । आस्तिक्यम् । नास्तिक्यम् ।
ऐतिह्यम् । यौगपद्यम् । पौर्वापर्यम् । औत्तराधर्यम् । आदिग्रहणाद् वैधर्म्यं
प्रातिकूल्यं पारिशेष्यम् आभिरूप्यं पारिखाद्यम् आमिजात्यं सौकर्यं सादृश्यं
ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यं प्राकट्यं नैकट्यं पारम्पर्यम् आनुपूर्व्यं (यथा)थातथ्यमित्या-
दयो यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति । पक्षे सधर्मत्वं सधर्मतेत्याद्यपि भवति ॥

चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यं चातुर्वैद्यं त्रैलोक्यं त्रैसन्ध्यं त्रैकाल्य-
त्रैशब्द्यं त्रैस्वर्यं षाड्गुण्यं सैन्यं सामीप्यं सामीप्यं सौख्यं सा-
र्वैद्यादीनां स्वार्थे ॥ १६० ॥

चातुर्वर्ण्यादीनां सम्बन्धी व्यञ्ज स्वार्थे भवति । चत्वार एव वर्णा-
श्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । चतस्र एव विद्याश्चातुर्वैद्यम् । व(ध्या?
ध्यो)गादित्वादुभयपदवृद्धिः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् । त्रैसन्ध्यम् । त्रै-
काल्यम् । त्रैशब्द्यम् । त्रैस्वर्यम् । षडेव गुणाः षाड्गुण्यम् । सेनैव सैन्यम् ।
सन्निधिरेव सान्निध्यम् । समीपमेव सामीप्यम् । उपमैवौपम्यम् । सुखमेव
सौख्यम् । सर्ववेदा एव सार्ववैद्यम् । 'राजपुरुष'—इत्यादिनोभयपदवृद्धिः ।
आदिग्रहणान्मणिक एव माणिक्यमित्यादयो भवन्ति ॥

१. 'धर्मा', क. ख. ग. घटः.

* नेदमादिग्रहणसाध्यम् । यतः पूर्वं 'गडुलदीनदायाद—' इत्यादिसूत्रेऽस्य परिगण-
नेनैव रूपं सिध्यति ।

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे
चिकेसूचकखण्डिकदण्डिकाँजनिकाञ्जलिकप्रचिकेच्छत्रक—
राजन्सरत्कसारथिभ्यो य(त् ?क्) ॥ १६१ ॥

पत्यन्तेभ्यः पुरोहितादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे
य(त् ?क्) प्रत्ययो वा भवति । सेनापतेर्भावः कर्म वा सेनापत्यम् ।
षाहस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पौरोहित्यम् । वार्षिक्यम् ।
ग्रामिक्यम् । चार्मिक्यम् । धार्मिक्यम् । सैलिक्यम् । (सौचिक्यम् ।)
सौचिक्यम् । खाण्डिक्यम् । दाण्डिक्यम् । आजनिक्यम् । आञ्जलिक्यम् ।
प्रचिक्यम् । *छात्रिक्यम् । राज्यम् । सा(म ?र)त्क्यम् । सारथ्यम् ।
पक्षे सेनापतित्वं सेनापतितेत्याद्यपि भवति । ककारो वृद्धिस्वरार्थः ॥

सखिदूतवणिग्भ्यो यः ॥ १६२ ॥

सख्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भावे कर्मणि चार्थे यप्रत्ययो वा
भवति । सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूत्यम् । वणिज्यम् । पक्षे सखित्वं
सखितेत्याद्यपि भवति ॥

स्तेनाद् यञ्जलोपश्च ॥ १६३ ॥

स्तेनशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे य(त्)प्रत्ययो वा भवति ।
तत्सन्नियोगेन च नलोपः । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । पक्षे स्तेनत्वं
स्तेनतेत्याद्यपि भवति ॥

दूतादिभ्यः ष्यञ्च ॥ १६४ ॥

दूतवणिक्स्तेनेभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे ष्यञ् चकाराद्य-
(श्च ?च्च) भवति । दूतस्य भावः कर्म वा दौत्यम् । वाणिज्यम् । स्तैन्यम् ।
पक्षे दूत्यं दूतत्वं दूततेत्यादि यथोदाहृतमेव भव(न्ति ? ति) ॥

१. 'पर्विक' ख. ग. पाठः. २. 'वर्मक' ख, 'वर्मिक' ग. पाठः. ३. 'कख' ;
४. 'काञ्जलिकाञ्ज' ख. ग. पाठः. ५. 'कचकिकरा' ख, 'कचितकारा' ग. पाठः.
६. 'स्ता' ख. ग. पाठः. ७. 'नास' क. पाठः.

* सूत्रपाठानुरोधेन तु 'छात्रिक्यम्' इति स्यात् ।

कपिज्ञातिभ्यां ढक् ॥ १६५ ॥

कपिज्ञातिभ्यां तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे ढक्प्रत्ययो वा भवति ।
कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् । पक्षे कपित्वं कपितेत्याद्यपि भवति ॥

प्राणिजातिवयोर्थोद्गात्रुन्नेत्प्रतिहर्त्कर्त्तृहोतृप्रशा-
स्त्रध्वर्युवधूसुष्टुदुष्टुरथगणकपत्तिगणकेभ्योऽञ् ॥ १६६ ॥

प्राणिजातिवाचिभ्यो वयोवाचिभ्य उद्गात्रादिभ्यश्च तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो वा भवति । अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् ।
औष्ट्रम् । कौमारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् । प्रातिहर्त्रम् । कार्त्रम् ।
हौत्रम् । प्राशास्त्रम् । आध्वर्यवम् । (बान्ध ? बाध)वम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।
राथगणकम् । पात्तिगणकम् । पक्षे अश्वत्वमश्वतेत्याद्यपि भवति ॥

हायनान्तयुवस्थविरभ्रातृयजमानमिथुनपिशुन-
निपुणकुशलचपलकुलीनानृशंसेभ्योऽण् ॥ १६७ ॥

हायनान्तेभ्यो युब्दिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यो मावे कर्मणि चार्थे अण्-
प्रत्ययो वा भवति । द्विहायनस्य भावः कर्म वा द्वैहायनम् । त्रैहायणम् ।
यौवनम् । स्थाविरम् । भ्रात्रम् । याजमानम् । मैथुनम् । पैशुनम् । नैपुणम् ।
कौशलम् । चापलम् । कौलीनम् । आनृशंसम् । पक्षे द्विहायनत्वं द्विहायन-
तेत्याद्यपि भवति । ब्राह्मणादिपाठात् पिशुननिपुणकुशलचपलानृशंसेभ्यः
ष्यञपि भवति ॥

सह(ः) श्रवणकुतुककुतूहलवृषलकण्डुककमण्डलु-
कितवपोतुक्षेत्रज्ञपरिव्राजकसब्रह्मचारिभ्यश्च ॥ १६८ ॥

सहःप्रभृतिभ्यश्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययो वा
भवति । सहसो भावः कर्म वा साहसम् । श्रावणम् । कौतुकम् ।
कौतूहलम् । वार्षलम् । काण्डुकम् । कामण्डलवम् । कैतवम् । पौतवम् ।
क्षेत्रज्ञम् । परिव्राजकम् । सब्रह्मचारम् । 'कलाप्यादि'(त्यादि ? त्वात् टि)-
लोपः । पक्षे सहस्त्वं सहस्तेत्याद्यपि भवति ॥

१. 'वृद्धोष्ठय', २. 'णहळकु' ख. ग. पाठः.

सुदुर्भ्यां हृदः ॥ १६९ ॥

सुदुर्भ्यां परो यो हृच्छब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे-
अणप्रत्ययो भवति । सुहृदो भावः कर्म वा सौहार्दम् । दौर्हृदम् । 'सुदुर्हृदो-
मित्रामित्रपर्याययो'रुत्तरपदवृद्धिर्न भवति । सौहृदम् । दौर्हृदम् । पक्षे सुहृत्त्वं
सुहृत्तेत्याद्यपि भवति ॥

भ्रातृश्च ॥ १७० ॥

सुदुर्भ्यां परो यो भ्रातृशब्दस्तदन्ताच्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे
अणप्रत्ययो वा भवति । सौभ्रात्रम् । दौर्भ्रात्रम् । पक्षे सुभ्रातृत्वं सुभ्रातृ-
तेत्याद्यपि भवति ॥

कोश्च स्त्रियाः ॥ १७१ ॥

सुदुर्भ्यां कोश्च परो यः स्त्रीशब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म
वेत्यस्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो वा भवति । कुस्त्रिया भावः कर्म वा कौस्त्रम् ।
सौस्त्रम् । दौस्त्रम् । पक्षे कुस्त्रीत्वं कुस्त्रीतेत्याद्यपि भवति ॥

पुरुषहृदयाभ्यामसमासे ॥ १७२ ॥

पुरुषहृदयशब्दाभ्यामसमासविषये प्रयोगे तस्य भावः कर्म वेत्य-
स्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो वा भवति । पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुषम् । हार्द
'हृदयस्य हृद्यदण्लासेषु' इति हृदादेशः । पक्षे पुरुषत्वं पुरुषतेत्याद्यपि
भवति । असमास इति किम् । सत्पुरुषः सौहृदय्यं सौहार्दम् ।
'व्यञ्शोकरोगमूलमत्यादिषु वा' इति हृदयस्य वा हृदादेशः ॥

श्रोत्रियाद् यलोपश्च ॥ १७३ ॥

श्रोत्रियशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यर्थे अणप्रत्ययो वा भवति,
तत्सन्नियोगेनास्य यलोपश्च । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रौत्रम् । पक्षे
श्रोत्रियत्वं श्रोत्रियतेत्याद्यपि भवति । मनोज्ञादिपाठाद् (वि?तु)ञ् ।
श्रौत्रियकम् ॥

इको लघुपूर्वादकवेः ॥ १७४ ॥

लघुपूर्वो य इक् तदन्तात् कविशब्दवर्जितात् तस्य भावः कर्म वे-
त्यस्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो वा भवति । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् ।

पाटवम् । लाघवम् । पक्षे शुचित्वं शुचितेत्याद्यपि भवति । इकं इति किम् ।
रसत्वम् । घटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् । पाण्डुत्वम् । अकवेरिति किम् ।
कवेर्भावः कर्म वा काव्यम् । गुणवचनत्वात् व्यञ् ।

योपधाद्गुरुपोत्तमादसुप्रख्याद् बुञ् ॥ १७५ ॥

यकारोपधाद् गुरुपोत्तमात् सुप्रख्यवर्जितात् प्रातिपदिकात् तस्य
भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । रमणीयस्य भावः कर्म
वा रामणीयकम् । दार्शनीयकम् । योपधादिति किम् । विमानत्वम् ।
गुरुपोत्तमादिति किम् । क्षत्रियत्वम् । असुप्रख्यादिति किम् । सुप्रख्यत्वम् ।
(सु ? स)धर्मादिषु दर्शनात् व्यञ् । सौमुख्यम् । पक्षे रमणीयत्वं रमणीयते-
त्याद्यपि भवति ॥

सहायात् प्यञ्च ॥ १७६ ॥

सहायशब्दात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययः प्यञ्च वा
भवति । सहायस्य भावः कर्म वा साहायकम् । साहाय्यम् । पक्षे सहायत्वं
सहायतेत्याद्यपि भवति ॥

द्वन्द्वसंज्ञप्रियरूपकल्याणाढ्यमेधाविद्यात्रच्छान्द-
सश्रोत्रियचोरधूर्तविश्वदेवयुववृद्धामुष्यकुलावश्यं बहुलेभ्यः ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्-
प्रत्ययो वा भवति । शिष्योपाध्याययोर्भावः कर्म वा (शि ? शै)व्योपाध्या-
यिका । गौपालपशुपालिका । मनोज्ञस्य भावः कर्म वा मानोज्ञकम् ।
वैरूपकम् । कल्याणकम् । आढ्यकम् । मेधाविकम् । छात्रकम् । छान्द-
सकम् । श्रोत्रियकम् । चौरिका । धूर्तकम् । चौर्यं धूर्त्यमिति ब्राह्मणादि-
पाठात् व्यञ्जपि भवति । विश्वदेवकम् । यौव(नि ? न)कम् । 'अके राज-
न्यमनुष्ययूनाम्' इति प्रकृतिभावः । वार्द्धकम् । आमुष्यकुलिका ।
आवश्यकम् । 'अव्ययस्यानगि'ति टिलोपः । बाहुलकम् । दृढादिपाठात्
प्यञ् इमनिच्च । बाहुल्यं (बहि ? बंहि)मा । पक्षे शिष्योपाध्यायत्वं
शिष्योपाध्यायतेत्याद्यपि भवति ॥

कुलामुष्यसरसेभ्यः पुत्रात् ॥ १७८ ॥

कुलादिभ्यः परो यः पुत्रशब्दस्तदन्तात् तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे
बुञ्प्रत्ययो वा भवति । कुलपुत्रस्य भावः कर्म वा कौलपुत्रकम् । आमुष्य-
पुत्रिका । सारसपुत्रकम् । पक्षे कुलपुत्रत्वं कुलपुत्रेतेत्याद्यपि भवति ॥

ग्रामात् कुमारषण्डाभ्यां च ॥ १७९ ॥

ग्रामशब्दात् परो यौ कुमारषण्डशब्दौ ताभ्यां तस्य भावः कर्म
वेत्यस्मिन्नर्थे बुञ्प्रत्ययो वा भवति । ग्रामकुमारस्य भावः कर्म वा ग्राम-
कुमारकम् । ग्रामषण्डकम् । ग्रामपुत्रकम् । पक्षे ग्रामकुमारत्वं ग्रामकुमारे-
त्याद्यपि भवति ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारप्राप्त्यवगमेषु ॥ १८० ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकात् षष्ठीसमर्थ्याद् भावे क
र्मणि चार्थे श्लाघादिषु विषयभूतेषु बुञ्प्रत्ययो वा भवति । (गार्गिकया)
गर्गस्य भावेन कर्मणा वा श्लाघते । काठिक(पाठिक?)या विकल्पते ।
गार्गिकयात्याकुरुते । काठिकया विक्षिपति । गार्गिकां प्राप्तवान् । काठि-
कामधिगतवान् । गार्गिकामवगतवान् । काठिकां विज्ञातवान् । पक्षे
गार्ग्यत्वेन श्लाघते इत्याद्यपि भवति । श्लाघादिष्विति किम् । गर्गत्वम् ।
कठत्वम् ॥

मैत्रावरुणाग्नीध्राच्छात्राकनेष्टृपोतृब्राह्मणाच्छंसि-
भ्यश्छः ॥ १८१ ॥

मैत्रावरुणादिभ्यस्तस्य भावः कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति
वा । मैत्रावरुणस्य भावः कर्म वा मैत्रावरुणीयम् । अग्नीध्रीयम् । अच्छा-
वाकीयम् । नष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । ब्राह्मणाच्छंसियम् । पक्षे मैत्रावरुणत्वं
मैत्रावरुणतेत्याद्यपि भवति ॥

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १८२ ॥

ब्रह्मणश्चान्मैत्रावरुणादिप्रस्तावाद्यत्विग्विशेषवाचनेनस्तस्य भावः
कर्म वेत्यस्मिन्नर्थे त्वप्रत्ययो भवति । ब्रह्मणो भावः कर्म वा ब्रह्मत्वम् ।
ब्राह्मणादिपर्यायाद् ब्रह्मतेत्यपि भवति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां
पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

धान्येभ्यो भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

तस्येत्यनुवर्तते । भवन्त्यास्मिन्निति भवनम् । धान्यविशेषवाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यः षष्ठीसंज्ञार्थेभ्यो भवनेऽभिधेये खञ्प्रत्ययो भवति । यत्
तद् भवनं क्षेत्रं चेत्तद् भवति । कुलुत्थानां भवनं क्षेत्रं कौलुत्थीनम् ।
मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् । गौधूमीनम् । धान्येभ्य इति किम् । तृणानां
भवनं क्षेत्रम् । क्षेत्र इति किम् । मुद्गानां भवनं कुसूलम् ॥

व्रीहिशालिभ्यां ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये ढक्प्रत्ययो भवति ।
खञ्जोऽपवादः । व्रीहीणां (भ)वनं क्षेत्रं व्रीहेयम् । शालेयम् ॥

यवयवकषाष्टिकेभ्यो यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यस्तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये (ख?) यत्प्रत्ययो (य?)
भवति । यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षाष्टिक्यम् ॥

तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यो वा ॥ ४ ॥

तिलादिभ्यस्तस्य भवने क्षेत्रेऽभिधेये यत्प्रत्ययो वा भवति । तिलानां

भवनं क्षेत्रं तिल्यं तैलीनम् । माष्यं माषीणम् । उम्यम् औमीनम् । भङ्ग्यं भाङ्गीनम् । अणव्यम् आणवीनम् । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वाश्रयणात् खञ् भवति ॥

अश्वादेकाहगमे खञ् ॥ ५ ॥

अश्वशब्दात् षष्ठीसमर्थादेकाहगमेऽर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । गम्यत इति गमः । एकाहस्य गमः आश्वीनोऽध्वा ॥

गोष्ठाद् भूतपूर्वे ॥ ६ ॥

(गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वे)ऽर्थे वर्तमानात् खञ्प्रत्ययो भवति । स चानिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे भवति । भूतपूर्वो गोष्ठः गौष्ठीनः ॥

सप्तपदात् तेनावाप्यं सख्ये ॥ ७ ॥

सप्तपदशब्दात् तेनेति तृतीयासमर्थाद्वाप्यमित्यास्मिन्नर्थे खञ्प्रत्ययो भवति । सख्येऽभिधीयमाने गम्यमाने वा । सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् । साप्तपदीनः सखा ॥

सर्वचर्मणः कृतः खञ् ॥ ८ ॥

सर्वचर्मणशब्दात् तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खः, चकारात् खञ् च प्रत्ययो भवति । असमर्थसमासोऽयम् । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणः रथः । सार्वचर्मणः ॥

यथामुखसम्मुखान्भ्यां तद् दृश्यतेऽस्मिन् ॥ ९ ॥

यथामुखसम्मुखान्भ्यां तदिति प्रथमासमर्थाभ्यामस्मिन्निति सप्तम्यर्थे खप्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं दृश्यं चेत् तद् भवति । यथामुखं दृश्यतेऽस्मिन् यथामुखीनः । आदर्शनादिः । समं सम्यग् वा मुखं दृश्यतेऽस्मिन् सम्मुखीनः । यथामुखमिति निपातनादव्ययीभावः ॥

सर्वादिपथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ १० ॥

पथ्यादिभ्यः सर्वपूर्वेभ्यो निर्देशादेव द्वितीयासमर्थेभ्यो व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति । सर्वप(थ्यं ? थं) व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः ।

पा० २] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

सर्वाङ्गीण आकल्पः । सर्वकर्मिणः पुरुषः । सर्वपत्रीणो योद्धा । सर्व-
पात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

प्रपदमिति पदस्याग्रम् । आङ्मर्यादायामभिविधौ वा । तयोरव्य-
यीभावः । आप्रपदशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे
खप्रत्ययो भवति । आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः ॥

अनुपदं बद्धा ॥ १२ ॥

अनुपदशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् बद्धा इत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भ-
वति । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः ॥

अयानयं नेयः ॥ १३ ॥

अयानयशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नेय इत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति ।
अयः प्रदाक्षिणम् । अनयः प्रसव्यम् । तदुभयं नेयः अयानयीनः शारः ।
फलकशिरसि स्थित ऊच्यते ॥

सर्वान्नमात्ति ॥ १४ ॥

सर्वान्नशब्दाद् द्वितीयासमर्थादत्तीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति ।
सर्वशब्दः प्रकारकात्स्न्ये । सर्वप्रकारमन्नं सर्वान्नं, तदश्नाति सर्वान्नीनः ।
भिक्षुः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १५ ॥

परोवरादिभ्यो निर्देशादेव द्वितीयान्तेभ्योऽनुभवतीत्यस्मिन्नर्थे ख-
प्रत्ययो भवति । परं चावरं च परोवरम् । निपातनादुत्वम् । तदनुभवति
परोवरीणः । परं च परतरं च परम्परम् । निपातनात् पूर्वपदस्याम्भावस्तर-
लोपश्च । तदनुभवति परम्परीणः । पुत्रश्च पौत्रश्च पुत्रपौत्रम् । तदनुभवति
पुत्रपौत्रीणः ॥

अत्यन्तानुकामं गामी ॥ १६ ॥

अत्यन्तानुकामशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां गामीत्येतस्मिन्नर्थे ख-
प्रत्ययो भवति । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । अनुकामीनः ॥

पारावारं व्यस्तविपर्यस्तं च ॥ १७ ॥

पारावारशब्दाद् व्यस्तविपर्यस्ताच्च द्वितीयासमर्थाद् गामीत्येतस्मि-
न्नर्थे खप्रत्ययो भवति । पारावारं गामी पारावारौणः । पारीणः । अवारीणः ।
अवारपारीणः ॥

अनुग्वलम् ॥ १८ ॥

अनुगुशब्दाद् द्वितीयान्तादलं गामीत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति ।
गवां पश्चादनुगु । तदलं गामी अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वानं यच्च ॥ १९ ॥

अध्वनशब्दाद् द्वितीयान्तादलं गामीत्यस्मिन्नर्थे यत् चकारात्, खश्च
प्रत्ययो भवति । अध्वानमलं गामी अध्वनीनोऽध्वन्गः । अध्वानमर्षणोरनो
ये' आत्माध्वनोः ख' इति च प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ २० ॥

अभ्यमित्रशब्दादाभिमुख्याव्ययीभावाद् द्वितीयासमर्थादलं गामीत्य-
स्मिन्नर्थे छप्रत्ययो भवति । चकाराद्यत्खौ च । अभ्यमित्रमलगामी अभ्य-
मित्रीयः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः । अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

समां समां समायां समायां विजायते पूर्वपदालुग्
यलोपौ च ॥ २१ ॥

समां समामित्यस्मात् समायां समायामित्यस्माच्च वाक्याद् विजायते
इत्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन च यथासङ्ख्यं पूर्वपदालुग्
यलोपश्च भवति । समां समां विजायते समांसमीना गौः । गर्भधारणवचनो
विजनिः, तेन च समा व्याप्यते इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समायां
समायां विजायते समांसमीना बडवा । अत्र गर्भधारणविमोचनवचनो
विजनिरित्यत्यन्तसंयोगाभावाद्भिकरणे सप्तमी । अत्र पूर्वपदे य(द?)लोप-
वचनादवशिष्टस्यालुग् भवति ॥

अद्यश्चो भवति च ॥ २२ ॥

अद्यश्चशब्दाद् भवतीत्यस्मिन्नर्थे चकाराद्विजायत इति (चाथं) खप्रत्ययो भवति । अद्य वा श्चो वा भवति अद्यश्चीनो भावः । अद्यश्चीना षडवा ॥

आगोः कर्मकारिणि ॥ २३ ॥

गोशब्दादाङ्पूर्वात् कर्मकारिण्यर्थे खप्रत्ययो भवति । तत्र सामर्थ्याद् गोः प्राप्तिः प्र(धाःदा)नं वा आधित्वेन प्रतीयते । आ गोः प्राप्तेः प्रदानाद्वा अवश्यं कर्म करिष्यति आगवीनः ॥

अषडक्षाशितङ्गुवल्ङ्कर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदादिभ्यः ॥ २४ ॥

अषडक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खप्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि षडक्षीणि अस्य अषडक्षीणो मन्त्रः । सकथ्यक्ष्णः स्वाङ्गादि'ति षजन्तात् खः । आशिता गावो अस्मिन्निति आशितङ्गु । अस्मादेव निपातनात् पूर्वपदस्य मुम् । ततः खः । आशितङ्गवीनमरण्यम् । अलं कर्मणे अलं पुरुषाय इति 'पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थे'ति समासः । ततः खः । अलंकर्मिणः । अलंपुरुषीणः । राजन्यधि ब्राह्मणेष्वधि इति अधिशब्दस्य शौण्डादिपाठात् समासः । ततः खः । राजार्थिनः । ब्राह्मणाधीनः । अधिष्ठितोऽधीन आयत्त इत्यर्थः ॥

अदिश्यञ्चो वा ॥ २५ ॥

अञ्चत्यन्तात् प्रातिपदिकात् अदिशिवर्तमानात् स्वार्थे खप्रत्ययो भवति । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । उदक्, उदीचीनम् । अवाक्, अवाचीनम् । प्राचीना ब्राह्मणी । अवाचीना शिखा । अदिशीति किम् । प्राची दिक् ॥

तस्य पाकः पीलुकर्कन्धुशमीकरीरकुवलवदराश्वत्थ-
खदिरभ्यः कुणप् ॥ २६ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः पाक इत्यस्मिन्नर्थे कुणप् प्रत्ययो भवति । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । शमीकुणः । करीरकुणः । कुवलकुणः । बदरकुणः । अश्वत्थकुणः । खदिरकुणः ॥

कर्णाक्षिनखमुखकेशपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तोष्ठपुष्पेभ्यो

मूले जाहच् ॥ २७ ॥

कर्णादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तस्येति षष्ठ्यन्तेभ्यो मूलेऽर्थे जाहच् प्रत्ययो भवति । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् । नखजाहम् । मुखजाहम् । केशजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् । दन्तजाहम् । ओष्ठजाहम् । पुष्पजाहम् ।

पक्षात् तिः ॥ २८ ॥

पक्षशब्दात् षष्ठीसमर्थान्मूलेऽर्थे तिप्रत्ययो भवति । पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ॥ २९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थान् प्रातिपदिकात् वित्त इत्यस्मिन्नर्थे चुञ्चुप्चणपौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतः ज्ञात उच्यते । विद्यया वित्तः विद्याञ्चुः । विद्याचणः । केशचुञ्चुः । केशचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ ३० ॥

विनञित्येनाभ्यां नसहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं नाञित्येतौ प्रत्ययौ भवतः । विना नाना ॥

वेर्विस्तृते शालच्छङ्कटचौ ॥ ३१ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे वर्तमानात् शालच्छङ्कटचौ प्रत्ययौ भवतः । शालः । विशङ्कटः । विस्तृत इत्यर्थः ॥

कटच्च ॥ ३२ ॥

विशब्दाद्विस्तृतेऽर्थे वर्तमानात् कटच्च प्रत्ययो भवति । विकटः ॥

समः सङ्कीर्णो ॥ ३३ ॥

संशब्दात् सङ्कीर्णेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्चप्रत्ययो भवति । सङ्कटः ॥

प्रात् प्रकाशे ॥ ३४ ॥

प्रशब्दात् प्रकाशेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्चप्रत्ययो भवति । प्रकटः ॥

उदोऽधिके ॥ ३५ ॥

उच्छब्दादधिकेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति । उत्कटः ॥

नेः समीपे ॥ ३६ ॥

*उत्कटात्(?) समीपेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कटच्प्रत्ययो भवति ।
निकटः ॥

अवात् कुटारच्चावनते ॥ ३७ ॥

अवशब्दादवनतेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कुटारच् । चकारात् कटच्च
प्रत्ययो भवति । अवकुटारः । अवकटः ॥

नासानतौ टीटञ्जनाटज्भ्रटचः ॥ ३८ ॥

अवशब्दाज्ञासिकानतौ वाच्यायां टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति । अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् ॥

तद्वति च ॥ ३९ ॥

नासिकानतिर्यस्मिन् स तद्वान् नासिकापुरुषोऽवकृष्टस्वार्थः तस्मिन्
वाच्ये अवशब्दात् टीटञ्जनाटज्भ्रटचः प्रत्यया भवन्ति । अवटीटा नासि-
का अवनाटा, अवभ्रटः । अवटीटं ब्रह्मदेयम् । अवनाटम् अवभ्रटम् । अप-
कृष्टमपि वस्तु दृष्ट्वा लोको नासिकां नामयति ॥

नेर्बिडज्जिरीसचौ नीरन्ध्रे ॥ ४० ॥

निशब्दान्नीरन्ध्रेऽर्थे बिडच् जिरीसच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
निबिडः । निजिरीसः । घनः पदार्थ उच्यते ॥

इनाच्चिपटच्चाश्चिकचिचिकश्चास्य स्थपुटे ॥ ४१ ॥

निशब्दात् स्थपुटेऽर्थे इनच् पिटच् क इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तत्स-
न्नियौषेन चास्य यथासंख्यं चिक चि चिक् इत्येते आदेशा भवन्ति ।
(चिकिनः) । चिपिटः । चिकः ॥

१. 'श्चिकचिचिकश्चास्य' ख. ग. पाठः.

* 'निशब्दाद्' इति स्यात् ।

क्लिन्नान्नाल्लश्चिल्पिल् चुलश्चास्य चक्षुषि ॥ ४२ ॥

क्लिन्नशब्दाच्चक्षुषि वाच्ये लप्रत्ययो भवति । तत्सन्नियोगेन च क्लिन्न-
शब्दस्य चिल् पिल् चुल् इत्येते आदेशा भवन्ति । चिल्लं चक्षुः ।
पिल्लम् । चुल्लम् । तद्योगात् पुरुषोऽपि चिल्लः पिल्लः चुल्ल इति
भवति ॥

पर्वतासन्नारूढभुवोरुपाधिभ्यां त्यकन् ॥ ४३ ॥

उपाधिशब्दाभ्यां पर्वतासन्नायामारूढायां भुवि त्यकन्प्रत्ययो
भवति । उपत्यका । अहित्यका । 'मयन्तत्यकानामि'तीत्वप्रतिषेधः ॥

अलाबूतिलोमामङ्गाभ्यो रजसि कटच् ॥ ४४ ॥

अलाबूप्रभृतिभ्यः सामर्थ्यादेव षष्ठ्यन्तेभ्यो रजस्यभिधेये कटच्-
प्रत्ययो भवति । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् ।
मङ्गाकटम् ॥

अवेः सङ्घाते ॥ ४५ ॥

अविशब्दात् सङ्घातेऽर्थे कटच्प्रत्ययो भवति । अवीनां सङ्घातः
अविकटः ॥

विस्तारे पटच् ॥ ४६ ॥

अविशब्दाद्विस्तारेऽर्थे पटच्प्रत्ययो भवति । अवीनां विस्तारः
अविपटः ॥

पशुनामभ्यः स्थाने गोष्ठच् ॥ ४७ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः स्थानेऽर्थे गोष्ठच्प्रत्ययो भवति । गवां
स्थानं (गो)गोष्ठम् ॥

द्वित्वे गौयुगच् ॥ ४८ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो द्वित्वे गम्यमाने गौयुगच्प्रत्ययो भवति ।
गौगौयुगम् । उष्ट्रगौयुगम् ॥

षट्त्वे षड्गवच् ॥ ४९ ॥

पशुनामभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः षट्त्वे गम्यमाने षड्गवच्प्रत्ययो भवति ।
उष्ट्रषड्गवम् ॥

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलच् ॥ ५० ॥

तिलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सामर्थ्यादेव षष्ठीसमर्थेभ्यः स्नेहेऽभि-
धेये तैलच्प्रत्ययो भवति । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । इक्षुदीतैलम् । एरण्ड-
तैलम् ॥

इक्षुमूलकादिभ्यः क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥ ५१ ॥

इक्ष्वादिभ्यो मूलकादिभ्यश्च षष्ठीसमर्थेभ्यः क्षेत्रेऽभिधेये यथासङ्ख्यं
शाकटशाकिनौ प्रत्ययौ भवतः । इक्षुशाकटम् । जिरकशाकटम् । मूलशा-
किनम् । वास्तुकशाकिनम् ॥

तत्र घटते कर्मणोऽठच् ॥ ५२ ॥

कर्मन्शब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घटत इत्यस्मिन्नर्थेऽठच्प्रत्ययो भ-
वति । कर्मणि घटते कर्मठः । अकार इकादेशाभावार्थः ॥

तदस्य सञ्जातं तारकापुष्पमञ्जरीमुकुलकुङ्कुमलकुसुमको-
रकाङ्कुरहस्तकस्तबकपल्लवकिसलयेभ्य इतच् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे
इतच्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं सञ्जातं चेत् तद् भवति । तारकाः
सञ्जाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । मञ्जरितः । मुकुलितः ।
कुङ्कुमलितः । कुसुमितः । कोरकितः । अङ्कुरितः । हस्तकितः । स्तबकितः ।
पल्लवितः । किसलयितः ॥

कण्टकपुलकरोमाञ्चहर्षात्कर्षगर्वात्कण्ठाकल्लोल

तरङ्गाङ्गारकशृङ्गारान्धकारेभ्यः ॥ ५४ ॥

कण्टकादिभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । कण्ट-
कितः । पुलकितः । रोमाञ्चितः । हर्षितः । उत्कर्षितः । गर्वितः । उत्क-
ण्ठितः । कल्लोलितः । तरङ्गितः । अङ्गारकितः । शृङ्गारितः । अन्ध-
कारितः ॥

कन्दलशैवलकुवलयकुतूहलकळङ्ककञ्जलकर्दम-
सीमन्ताभ्ररागवेर्गऋजीषेभ्यः ॥ ५५ ॥

कन्दलादिभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । कन्द-
लानि सञ्जातान्यस्य कन्दलितः । शैवलितः । कुवलयितः । कुतूहलितः ।
कलङ्कितः । कञ्जलितः । कर्दमितः । सीमन्तितः । अभ्रितः । रागितः ।
वेर्गितः । ऋजीषितः ॥

क्षुचूडबुभुक्षापिपासानिद्रातन्द्राज्वरगरव्याधि-
व्रणसुखदुःखेभ्यः ॥ ५६ ॥

क्षुधादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति ।
क्षुज्जातास्य क्षुधितः । तृषितः । बुभुक्षितः । पिपासितः । निद्रितः ।
तन्द्रितः । ज्वरितः । गरितः । व्याधितः । व्रणितः । सुखितः ।
दुःखितः ॥

मूत्रपुरीषद्रोहदोहशास्त्रपण्डामुक्तरमुद्रागर्धफलति-
लकचन्द्रकादिभ्यश्च ॥ ५७ ॥

मूत्रादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति ।
मूत्रं सञ्जातमस्य मूत्रितः । पुरीषितः । द्रोहितः । दोहितः । शास्त्रितः ।
पण्डितः । मुक्तरितः । मुद्रितः । गर्धितः । फलितः । तिलकितः । चन्द्र-
कितः । आदिग्रहणाद् यथादर्शनमन्येऽपि भवन्ति ॥

गर्भादप्राणिनि ॥ ५८ ॥

गर्भशब्दात् तदस्य सञ्जातमित्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति । न चेत्
प्राणी प्रत्ययार्थो भवति । गर्भितो व्रीहिः । अप्राणिनीति किम् । गर्भः
सञ्जातोऽस्या दास्या इति वाक्यमेव भवति ॥

मानान्मात्रं ॥ ५९ ॥

भीयतेऽनेनेति मानं प्रमाणं परिमाणमुन्मानं सङ्ख्या च । तद्वाचिनः
प्रातिपदिकात् प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे मात्रदप्रत्ययो भवति । हस्तः

प्रमाणमस्य हस्तमात्रम् । प्रस्थः परिमाणमस्य प्रस्थमात्रम् । पलमुन्मानमस्य पलमात्रम् । शतं मानमस्य शतमात्रम् । टित्करणं डीवर्थम् । प्रादेशमात्री समित् ॥

लुक् चास्य वा ॥ ६० ॥

योऽयं माने मात्रद्वयप्रत्ययो विहितस्तस्य लुक् च वा भवति । हस्तः काष्ठं हस्तमात्रम् । प्रस्थो ग्रीहिः प्रस्थमात्रम् । पलं सुवर्णं पलमात्रम् । शतं गावः शतमात्रम् ॥

न संशये ॥ ६१ ॥

मानाद्विहितस्य मात्रद्वयस्य संशये गम्यमाने लुक् न भवति । हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं वा खातम् । प्रस्थमात्रं कुडुपमात्रं वा धान्यम् । पलमात्रं धरणमात्रं वा स्वर्णम् । शतमात्रं शीतिमात्रं वा ग्ना(लाः ? वः) ॥

ऊर्ध्वं द्वायसट् च ॥ ६२ ॥

तदिति प्रथमान्वाद्धर्मानवाचिनः प्रातिपदिकाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे द्वायसट् मात्रद्वयं प्रत्यया भवन्ति । ऊरुद्वयम् । ऊरुद्वयसम् । ऊरुमात्रम् । जानुद्वयम् । जानुद्वयसम् । जानुमात्री ॥

हस्तिपुरुषाभ्यामण् च ॥ ६३ ॥

हस्तिपुरुषशब्दाभ्यामूर्ध्वमानवृत्तिभ्यां तदिति प्रथमासमर्थभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् चकारान्मात्रादयश्च प्रत्यया भवन्ति । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम् । 'इनोऽनपत्ये च' इति प्रकृतिभावः । हस्तिदध्नम् । हस्तिमात्रम् । हस्तिद्वयसम् । पौरुषम् । पुरुषमात्रम् । पुरुषदध्नम् । पुरुषद्वयसम् ॥

द्विगोर्लुक् ॥ ६४ ॥

द्विगोर्मानादुत्पन्नस्य मात्रादेः प्रत्ययस्य लुक् भवति । द्विहस्तम् । द्विप्रस्थम् । द्विपलम् । द्विशतम् । द्विह(स्त ? स्ति) । द्विपुरुषम् । द्विप्रस्थी । द्विकाण्डी । द्विपुरुषी परिखा । द्विपुरुषी सौधभित्तिः ॥

शनश्छतिभ्या डिनिर्वा ॥ ६५ ॥

शनन्ताच्छदन्ताच्छत्यन्ताच्च मानवाचिनः प्रातिपदिकात् प्रथमा-
समर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डिनिप्रत्ययो वा भवति । पञ्चदश दिनानि परि-
माणमेषां पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । विंशिनोऽङ्गिरसः ।
पक्षे पञ्चदशमात्राः । त्रिंशन्मात्राः । (विंशतिमात्राः) । डकारष्टिलोपार्थः ।
इकारो ह्रस्वपरिवाणार्थः ॥

यत्तदेतेभ्यो वतुप् ॥ ६६ ॥

यदादिभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यस्मिन्नर्थे वतुप्प्रत्ययो भवति वा ।
(यावदेव यावन्मात्रं यावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । ?) यत् परिमाणमस्य
यावान् । तावाच् । इतावान् । 'आ सर्वनाम्न' इत्यात्वम् । पक्षे यन्मात्रम् ।
तन्मात्रम् । एतन्मात्रम् । ऊर्ध्वमाने यद्द्वयसं इत्याद्यपि भवति ॥

किमिदंभ्यांघो घः ॥ ६७ ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । इयान्
कियान् । एतदेवादेशवचनं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुबस्तीति ॥

वतोः स्वार्थे मात्रड्वयसटौ वा ॥ ६८ ॥

वत्वन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे मात्रड्वयसटौ प्रत्ययौ वा भवतः ।
यावदेव यावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । तावन्मात्रं तावद्द्वयसम् । एताव-
न्मात्रम् एतावद्द्वयसम् । कियन्मात्रं कियद्द्वयसम् ॥

किमः सङ्ख्याप्रश्ने डँति च ॥ ६९ ॥

किमः सङ्ख्याप्रश्ने वर्तमानात् प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डति-
प्रत्ययः चकाराद्वतुप् च भवति । का सङ्ख्या एषां ब्राह्मणानां कत्येते
ब्राह्मणाः । कियन्त एते ब्राह्मणाः । प्रश्न इति किमर्थम् । ज्ञाने मा भूत् ।
केयमेषां सङ्ख्या दशानामिति ॥

अंशे सङ्ख्यायास्तयट् ॥ ७० ॥

१. 'तद्द्वयो व', २. 'वृ', ३. 'चौ' ख. ग. पाठः. ४. 'डि' क. पाठः.

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

सङ्ख्याशब्देभ्योऽवयववृत्तिभ्यस्तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे तयट्प्रत्ययो भवति । अवयवस्यावयविना सम्बन्ध इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो गृह्यते । पञ्चावयवा अस्य सङ्ख्यस्य पञ्चतयः सङ्खः । दशतयः । पञ्चतयी माला । चतुष्टयी शब्दप्रवृत्तिः ॥

द्वित्रिभ्यामयड् वा ॥ ७१ ॥

द्वित्रिभ्यामवयववृत्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थे अयट्प्रत्ययो वा भवति । द्वावयववावस्य द्वयं द्वितयम् । त्रयं त्रितयम् । द्वयी त्रयी ॥

उभान्नित्यम् ॥ ७२ ॥

उभशब्दादवयववृत्तिनः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे नित्यमयट्प्रत्ययो भवति । उभावयववावस्योभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः । उभ(यी) स्थितिः ॥

निमाननिमेययोर्मयट् ॥ ७३ ॥

निमाननिमेययोरंशे वर्तमानायाः सङ्ख्यायाः प्रथमासमर्थाया अस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो भवति । द्वौ यवांशौ निमानमस्योदक्षितः द्विमयमुदक्षिचवानाम् । त्रिमयं चतुर्मयम् । द्वाबुदक्षिदंशौ निमेयमेषां यवानां द्विमया यवा उदक्षितः । त्रिमयाः । चतुर्मयाः । निमाननिमेयसम्बन्धे षष्ठी । इह कस्मान्न भवति द्वौ यवांशौ निमानमेषामुदक्षिदंशानामिति । समुदितानां यवांशसङ्ख्यासम्बन्धाभावात् । प्रत्येकं सम्बन्धे तु भवितव्यमेवम् । तदा द्वाबुदक्षिदंशौ निमेयमेषां यवांशानामिति । एको यवो निमानमस्योदक्षित इति न भवति । एकस्यांशांशिकल्पनाभावात् । सामर्थ्यात् तदावगम्येत । अंश इत्येव । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदक्षितः । सङ्ख्याया इत्येव । अंशो निमानमस्योदक्षितः ॥

तदस्मिन्नधिकं समानजातीयमिति शतिशदशान्तायाः शतसहस्रे व्यस्तसमस्ते डः ॥ ७४ ॥

तदिति प्रथमासमर्थायाः शतिशदशान्तायाः सङ्ख्याया अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे डप्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं समानजातीयमधिकं चेत्

तद् भवति । यत्तदस्मिन्निति निर्दिष्टं तत्रेच्छतं सहस्रं शतसहस्रं वा भवति ।
 विंशतिरधिका अस्मिन् शते विंशं शतम् । त्रिंशम् । षोडशम् । एवं विंशं
 शतसहस्रं त्रिंशं षोडशमिति । शद्ग्रहणेन दशग्रहणं केवलनिवृत्त्यर्थम् ।
 शतशदन्तात् केवलाच्च भवति । एकविंशं शतम् । एकत्रिंशं सहस्रमिति ।
 शतशदशान्ताया इति किम् । षडधिका अस्मिन् शते । अधिकमिति
 किम् । पञ्चदश हीना अस्मिन् शते । समानजातीयमिति किम् । एकादश
 पणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते । अस्मिन्निति किम् । विंशति-
 रधिका अस्माच्छतात् । शतसहस्रमिति किम् । एकादशाधिका अस्यां
 विंशतौ ॥

तस्य पूरणे ङट् ॥ ७५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थायाः सङ्ख्यायाः पूरणेऽर्थे ङट्प्रत्ययो भवति ।
 सङ्ख्या पूर्यते येन स पूरणः एकादशानां पूरणमेकादशम् । द्वादशः ।
 सङ्ख्यापूरणग्रहणादिह न भवति । एकादशानामुष्काणां पूरणो घटः ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमङ् वा ॥ ७६ ॥

विंशत्या *

(नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सरेभ्यः ॥ ७७ ॥

षष्ठ्यादेरसङ्ख्यादेः ॥ ७८ ॥

नो मट् ॥ ७९ ॥

षट्कति(कति)पयेभ्यस्थट् ॥ ८० ॥

चतुरो यच्छौ चलोपश्च ॥ ८१ ॥

द्वेस्तीयः ॥ ८२ ॥

त्रेस्तु च ॥ ८३ ॥

बहुपूगणसङ्घेभ्यस्तिथट् ॥ ८४ ॥

व्रतोरिथट् ॥ ८५ ॥

भागेऽष्टमादञ्जौ वा ॥ ८६ ॥

* इत उत्तरं कतिपयांशा गलिताः प्रतिभान्ति । धनुरेखाङ्कितानि च सूत्राणि सूत्रं
 ठादुदुल्य लिखितानि ।

षष्ठात् ॥ ८७ ॥

माने कंश्च ॥ ८८ ॥

तेन ग्रन्थं गृह्णातीति ॥ ८९ ॥

पूरणाल्लुक् चास्य वा ॥ ९० ॥

ग्रहणे वा ॥ ९१ ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ९२ ॥

तत्र कुशलमित्याकर्षात् ॥ ९३ ॥

त्सरुपिशाचपिचण्डनिचयाश्माशनिशकुनिजपतपह्ला-
दह्लादपादेभ्यः कन् ॥ ९४ ॥

पथः पथ च ॥ ९५ ॥

धनहिरेण्याभ्यां कामे ॥ ९६ ॥

स्वाङ्गेभ्यः सक्ते ॥ ९७ ॥

दन्तकः नखकः । केशादिरचनायामभिनिविष्ट इत्यर्थः । बहुवचन-
निर्देशात् स्वाङ्गसमुदायादपि भवति । दन्तोष्ठकः । केशनखकः ॥

उदराट्टगाद्यने ॥ ९८ ॥

उदरशब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थात् सक्त इत्यस्मिन्नर्थे उक्प्रत्ययो
भवति । योऽसौ सक्त आद्यूनः अविजिगीषुश्चेत् स भवति । उदरे सक्तः
औदरिकः । आद्यून इति किम् । उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ९९ ॥

सस्यशब्दान्निर्देशादेव तृतीयासमर्थात् परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन्
प्रत्ययो भवति । सस्येन परिजातः सस्यकः खड्गः । सस्यको मणिः ।
सर्वतः सारेण सम्बद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ १०० ॥

अशुशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थादवश्यं हारिण्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशमवश्यं हरति अंशको दायदः ॥

तन्त्रादचिरोद्धृते ॥ १०१ ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् अचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । तन्त्रात् पठवानोपकरणात् तदानीमेवोद्धृतः तन्त्रकः पठः । प्रत्यग्र उच्यते ॥

ब्राह्मणात् संज्ञायाम् ॥ १०२ ॥

ब्राह्मणशब्दात् पञ्चमीसमर्थादचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये (यत् कन्) प्रत्ययो भवति । सदाचारब्राह्मणेभ्यस्तदानीमेवोद्धृत्य पृथक् कृतः ब्राह्मणको नाम देशः । यत्रायुधजीविनः काण्डस्पृष्टा नाम ब्राह्मणा भवन्ति ॥

उष्णात् ॥ १०३ ॥

उष्णशब्दात् पञ्चमीसमर्थादचिरोद्धृत इत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये कन्प्रत्ययो भवति । उष्णाद्-अग्रेरचिरोद्धृता उष्णिका यवागूः । अल्पा- (र्थात्त्रा) पेया विलेपिकेति यावत् । उष्णकु(ण्डः ? ण्डात्) निस्सृता नदीति केचित् ॥

शीताच्च कारिणि ॥ १०४ ॥

शीतादुष्णाच्च द्वितीयासमर्थात् कारिण्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । शीतं भन्दं करोति शतिकः । अलसः । उष्णमग्नि(वत् क्षि)प्रं करोति उष्णकः दक्षः । संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः शीतोष्णशब्दाविह मान्द्यशैप्रचवचनौ गृह्यते । न स्पर्शवचनौ । क्रियाविशेषणत्वात् कर्मत्वम् । कारित्यवश्यं कारिणि ॥

अधेरारूढे ॥ १०५ ॥

अधिशब्दादारूढेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । आरूढ- शब्दश्च कर्तरि कर्मणि च क्तप्रत्यये सिद्धः । तत्र यदा कर्तरि तदा

अधिको द्रोणः खार्याः । अधिको द्रोणः खार्यामिति च भवति । यदा कर्मणि तदा अधिका खारी द्रोणेन इति ॥

अनोः कमितरि ॥ १०६ ॥

अनुशब्दात् कन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत् संज्ञ(क)मितरि गम्यते । अनुकामयते अनुकः ॥

अभेर्दीर्घश्च वा ॥ १०७ ॥

अभिशब्दात् कन्प्रत्ययो दीर्घश्च वा भवति । समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । अभीकः अभिकः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ १०८ ॥

पार्श्वशब्दान्निर्देशादेव तृतीयासमर्थाद् अन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । पार्श्वेनानृजुनोपायेनोत्कोचादिकेन योऽर्थमन्विच्छति स एवमुच्यते । अयं चार्थविशेषः संज्ञाप्रस्तावाल्भ्यते * ॥

अयश्शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक् ॥ १०९ ॥

अयश्शूलदण्डाजिनशब्दाभ्यां निर्देशादेव तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । तीक्ष्ण उपायोऽयश्शूलम् तेनान्विच्छति आयश्शूलिकः साहसिकः । दम्भो दण्डाजिनं तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः दाम्भिकः । संज्ञाप्रस्तावादयमर्थविशेषो लभ्यते । तेन शिवभागवतादौ न भवति ॥

सोऽस्य ग्रामणीः ॥ ११० ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यात् कनेवानुवर्तते । तेन (न) ठक् । स इति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत् स भवति । देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् । देवदत्तः शक्त एषाम् ॥

१. 'श्वास्य वा' ख. ग. पाठः.

* अस्योदाहरणं मातृकायां न दृश्यते ।

शृङ्खलाद् बन्धनं करभे ॥ १११ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत् तद् भवति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमश्वेत
स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य शृङ्खलकः करभः । (करभ इति किम् ।)
शृङ्खलं बन्धनमस्य गोः ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ११२ ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेद् भवति । * उच्छब्दात् .....
..... वा(?)नमिति क्रियावचनाद् स्वार्थे प्रत्ययः । उत्कण्ठत
इत्युत्कः । उन्मना इत्यर्थः ॥

कालहेतुफलेभ्यो रोगे ॥ ११३ ॥

कालविशेषवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यः फलवाचिभ्यश्च प्रथमासमर्थेभ्यो-
ऽस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तदस्येति निर्दिष्टं रोगश्चेद् भवति
तृतीयावहोऽस्याविर्भावाय तृतीयको ज्वरः । चतुर्थकः । विषपुष्पं हेतु-
रस्य विषपुष्पकः । काचपुष्पकः । शीतं फलं कार्यमस्य शीतकः ।
उष्णकः । रोग इति किम् । द्वितीयमहोऽस्य जातस्य बालक(स्या)स्य ॥

प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायाम् ॥ ११४ ॥

स इति प्रथमासमर्थेभ्योऽ(स्येति षष्ठ्यर्थे ? स्मिन्निति ससमर्थे) कन्-
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमन्नं चेत् तत्(प्रत्ययो ? प्राय)विषयं
भवति । (प्रायो वा ?) । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका ।
कृसरिका । त्रिपुटिका । संज्ञायामिति किम् । सक्तवः प्रायेणान्नमस्मि-
न्निति ॥

कुल्माषादञ् ॥ ११५ ॥

कुल्माषशब्दात् प्रथमासमर्थात् प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायामित्य-
स्मिन्नर्थे अञ्प्रत्ययो भवति । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां
कौल्माषी ॥

१. 'लं व', २. 'प्रायोजनमस्मिन्' क. पाठः.

* 'उच्छब्दात् संज्ञाधनक्रियावचनाद् तद्वति कन्प्रत्यय' इति वृत्तिः ।

वटकादिनिः ॥ ११६ ॥

वट(कान्ता ? कशब्दा)त् प्रथमासमर्थदत्तमस्मिन् संज्ञायामित्यस्मि-
न्नर्थे इनिप्रत्ययो भवति । वटकानि वटकादिसंज्ञायां वटकिनी ।

साक्षाद् द्र(ष्टां ? दृष्टि) ॥ ११७ ॥

साक्षाच्छब्दाद् द्रष्टेत्यस्मिन्नर्थे संज्ञायां विषये इनिप्रत्ययो भवति ।
साक्षाद्द्रष्टा साक्षी साक्षिणौ साक्षिणः । 'अव्ययस्थानगच्छस्त्वसती'ति
टिलोपः । संज्ञायां क्त् । साक्षाद् द्रष्टा ॥

श्राद्धमनेनाद्य भुक्तं ठंश्च ॥ ११८ ॥

श्राद्धशब्दात् प्रथमासमर्थदानेनेति तृतीयार्थे ठञ् चकारादिनिश्च
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमद्य भुक्तं चेत् तद् भवति । श्राद्ध-
मनेनाद्य भुक्तं श्राद्धी श्राद्धिकः । अद्यग्रहणमद्य भुक्त एव । (श्रामनेनाद्यद्धे?)
श्चः श्राद्धी श्राद्धिक इति इन् न भवति ॥

पूर्वादिनिः ॥ ११९ ॥

पूर्वशब्दादानेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इनिप्रत्ययो भवति । पूर्वमनेन
कृतं भुक्तं पीतं वा पूर्वा पूर्विणौ पूर्विणः । नाक्रियः कर्तास्तीति सामर्थ्यात्
कृतादिक्रिया गृह्यते । पूर्वमिति च तद्विशेषणं भवति । इनिग्रहणं ठनो
निवृत्त्यर्थम् ॥

सपूर्वात् ॥ १२० ॥

विद्यमानपूर्वात् पूर्वशब्दादानेनेति तृतीयार्थे इनिप्रत्ययो भवति ।
सामर्थ्यलभ्ययैव च क्रिययास्य पूर्वत्वमुपपद्यते । कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी
कटम् । यदि वा कृतः पूर्व कटोऽनेन कृतपूर्वी कटम् । गतपूर्वी ग्रामम् ।
भुक्तपूर्वी दिनमिति ॥

इष्टपूर्तश्रुतगृहीतोद्गृहीतार्चितपठितानुपठितव्या-
कुलितनिराकृतोपाकृतोपकृतावधारितावकल्पितावकीर्णेभ्यः

[॥ १२१ ॥

इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेति तृतीयार्थे इनिप्रत्ययो भवति ।
 इष्टमनेन इष्टी'यज्ञे । पूर्ती' दाने । श्रुती इतिहासे । गृहीती विद्याभ्यासे ।
 उद्गृहीती उद्योगे । अर्चिती सद्बृत्ते । पठिती वेदे । अनुपठिती मीमांसा-
 याम् । व्याकुलिती प्रजने । निराकृती शत्रौ । उपाकृती पशौ । उपकृती
 मित्रे । अवधारिती शास्त्रार्थे । अवकल्पिती जल्पे । अवकीर्णी दुर्नये ।
 सर्वत्र 'क्तस्य चेन्विषयकर्मणि' इति कर्मणि सप्तमी ॥

आयुक्तासेविताम्नातपरिगणितानुगणितगणितनि-
 कथितनिषादितोपसादितपरिगदितपरिक(त्वि ? लि) तपरिर-
 क्षितसङ्कलितसंरक्षितेभ्यश्च ॥ १२२ ॥

आयुक्तादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेति तृतीयार्थे इनिप्रत्ययो
 भवति । आयुक्तं युद्धमनेन आयुक्ता युद्धे । आसेविती राजनि । आम्नाती
 छन्दासि । परिगणिती याज्ञिक्ये । अनुगणिती पदे । अनुगणिती निरुक्ते ।
 गणिती ज्योतिषि । निकथिती कथायाम् । निषादिती सा...के । उप-
 सादिती सदासि । परिगदिती परेषु । परिकर्लिती कलासु । परिरक्षिती
 परिजने । सङ्कलिती पदार्थेषु । संरक्षिती प्रजासु । पूर्ववत् सर्वत्र कर्मणि
 सप्तमी ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ १२३ ॥

अनुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा चेद् भवति । अनुपदमेति अनुपदी
 गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ १२४ ॥

परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्यस्मिन्नर्थे क्षेत्रिय इति निपात्यते । परक्षेत्र-
 शब्दात् सप्तम्यन्तात् घञ्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च । परक्षेत्रे जन्मान्तर-
 शरीरे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः । परशरीरं सङ्गम्य चिकित्स्यते क्षेत्रियं
 विषम् । सप्तम्यर्थे परक्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाश्यानि क्षेत्रियाणि
 तृणानि । परक्षेत्रे परकलत्रे चिकित्स्यो निग्राह्यः क्षेत्रियः पारदारिकः ।
 चकारः स्वरार्थः ॥

१. 'यु' २. 'तनि' ख. ग. पाठः. ३. 'धि' ख. पाठः. ४. 'त्रीच् प'
 क. पाठः. ५. 'त्स्याः' ख. ग. पाठः.

श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ॥ १२५ ॥

छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे श्रोत्रियन्निति निपात्यते । (शब्दो ? छन्दो)
वेदस्तमधीत इत्यास्मिन्नर्थे श्रोत्रभावो घनप्रत्ययः । छन्दोऽधीते श्रोत्रियः ।
नकारः स्वार्थः । प्रकरणभेदेन विधानात् छन्दोऽधीते छान्दस इत्यणप्रत्य-
योऽनेन (न) बाध्यते ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमि-
न्द्रदत्तामिति वा ॥ १२६ ॥

इन्द्रियमित्यन्तेदात्तः । इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थात् लिङ्गमित्यास्मि-
न्नर्थे घञप्रत्ययः । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा । चक्षुरादि-
करणेनानुमीयते नाकर्तृकं करणमस्तीति । इन्द्रेणात्मना दृष्टमिन्द्रियम् ।
स हि चक्षुरादीनि मनसा दृष्ट्वा मनसा संयोज्य विषये योजयति । इन्द्रे-
णात्मना सृष्टमिन्द्रियम् । आत्मकृतेन हि शुभाशुभेन कर्मणा तथाविध-
विषयोपभोगाय यानि चक्षुरादीनि भवन्ति । इन्द्रेणात्मना जुष्टमिन्द्रि-
यम् । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रिगेण इन्द्रियमर्थेनेति , तद्द्वार-
ेणास्य विज्ञानोत्पादात् । इन्द्रेणात्मना विषयेभ्यो यथायथं ग्रहणाय
समर्पितमिति इन्द्रियम् । इतिकरणः प्रकारार्थः । सति सम्भव इत्यादि-
व्युत्पत्तिः कर्तव्या । रूढेष्वनियमादि(ति) । वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्ब-
ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ १२७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च मतुप्-
प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थमस्ति चेत् तद् भवति । इतिकरणो
विवक्षार्थः । तेन विषयो नियम्यते ॥

तद्यथा —

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥”

भूमि तावद् — गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षा
भूमिन् सन्ति वृक्षवान् पर्वतः । निन्दायां— ककुदावतिनी । प्रशं-

साय— रूपवती कन्या । शीलवती । नित्यगोत्रे— क्षीरिणो वृक्षाः ।
कण्ठकिनः । अतिशायने— उदरिणी कन्या । बलवान् मलः । संसर्गे—
दण्डी छत्रीति । प्रायिकं चैतत् । तेन सन्मात्रेऽपि भवति । (सु ? य)व-
मतीमे(रद्धि)रूपं प्रोक्षति' अस्तिमानयमद्यापि नः प्रतिददातीति । अस्तीति
वर्तमानकालोपादानाद्वर्तमानसत्तायां प्रत्ययो भवति । न भूतभविष्यत्स-
त्तायाम् । गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति ॥

शैषिकान्मतुबर्थायाञ्छैषिको मतुबर्थिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥

रसरूपवर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहेभ्यो गुणेभ्यः ॥ १२८ ॥

रसादिभ्यो गुणवृत्तिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मतुप्रत्ययो भ-
वति । पुनर्वचनमिनादिनिवृत्यर्थम् । रसवान् । रूपवान् । वर्णवान् । गन्ध-
वान् । स्पर्शवान् । शब्दवान् । स्नेहवान् । गुणेभ्य इति किम् । रसी
इक्षुः । रसिको नटः । द्रवद्रव्यसम्बन्धो भावयोगश्च प्रतीयते । गन्धी गन्धिक
इति सम्बन्धित्वम् । चन्दनानि वार्ता च प्रतीयते ॥

तद्विशेषेभ्यो लुक् ॥ १२९ ॥

रसादिविशेषेभ्यो मधुरद्वत्त्वादिभ्य(?) उत्पन्नस्य मतुबादेर्लुक्
भवति । मधुरो रसोऽस्यास्तीति मधुरः । अम्लः । शुक्लः । कृष्णः । सुरभिः ।
असुरभिः । शीतः । उष्णः । तारः । मन्द्रः । चिक्रिदः । चकलसः । इति ॥

प्राण्यङ्गादातो लज् वा ॥ १३० ॥

प्राण्यङ्गवाचिनः शब्दादाकारान्तात्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लज्प्रत्ययौ
भवति वा । चूडालः चूडावान् । शिखालः शिखावान् । प्राणिग्रहणं
किम् । शिखावान् प्रदीपः । जङ्गावान् प्रासादः । अङ्गग्रहणं किम् । इच्छा-
वान् वासनावान् । आत इति किम् । हस्तवान् पादवान् । प्रत्ययस्वरे-
णैव सिद्धे चकारः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितबाध-
नार्थः ॥

जटाघटाभ्यां क्षेपे ॥ १३१ ॥

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

जटाघंटाशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे क्षेपे गम्यमाने लच्प्रत्ययो भवति । जटालः । घंटालः । *ऋत्वन्तापे (?) क्षेपस्या(न)वगमात् वि-
(कार ? कल्पेऽपि) लजेव ॥

क्षुद्रजन्तूपतापेभ्यश्च ॥ १३२ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिभ्य उपतापवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्य-
स्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो भवति । यूकालः । त्रिपादिकालः । विचर्चिकालः ।
मूर्च्छालः । आत इत्येव । मशकवान् । मत्कुणवान् । श्वासवान् । कासवान् ॥

सिध्मगडुमणिकर्णपर्णपांसुमांसनाभिपशुप्रज्ञासक्थि-
हनूदकबीजस्नेहेभ्यः ॥ १३३ ॥

सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो भ-
वति । सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः । गडुलः । मणिलः । कर्णलः । पर्णलः ।
पांसुलः । मांसलः । नाभिलः । पशुलः । प्रज्ञालः । सक्थिलः । हनूलः ।
उदकलः । बीजलः । स्नेहलः । पक्षे सिध्मवानित्याद्यपि भवति ॥

शीतरयामकृष्णपिङ्गपेशपक्षमपृथुमृदुमञ्जुपत्रपुष्क-
निष्पावचटुकपिकण्डूभ्यः ॥ १३४ ॥

शीतादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो भवति । शीत-
मस्मिन्नास्ति शीतलः । श्यामलः । कृष्णलः । पिङ्गलः । पेशलः । पक्षमलः ।
पृथुलः । मृदुलः । मञ्जुलः । पत्रलः । पुष्कलः । निष्पावलः । चटुलः ।
कपिलः । कण्डूलः । पक्षे शीतवानित्याद्यपि भवति ॥

पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ॥ १३५ ॥

पार्ष्णिधमनिशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो (वा)
भवति तत्सन्नियोगेन च तयोर्दीर्घो भवति । पार्ष्णीलः पार्ष्णिवान् ।
धमनीलः धमनिवान् ॥

वातदन्तबलगलललाटानामू च ॥ १३६ ॥

१, २. 'घा' क. पाठः. ३. 'ण्डु' क. ग. पाठः.

* 'मत्तुवन्ताद्' इति पाठः स्यात् ।

वातादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो भवति वा, तत्सान्नियोगेन चैषामूकारो भवति । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । गोलूलः । ललाटूलः । पक्षे वातवानित्याद्यपि भवति ॥

वत्सांसाभ्यां स्निग्धबलिनोः ॥ १३७ ॥

वत्सांशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यथासङ्गं स्नेहवति बलवति चाभिधेये लच्प्रत्ययो भवति । वत्सलः स्नेहवान् । अंसलः बलवान् । न चायमर्थो मतुपा प्रतीयते इति विकल्पाधिकारेऽपि लच् भवति ॥

फेनात् ॥ १३८ ॥

फेनशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे लच्प्रत्ययो भवति । फेनलः । फेनवान् ॥

पिच्छोरःपर्णोदकध्रुवकाध्रुवकाप्रज्ञाभ्यश्चेलच् ॥ १३९ ॥

पिच्छादिभ्यः फेनशब्दाच्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययो भवति । पिच्छिलः । उरसिलः । पर्णिलः । उदकिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकिलः । प्रज्ञिलः । (फेनिलः ।) पक्षे पिच्छवान् । फेनलः । फेनवान् । न चायमर्थो मतुपा प्रतीयते इति विकल्पाधिकारेऽपि लजेव भवति ॥

जटाघटाकालाभ्यः क्षेपे ॥ १४० ॥

जटादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे क्षेपे गभ्यमाने इलच्प्रत्ययो भवति । जटिलः । घटिलः । कालिलः । मतुपा क्षेपानवगमाद्विकल्पाधिकारेऽपि क्षेपे इलजेव भवति ॥

तुन्दोदरपिचण्डकैलापङ्ककाकयवत्रीहिप्रहगुहाभ्यः ॥ १४१ ॥

१. 'कपुथुकाध्रुवकाप्रज्ञापिण्डेभ्यश्चे' ख. ग. पाठः. २, ३. 'वा' क. ख. पाठः. का' क. पाठः. ५. 'हिषालिग्र' ख. ग. पाठः.

पा० २.] हृदयहारिण्यास्यया वृत्त्या समेतम् ।

तुन्दादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययो वा भवति ।
तुन्दिलः । उदरिलः । पिचण्डिलः । कलिलः । पङ्किलः । काकिलः ।
यविलः । व्रीहिलः । ग्रहिलः । गुहिलः । पक्षे तुन्दी (कृति ? तुन्दि)क-
स्तुन्दवानित्याद्यपि भवति ॥

स्वाङ्गेभ्यो वृद्धौ ॥ १४२ ॥

वृद्धाविति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धिविशेषवाचिभ्यः स्वाङ्गेभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययो वा भवति । वृद्धौ महान्तौ
कर्णौ यस्य स्तः (स) कर्णिलः । पा(टि ? दि)लः । पक्षे कर्णवान् कर्णा
कर्णिकः । इत्याद्यपि भवति ॥

लोमरोमपप्लुबभ्रुहुकुरुहरिकपिकर्केभ्यः शः ॥ १४३ ॥

लोमादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे शप्रत्ययो वा भवति । लोमशः ।
रोमशः । पप्लुशः । बभ्रुशः । हुकुशः । रुरुशः । हरिशः । कपिशः ।
कर्कशः । पक्षे लोमवानित्याद्यपि यथाविधानं भवति ॥

पामवामहेमशाभश्लेष्मोष्मदद्रुक्निमिबलिभ्यो नः ॥ १४४ ॥

पामादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो वा भवति । पामनः ।
वामनः । हेमनः । शामनः । श्लेष्मणः । (ऋष्मणः ।) दद्रुणः । निमिणः ।
बलिनः । पक्षे पामवानित्याद्यपि यथाविधानं भवति ॥

शाकीपलालीकद्रूणां ह्रस्वश्च ॥ १४५ ॥

शाक्यादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति तत्सन्नि-
योगेन चैषां ह्रस्वो भवति । शाकी अस्मिन्नस्ति शाकिनम् । पलालिनम् ।
कद्रुणम् । महत् शाकं शाकसमूहो वा शाकी । महत् पलालं क्षोदो वा
पलाली । नागमाता गृहगोधा वा कद्रूः ॥

विष्वचोऽकृतसन्धेरुत्तरपदलोपश्च ॥ १४६ ॥

विष्वक्छब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति । अञ्चतीति
विष्वच्चयोगेनाकृतसन्धेरुत्तरपदस्य लोपो भवति । विष्व(स्व ?)ञ्चतीति विष्वक्
तदस्यास्तीति विषुणः । पक्षे विष्वग्वान् ॥

अङ्गात् कल्याणे ॥ १४७ ॥

अङ्गशब्दात् कल्याणेऽर्थे वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे न-
प्रत्ययो भवति । कल्याणान्यङ्गान्यस्याः सन्ति अङ्गना । कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥

लक्ष्म्या अच् ॥ १४८ ॥

लक्ष्मीशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे नप्रत्ययो भवति । तत्सन्नि-
योगेन चाकारोऽस्यान्तादेशो भवति । लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । पक्षे
लक्ष्मीवान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १४९ ॥

प्रज्ञादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे णप्रत्ययो भवति वा । प्रज्ञास्या-
स्तीति प्राङ् । श्राद्धः । आर्चः । वार्त्तः । पक्षे प्रज्ञावानित्यादि ॥

तपस्सहस्राभ्यामण् ॥ १५० ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे अणप्रत्ययो वा भवति । तपोऽस्यास्तीति
तापसः । पक्षे तपस्वी । असन्तत्वाद् विनिः । साहस्रः सहस्रवान् सहस्री ।
अदन्तत्वादिनिः ॥

ज्योत्स्नातमिस्राकुण्डलकुतुपविसर्पविपादिकाभ्यः ॥ १५१ ॥

ज्योत्स्नादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे अणप्रत्ययो वा भवति ।
ज्योत्स्ना अस्यास्ति ज्यौत्स्नः । तमिस्रः । कौण्डलः । कौतुपः । वैसर्पः ।
वैपादिकः । पक्षे ज्योत्स्नावानित्यादि ॥

सिकताशर्कराभ्याम् ॥ १५२ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थेऽणप्रत्ययो भवति वा । सिकता
अस्मिन् सन्ति सैकतो घटः । शर्करः । सिकतावान् ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १५३ ॥

सिकताशर्कराभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे देशेऽभिधेये लुबिलचौ
चकारादणप्रत्ययश्च वा भवति । सिकता अस्मिन् देशे सन्ति सिकता

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

देशः । सैकतः । सिकतावान् । सिकतिलः । शर्करा देशः । शर्करिलः ।
शार्करः । शर्करावान् । चातुरर्थिकेनैव संज्ञायां वचनम् । संज्ञार्थं तत्र हि
तन्नाम्नीत्यनुवर्तते ॥

दन्तादुन्नतादुरच् ॥ १५४ ॥

दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे उरच्प्रत्ययो
भवति । उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः । उन्नतादिति किम् । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिसुष्कमधुबन्धुनखमुखपांसुपाण्डुभ्यो रः ॥ १५५ ॥

ऊषादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे रप्रत्ययो वा भवति । ऊषरः ।
सुषिरः । सुष्करः । मधुरः । बन्धुरः । नखरः । मुखरः । पांसुरः । पाण्डुरः ।
इतिकरणस्य विवक्षार्थत्वाद् ऊषवान् घटः । मधुमान् वृक्ष इति ॥

खनगसिन्धुकुञ्जभ्यः संज्ञायाम् ॥ १५६ ॥

खादिभ्यः शब्देभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये
रप्रत्ययो भवति । खमस्यास्ति खरः रासभः । नगरं पत्तनम् । सिन्धुरो
हस्ती । कुञ्जरः स एव । संज्ञायामिति किम् । खवान् । नगवान् । सि-
न्धुमान् । कुञ्जवान् ॥

कच्छ्वा ह्रस्वश्च ॥ १५७ ॥

कच्छ्वाशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे रप्रत्ययो वा भवति । तत्स-
न्नियोगेन ह्रस्वश्चास्य भवति । कच्छुरः । कच्छूमान् ॥

द्युद्भ्यां मः ॥ १५८ ॥

द्युद्भ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मप्रत्ययो भवति । द्युमः
द्रुमः । विकल्पाधिकारेऽपि रूढिशब्दत्वादनयोर्मतुब् न भवति ॥

केशमणिहिरण्यराजीकुमारैष्टकाविम्बेभ्यो वः ॥ १५९ ॥

केशादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वप्रत्ययो वा भवति । केशवः ।
मणिवः । हिरण्यवः । राजीवः । कुमारवः । इष्टकावः । विम्बवः । पक्ष
केशवान् केशी इत्यादि ॥

अर्णसो लोपश्च ॥ १६० ॥

अर्णसशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वप्रत्ययः लोपश्चास्य भवति । अर्णवः । रूढित्वाच्च मतुप् ॥

गाण्ड्यजगाभ्यां संज्ञायाम् ॥ १६१ ॥

गाण्ड्यजगशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये वप्रत्ययो भवति । गाण्डीवं धनुः । संहितासाम्याद् ह्रस्वान्तादपि भवति । गाण्डिवम् । अजगवम् । संज्ञायामिति किम् । गाण्डी । गाण्डीवान् । अजगवान् ॥

मेधारथाभ्यामिरः ॥ १६२ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इरः प्रत्ययो वा भवति । मेधिरः मेधावान् मेधावी । रथिरः रथवान् ॥

काण्डाण्डाभ्यामीरच् ॥ १६३ ॥

आभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ईरच्प्रत्ययो वा भवति । काण्डीरः काण्डवान् । अण्डीरः अण्डवान् ॥

कृष्यासुतिरजःपरिषद्भ्रातृपुत्रोत्सङ्गेभ्यो वलच् ॥ १६४ ॥

कृष्यादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे वलच्प्रत्ययो वा भवति । कृषीवलः । आसुतीवलः । रजस्वला । परिषद्वलः । भ्रातृवलः । *पुत्रावलः । उत्सङ्गावलः । 'अणन्तानां वले' इति दीर्घत्वम् । पक्षे कृषिमानित्यादि । इतिकरणस्य विवक्षार्थत्वात् क्वचिद्विषये वलच् न भवत्येव । कृषिमत् क्षेत्रं । रजस्वान् वायुः ॥

दन्तशिखाभ्यां संज्ञायाम् ॥ १६५ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञायां विषये वलच्प्रत्ययो भवति । दन्तावलो 'धौम्यो हस्ती च । शिखावलं नगरं मयूरश्च ॥

* 'अणन्तानां वले' इत्यत्र संज्ञाग्रहाणानुवृत्तेः संज्ञायामेव दीर्घविधिः प्रवर्तते । असंज्ञायां तु दीर्घाभावः । एतदभिप्रायेणैव काशिकावृत्तौ 'पुत्रवल' इत्युदाहृतम् । एवमुपर्यपि ।

† 'सैन्य' इति वृत्तिः ।

ज्योत्स्नातमिस्रोर्जस्विन्नूर्जस्वलमलीमसाः ॥ १६६ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दास्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यथाविषयं निपा-
त्यन्ते । ज्योतिश्शब्दान्नप्रत्यय उपधालोपश्च । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । अ-
न्यत्र ज्योती रात्रिः । तमस उपधाया इत्वं रश्च प्रत्ययः । तमिस्रा रात्रिः
तामिस्रः पक्षः । ऊर्जशब्दाद्विनिबलच्प्रत्ययोऽमुगागमश्च । ऊर्जस्वी
ऊर्जस्वलः । रूढालङ्कारः । अन्यत्र ऊर्ज(वा)न् । मलादीमसच् मलीमसः
बहिरन्तश्चाशुद्धः । अन्यत्र मलवान् ॥

नौसभाकुमारिकाकरणयवखदाभ्यष्टन् ॥ १६७ ॥

नावादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठन्प्रत्ययो वा भवति । ना-
विकः । सभिकः .....
.....
.....
.....
.....
यवखादिकः । पक्षे नौमानित्यादि ॥

ब्रीहिशालिशीर्षमायाभ्य इनिश्च ॥ १६८ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिश्चकारात्
ठन्प्रत्ययो वा भवति । ब्रीही ब्रीहिकः ब्रीहिमान् । शाली शालिकः
शालिमान् । शीर्षा शीर्षिकः शीर्षवान् । अदन्तत्वादेव सिद्धे वचनं
मत्वर्थीयेऽपि शिरसः शीर्षादेशार्थम् । मायी मायिकः मायावान् । मायावी ॥

अतः ॥ १६९ ॥

अदन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिष्ठश्च प्रत्ययो
वा भवति । दण्डी दण्डिकः दण्डवान् ॥

धनादुत्तमर्णे ॥ १७० ॥

धनशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे उत्तमर्णेऽभिधेये इनिष्ठश्च
प्रत्ययो भवति । धनी धनिकः । उत्तमर्ण इति किम् । धनवान् ॥

न द्रव्यादिभ्यः ॥ १७१ ॥

द्रव्यादिभ्योऽदन्तेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । द्रव्यवान् । क्रव्यवान् । सख्यवान् । माल्यवान् । धान्यवान् । पुण्यवान् । सत्यवान् । अपत्यवान् ॥

कुद्भ्यश्चकार्यैर्गृह्णात्प्रपोत्रभोगतरविजयसंयभादिभ्यः ॥

कुदन्तेभ्यश्च कार्यादिवर्जितेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । हव्यवान् । कृत्यवान् । भृत्यवान् । गव्यवान् । लाव्यवान् । कारकवान् । द्वारकवान् । कुम्भकारवान् । धान्यमार्यवान् । हिंस्रवान् । ईश्वरवान् । स्नेहवान् । शब्दवान् । प्रचयवान् । स्वनयवान् । हसवान् । अकार्यादिभ्य इति किम् । कार्या कार्याकः । गृही गृहिकः । दात्री दानिकः । पोत्री पोत्रिकः । भोगी भोगिकः । तरी तरिकः । विजयी विजयिकः । संयमी संयमिकः । आदिग्रहणात् स्थानी स्थानिक इत्यादयो भवन्ति ॥

जातेरतण्डुलादेः ॥ १७३ ॥

जातिवाचिनः शब्दात् तण्डुलादिवर्जितात् तदस्यास्त्यास्मान्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । व्याघ्रवान् । सिंहवान् । अतण्डुलादेरिति किम् । तण्डुली तण्डुलिकः । आदिग्रहणात् कर्पटी कर्पटिक इत्यादयो भवन्ति ॥

लजादित्रिषये चाबीजपर्णपिण्डतुन्दोदरादिभ्यः ॥ १७४ ॥

..... दन्तेभ्यो बीजादिवर्जितेभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । सिध्मलः सिध्मवान् । फेनिलः फेनवान् । अबीजादिभ्य इति किम् । बीजी बी(ज ? जि)कः । पर्णी पर्ण(र्ण ? णि)कः । पिण्डी पिण्डिकः । तुन्दी तुन्दिकः । उदरी उदरिकः । आदिग्रहणात् कर्णी कर्णिक इत्यादयो भवन्ति ॥

एकाचः ॥ १७५ ॥

एकारान्ताद्(?)एकाचस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिठनौ न भवतः । खवान् । खवान् ॥

सप्तम्याम् ॥ १७६ ॥

अदन्तात् सप्तम्यर्थे इनिठनौ न भवतः । दण्ड(वर्ती) इ
वीरवान् ग्रामः ॥

एकगोपूर्वाद्नेकद्रव्यात् ठञ् ॥ १७७ ॥

एकपूर्वाद् गोपूर्वाच्चकारान्तात् एकद्रव्यवर्जितात् तदस्यास्त्यस्मि-
न्नित्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । ऐकवस्त्रिकः । ऐकशतिकः । (नौ? सौ) सह-
स्त्रिकः । अनेकद्रव्यादिति किम् । एकद्रव्यवान् । अत इत्येव । गोविंश-
तिमान् । कथमैकरात्रिकः । समासान्ते टचि कृते भवति । कथं गौश
कटिकः । शकटीपर्यायः शकटशब्दोऽस्ति । ततो भविष्यति ॥

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥ १७८ ॥

..... न्तात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति । निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

नवयज्ञादिभ्यः ॥ १७९ ॥

(नवयज्ञादिभ्यः)स्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति । नव
यज्ञोऽस्मिन्नस्ति नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । वर्तते इति न वक्तव्यं यो
हि यत्र वर्तते स तत्रास्त्येवेति ॥

पूर्णमासोऽण् ॥ १८० ॥

पूर्णमाःशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे अण्प्रत्ययो भवति । पूर्ण-
माश्चन्द्रमा अस्यामस्ति पौर्णमासी । वर्तते इति न वक्तव्यम् । यो हि यत्र
वर्तते स तत्रास्त्येवेति ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादस्वाङ्गादिनिः ॥

द्वन्द्वसंज्ञादुपतापवाचिनो गर्हिताच्च प्रातिपदिकात् प्राणिस्थादस्वा-
ङ्गवाचिन इनिप्रत्ययो भवति तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे । कटकवलयिनी ।
शङ्खकाङ्गदिनी । कुष्ठी । किलासी । ककुदावर्त्ती । काकतालुकी । प्राणि-
स्थादिति किम् । पुष्पफलवान् वृक्षः । अस्वाङ्गादिति किम् । स्तनके-

शवती । अत इत्येव । चित्रललाटिकावती । अदन्तत्वादेवेनौ सिद्धे पुन-
र्वचनं ठनादिवाचनार्थम् ॥

वातातिसारपिशाचानां कुक् च ॥ १८२ ॥

वातादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययः कुक् चागमो
भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वैर्गैव सिद्धे कुगर्थं वचनम् ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचकी ॥

वयसि पूरणात् ॥ १८३ ॥

पूरणे यो विहितस्तदन्ताद् वयसि गम्यमाने इनिप्रत्यया भवाते ।
पञ्चमो मासः संवत्सरो वा अस्यास्ति पञ्चमी बालकः । दशमी कलमः ॥

सुखदुःखतृप्रकृच्छ्राश्रकक्षकृपणसोढप्रतीर्पप्रणयहुला-
लीकेभ्यः ॥ १८४ ॥

सुखादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । सुखी ।
दुःखी । सुखदुःखी । तृप्री । कृच्छ्री । अश्री । कक्षी । कृपणी । सोढी ।
प्रतीपी । प्रणयी । हुली । अलीकी ॥

मालायाः क्षेपे ॥ १८५ ॥

मालाशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे क्षेपे गम्यमाने इनिप्रत्ययो
भवति । माली । क्षेप इति किम् । मालावान् । मालाशब्दः शिखादिषु
पल्यते । इह तु पाठः पक्षे मतुब् मा भूदिति ॥

बलाद् बाहूरुपूर्वात् ॥ १८६ ॥

बलान्तात् बाहूरुपूर्वात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनि-
प्रत्ययो भवति । बाहुबली । ऊरुबली ॥

सर्वादेर्धनबीजकेशात् ॥ १८७ ॥

सर्वादेर्धनाद्यन्तात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्यया भवति । सर्वधनी वार्धुषिकः । सर्वबीजी कर्षकः । सर्वकेशी नटः ॥

अर्थाद् याञ्जायाम् ॥ १८८ ॥

अर्थशब्दाद् याञ्जायां वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । अर्थनमर्थः सोऽस्यास्तीत्यर्थी । याञ्जायामिति किम् । अ)र्थिकः अर्थवान् ॥

तदन्ताच्च ॥ १८९ ॥

तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । धान्यार्थी । विद्यार्थी ॥

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥ १९० ॥

धर्मशब्दात् प्रातिपदिकात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्तकरदन्तेभ्यो जातौ ॥ १९१ ॥

हस्तादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती । करी । दन्ती । जाताविति किम् । हस्तवान् पुरुषः । करवान् ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १९२ ॥

वर्णशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे ब्रह्मचारिण्याभिधेये इनिप्रत्ययो भवति । वर्णी ब्रह्मचारी । त्रैवर्णिको विप्रः । स हि विद्याग्रहणार्थं स्ववर्णा-श्रमविहितेन धर्मेण नियमानाचरति । ब्रह्मचारिणीति किम् । वर्णवान् ॥

पुष्करपद्मात्पलतमालकुमुदकैरवनलिनहिरण्यकर्दम-
करीप्रशिरीषकपित्ततटतरङ्गकल्लोलशालूकेभ्यो देशे ॥ १९३ ॥

पुष्करादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे देशे अभिवेये इनिप्रत्ययो भवति । पुष्कराणि सन्त्यस्यामस्या वा पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । तमालिनी । कुमुदिनी । कैरविणी । नलिनी । हिरण्यिनी । कर्दमिनी । करीषिणी । शिरीषिणी । कपित्थिनी । तटिनी । तरङ्गिणी । कलोलिनी । शालूकिनी । देश इति किम् । पुष्करवान् हस्ती ॥

कमलसरोरुहसरोजाम्भोजराजीवारविन्दपङ्कजाब्ज-
पुटकनालीकमृणालविसतामरसयवासमन्मान्तेभ्यो नाम्नि ॥

॥ १९४ ॥

कमलादिभ्यो मन्त्रन्तेभ्यो मान्तेभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे संज्ञा-
याभिनिप्रत्ययो भवति । कमलिनी । सरोरुहिणी । सरोजिनी । अम्भो-
जिनी । राजीविनी । अरविन्दिनी । पङ्कजिनी । अब्जिनी । पुटकिनी ।
नालीकिनी । मृणालिनी । विसिनी । तामरसिनी । यवासिनी । मन्त्र-
न्तेभ्यः— प्र(श ? थि)मिनी । महि(मि)नी । सामिनी । मान्तेभ्यः—
यामिनी । (मोहिनी ?) । कामिनी । नाम्नीति किम् । कमलवान् । विसवान् ।
सामवान् । सोमवान् ॥

शिखाशाखाकेकामालीमेखलाबलाकापताकाष्टका-
चूडाबडवाघृणावीणाजरागदासंज्ञासूनामनीषादंष्ट्राभ्यो वा ॥

॥ १९५ ॥

शिखादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो वा भवति । शिखी ।
शाखी । केकी । (का ? मा)ली । मेखली । बलाकी । पताकी ।
अष्टकी । चूडी । बडवी । घृणी । (वीणी ।) अजरी । अगदी । संज्ञी ।
सूनी । मनीषी । दंष्ट्री । पक्षे शिखावानित्याद्यपि भवति ॥

बलकुलोत्साहोदासायासायामप्रयामव्यायामोपयामारो-
हावरोहपरिणाहेभ्यः ॥ १९६ ॥

बलादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो वा भवति । बली ।
कुली । उत्साही । उदासी । आयासी । आयामी । प्रयामी । व्यायामी ।

१. 'या' क. पाठः. २. 'हासोया' ख. ग. पाठः.

* 'महयोर्व्यस्येन होमिनी' इति स्यात् ।

उपयामी । आरोही । अवरोही । परिणाही । पक्षे बलवानित्यादि । भदन्त-
त्वात् सिद्धे पुनर्वचनादिनिः ठनं बाधते । बावचनान्मतुप् च भवति ॥

उद्यमस्तबकालफलनिचुलमुकुलमानव्रतकर्मचर्म-
वर्मधर्मधन्वभ्यश्च ॥ १९७ ॥

उद्यमादिभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनिप्रत्ययो वा भवति ।
उद्यमी । स्तबकी । अली । फली । निचुली । मुकुली । मानी ।
व्रती । कर्मी । चर्मी । वर्मी । धर्मी । धन्वी । पक्षे उद्यमवानि-
त्यादि । अत्राप्यदन्तेभ्य इनिः ठनं बाधते । मन्त्रन्तेभ्यस्त्वसंज्ञार्थं वचनम् ।
व्यवस्थितविभाषया फलिनी धन्विनीति संज्ञायामिनिर्भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १९८ ॥

(रूपशब्दा)दाहतप्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् तदस्यास्त्यस्मिन्नि-
त्यर्थे यप्प्रत्ययो भवति । आहतं रूपमस्यास्ति रूप्यः कार्षापणः ।
प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यो गौः । आहतप्रशंसयोरिति किम् । रूपवान् ।
व्यवस्थितविभाषया असंज्ञायां रूपवती कन्येति भवति । आहते न
भवति ॥

हिमादिभ्यः ॥ १९९ ॥

हिमादिभ्यस्तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे यप्प्रत्ययो वा भवति । हिम्यः
हिमवान् । गुण्यः गुणवान् ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ २०० ॥

अस्रन्तेभ्यो मायादिभ्यश्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विनिप्रत्ययो वा
भवति । यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी । पक्षे
यशस्वान् । मायावान् । मायी इत्यादि ॥

आमयाद् दीर्घश्च ॥ २०१ ॥

आमयशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे विनिप्रत्ययो दीर्घश्चास्य वा
भवति । आमयावी । आमयी । आमयवान् ॥

वृन्दादारकन् ॥ २०२ ॥

वृन्दशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे आरकन्प्रत्ययो भवति ।
वृन्दारकः । वृन्दवान् ॥

शृङ्गात् ॥ २०३ ॥

शृङ्गशब्दात् तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे आरकन्प्रत्ययो वा भवति ।
शृङ्गारकः । शृङ्गवान् । शृङ्गी ॥

फलबर्हमलाच्चेनच् ॥ २०४ ॥

फलादिभ्यः शृङ्गाच्च तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे इनच्प्रत्ययो वा
भवति । फलिनः । फली । फलवान् । बर्हिणः । बर्ही । बर्हवान् । मलिनः ।
(मलीमसः?) मलवान् । शृङ्गिणः । शृङ्गवान् ॥

पर्वमरुद्भ्यां तप् ॥ २०५ ॥

पर्वमरुद्भ्यां तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे तप्प्रत्ययो वा भवति । पर्वतः ।
पर्ववान् । मरुतः । मरुत्वान् ॥

स्वामिन्नीशे ॥ २०६ ॥

स्वशब्दादीश इत्यस्मिन्नर्थे आमिनिप्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्या-
तीति स्वामी । ईश इति किम् । स्ववान् ॥

गोमिन् पूज्ये ॥ २०७ ॥

गोशब्दात् पूज्येऽभिधेये मत्वर्थे मिनिप्रत्ययो निपात्यते । गावोऽ-
य सन्ति गोमी । पूज्य इति किम् । गोमान् ॥

वाचो गिमनिः ॥ २०८ ॥

वाक्छब्दान्मत्वर्थे गिमिनिप्रत्ययो भवति । वाग्मी । पूज्य इत्येव
गवान् ॥

आलजाटचौ कुत्सायाम् ॥ २०९ ॥

वाचः कुत्सायां मत्वर्थे आलजाटचौ प्रत्ययौ भवतः । वाचालः ।
आचाटः । बहुभाषिणीति वक्तव्ये कुत्सायामिति किमर्थम् । यो हि सम्यग्
बहुभाषते स वाग्म्येव भवति ॥

पा० २.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

अर्शसुरश्चतुरतुन्दपलिताभ्रजटाघटाभ्रलवणादिभ्यो-
ऽच् ॥ २१० ॥

अर्शसप्रभृतिभ्यो मत्वर्थे अच्प्रत्ययो वा भवति । अर्शास्यस्य
सन्ति अर्शसः । उरसः । चतुरः । तुन्दः । पलितः । अभ्राणि सन्त्य-
स्मिन्नभ्रमाकाशम् । जटनं जटा सा अस्त्यस्मिन् जटा केशविन्यासः ।
घटनं घटा सा अस्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः । अम्लो रसोऽस्यास्ति
अम्लः । लवणः । आकृतिगणोऽयम् । तेन यत्राभिन्नरूपेण शब्देन
(शब्दः तद्)तोऽभिधानं तत् सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अभेदोपचारान्मतु-
ब्लोपाच्च गुणवचनेभ्यः सिद्धे स्वरार्थ आरम्भः ॥

स्वाङ्गाद्धीनात् ॥ २११ ॥

हीनस्वाङ्गवाचिनः शब्दान्मत्वर्थे अच्प्रत्ययो भवति । काणं चक्षु-
रस्यास्तीति काणः । खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः । कुण्डः पाणिरस्यास्ती-
ति कुण्डः । खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाटः ॥

वर्णान्तं ॥ २१२ ॥

वर्णवाचिनो मत्वर्थे अच्प्रत्ययो भवति । शुक्लः । कृष्णः । कपिलः ।
कडारः ॥

तुन्दिं वलिवटेर्भः ॥ २१३ ॥

तुन्दिदिभ्यो मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । तुन्दिभः । वलिभः ।
वटिभः । वानुवृत्तिस्मरणाद् वलिमान् । पा(रा?मा)दिपाठाद् वलिन
इत्यपि भवति ॥

कंशंभ्याम् ॥ २१४ ॥

कं शम् इत्येताभ्यां मत्वर्थे भप्रत्ययो भवति । कम्भः । शम्भः ।

तितुवयस्ताः ॥ २१५ ॥

कंशंभ्यां तितुवयस्ताः प्रत्यया मत्वर्थे भवन्ति । कन्तिः शन्तिः ।
कन्तुः । शन्तुः । कंवः । शंवः । कंयः । शंयः । (कन्तः शन्तः) । सकार-
करणाद्विलोपो न भवति ॥

१. 'त्' । तुन्दि' ख. ग. पाठः. २. 'ण्डि', ३. 'ण्ड्या क. पाठः. . .

युस् ॥ २१६ ॥

कंशंभ्यां मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । कंयुः । शंयुः । सकारकरणात् योरनादेशो न भवति ॥

ऊर्णाहंशुभंभ्यः ॥ २१७ ॥

ऊर्णादिभ्यो मत्वर्थे युस्प्रत्ययो भवति । ऊर्णायुः । अहंयुः । शुभंभ्युः । वानुवृत्तिस्मरणादसंज्ञायामूर्णवानित्यपि भवति ॥

सूक्तसाम्नोश्छः ॥ २१८ ॥

सूक्तसाम्नोरभिधेययोर्मत्वर्थे छप्रत्ययो भवति । अच्छावाकशब्दोऽत्रास्ति अच्छावाकीयं सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम । कथमस्यवामीयं सूक्तं, कयानश्चित्रीयं सामेति विभक्तिलोपो न भवति । अनुकरणशब्दानां स्वरूपार्थ एवेयं विभक्तिः ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुग्वा ॥ २१९ ॥

अध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे लुग् वा भवति । गर्दभाण्डोऽध्यायः गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः दीर्घजीवित्ययः । पलितस्तम्भोऽनुवाकः पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तदेवासुररक्षोसुरास्यहत्यपरिसारकौपसत्सत्व-
दिडोर्वशीदशार्णदशार्हेभ्योऽण् ॥ २२० ॥

विमुक्तादिभ्योऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । विमुक्तशब्दोऽत्रास्ति वैमुक्तः । देवासुरः । राक्षोसुरः । आस्यहत्यः । परिसारकः । औपसतः । सात्वतः । ऐडः । और्वशः । दाशार्णः । दाशार्हः ॥

वसुमन्तुपत्नीवन्तुवर्हवन्तुवृत्रहन्तुवयःपतत्रिसुपर्ण-
सोमापूषन्हविर्धानाम्नाविष्णुभ्यश्च ॥ २२१ ॥

वसुमन्त्वादिभ्यश्चाध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थेऽण्प्रत्ययो भवति । वासुमन्तः । पत्नीवन्तः । बार्हवन्तः । वार्त्रहन्त्रः । वायसः । पातत्रिणः । सौपर्णः । सोमापौष्णः । हाविर्धानः । आग्नावैष्णवः । 'देवताद्वन्द्वे चे'त्युभय-
पदवृद्धिः ॥

गोषदिषेत्वाकृष्णोस्यादेवीरायदेवस्यत्वादेवीधेयतदे-
वेभ्यो वुन् ॥ २२२ ॥

गोषदादिभ्योऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ।
गोषदकः । इषेत्वकः । कृष्णोस्यकः । देवीरायकः । देवस्यत्वकः । देवी-
धेयकः । तदेवकः ॥

प्रतूर्त्तमातरिश्वन्सहस्रशीर्षावाचस्पतकृशानुरक्षोहण-
स्वाहाप्राणेभ्यश्च ॥ २२३ ॥

प्रतूर्त्तादिभ्यश्चाध्यायानुवाकयोरभिधेययोर्मत्वर्थे वुन्प्रत्ययो भवति ।
प्रतूर्त्तकः । मातरिश्वकः । सहस्रशीर्षकः । वाचस्पतकः । कृशानवकः ।
रक्षोहणकः । स्वाहाप्राणकः ॥

निद्रातन्द्राश्रद्धादयाहृदयेभ्यो वालुच् ॥ २२४ ॥

निद्रादिभ्यो मत्वर्थे आलुच्प्रत्ययो वा भवति । निद्रालुः । तन्द्रालुः ।
श्रद्धालुः । दयालुः । हृदयालुः । पक्षे निद्रावानित्यादि । ताच्छीलिके-
नैवालुचा सिद्धे निद्रादिभ्यः पुनर्विधानमर्थभेदात् ॥

शीतोष्णतृप्तेभ्यस्तन्न सहते ॥ २२५ ॥

शीतादिभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो न सहत इत्यस्मिन्नर्थे आलुच्-
प्रत्ययो भवति । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्तालुः ॥

*हिमात् सहते चेलुः ॥ २२६ ॥

हिमशब्दात् द्वितीयासमर्थात् सहत इत्यस्मिन्नर्थे चेलुः प्रत्ययो
भवति । हिमं सहते हिमेलुः । चकारः स्वरार्थः ॥

१. 'प', २. 'देवीधिमत', ३. 'र्षाचस्यवा', ४. 'प्रे भूमनिन्दा-
प्रशंसानित्ययोगेभ्यस्तन्न सहते । भूमनिन्दाप्रशंसानित्ययोगादिस्त्रायः' । संश्लेषतो
बहुलम् । नार्थेभ्ये द्विः । नार्थे शैक्षिकञ्चस्तन्न सहते । हिमा' ख. ग. पाठः.

* 'तन्न सहत इति हिमाचेलुः । हिमं न सहत हिमेलुः' इति वृत्तिकारः ।

बलवाताभ्यां चूलः ॥ २२७ ॥

आभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां सहत इत्यर्थे चूलप्रत्ययो भवति । बलं सहते बलूलः । वातूलः ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भूतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिभ्यां

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

षष्ठ्या व्याश्रये तस् ॥ १ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः, तस्मिन् गम्यमाने षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् तस्प्रत्ययो वा भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनपक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् । वृक्षस्य शाखा ॥

रोगात् प्रतीकारे ॥ २ ॥

रोगवाचिनः प्रातिपदिकात् षष्ठ्यन्तात् प्रतीकारे अपनयने गम्यमाने तस्प्रत्ययो भवति । प्रवाहिकातः कुरु । प्रच्छर्दिका(याः ? तः) कुरु । प्रवाहिकायाः प्रच्छर्दिकायाश्च चिकित्सां कुर्वित्यर्थः । प्रतीकार इति किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ॥ ३ ॥

अतिक्रम्यातिशयेन वा ग्रहोऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अकर्तरि या तृतीया तदन्तात् प्रातिपदिकादतिग्रहादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु तस्प्रत्ययो वा भवति । वृत्ततोऽतिगृह्यते, वृत्तेनातिगृह्यते ।

पा० ३.]

हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

अन्यांनतिक्रम्यातिशयेन वा गृह्यत इत्यर्थः । (वृत्तेन न व्यथते) वृत्ततो न व्यथते न चलतीत्यर्थः । वृत्तेन क्षिप्तः (वृत्ततः क्षिप्तः) । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेनातिगृह्यते ॥

हीयमानपापयुक्तात् ॥ ४ ॥

हीयमानेन पापेन युक्ताद् अकर्तरि तृतीयान्तात् प्रातिपादिकात् तस्प्रत्ययो (वा) भवति । वृत्ततो हीयते (वृत्तेन हीयते) । वृत्ततः पापः । वृत्तेन पापः । क्षेपस्याविक्षायां तत्त्वाख्याने च यथा स्यादिति वचनम् । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन हीयते ॥

प्रतिना पञ्चम्याः ॥ ५ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन युक्ता या पञ्चमी तदन्तात् तस्प्रत्ययो वा भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, अर्जुनात् प्रति । माषानस्मै तिलतः प्रयच्छति ॥

अपादाने चाहाशुहोः ॥ ६ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्तात् तस्प्रत्ययो वा भवति । तच्चापादानं हाशुहोः सञ्चान्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति ग्रामादागच्छति । चोरतो बिभेति (चोराद् बिभेति) । अहाशुहोरिति किम् । (सार्धा ? सार्था)-द्धीयते । पर्वतादवरोहति । ककारः किम् । हाङः प्रतिषेधो मा भूत् । भूमे-रुज्जिहीते, भूमित उज्जिहीते ॥

सर्वोभयार्थे पर्यभिभ्याम् ॥ ७ ॥

पर्यभिभ्याम् सङ्ख्यासर्वशब्दार्थे वर्तमानाभ्यां तस्प्रत्ययो भवति । परितः । सर्वत इत्यर्थः । (अभितः । उभयत इत्यर्थः ।) सर्वोभयार्थ इति किम् । वृक्षं परि विद्योतते, वृक्षमभि ॥

तृतीयासप्तमीभ्यां चादिमध्यान्ताग्रपक्षपार्श्वपृष्ठ-मुखसर्वविश्वोभयान्यपूर्वयत्तदेकेदंप्रमाणादिभ्यः ॥ ८ ॥

यथासम्भवं तृतीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्चकारात् पञ्चम्यन्तेभ्यश्चा-धादिभ्यस्तस्प्रत्ययो वा भवति । (आदिना) आदौ आदेर्वा आदितः । एवं

मध्यतः । अन्ततः । अग्रतः । पश्चतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । मुखतः । सर्वतः । विश्वतः । उभयतः । अन्यतः । पूर्वतः । यतः । ततः । एकतः । इतः । प्रमाणेन (प्रमाणे) प्रमाणाद्वा प्रमाणतः । आदिग्रहणद्यथादर्शनमन्येभ्योऽपि भवन्ति^१ति ॥

अद्यादिसर्वनामकिंभ्यः पञ्चम्याः ॥ ९ ॥

द्यादिवर्जितेभ्यः (पञ्चम्याः^१) सर्वनामभ्यः किञ्चिद्वाच्च या पञ्चमी तदन्तात् तसप्रत्ययो (वा) भवति । सर्वस्मात् सर्वतः । विश्वस्मात् विश्वतः । यस्मात् यतः । तस्मात् ततः । कस्मात् कुतः । सर्वनामत्वेऽपि द्यादि-त्वात् किमो न प्राप्नोतीति पृथग्विधानम् । अद्यादिभ्य इति किम् । द्वाभ्याम् । कथं त्वतो मत्तः युष्मत्तोऽस्मत्त इति । 'अपादाने चाहाशुहोरि'ति भविष्यति । सर्वनामभ्यस्तु पञ्चमीमात्राद् यथा स्यादिति वचनम् । सर्वतो हीयते । सर्वतो रोहति । सर्वतो हेतोः । सर्वतः पूर्वमिति ॥

बहोश्च सङ्ख्यायाः ॥ १० ॥

सङ्ख्यावाची यो बहुशब्दस्ततः पञ्चम्यन्तात् तसप्रत्ययो वा भवति । बहुभ्यः बहुतः । सङ्ख्याया इति किम् । बहोः सूपात् । बहोः कालात् ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ ११ ॥

अद्यादिसर्वनामकिंभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो बहोश्च सङ्ख्यावाचिनः सप्तम्यन्तात् त्रल्प्रत्ययो वा भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । अन्यस्मिन् अन्यत्र । यस्मिन् यत्र । कस्मिन् कुत्र । बहुषु बहुत्र । सङ्ख्याया इत्येव । *बहुभ्यः सूत्रेभ्यः । बहुभ्यः काले(भ्यः) । अद्यादिभ्य इत्येव । द्वयोः युवयोः । त्वयि मयि । लकारः स्वरार्थः । ततस्तु लिट्स्वरं स्वराधिकारे वक्ष्यति ॥

इदमो हः ॥ १२ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात् हप्रत्ययो वा भवति । त्रलोऽपवादः । अस्मिन् । इह ॥

* इह सप्तम्यन्ततयोदाहर्तव्यम् ।

किमोऽत् ॥ १३ ॥

किमस्त्सङ्गन्तादत्प्रत्ययो वा भवति । कस्मिन् क्व । किमः प्रति
पदविधानात् कुभेति बल् न बाध्यते । तकारः स्वरार्थः ॥

भनदीर्घायुः सद्युः भद्देवानांप्रियैस्तेऽन्याभ्यश्च

॥ १४ ॥

अत्रादिभिर्देवि अन्यविभक्तयन्तेभ्यश्चाद्यादिसर्वनामकिबहुभ्यस्ते
तसादयः प्रत्यया भवन्ति । सभवान् ततोभवान् तत्रभवान् । तंभवन्तं
ततोभवन्तं तत्रभवन्तम् । तेनभवता । ततोभवता । तत्रभवता । तस्मे
भवते ततोभवते तत्रभवते । तस्माद्भवतः ततोभवतः तत्रभवतः ।
तस्यभवतः ततोभवतः तत्रभवतः । तस्मिन्भवति ततोभवति तत्र-
भवति । एवमयंभवान् इतोभवान् अत्रभवान् । कोभवान् कुतोभवान्
कुत्रभवान् । (को?क्व)भवणित्याद्युदाहार्यम् । तथा सदीर्घायुः ततो-
दीर्घायुः तत्रदीर्घायुः । सभायुष्मान् तत्रायुष्मान् तत्रायुष्मान् । स-
देवानांप्रियः ततोदेवानांप्रियः तत्रदेवानांप्रियः । अयंदीर्घायुः इतो-
दीर्घायुः इहदीर्घायुः । कोदीर्घायुः कुतोदीर्घायुः कुत्रदीर्घायुः क्व-
दीर्घायुः । एवमायुष्मदेवानांप्रियाभ्यामपि योगे सर्वा विभक्तय उदाहार्याः ॥

तेष्विदम् इह ॥ १५ ॥

तेषु तसादिषु परत इदम् इह इत्ययमादेशो भवति । इतः इह ।
शकारः सर्वादेशार्थः ॥

एतदोऽह् ॥ १६ ॥

एतदस्तसादिषु परतोऽशिययमादेशो भवति । एतस्मात् । अतः
अत्र ॥

किमः कुः ॥ १७ ॥

किमस्तसादिषु परतः कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र ॥

क्वाति ॥ १८ ॥

अति परतः किमः क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व ॥

एकान्यकियत्तद्भ्यः सप्तम्याः काले दा ॥ १९ ॥

एकादिभ्यः कालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्ययो वा भवति ।
श्रलादेरपवादः । एकस्मिन् काले एकदा । अन्यस्मिन् काले अन्यदा ।
कस्मिन्, कदा । यस्मिन्, यदा । तस्मिन्, तदा । काल इति किम् । एकत्र
देशे । क्व ग्रामे ॥

सर्वात् स चास्य वा ॥ २० ॥

सर्वशब्दात् कालवृत्तेःसप्तम्यन्तात् दाप्रत्ययः स(र्व?)शब्दश्च सर्व-
शब्दस्य वा भवति । सर्वास्मिन् काले, सर्वदा सदा । काल इत्येव ।
सर्वत्र देशे ॥

तदो दानीम् ॥ २१ ॥

तदः कालवृत्तेःसप्तम्यन्ताद् दानीप्रत्ययो वा भवति । तस्मिन् काले
तदानीम् । प्रतिपदोक्तत्वाद्देन दा न चाध्यते । काल इत्येव । तत्र देशे ।

इदम इश् च ॥ २२ ॥

इदंशब्दात् कालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् दानीप्रत्यय इशादेशश्च (वा)
भवति । अस्मिन् काले इदानीम् । काल इत्येव । इह ग्रामे ॥

अधुना च ॥ २३ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात् कालवृत्तेरधुनाप्रत्यय इशादेशश्च वा भवति ।
अस्मिन् काले अधुना ॥

कियत्तदेतदन्येभ्योऽनघतने हिंत्वा ॥ २४ ॥

किमादिभ्योऽनघतनकालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो हिंत्प्रत्ययो वा
भवति । कस्मिन् काले कर्हि कदा । यर्हि यदा । तर्हि तदा । कालोपाधि-

पा० ३.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् । ८५
रस्यान्यः प्रयोगो नास्ति । अन्यर्हि अन्यदा । अनद्यतन इति किम् ।
कदा ॥

एतश्चेदमः ॥ २५ ॥

इदमः कालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् द्विल्प्रत्यय एतादेशश्च वा भवति ।
अस्मिन् काले एतर्हि इदानीम् । अधुना ॥

द्यश्चाहन्यश्च ॥ २६ ॥

इदमः सप्तम्यन्तादहनि कालविशेषे वर्तमानान् द्यप्रत्ययः अशा-
देशश्च वा भवति । अस्मिन् अहनि अद्य ॥

समानस्य द्यः सश्च ॥ २७ ॥

समानशब्दस्याहःकालवृत्तेः सप्तम्यन्तस्य द्यप्रत्ययः सशब्दश्चा-
देशो वा भवति । समानेऽहनि सद्यः ॥

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तरेभ्यः एद्युस् ॥ २८ ॥

पूर्वादिभ्योऽहःकालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः एद्यु (न ? स्) प्रत्ययो
वा भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः ।
अपरेद्युः । अधरेद्युः । उत्तरेद्युः ॥

उभयाद्द्युश्च ॥ २९ ॥

उभयशब्दादहःकालवृत्तेः सप्तम्यन्तात् द्युश्चकारादेद्युस्प्रत्ययो वा
भवति । उभयस्मिन् अहनि उभयद्युः । उभयेद्युः ॥

पूर्वतरपरतराभ्यामेद्यविः परश्च ॥ ३० ॥

पूर्वतरपरतरशब्दाभ्यामहःकालवृत्तिभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामेद्यविः प्रत्ययः
परादेशश्चानयोर्वा भवति । पूर्वतरे परतरे वाहनि परेद्यवि ॥

आरिः संवत्सरे ॥ ३१ ॥

पूर्वतरपरतरशब्दाभ्यां संवत्सरकालवृत्तिभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामारि-
प्रत्ययो वा भवति । पूर्वतरे परतरे वा संवत्सरे परारि ॥

पूर्वाद्दुच्च ॥ ३२ ॥

पूर्वशब्दात् संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्तात् उत्प्रत्ययः परादेशश्च वा भवति । पूर्वस्मिन् संवत्सरे (परत्) ॥

परात् ॥ ३३ ॥

परशब्दात् संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्ताद्दुत्प्रत्ययो वा भवति । परस्मिन् संवत्सरे परत् ।

इदमः सम(सि ? स)णिश्च ॥ ३४ ॥

इदमः संवत्सरवृत्तेः सप्तम्यन्तात् सम(सि ? स)णप्रत्यय इशादेशश्च वा भवति । अस्मिन् संवत्सरे षमः । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥

तृतीयायाः प्रकारे थमिच्च ॥ ३५ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारस्तद्वृत्तेरिदमः तृतीयान्तात् थप्रत्यय इदादेशश्च वा भवति । अनेन प्रकारेण इत्थम् ॥

किमः ॥ ३६ ॥

किमः प्रकारवृत्तेस्तृतीयान्तात् थप्रत्ययो वा भवति । केन प्रकारेण कथम् ॥

सर्वोभयान्येतरापरयत्तदादिभ्यस्थाल् ॥ ३७ ॥

सर्वादिभ्यः प्रकारवृत्तिभ्यस्थाल्प्रत्ययो वा भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । उभयथा । अन्यथा । इतरथा । (अपरथा ।) यथा । तथा । आदि-ग्रहणाद्यभादर्शनमन्येभ्योऽपि भवति ॥

क्रियाप्रकारे धा सङ्ख्यायाः ॥ ३८ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यः क्रियाप्रकारवृत्तिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो धाप्रत्ययो वा भवति । एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा । दशधा । सहस्रधा । बहुधा । कतिधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ३९ ॥

अधिकरणं द्रव्यं तस्य विचालः सङ्ख्यानतरापादानं तस्मिंश्च गम्यमाने सामर्थ्यात् प्रथमान्ताया द्वितीयान्ताया वा सङ्ख्याया धाप्रत्ययो वा भवति । एको राशिः (भौत्रियः? द्वौ त्रयः) पञ्चधा भवति । एकं राशिं द्वौ त्रीन् पञ्चधा

करोति । पञ्च राशयश्चयः द्वौ वा एको वा भवन्ति । पञ्च राशीन् त्रीन्
द्वावेकं वा करोति (त्रिधा) द्विधा करोति एकधा करोति । बहुधा । गणधा ।
कतिधा । शतधेति ॥

षोढा वा ॥ ४० ॥

षोढेति वा निपात्यते । षष उत्त्वं प्रत्ययादेश्च षत्वम् । षोढा षड्धा ॥

एकाद्ध्यमुञ् ॥ ४१ ॥

एकशब्दात् प्रकारेऽधिकरणविचाले च ध्यमुञ्प्रत्ययो वा भवति ।
एकेन प्रकारेण ऐक्यम् एकधा । द्वौ राशी एकं करोति ऐक्यं करोति ।
एकधा करोति ॥

द्वित्रिभ्यां धमुञ् ॥ ४२ ॥

द्वित्रिशब्दाभ्यां प्रकारे अधिकरणविचाले च धमुञ्प्रत्ययो वा
भवति । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधं द्विधा । त्रैधं त्रिधा करोति ॥

एधाच्च ॥ ४३ ॥

द्वित्रिभ्यां प्रकारेऽधिकरणविचाले च एधाच्प्रत्ययो वा भवति ।
द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वेधा द्विधा द्वैधम् । त्रेधा । त्रिधा । त्रैधम् । एकं राशिं
द्वौ त्रीन् वा करोति द्वेधा द्विधा द्वैधं करोति, त्रेधा त्रिधा त्रैधं करोति ॥

तद्वति धर्ण ॥ ४४ ॥

प्रकारवत्याधिकरणविचालवति च द्वित्रिशब्दाभ्यां धर्णप्रत्ययो
वा भवति । मतिद्वैधानि वर्तन्ते मतित्रैधानि । राजद्वैधानि राजत्रैधानि ।

प्रकारवति जातीयः ॥ ४५ ॥

सामान्यस्य विशेषः सादृश्यं च प्रकारः । तद्वत्यर्थे तत्सामान्यवा-
चिनः शब्दाज्जातीयः प्रत्ययो भवति । पटुजातीयः । मृदुजातीयः ॥

स्थूलेषुमणिमधुधान्यतिलकालपुण्ड्रैरण्डचण्डचञ्च-

दृष्टहन्महद्भ्यः कन् ॥ ४६ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । स्थूलकः । इषुकः ।
मणिकः । मधुकः । धान्यकः । तिलकः । कालकः । समस्ताच्च तिलकालकः ।
पुण्ड्रकः । एरण्डकः । चण्डकः । चञ्चत्कः । बृहत्कः । महत्कः ॥

कुमार्याः पुत्रश्चशुराभ्याम् ॥ ४७ ॥

कुमारीशब्दात् परौ यौ पुत्र(श्चतुःश्वशु)रशब्दौ तदन्ताभ्यां
प्रकारवन्ति कन्प्रत्ययो भवति । कुमारीपुत्रकः । कुमारी(श्चतुःश्वशु)रकः ॥

पत्रमूलाद् व्यस्ताच्च ॥ ४८ ॥

पत्रमूलशब्दाच्चस्तात् समस्ताच्च प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
पत्रमूलकः । पत्रकः मूलकः ॥

भवदातात् सुरायाम् ॥ ४९ ॥

भवदातशब्दात् सुरावृत्तेः प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
भवदातिका सुरा ॥

सुराया अहौ ॥ ५० ॥

सुराशब्दात् प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । असौ प्रकारवानहि-
श्चेत् । सुरेव अहिः सुरकः ॥

गोमूत्रादाच्छादने ॥ ५१ ॥

गोमूत्रशब्दात् प्रकारवत्याच्छादनविशेषे कन्प्रत्ययो भवति । गो-
मूत्रकम् । गोमूत्रवर्णमाच्छादनम् ॥

जीर्णाच्छालिषु ॥ ५२ ॥

जीर्णशब्दात् प्रकारवत्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । योऽसौ प्रकारवान्
शालयश्चेत् ते भवन्ति । जीर्णप्रकाराः शालयो जीर्णकाः ॥

यवाद् व्रीहिषु ॥ ५३ ॥

यवशब्दात् प्रकारवत्सु व्रीहिष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
यवका व्रीहियः ॥

कृष्णात् तिलेषु ॥ ५४ ॥

कृष्णशब्दात् प्रकारवत्सु तिलेष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति ।
कृष्णकास्तिलाः ॥

अणोर्माषेषु ॥ ५५ ॥

अणुशब्दात् प्रकारवत्सु माषेष्वभिधेयेषु कन्प्रत्ययो भवति । अणु-
का माषाः ॥

माषात् परिमाणे ॥ ५६ ॥

माषशब्दाद् प्रकारवति परिमाणविशेषेऽर्थे कन्प्रत्ययो भवति ।
माषकः सुवर्णपरिमाणम् ॥

दिक्छब्दाद् दिग्देशकालार्थात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमा-
भ्योऽस्तातिः ॥ ५७ ॥

दिशि प्रसिद्धः शब्दो दिक्छब्दस्तस्मात् दिग्देशकालेषु वर्तमा-
नात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादस्तातिप्रत्ययो वा भवति । पूर्वस्यां दिशि
वसति पूर्वस्या दिश आगतः पूर्वा दिग्गमणीया । पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः
पुरस्ताद्रमणीया(ः ?) । पूर्वस्मिन् देशे वसति पुरस्ताद्वसति । पूर्वस्माद्देशा-
दागतः पुरस्तादागतः । पूर्वा देशो रमणीयः पुरस्ताद्रमणीयः । पूर्वस्मिन्
काले भवति पुरस्ताद् भवति । पूर्वस्मात् कालादागतः पुरस्तादागतः ।
पूर्वः कालो रमणीयः पुरस्ताद्रमणीयः । दिक्छब्दादिति किम् । ऐन्द्र्यां
दिशि वसति । दिग्देशकालार्थादिति किम् । पूर्वस्मिन् गुरौ वसति ।
सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालार्थादि-
त्यस्य दिक्छब्दादित्यनेन सम्बन्धात् सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इत्यनेन
सम्बन्धे सति यथासंख्येन न भवति ॥

अञ्चो लुक् ॥ ५८ ॥

अञ्चत्यन्तात् दिक्छब्दात् परस्यास्तातेः प्रत्ययस्य लुक् भवति ।
प्राच्यां दिशि वसति । प्राग् वसति । प्रागागतः, प्राग्गमणीया । 'लुक्

तद्धितलुक्प्रयोगोणीसूच्योः (३-३-१४४) इति ङीपोऽपि लुक् । प्राचि देशे वसति प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रमणीयम् । प्राचि काले गतः प्राचो (वा) (प्रागतः) । प्राग्रमणयिम् । एवं प्रत्यगुद्गित्याद्यपि भवति ॥

पूर्वाधरयोः पुरधौ च ॥ ५९ ॥

पूर्वाधर इत्येतयोरस्तातौ प्रत्यये परतः पुर अध् इत्येतावादेशौ भवतः । पुरस्तात् । अधस्तात् ॥

आभ्यामसिश्च ॥ ६० ॥

पूर्वाधराभ्यामस्तात्यर्थे असिप्रत्ययः पुरधौ चादेशौ भवतः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः अधो रमणीयम् । एवं देशकालयोरप्युदाहार्यम् ॥

अवरस्याव च ॥ ६१ ॥

अ(ध ? व)रशब्दस्यास्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययोऽ(ध ? व) आदेशश्च भवति । अ(ध ? व)रस्यां दिशि वसति । अ(धो ? वो) वसति । अ(ध ? व) आगतः अ(धो ? वो) रमणीयम् । एवं देशकालयोरप्युदाहार्यम् ॥

वास्ताति ॥ ६२ ॥

अस्तातौ प्रत्यये परतोऽ(ध ? व)रशब्दस्य वा(ध ? वा)देशो भवति । अ(ध ? व)स्ताद्वसति । अ(ध ? व)स्ताद्वसति । अस्यादेशविकल्पविधानादसिरस्ताति न बाधते ॥

अपरस्यातिः पश्चा च ॥ ६३ ॥

अपरशब्दस्यास्तात्यर्थे आतिप्रत्ययः पश्चादेशश्च भवति । अपरस्यां दिशि वसति पश्चाद्वसति । पश्चादागतः पश्चाद्रमणीयम् । एवं देशकालयोरपि ॥

दिक्पूर्वपदस्य च ॥ ६४ ॥

दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्यास्तात्यर्थे आतिप्रत्ययः पश्चादेशश्च वा भवति । दक्षिणापरस्यां दिशि वसति दक्षिणपश्चाद्भवति । दक्षिणपश्चादागतः । दक्षिणपश्चाद्रमणीयम् । उत्तरपश्चाद्भवति । उत्तरपश्चादागतः । उत्तरपश्चाद्रमणीयम् ॥

अर्धे लुक् ॥ ६५ ॥

अर्धशब्द उत्तरपदे पश्चाशब्दादुत्तरस्यास्तातेर्लुग् भवति । पश्चार्ध पश्चार्धः । दक्षिणपश्चार्धः । उत्तरपश्चार्धः ॥

ऊर्ध्वस्य रिल्लरिष्टातिलावुपश्च ॥ ६६ ॥

ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे रिल्लरिष्टातिला प्रत्ययावुपादेशश्च भवति । ऊर्ध्वायां दिशि वसति उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्टाद्भवति उपरिष्टादागतः उपरिष्टाद्रमणीयम् । एवं देशकालयोरपि । विशेषविधानादस्तातिभेदैतौ बाधते ॥

परावराभ्यामंतमुज्वा ॥ ६७ ॥

परा(ध?व)रशब्दाभ्यामस्तात्यर्थे अतसुचप्रत्ययो वा भवति । परस्यां दिशि वसति परतो वसति । परस्ताद्भवति । अ(ध?व)रस्याम्, अ(ध?व)रतो वसति । अ(ध?व)रस्ताद्भवति अ(ध?व)स्ताद्भवति । अ(धो?वो)वसति । एवं पञ्चमीप्रथमयोर्देशकालयोश्च द्रष्टव्यम् । अकारः 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेने'ति विशेषणार्थः । उकार उच्चारणार्थः । चकारः स्वरार्थः ॥

अधरादातिः ॥ ६८ ॥

अधरशब्दादस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययो वा भवति । अधरस्यां दिशि वसति । अधरस्ताद्भवति । अधो वसति । अधराद्भवति । एवं पञ्चमीप्रथमयोर्देशकालयोश्च द्रष्टव्यम् ॥

दक्षिणोत्तराभ्याम् ॥ ६९ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामस्तात्यर्थे आतिप्रत्ययो भवति वा । दक्षिणस्यां दिशि वसति दक्षिणाद्वसति दक्षिणादागतः दक्षिणाद्रमणीयम् । उत्तराद्वसति उत्तरादागतः उत्तराद्रमणीयम् ॥

तसिश्च ॥ ७० ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामस्तात्यर्थे तसिप्रत्ययो भवति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् ॥

आच्चापञ्चम्याः ॥ ७१ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामपञ्चम्यन्ताभ्यामस्तात्यर्थे आच्प्रत्ययो भवति । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । अपञ्चम्या इति किम् । दक्षिणादागतः दक्षिणत आगतः । उत्तरादागतः उत्तरत आगतः । चकारो दिक्छन्दाञ्चूत्तरपदाजाहियोगे इति विशेषणार्थः ॥

आहि च दूरे ॥ ७२ ॥

दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यामपञ्चम्यन्ताभ्यामस्तात्यर्थे आहिश्चकारादाञ्च प्रत्ययो भवति । दूरे चेदवधिमान् भवति । दक्षिणस्यां दिशि दूरे वसति दक्षिणाहि वसति दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयं दक्षिणा रमणीयम् । उत्तराहि वसति उत्तराहि रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । दूरादिति किम् । दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इति किम् । दक्षिणत आगतः ॥

एनवदूरे वा ॥ ७३ ॥

अधरदक्षिणोत्तरेभ्योऽपञ्चम्यर्थेभ्योऽस्तात्यर्थे एनप्रत्ययो वा भवति । अदूरे चेदवधिमान् भवति । अधरस्यां दिश्यदूरे वसति अधरेण वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्वसति अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो वसति, दक्षिणतो रमणीयम् । दक्षिणा वसति दक्षिणा रमणीयम् । उत्तरेण वसति उत्तरेण रमणीयम् । उत्तरा-

पा० ३.] हृदयहारिण्याख्यया वृत्त्या समेतम् ।

द्वसति उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरा वसति उत्तरा रमणीयम् । केचिदत्राधरादी-
(नप्य? न्ना)नुवर्तयन्ति । तेन दिक्छन्दमत्रादेनश्च भवति । पूर्वैण
ग्रामम् । अपरेणाहवनीयमिति ॥

याप्ये पाशप् ॥ ७४ ॥

याप्यो निन्द्यः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे पाशप्-
प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । याप्य इति किम् ।
साधुवैयाकरणः । प्रवृत्तिनिमित्तं (त्तं? त्त)कुत्सायामेवायामिष्यते । तेनेह न
भवति । वैयाकरणश्चोरः । नह्यत्र चौर्येण वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । किन्तर्हि
शीलमिति ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ७५ ॥

भूतः पूर्वं भूतपूर्वः । तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे
चरट्प्रत्ययो भवति । आढ्यचरः दर्शनीयचरः । टकारो ङीर्भर्थः । आढ्य-
चरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ७६ ॥

षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वार्थे रूप्यश्चकाराच्चरट् च प्रत्ययो भवति । देव-
दत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

द्विवहुषु सजातायाविदूरवर्तित्वात् गुणक्रियावचनेभ्य-
स्तरप्त्वमपौ ॥ ७७ ॥

प्रकर्षोऽतिशयः । स च स्पर्शयामन्योन्यापेक्ष एव भवति । तस्मिन्
सजातीयापेक्षेऽविदूरवर्तिनि गुणक्रियावचनेभ्यो द्विविषये तरप् (अङ्गबहु)-
विषये आर्थिकस्तमप्रत्ययो भवति । उभाविमौ शुक्लौ । अयमनयोरति-
शयेन शुक्लः शुक्लतरः । अयमनयोरतिशयेनाढ्यः आढ्यतरः । अयमनयो-
रतिशयेन पाचकः पाचकतरः । अयमनयोरतिशयेन प्रकृष्टः प्रकृष्टतरः ।
सर्वे इमे शुक्लाः । अयमेषामतिशयेन शुक्लः शुक्लतमः । इमौ द्वावेवातिशयेन
शुक्लौ शुक्लतमौ । इमे त्रय एवातिशयेन शुक्लाः शुक्लतमाः । एवमाढ्यतमः
आढ्यतमौ आढ्यतमाः । पाचकतमः पाचकतमौ पाचकतमाः । प्रकृष्टतमः
प्रकृष्टतमौ प्रकृष्टतमाः । सजातीयग्रहणं किम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूत् ।

कथं तर्हि शुक्लकृष्णयोः कृष्णो (*भारत ?) इति । भास्वरत्वमेकजातीयं, तदपेक्षो भविष्यति । कथमन्धानां काणतमः । कणे नि अनार्थत्वादेशात् सजातीयं गुणस्य (?) । कथमध्वर्युर्वै श्रेयान् । पापीयान् प्रतिप्रस्थातेति । तरवर्थजेयसुन् भवति नैतयोः परस्परस्य वा । किन्तर्ह्यन्यापेक्षः । अध्वर्युर्वै श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः । पापीयान् प्रतिप्रस्थाता वान्येभ्यः पापेभ्य इति । अविदूरप्रकर्ष इति किम् । महत् सर्षपं महान् हिमवान् इत्यत्र मा भूत् । गुणक्रियावचनेभ्य इति किम् । जातिद्रव्यवाचिभ्यो मा भूत् । वृक्षोऽयं प्लक्षोऽयमिति ॥

ईयसुन्निष्ठन्भ्याम् ॥ ७८ ॥

आतिशायिकान्तादातिशायिको न भवतीत्युक्तम् । ततोऽपि तरसमपौ यथा स्यातामित्ययमारम्भः । ईयसुनन्तादिष्ठनन्ताच्च प्रकर्षे तरसमौ प्रत्ययौ भवतः । श्रेयसितरा श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । श्रेयसितमा । श्रेयसीतमा । श्रेयस्तमा । देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् । ज्यायस्तमो ज्येष्ठतमाय भान ईति ॥

किमेत्तिङव्ययेभ्य आभ्यामामद्रव्ये ॥ ७९ ॥

किम् एकारान्तेभ्यस्तिङन्तेभ्योऽव्ययेभ्यश्चाद्रव्यवृत्तिभ्यो यौ तरसमपौ तदन्तात् स्वार्थिकादाम्प्रत्ययो भवति । अतिशयेन किं किन्तराम् । किन्तमाम् । प्राह्वेतरां (प्राह्वेतमां ।) पूर्वाह्वेतराम् (पूर्वाह्वेतमाम्) । प्रगेतरां प्रगेतमाम् । अग्रेतराम् अग्रेतमाम् । पचतितरां पचतितमाम् । नितराम् (नितमम्) । सुतराम् (सुतमाम्) । अतितराम् अतितमाम् । अतीवतराम् अतीवतमाम् । नतरां नतमाम् । उच्चैस्तरां उच्चैस्तमाम् । अव्ययेभ्य इति किम् । उच्चैस्तरा वृक्षः उत्तरः उत्तमः । अस्मादेव वचनात् तिङन्तादपि अर्थप्रकर्षे तरप् (द्वि ?) बहुप्रकर्षे तमप् च भवति ॥

विभज्योपपदे तरप् ॥ ८० ॥

१. 'स्वा' ऋ. पाठः.

* 'भास्वरतर' इति पाठः स्यात् ।

विभागमर्हति विभज्यम् । स्वकीयमित्यादि विभज्य उपपदे गुणक्रियावचनेभ्यो व्यर्थप्रक(प ? र्षे) तरप्प्रत्ययो भवति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पाणी सुकुमारतरौ । अत्र दन्ताश्च ओष्ठौ च पादौ चेत्यर्थबहुत्वेऽपि द्वैराश्यकल्पनं विभाग इति पूर्वेणाप्राप्तस्तरब् भवति । एवमस्माकं च देवदत्तः सुकुमार(तर) इति । यदा त्वस्माकमित्यस्मदो द्वयोश्च' (३-१-१५६) इति व्यर्थे बहुवचनं, तदा अस्माकं देवदत्तः सुकुमारतर इति पूर्वेणैव भवति । एवं पृश्न्यग्रोधस्य पृश्नाः स्निग्धतराः । यत्र पुनरितरेतरयोगस्तत्रोद्भूतावयवत्वेन विभागत्वेन पूर्वसिद्धत्वाद् बहुवचनप्रकर्षे तमवेव भवति । यथा गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमेति । कथं तर्हि माधुराः स्रौत्रेभ्य आढ्यतराः अभिरूपतरा इति । अत्रापि 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेन निर्धारणस्य विभक्तत्वाद् विभागो लक्ष्यते । यत्र तु पञ्चमी नास्ति तत्र निर्धारणस्य विभागाविभागसद्भावात् तरब् न भवति । माधुराणां च पाटलिपुत्राणां च माधुरा अभिरूपतमा इति । इह कथं सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माधुरा अभिरूपतरा इति । द्वयोर्द्वयो-रेकस्य प्रकर्षविवक्षया भविष्यति । बहुपक्षे तु प्रकर्षे तमवेव भवति ॥

अभिन्नस्यापि भेदे ॥ ८१ ॥

अभिन्नस्यापि वस्तुनो अवस्थाभेदाद्भेदे सति गुणक्रियाप्रकर्षविव-
क्षायां तरप्प्रत्ययो भवति । परुद् भवान् पटुरासीत् । पटुतर ऐषमः ।
अन्य एवासि सम्पन्न इति भेदस्योपचरितत्वात् पूर्वेण न प्राप्नोतीति व-
चनम् ॥

स्वार्थे चाभिन्नोपपन्नादिभ्यः ॥ ८२ ॥

अभिन्नोपपन्नप्रकारेभ्यः स्वार्थे चशब्दाद्यथाप्राप्तश्च तरप्प्रत्ययो
भवति । अभिन्नमेवाभिन्नतरम् । उपपन्नमेवोपपन्नतरम् । आदिग्रहणा-
दल्पात्तरम् । उच्चैस्तराम् । स्ववसहारे(?) उदात्तस्वरितपरस्य सङ्गत
इति ॥

तत्स्थगुणवचनेभ्यस्तरबर्थ ईयसुन् वा ॥ ८३ ॥

द्रव्यस्था(ने ? ए)व गुणा(न् ?) शुक्लादिवस्त्वर्पिताः तत्स्था गुण-
वचनाः पट्वादयः तेभ्यस्तरचर्थ ईयसुन्प्रत्ययो वा भवति । अय-
मनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् पटुतरः । गरीयान् गुरुतरः । लघीयान्
लघुतरः । म्रदीयान् मृदुतरः । माधुरेभ्यः पाटलिपुत्रकाः पटीयांसः पटुतराः ।
परुद्भवान् परुडभूत् । ऐषमः पटीयान् पटुतरः । तत्स्थग्रहणं किम् ।
शुक्लतरः कृष्णतरः इत्यादौ तरवेव भवति । शुक्लादयो हि स्वातन्त्र्येणाप्यधी-
यन्ते । यथा पटस्य शुक्लः काकस्य कृष्णः । नतु मतुवादयः । नहि भवति
देवदत्तस्य पटुः । सुवर्णस्य गुरुरिति । गुणग्रहणं किम् । क्रियावचनेभ्यो मा
भूत् । अयमनयोः पाचकतरः । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । परुद्
भवान् विद्वानासीत् । विद्वत्तरोऽधुनेति ॥

तमवर्थ इष्टन् ॥ ८४ ॥

तत्स्थगुणवचनेभ्यस्तमवर्थ इष्टन्प्रत्ययो भवति । अयमेषां पटिष्ठः
पटुतमः । इमावेषां पटिष्ठौ पटुतमौ । इमे एषां पटिष्ठाः पटुतमाः । तत्स्थ-
ग्रहणात् शुक्लतमः कृष्णतम इति इ(ष्ट)न्न भवति । गुणग्रहणात् षक्षन्य-
ग्रोधानां षक्षाः स्निग्धतमाः । अयमेषां पाचकानां पाचकतमः इति
क्रियावचनेभ्यो न भवति ॥

तयोर्विन्मतोलुक् ॥ ८५ ॥

तयोरीयसुनिष्ठनोः परतो विन्मतोलुग् भवति । अयमनयोरतिशयेन
स्रग्वी स्रजीयान् । अयमेभ्यः प्रकर्षेण स्रग्वी स्रजीयान् । सर्व इमे
स्रग्विणः अयमेषामतिशयेन स्रजिष्ठः । अयमनयोरतिशयेन वसुमान् वसी-
यान् । अयमेषामतिशयेन वसुमान् वसिष्ठः । एवं सुचीयान् सुचिष्ठः ।
त्वचीयान् त्वचिष्ठः । अस्मादेव वचनाद्विन्मत्वन्ताद् अगुणवचनादपि
ईयसुनिष्ठनौ भवतः । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु प्रशस्यादिभ्य ईयसुनिष्ठनो-
र्विधानाद् भवति ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ८६ ॥

तयोरीयसुनिष्ठनोः परतः प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति ।
अयमनयोः प्रशस्यतरः श्रेयान् । अयमेषां प्रशस्यतमः श्रेष्ठः ॥

वृद्धस्य च ज्यः ॥ ८७ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतो वृद्धस्य चकारात् प्रशस्तस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवति । अयमनघोरतिस्येन वृद्धतरः प्रशस्ततो वा ज्यायान् । अयमेवामतिशयेन वृद्धतमः प्रशस्ततमो वा ज्येष्ठः । वृद्धस्य वर्षादेशमपि इह्यति । वर्षायान् वर्षिष्ठः ॥

अनितकवाहपोर्नेदस्ताद्यौ ॥ ८८ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतः अनितक वाह इत्येतयोः स्थाने नेद साध इत्यन्तावादेशौ भवतः । अयमनघोरतिस्येन नेदीयान् । अयमेवामनितकतमः नेदिष्ठः । अयमनघोरतिस्येन साधीयान् । अयमेवाम् वाहतमः साधिष्ठः ॥

युवाल्पयोः कन् वा ॥ ८९ ॥

ईयसुनिष्ठनोः परतो युवाल्पयोः स्थाने कनित्ययमादेशौ वा भवति । अयमनघोरतिस्येन कनीयान् वर्षायान् । अयमेवाम् यूनां युवतमः कनिष्ठः यविष्ठः । अयमेवाम् कनीयतमः कनीयान् अनीयान् । अयमेवाम् पायल्पतमः कनिष्ठः अल्पिष्ठः ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ९० ॥

प्रशंसायामिच्छिष्टेः प्रशंसकान् प्रातिपदिकान् रूपप्रत्ययौ भवति । प्रशस्तो वैयाकरणः वैयकरपदम् । प्रशिक्षितः । प्रशिक्षितिविशेषिष्ठे प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं यः वृषलपदना सुरां पिबति । (तत् सुरापोऽबोररूपो)ऽयं शोऽङ्गोशब्दोऽन्यपदरति ॥

तिङ्श्र ॥ ९१ ॥

तिङ्श्रान्तात् प्रशंसायामिच्छिष्टेः प्रशंसकान् रूपप्रत्ययौ भवति । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् । पचतोरूपं पचन्तिरूपम् । तिङ्श्रान्ताणां क्रियाप्रधानत्वात् तस्याश्च साध्यरूपत्वात् साध्यत्वेन तिङ्श्रान्तरूपप्रधानत्वात् रूपं तस्यौत्सर्गिकमेकवचनं नपुंसकलिङ्गं च भवति ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीवरः ॥ ९२ ॥

सम्पूर्णापदानां समाप्तिः । सा किञ्चिद्गुण ईषदसमाप्तिस्त-
द्विशेषेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकान् तिङन्ताच्च कल्पदेश्यदेशीयरः प्रत्यया
भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पः पटुदेश्यः पटुदेशीयः । ईषदसमाप्तं
पचति पचतिकल्पं पचतिदेश्यं पचतिदेशीयम् । पूर्वबन्धुसकलिक्रमेक-
वचनं च भवति । इषदसमाप्तोऽनुसन्ध्याकारिणात्प्रातिपदिके गुणकल्पद्वारा
कल्पादयो भवन्ति । गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना । पयःकल्पा
यवागूः । चन्द्रकल्पं मुखामेति । अथैह कथं कृतकल्पं मुक्तदेश्यं पीतदेशी-
यमिति । यावता भूतकाले क्तः, न चास्ति सम्भवः । तद् भूतकालं
चासमान्तं चेति । तेष दोषः । 'आशंक्षायां भूतवच्च' इत्यत्र क्तो
भविष्यति । यदा 'मतिष्ठादिपूजायैभ्य' इत्यादिना वर्तमाने क्तः, तत्रेदसमाप्तौ
कल्पादयः सिद्धा एव । यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो
विधीयते, तदापि भवति कृतकल्पं वक्ष्यमिति । एवं तिङन्तस्य तदभ्युप-
गन्तव्यम् । न ह्यन्यथा कृताकृतादयः क्रियैकदेशाकारणाकारणाश्रयाः प्रयोगा
उपपद्यन्ते । एवञ्च कालत्रयविषयेभ्योऽपि तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति
पचतिकल्पं पचतिकल्पम् अपाक्षीत्कल्पमिति । अथ पटुकल्पमित्यादौ
रथमीषदसमाप्तिः । निर्जातस्य ह्यर्थस्य (समाप्तिर)समाप्तिर्वा
भवति । 'गुणवन्तान्निष्ठीभ' इति । लोकव्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य
नेर्जातत्वम् । तत्रथा—पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते, यो लड्डुनोपायेनार्थान्
नेवेरेयति । पटुकल्पोऽवमित्युच्यते, यो न तथा करोति । गुडकल्पा द्राक्षे-
त्यादावपि कथं निर्जातत्वम् । यावता लोके माधुर्येण द्राक्षाया
गुडव्यवहारवदीषदसमाप्तिः सम्भवति । अथवा, गुडमाधुर्याश्रयणाद्
द्राक्षायां गुडत्वरोपोद् गुडजात्यभावादीषदसमाप्तौ गुड इवेयं द्राक्षा गुड-
कल्पा द्राक्षेति भवति ॥

वा सुपो बहुञ्च पुरस्तात् ॥ ९१ ॥

ईषदसमाप्तिविशेषेऽर्थे वर्तमानात् सुबन्तात् बहुञ्चप्रत्ययो वा
भवति, स च पुरस्तादेव भवति । बहुषट् । बहुषट् । बहुकृतम् । बहु-
पीतम् । बहुगुडो द्राक्षा । बहुतैलं प्रसन्ना । बहुपयो यवागूः । बहुचन्द्रो

सुखमिति । सुप्रग्रहं किम् । तिङन्तेभ्यो भा मूत् । तिङन्तेषु च कृता वकाशाः कश्चात्प्ये, बहुवा भा शदिपतेति वचनम् । चित्करणं सुप्र-
 कृतेरन्तेषां (नोदीर्घम्) । यथा यथा सुप्रकृत्वा प्राक्षेपेकनदीनां कश्चादि-
 प्रत्ययेषां तौ प्राक्षादियत्किङ्कोमे भवति, एवं बहुगुडो प्राक्षेपेकना-
 दीनां बहुगुणो कश्चात् भवति । उच्यते । गुणद्वौ हि यदा
 भाभुर्गोर्दिर्गिभ्याम् गुड इव भुडो प्राक्षेति वाच्ये उत्पन्नसादृश्ये-
 नाभेदोपपत्तौ प्राक्षादिषु सुप्रकृत्वाशोभिः प्रयन्ते । योऽपि तिङन्ते-
 भाभुर्यादिरीपदस्यत्किर्मेवति, तदा अन्येभ्यश्च च्छर्षिकाः कस्यादय उत्प-
 षन्ते । तत्र यद्यपि सुप्रवृत्तः शब्दा उपमेयेषु ल्लिङ्गपरित्यागेनैव
 वर्तन्ते, तथा(पि) परस्तादुत्पन्नानैः कस्यादिभिः तत्स्वरूपं तिरोहित-
 मिति शुद्धादिशब्दवर्तिरेष्यद्राक्षदियत्किङ्कोपदादिषो भवन्ति । बहुश्च
 पुनः पुरस्ताद् इत्यमानप्रकृतिस्वरूपं तिरोधालुत्पन्न इति तदुत्पत्तावपि
 गुडादयो प्राक्षादिषु परिमेयेषु ल्लिङ्गपरित्यागेनैः कृतिस्फुम्भवन्ति । यदि वा
 शब्दशक्तिरेवा, मूलतः च्छर्षिकाः केचिद् प्रकृतिस्फुम्भन्यतिवर्तन्ते । एषां
 कुटीरः सनीरः सुप्रवृत्तः । देवता । देवतम् । (भूपयिकं स्वरं) वाचिकमिति-
 केचिद्वापि वर्तन्ते-यावकः । नपिकः । बृहत्तिका । वृत्तिका । मृत्तिका ।
 कास्(तरी) । गोणी(रपी)तरी । व्यावक्रोशी । व्यावहासीति । तदुक्तं लिङ्ग-
 मशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति ॥

प्राग् ढञः कः ॥ ९४ ॥

वस्तेद्वैत्रिति वक्ष्यति । अक्षेपेभ्योऽपि वक्ष्यन्ते तेषु शोभ्येषु सुप्र-
 न्तात् कप्रत्ययो भवति ॥ वक्ष्यति 'अज्ञाते' अज्ञातोऽथा अक्षकः । उच्यकः ॥

तिङ्गामकच् प्राक् टेः ॥ ९५ ॥

प्राग् ढञो वेऽर्थोऽसौ शोभ्येषु प्राक् टेकच्प्रत्ययो भवति-
 कस्यापवादः । अज्ञातं पठति पचतकि । कुत्सितं पठति पठतकि ।
 चकारः सुप्रकृतेरन्तोदात्तार्थः ॥

सर्वनाम्नामसौभादिसुपां च ॥ ९६ ॥

प्राग् ह्रस्वो येषांस्तेषु शौचेषु सर्वनामां प्रातीपठिकानां संकारौ-
 तारयका (विश्वकः) यकाः । सकः । सर्वकरवै विश्वकरसै । सर्वकस्मात् विश्व-
 करस्मात् । सर्वकस्मिन् विश्वकस्मिन् । पुष्पकररात् अस्मकस्मात् । युवकयोः
 आवकयोः । पुष्पकालिः (अस्मकालिः) । युष्मकम्बन् अस्मकम्बन् । सुपः
 सत्वपि—त्वयका सयका । त्वयकि मयकि । पुष्पककम्बु अस्माककम् ।
 भवतका भवतके भवतकाः । भवतकि ॥

अव्ययानां कश्च दः ॥ ९७ ॥

प्राग् ह्रस्वो येषांस्तेषु शौचेषु अव्ययानां प्राक् टेरकत्प्रत्ययो
 तत्सन्नियोगेन च (क)कारान्तानां दकारः अन्तादेशो भवति । उचकैः नीचकैः
 शनकैः धकित् हिरकत् । पृथकत् ॥

तूष्णीमः काम् ॥ ९८ ॥

प्राग् ह्रस्वो येषांस्तेषु शौचेषु तूष्णीमोऽव्ययस्य काम्प्रत्ययो
 भवति । अकचोऽप्यः । तूष्णीकाम् । मकारे 'मिदचोऽन्त्यात् परः'
 इति विशेषणार्थः ॥

शीले को मलोपश्च ॥ ९९ ॥

शीले गम्यमाने तूष्णीशब्दात् कप्रत्ययो मलोपश्च भवति । तूष्णीश्लिः
 तूष्णीकः । (क्षामोः कफायोः) कृतयोः कस्मात् भवति । समानदेशानां ह्युत्स-
 र्गोणाभपवादे(न) बाधनं युज्यते, न भिन्नदेशात् । अविकारादनेकेनापि
 च प्रत्ययेन मदीपे(नेव) घटादेरेकस्यार्धस्यावबोधनं दृश्यते । यथा—कृत्वि-
 स्य गार्ग्यायणी । काशीवरन्वीति । नैष दोषः । विरो(धिस?धम)न्तरेणापि
 सामान्यफलत्वात् कृतार्थत्वे सति सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधको भवति ।
 यथा-आह्वणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्यायेति । एवञ्च कृत्वा यथा भिन्न-
 देशोऽपि इतमा शब् बाध्यते, बहुचा कल्पवादयः, तथा कश्(?)कामा
 च कप्रत्ययो वाविष्यत इति । गार्ग्यायणीत्यादिषु चित्करणसामर्थ्यात्
 शब्दापचयमात्रं लोषादिना क्रियत इति ॥

अज्ञाते ॥ १०० ॥

अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तिङ्श्च यथाविहितं
कादयो भवन्ति । कश्चात्प्रत्ययः, अश्वकः । उष्ट्रकः । शब्देऽस्वरात्प्रत्ययात्
स्वरूपेण ज्ञातोऽपि स्वाधिविशेषत्वाज्जातकः दृश्यादित्जातो भवति । स्व-
मन्यत्रापि दृश्याद्योऽवज्ञातता विज्ञेया । उचकैः नीचकैः । सर्वकैः विश्वकैः ।
त्वयका मयका । पचतकि । जल्पतकि । तूष्णीकाम् ।

कुत्सिते ॥ १०१ ॥

कुत्सितो निन्दितो गदितः । प्रकृत्यर्थे विशेषणभावात् । कुत्सितत्व-
विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् तिङ्श्च यथाविहितं कादयो भवन्ति ।
कुत्सितोऽश्वः अश्वकः । उष्ट्रकः । उचकैः नीचकैः । सर्वकैः विश्वकैः ।
त्वयका । मयका । पचतकि । जल्पतकि । तूष्णीकाम् ।

संज्ञायां कन् ॥ १०२ ॥

कुत्सितत्वोपाधिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो
भवति (तदन्तेन चेतुः) संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । रोषकः । पूर्णकः ॥

अवक्षेपणे च ॥ १०३ ॥

अवक्षिभ्यते न्यक्क्रियतेऽन्तेन अवक्षेपणम् । तद्विशिष्टे चार्थे वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । दैवाकरणकत्वेन त्वं कत्वसे ।
श्रेष्ठियकत्वेन त्वं गदितोऽसि । (यज्ञ) आभक्षेपणकृत्त्वयोः को विशेषः ।
प्रवृत्तिनिमित्तमकृत्स्नमपि परस्य कुत्सनार्थमुपादीयते यत् तदवक्षेपणम् ।
स्वयन्तु कुत्सितमेव (यत्) तत् कुत्सनम् ॥

अनुकम्पायाम् ॥ १०४ ॥

अनुकम्पा दया । परस्य कारुण्येनाभ्युपपत्तिः । तस्यां गम्यमा-
नायां प्रातिपदिकात् तिङन्ताश्च यथाविधि कादयो भवन्ति । पुत्रकः व-
त्सकः । दुर्बलकः । शनकैः । वुसुक्षितकः । तूष्णीकाम् । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तायाम् ॥ १०५ ॥

तदित्यनेनानुकम्पा परामृश्यते । तद्युक्तायां च नीतौ गम्यमानायः
प्रातिपदिकात् तिङ्(श्च ? न्ताश्च) यथाविधि कादयो भवन्ति । वत्स(कि ?

क) एहकि गृहाद् द्रं मा गाः इह नु ते धानकाः । इह नु ते गुडकाः । इह नु ते तिलकाः । पूर्वैण प्रत्यासत्तेरनुक(म्प ? म्प्य) मानादेव प्रत्ययः । अनेन तु सम्बन्धाद्यवहितादपि भवति । ननु च कुत्सितकोऽनुकम्पितक इति कुत्सानुकम्पयोऽशब्देनैवोक्तत्वात् कप्रत्ययो न भवति । नैष दोषः । कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायां भविष्यति । यदि वा यथा प्रकृष्टतरः प्रकृष्टतम इत्यादावन्य एव तु प्रकर्षस्तरादिभिः, एवं कुत्सितक इत्यन्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता कुत्सा प्रकृत्याभिधीयते । अन्या च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा प्रत्ययेनेति । तदुक्तम् —

प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।

प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरादिर्विधीयते ॥

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।

कुत्सितस्था तु या कुत्सा तदर्थः को विधीयते ॥

कुत्सितत्वेन वा कुत्सा न सम्यग्वापि कुत्सितः ।

स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

एवमनुकम्पितक इत्यत्रान्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूता । अन्या च प्रबो-
धतृधर्मः प्रत्ययद्योत्येति ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टञ्घनिलचो वा ॥ १०६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकान्मनुष्यनामधेयादनुकम्पायां नीतौ च तद्यु-
क्तायां गम्यमानायां ठञ् घञ् इलञ् इत्येते प्रत्यया भवन्ति वा । अनुक-
म्पितो देवदत्तः शिक्ष्यमाणोऽपि वा देविकः देवियः देविलः । वाच-
नात् कोऽपि भवति । देवकः देवदत्तकः । उत्तरपदलोपमगतो वक्ष्यति ।
बह्वच इति किम् । (देव ?) दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् ।
मद्रब्राह्मकः ॥

उपादेरडञ्जुचौ च ॥ १०७ ॥

उपादेर्मनुष्यनामधेयाद् बह्वचः प्रातिपदिकाद् अनुकम्पायां नीतौ
च तद्युक्तायामडञ् जुञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् ठञ्घनिल-
चञ्च वा भवन्ति । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः शिक्ष्यमाणोऽपि वा उपडः
उपकः । उपिकः उपियः उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ १०८ ॥

बह्वच इति नानुवर्तते । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मादनु-
कम्पायां नीतौ च तद्युक्तायां कन्प्रत्ययो वा भवति । व्याघ्रो नाम कश्चित्
सोऽनुकम्पितः शिक्ष्यमाणो वा व्याघ्रकः । सिंहकः । पक्षे व्याघ्रिकः
व्याघ्रियः व्याघ्रिलः इत्यादयो भवन्ति ॥

अजिनान्तादुत्तरपदस्य चाकृतसन्धेर्लोपः ॥ १०९ ॥

अजिनान्तान्मनुष्यनामधेयात् प्रातिपदिकादनुकम्पायां नीतौ च
तद्युक्तायां कन्प्रत्यय उत्तरपदस्य चाकृतसन्धेर्लोपो भवति । (व्याघ्राजि-
नो नाम कश्चित् सः) अनुकम्पितः शिक्ष्यमाणोऽपि वा व्याघ्रकः । सिंहकः ।
शरभकः । अकृतसन्धेरिति वचनादकारो निवर्तते ॥

ठाजादावेकाच्पूर्वपदानाम् ॥ ११० ॥

अस्मिन् प्रकरणे यद्यः अजा(ति?दि)श्च प्रत्ययः तस्मिन् परतः
प्राग् ह्रलः पूर्वपदानां प्रातिपदिकानामुत्तरपदस्य लोपो भवति । अनुक-
म्पिता वागाशीर्दत्ता वाचिकः । वाचियः वाचिलः । ठाजादाविति किम् ।
वागाशीर्दत्तकः ॥

षडङ्गुलिदत्तदेवदत्तादीनामूर्ध्व द्वितीयादचः ॥ १११ ॥

षडङ्गुलिदत्तदेवदत्तादीनां मनुष्यनामधेयानां प्रातिपदिकानाम्
अजादावनुकम्पायां प्रत्यये परतो द्वितीयादच उर्ध्व लोपो भवति ।
षडङ्गुलिदत्तोऽनुकम्पितः शिक्ष्यमाणोऽपि षडिकः षडियः षडिलः ।
एकाच्पूर्वपदत्वात् पूर्वोत्तरपदलोपे वाचिकादिवत् षडिक इति
स्यादिति द्वितीयादच उर्ध्व लोपवचनम् । अनुकम्पितः शिक्ष्यमाणो
ऽपि देवदत्तः देविकः देवियः देविलः । शोभनकर्मानुकम्पितः शोभि(तीकः)
शोभियः शोभिलः । आदिग्रहणात् रामिलः सोमिल इत्यादयो भवन्ति ।
अकृतसन्धेरित्येव । उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः उपडः । उपकः उपियः ।

उपिकः उपि(डः)इत्यादि (न?) भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । पूर्वसूत्रे अजादावित्येव (सिद्धे) ठग्रहणम् उको द्वितीयत्वे ठस्य कादेशार्थम् । भानुदत्तोऽनुकम्पितः भानुकः । पितुकः । अजादिलक्षणे हि लोपे यथा मथितं पण्यम् अस्य माथितिक इति कृतेऽपि 'यस्ये'त्यकारलोपे तकारान्तलक्षणः कादेशो न भवति, तथेहा (प्यिप्यु)इन्तलक्षणो न स्यात् ॥

एजिद्धितीयत्वे तदादेः ॥ ११९ ॥

अजादावनुकम्पाप्रत्यये परभूते मनुष्यनामधेयानां प्रातिपदिकानामेज्जितीयत्वे सति तदादेः शब्द(स्व)रूपस्य लोपो भवति । कुबेरदत्तोऽनुकम्पितः कुबिकः कुबियः कुबिलः । कहोडोऽनुकम्पितः — कहिकः कहियः कहिलः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥

शेवलायादीनां मनुष्यनाम्नामजादावनुकम्पाप्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वं लोपो भवति । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलयः शेवलिलः । सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः । विशालिकः विशालियः विशालिलः । वरुणिकः वरुणियः वरुणिलः । अर्यमिकः अर्यमियः अर्यमिलः । आदिग्रहणादिशाखिलः । कुमारिलः बृहस्पतिक इत्यादयो भवन्ति । अकृतसन्धेरित्येव । शेवलेन्द्रदत्तोऽनुकम्पितः शेवलिक इति यथा स्यात्, शेव(लिबः ठयिक) इति मा भूत् । सुपर्याशीर्दत्तोऽनुकम्पितः सुपरिक इति यथा स्यात् । सुप(रिीयिक) इति मा भूत् ॥

प्रजापतिदत्तादीनां चतुर्थात् । ॥१२० ॥

प्रजापतिदत्तादीनां मनुष्यनाम्नाम् अजादावनुकम्पाप्रत्यये परतश्चतुर्थादच ऊर्ध्वं लोपो भवति । प्रजापतिदत्तोऽनुकम्पितः प्रजापतिकः प्रजापतियः प्रजापतिलः । बृहस्पतिकः बृहस्पतियः बृहस्पतिलः । अकृतसन्धेरित्येव । प्रजापत्याशीर्दत्तोऽनुकम्पितः प्रजापतिक इति यथा स्यात् प्रजाप(तिीयिक) इति मा भूत् ॥

पूर्वपदस्य च ॥ १२५ ॥

मनुष्यनाम्नां प्रातिपदिकानां सम्बन्धिनः पूर्वपदस्याजादावनुकम्पा-
प्रत्यये परतो लोपो भवति । देवदत्तोऽनुकम्पितः, दत्तिकः । दत्तियः ।
दत्तिलः ॥

हलादावुत्तरपदस्य च वा ॥ ११६ ॥

हलादावनुकम्पाप्रत्यये परतो मनुष्यनाम्नां प्रातिपदिकानां सम्ब-
न्धिनः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च लोपो वा भवति । अनुकम्पितो देवदत्तः
देवकः । दत्तकः । देवदत्तकः । व्याव्रकः । अजिनकः । व्याघ्राजिनकः ।

अप्रत्यये च ॥ ११७ ॥

प्रत्ययमन्तरेणापि मनुष्यनाम्नां पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वा भवति ।
देवः । दत्तः । देवदत्तः । विष्णुः । मित्रः । विष्णुमित्रः । व्यवस्थितविभाषा-
विज्ञानात् कचिदुत्तरस्यैव । भीमः भीमसेनः । सत्या सत्यभामा । कचित्
पूर्वपदस्यैव । मिण्ठः । भर्तृमिण्ठः । हरिः, भर्तृहरिः ॥

उगन्तादुत्तरपदलोपे घनिलचोरादिलोपः ॥ ११८ ॥

मनुष्यनाम्नां सम्बन्धिन उगन्तात् पूर्वपदाद् उत्तरपदस्य लोपे
सति घनिलचोरादेर्लोपो भवति । भानुदत्तोऽनुकम्पितः भानुयः भा(निः)नु
ठः । वासुयः वासुलः । भ्रातृयः भ्रातृलः । सवितृयः सवितृलः । ननु च संज्ञा-
शब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञाश्वरूपानुपलम्भात् कथं संज्ञिनोऽव(ग)मः । न हि
यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स पूर्वशब्दादुत्तरशब्दाद्वा प्रतीयते । न
चैकदेशोऽनुमीयमानः समुदायार्थस्य वाचक इति वाच्यम् । प्रत्यया-
र्थस्य प्रत्यायकत्वायोगाद्धि प्रधानं शेषभावमनुभवति । नैष दोषः । संज्ञा-
यामिति नियोगकाल एवानुनिष्पादितत्वात् समुदायवदवयवानामपि संज्ञा-
त्वेन विनियोगात् । नन्वेवं सति पदैरिव चर्णैरपि समुदायार्थाभिधानं
प्राप्नोति । ततश्च ज्येष्ठा आर्द्रा विशाखा इत्यादीनां योऽर्थः छार्द्राखेत्यादी-
नामपि स एव स्यात् । नैवम् । एवमादीनां शास्त्रेणानभ्यनुज्ञानात् ।
तथाहि—

तुल्यायामनुनिष्पत्तौ छार्द्राखा इत्यसाधवः ।

*न हान्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवद् भवेत् ॥ इति ॥

अल्पे ॥ ११९ ॥

अपचितं परिमाणं चाल्पत्वं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदि-
काल्लुक् यथाविधि काकचौ प्रत्ययौ भवतः । अल्पं तैठं तैठकम् । घृत-
कम् । पचतकि । उचकैः ॥

ह्रस्वे ॥ १२० ॥

दैर्घ्यप्रतियोगिता ह्रस्वत्वं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद् यथाविधि
काकचौ प्रत्ययौ भवतः । वृक्षकः । पृक्षकः । उचकैः । पचतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ १२१ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये कन्-
प्रत्ययो भवति । वंशकः । नडकः । वेणुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ १२२ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानेभ्यः कुट्यादिभ्यः स्वार्थे रप्रत्ययो भवति ।
ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । प्रकृतीनां क्रीलिङ्गत्वेऽपि
रप्रत्ययान्तानां शब्दान्तरत्वात् लिङ्गस्य च शब्दधर्मत्वात् पुलिङ्गं
भवति ॥

कुत्वा डुपच् ॥ १२३ ॥

कुतुशब्दाद्भ्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे डुपच्प्रत्ययो
भवति । *ह्रस्वः कुतुः कुतुपः । कुतुरिति चर्ममयं तैलादिपात्रमुच्यते ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ १२४ ॥

कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वोपाधिकेऽर्थे ष्टरच्प्रत्ययो भवति । ह्रस्वा
कासूः कासूतरी । गोणीतरी । कासूरायुधविशेषः, यां शक्तिरित्याच-
क्षते । गोणीति धान्याद्यावपनमुच्यते । षकारो ङीषर्थः ॥

वत्सोक्षर्षभाश्चेभ्यः स्वार्थतनुत्वे ॥ १२५ ॥

* 'कुतुरित्यूकारान्तक्रीलिङ्गशब्द इत्यभिधानकाराः । तेन ह्रस्वा कुतुरिति पाठः.
समीचीनः प्रतिभाति ।

वत्सादिभ्यः ऋन्देभ्यः प्रवृत्तिनिमित्तस्य तनुत्वे घोले घृत्प्रत्ययो भवति । वत्सतरः । उक्षतरः । ऋषभतरः । अश्वतरः । प्रथमवया गौर्वत्सः । तस्य तनुत्वं द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उक्षा । तस्य तनुत्वं *द्वितीयवयःप्राप्तिः । अनङ्घानृषमः । तस्य तनुत्वमनोवहने मन्द-शक्तिता । अश्वेनाश्यायां जातोऽश्वः । तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । स्वार्थ-ग्रहणं किम् । कृशो वत्सो वत्सतर इत्यादि मा भूत् ॥

किञ्चित्तेकान्येभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे इत-
रच् ॥ १२६ ॥

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । तत्र जातिनिर्धारणस्योत्तरसूत्रेऽप्युपादानात् गुणादिनिर्धारणमिह गृह्यते । किमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे गम्यमाने इतरच्प्रत्ययो भवति । स चाभिधानशक्तिस्वामाव्यान्निर्धार्यमाणवाचिभ्यो विज्ञायते । कतरो भवतोः पटुः पाचको देवदत्तो वा । यतरो भवतोः पटुः पाचको देवदत्तो वा, ततर आगच्छतु । तयोरेकतरः पटुः पाचको देवदत्तो वा आगच्छ(न्तु) । अनयोरन्यतरः पटुः पाचको देवदत्तो वा आगच्छ(न्तु) महाविभाषानुवृत्तेः प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोः पटुः । यो भवतोः पटुः, स आगच्छ(न्तु) । एको भवतोः पटुः । सर्वनामपठितोऽन्य-तरशब्दो बहुत्वविषयोऽपि भवति ॥

वा बहूनां जातौ इतमच् ॥ १२७ ॥

बहूनां मध्यादेकस्य निर्धारणे गम्यमाने किञ्चित्तेकान्येभ्यो जाति-वृत्तिभ्यः स्वार्थे इतमच्प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः, ततम आगच्छतु । एकतम एषां कठः । अन्यतम एषां कालापः । महाविभाषया प्रत्ययविकल्पे सिद्धे वाचनमकजर्थम् । यको भवतां कठः सक आगच्छ(न्तु) । एकक एषां कठः । अन्यक एषां कालापः । किमः साकच्छस्यापि कादेशं वक्ष्यति । एकस्येत्येव । यावे-तेषां कठौ तावागच्छताम् ॥

* 'द्वितीयवयःप्राप्तिरिति वृत्तिकारः ।

किमो ङतरञ्च ॥ १२८ ॥

ग्रहणां मध्यादेकस्य निर्धारणे गम्यमाने किमो ङतरञ्चप्रत्ययो भवति । कतरो भवतां कठः । कतरः कालापः । किमः क्षेपार्थवृत्ते-
निर्धारणाभावात् परिप्रश्नार्थवृत्तेरेव ग्रहणं भवति ॥

इव्ये संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

इवार्थः सादृश्यं, तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । (संज्ञायां गम्यमानायाम्) । अश्वसदृशस्य वा संज्ञा अश्वकः । गर्द-
भक इति ॥

प्रतिकृतौ च ॥ १३० ॥

प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्दकः । तद्विशिष्ट इवार्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति । अश्व इवायमश्वस्य प्रतिकृतिः अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः । प्रतिकृताविति किम् । गौरिव गवयः । इत उत्तरं संज्ञायां (प्रतिकृताविति च) प्रतियोगं यथासम्भवमुपतिष्ठते ॥

लुम्मनुष्ये ॥ १३१ ॥

इवार्थविहितस्य प्रत्ययस्य मनुष्येऽभिधेये लु(गृ?) भवति । चञ्चा तृणमयः पुरुषः, यः क्षेत्ररक्षणाय क्रियते । चञ्चेव चञ्चा । एवं चधिका । दासी । खरकुटी । लुपि युक्तवद्भावात् पुल्लिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्ग-
तैव भवति । मनुष्य इति किम् । अश्वकः ॥

जीविकार्थे चापण्येऽर्चाचित्रध्वजेषु ॥ १३२ ॥

जीविकार्थं यदपण्यमर्चाचित्रध्वजरूपं तस्मिन्नाभिधेये कस्य लु-
(गृ?) भवति । विक्रीयते यत् तत् पण्यं, ततोऽन्यदपण्यम् । अर्चा-
स्तु—वासुदेवः । स्कन्दः । आदित्यः । देवलकानां जीविकार्थदेवताप्रति-
कृतय उच्यन्ते । चित्रेषु—रामः । युधिष्ठिरः । अर्जुनः । दुर्योधनः ।
ध्वजे—*(व्रजः?) गरुडः । हनुमान् । सिंहः । अपण्य इति किम् । वासु-

देवकान् विक्रीणीते । अर्चादिष्विति किम् । हस्तिकान् भक्षकान् हंस-
कान् मयूरकान् छायादर्शको दर्शयति ॥

देवहंसवारिजलाजराजशतशङ्कुभ्यः पथात्

॥ १३३ ॥

देवादिभ्यः परो यः पथशब्दस्तदन्तात् प्रातिपदिकादिवाच्ये विहि-
तस्य कस्य लु(र्ग्वि)भवति । देवपथ इव देवपथः । हंसपथः । वारि-
पथः । जलपथः । अजपथः । राजपथः । शतपथः । शङ्कुपथः ॥

सिद्धगत्युष्ट्रग्रीवावामरज्जुमत्स्येन्द्रादिभ्यश्च

॥ १३४ ॥

सिद्धगत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवाच्ये विहितस्य कस्य लुञ्
भवति । सिद्धगतिः । उष्ट्रग्रीवा । वामरज्जुः । मत्स्यः । इन्द्रः । आदि-
ग्रहणात् कङ्कमुखकाकतुण्डादयो भवन्ति ॥

न हस्तदण्डपुष्पादिभ्यः ॥ १३५ ॥

हस्तादिभ्य इवाच्ये विहितस्य कस्य लुञ् भवति । हस्तकः । दण्डकः
पुष्पकः । पूर्वसूत्रे आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् प्राप्तो लुबनेन निषिध्यते ।
आदिग्रहणात् तिलकदन्तकादयो भवन्ति ।

वस्तेर्दञ् ॥ १३६ ॥

संज्ञाप्रातिकृत्योरिति निवृत्तम् । इवेत्येवानुवर्तते । वस्तिशब्दा-
दिवाच्ये षोडशे ढञ्प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः वास्तेयी ॥

शिलाया ढश्च ॥ १३७ ॥

शिलाशब्दादिवाच्ये ढप्रत्ययश्चकारात् ढश्च प्रत्ययो भवति । शिलेयं
दधि । शैलेयं हिमम् ॥

शाखामुखमेघजघनचरणस्कन्धोरशिशरःशृङ्गाप्रशर-

णेभ्यो यः ॥ १३८ ॥

शाखादिभ्य इवार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थे यप्रत्ययो भवति । शाखेव
शाख्यः । मुख्यः । मेघ्यः । जघन्यः । चरण्यः । स्कन्ध्यः । उरस्यः । शिरस्यः ।
शृङ्गयः । अग्र्यः । शरण्यः ॥

द्रोर्भव्ये ॥ १३९ ॥

द्रुशब्दादिवार्थवृत्तेर्भव्येऽभिधेये स्वार्थे यप्रत्ययो भवति । द्रुरिव
द्रुभ्यमयं राजपुत्रः । इन्द्रद्रुमः पुष्पपलवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति ।
एवमन्योऽपि यः स एवमुच्यते । स हि भवनमर्हतीति भव्यो
भवति । आत्मवानपि द्रुव्यमुच्यते । 'क्रिया हि द्रुव्यं विनयति नाद्रुव्य-
मि'ति । प्रकर्षार्थकर्तृ(१)साधकत्वाद्विरण्यादिकमपि द्रुव्यम् । 'निर्द्रुव्यं
(प्र१)पुरु(षस्य १ षं त्य)जन्ति गणिका' इति ॥

कुशाग्रार्धजरतीघुणाक्षरादिभ्यश्छः ॥ १४० ॥

कुशाग्रादिभ्य इवार्थे द्योत्ये छप्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव तीक्ष्णा
कुशाग्रीया बुद्धिः । अर्धजरतीशब्दोऽर्धजरतिकामनुवर्तते । तदिव तद-
(र्धा १ र्ध)जरतीयम् । घुणोत्किरणात् कथमपि निष्पन्नमक्षरं तदिव यद-
कु(ले १ शले)न दैवान्निष्पाद्यते तद् घुणाक्षरीयम् । आदिग्रहणाद् गोम(यी)-
यवायसीयादयो भवन्ति ॥

समासाच्च तद्विषयादाकस्मिके ॥ १४१ ॥

तदित्यनेन इवार्थविषयस्तद्धितो निर्दिश्यते । तद्विषयो यः समासः
'काकतालादय इवार्थ' (३-२-५) इति विहितस्तस्मादिवार्थे द्योत्ये आकस्मि-
कविषये छप्रत्ययो भवति । काकतालमिलन(म्) इव देवदत्तस्य मिलनमाक-
स्मिकं तत् काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धवर्तिकीयम् । खडति-
बिल्वीयम् । अन्ये काकतालयोरगमनपतनाभ्यां यन्मिलनं यच्च देवदत्तस्य
(दस्युनां) चागमनोपनिपाताभ्यां (मी १ मि) लनं, तद्धेतुकेन च (येन १)
साधारणधर्मेण तुल्यमिवार्थे सार्थकमुत्पादयन्ति । अन्ये त्विवार्थविषयात्
समासादपरस्मिन्निवार्थे प्रत्ययमिच्छन्ति ॥

शर्कराकपालिकाकपाटिकासिकतानकुलनाराचशत-
पत्रपुण्डरीकेभ्योऽण् ॥ १४२ ॥

शर्करादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो
भवति । शर्करेव शर्करम् । कापालिकम् । कापाटिकम् । सैकतम् । नाकुलम् ।
नाराचम् । शतपत्रम् । पौण्डरीकम् ॥

गोलोमपुच्छाभ्याम् ॥ १४३ ॥

गोशब्दात् परौ-यौ लोमपुच्छशब्दौ ततः प्रातिपदिकादिवार्थवृत्तेरण्-
प्रत्ययो भवति । गोलोमेव गौलोमम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छम् ॥

अः सपत्न्याः ॥ १४४ ॥

सपत्नीशब्दादिवार्थवृत्तेरप्रत्ययो भवति । सपत्नीव सपत्नः । प्रति-
पञ्च उच्यते ॥

अङ्गुलिभरुजावभ्रुवल्गुमण्डरमण्डलमुनिहरिकपि-
खलोदश्विद्रुतरदर्शकुलीकुलिशगोणीभ्यष्टक् ॥ १४५ ॥

अङ्गुल्यादिभ्यः शब्देभ्य इवार्थवृत्तिभ्यष्टक्प्रत्ययो भवति । अङ्गु-
लिरिव आङ्गुलिकः । भारुजिकः । वाभ्रुकः । वाल्गुकः । माण्डरिकः । माण्ड-
लिकः । मौनिकः । हारिकः । कापि(ल ?)कः । खालिकः । औदश्विकः ।
रौरुकः । ता(र)सिकः । शाण्डुलिकः । कौलिशिकः । गौणिकः ॥

एकशालायाष्ट(च् ? च्च) ॥ १४६ ॥

*एकशब्दाद् स्थालार्थ(?)वृत्तेष्टच्, चकारात् ठक् च प्रत्ययो
भवति । एकशालेव एकशालिकः, ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहिताभ्यामीकर्क् ॥ १४७ ॥

१. 'राकलकाक' ख. ग. पाठः. २. 'सशाष्कु' क. पाठः. ३. 'च' ख. ग. पाठः.

* 'एकशालायाश्चादिवार्थवृत्तेरिति पाठः स्यात् ।

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिदार्थवृत्तिभ्यामीकप्रत्ययो भवति । कर्क इव
कार्कीकः । लौहितीकः । स्फटिकादिरकर्कलोहितवर्णोऽप्युपाभयवशात्
तथावभासते, स एवमुच्यते ॥

पूगाद्ग्रामणीपूर्वाञ्ज्यः ॥ १४८ ॥

इवेति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः
सङ्गाः पूगाः । पूगवाचि(नः) प्रातिपदिकात् स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति, न चेत्
ग्रामणीः पूर्वावयवोऽस्य भवति । लौहध्वज्यः लौहध्वज्यौ । बहुषु लुकं
वक्ष्यति । लोहध्वजाः । शैब्यः शैब्यौ शिवयः । चातक्यः चातक्यौ चात-
काः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देवदत्तो ग्रामणीरस्य देवदत्तकः देवदत्तकौ
देवदत्तकाः भवति देवदत्तशब्दः पूगवचनः । किन्तु देवदत्तः पूर्वावयवोऽस्य
स च ग्रामणीरिति ञ्यो न भवति ॥

व्रातादस्त्रियाम् ॥ १४९ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनो व्राताः । तद्वाचिनः
प्रातिपदिकाद् अस्त्रीवृत्ते स्वार्थे ञ्यप्रत्ययो भवति । ....

बाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यादायुधजीविसङ्घाञ्ज्यट् ॥

..... कौण्डीवृत्स्यः कौण्डीवृत्स्यौ कुण्डीवृत्साः । क्षौद्रक्यः
क्षौद्रक्यौ क्षुद्रकाः । मालव्यः मालव्यौ मालवाः । टित्करणसामर्थ्याद्-
स्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डीवृत्सी । क्षौद्रकी । मालवी । बाहीकेष्विति किम् ।
शबरः शबरौ शबराः । पुलिन्दः पुलिन्दौ पुलिन्दाः । आयुधजीविग्रहणं
किम् । मल्लः मल्लौ मल्लाः । शयाण्डः शयाण्डौ शयाण्डाः । सङ्ग्रहणं
किम् । सम्राट् । अब्राह्मणराजन्यादिति किम् । शालङ्कायनः शालङ्कायनौ
शालङ्कायनाः । राजन्यः राजन्यौ राजन्याः ॥

वृकाट्टेप्यण् ॥ १५१ ॥

वृकशब्दादायुधजीविसङ्घवाचिनः स्वार्थे ङेण्यप्रत्ययो भवति ।
 वार्केण्यः वार्केण्यौ वृकाः । वार्केणी स्त्री । आयुध(जीवि)सङ्घादिति किम् ।
 भृगजातेर्मा भूत् ।

‘कामक्रोधौ मनुष्याणां स्यादितारौ वृकाविव’ ॥

दामन्यौलपिवैजवापीयौदङ्क्यौडविकाकन्दक्याविर्द-
 न्तिशाकुन्तकिसार्वसेनिबैन्दविमौञ्जायनसावित्रीपुत्रेभ्यश्छः

॥ १५२ ॥

दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यः स्वार्थे ङप्र-
 त्ययो भवति । एवामन्त्यः षष्ठीसमासः । मौञ्जायनो नडादिफगन्तः ।
 दामनीयः दामनीयौ दामनयः । औलपीयः औलपीयौ औलपयः । वैज-
 वापीयः वैजवापीयौ वैजवापयः । औदङ्गीयः औदङ्गीयौ औदङ्गयः ।
 औडवीयः औडवीयौ औडवयः । काकन्दकीयः काकन्दकीयौ काकन्द-
 कयः । आविर्दन्तीयः आविर्दन्तीयौ आविर्दन्तयः । शाकुन्तकीयः
 शाकुन्तकीयौ शाकुन्तकयः । सार्वसेनीयः सार्वसेनीयौ सार्वसेनयः ।
 बैन्दवीयः बैन्दवीयौ बैन्दवयः । मौञ्जायनीयः मौञ्जायनीयौ मौञ्जायनाः ।
 सावित्रीपुत्रीयः सावित्रीपुत्रीयौ सावित्रीपुत्राः ॥

कौण्डोपरथदाण्डकिनीकौण्डिकालमानिब्राह्मणुसजान-
 किभ्यस्त्रिगर्तेषु ॥ १५३ ॥

कौण्डोपरथादिभ्यः आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यश्चिगर्तविषयेभ्यः स्वार्थे ङप्र-
 त्ययो भवति । एषां प्रथमपञ्चमौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्विन्नन्ताः । कौण्डो-
 परथीयः कौण्डोपरथीयौ कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः दाण्डकीयौ दाण्ड-
 कयः । (कौण्डुकीयः कौण्डुकीयौ कौण्डुकयः ।) जालमानीयः जालमानीयौ
 जालमानयः । *ब्राह्मणगुप्तीयः ब्राह्मणगुप्तीयौ ब्राह्मणगुप्ताः । जानकीयः
 जानकीयौ जानकयः । त्रिगर्तेष्विति किम् । कौण्डोपरथ्यः कौण्डोपरथ्यौ
 कौण्डोपरथाः ॥

१. 'ति' ख. ग. पाठः. २. कौण्डुकीजालमानीयौ क. पाठः. ३. 'त्र' ख. प.

* सूत्रपाठानुसारेण 'ब्राह्मणगुप्तीय' इति णवर्जितः पाठः कल्प्यः ।

क्रमशः । माषादयो हि परिमाणशब्दाः सुवर्णादिवस्त्वन्तरस्यावच्छेदार्थशु-
पादीयमाना वृत्तावप्येकार्था भवन्ति । क्रमशश्चेति क्रमवतां भेदात् क्रमेण-
ति वीप्सा भवति । सङ्ख्यैकार्थादिति किम् । माषौ माषौ ददाति । घटं घटं
पश्यति । वृक्षं वृक्षं छिनति । वीप्सायामिति किम् । द्वौ ददाति । कारका-
दित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्पायाम् कार्पायणस्येष्टे ॥

सङ्ख्यापूर्वैभ्यः पादशतमोदकादिभ्यो वुन् ॥ ३ ॥

सङ्ख्यापूर्वैभ्यः पादशतमोदकादिभ्यो वीप्सायां गम्यमानायां वुन्
प्रत्ययो भवति । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । (द्विशतिकां
ददाति ।) द्विमोदकिकां भक्षयति । व्यूषिकामश्नाति । स्वभावतः स्त्री-
लिङ्गाः । सङ्ख्यापूर्वैभ्य इति किम् । पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति
किम् । द्वौ पादौ ददाति । द्वावपूपावश्नाति ॥

दण्डदानयोः ॥ ४ ॥

दण्डो दमनश्च । दानं व्यवसर्गः । दण्डे दाने च गम्यमाने संख्यापू-
र्वैभ्यः पादादिभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति । *द्वौ (द्वौ) पादौ दण्डितः द्विपदिकां
दण्डितः । त्रिपदिकाम् । द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां
व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । द्विशतिकां ददाति । द्विमोदकिकां
दण्डितः । द्विमोदकिकां व्यवसृजति ॥

वारसंख्यायाः कृत्वसुच् ॥ ५ ॥

सजातीयैककर्तृकक्रियोत्पत्तिर्वारः । क्रियाभ्यावृत्तिरिति यावत् । तद्-
तोना(त्पिका ? धिकसा)धारणा संख्या । तद्विशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदि-
कात् स्वार्थे कृत्वसुच्प्रत्ययो भवति । पञ्च वारान् पचति पञ्चकृत्वः पचति ।
शतकृत्वो भुङ्के । विंशतिकृत्वः शृणोति । शतकृत्वाऽधीते । बहुकृत्वः
गणकृत्वः तावत्कृत्वः । कतिकृत्वः । वारग्रहणं किम् । पञ्च भुङ्के.....पञ्च-
वारान् भुङ्के (?) । सङ्ख्याया इति किम् । भूरिवारान् भुङ्के । प्रभूतान्
(वारान्) पचति ॥

बहोर्वारविप्रकर्षे धा च ॥ ६ ॥

१. 'रादवि' ख. ग, पाठः.

अवीप्सायाम्पारम्भः ।

बहुशब्दाद् गणे वर्तमानात् वाराणामविप्रकर्षे अविदूरत्वे गम्यमाने स्वार्थे धाप्रत्ययश्चकारात् कृत्वसुच्च भवति । बहून् वारानाद्भि भुङ्के बहुधा भुङ्के । अविप्रकर्ष इति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्के ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ ७ ॥

द्यादिभ्यो वारागणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे सुच्प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्वौ वारौ भुङ्के द्विर्भुङ्के । त्रिर्भुङ्के । चतुर्भुङ्के ॥

एकस्य सकृच्च ॥ ८ ॥

वारसंख्यावृत्तेरेकशब्दात् सुच्प्रत्ययः, तत्सन्निधौ च अस्य सकृ-
दादेशो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । सकृद् भुङ्के । सकृदधीते ॥

तत् प्रकृतमिति मयट् ॥ ९ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे मयट्
प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमन्नमयम् । यवागूः प्रकृता यवागूमयम् । टकारो
कीर्णः ॥

अस्मिन्निति च ॥ १० ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् अस्मिन्निति
सप्तम्यर्थे च मयट्प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन् अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व । वृटकमयी वात्रा । यवागूमयी ....

०००   ०००   ०००   ०००   ०००   ०००   ०००
०००   ०००   ०००   ०००   ०००   ०००   ०००

ष्टः । चकारः पूर्वार्थानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरसूत्रे द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भवति ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ ११ ॥

तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् बहुवचन-
विषयात् स्वार्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे समूहवत्प्रत्ययाः चकारान्मयट्प्रत्ययो
भवति । अपूपाः प्रकृताः आपूपिकम् । मोदकिकम् । शकुलिकम् । वेनुकम् ।
अपूपमयम् । मोदकमयम् । शकुलीमयम् । वेनुमयम् । स्वार्थिकानां प्रकृ-
त्तेऽस्मिन्निति चकारात् अपूपिको यज्ञः ।

मौदिकिकः । शम्कुलिकः । धेनुकः । अपूपमयः । सौधमयः । शम्कुली-
मयः । धेनुमयः ॥

अनन्तावसथेतिहृत्तजाज्ज्यः ॥ १२ ॥

अनन्तादिभ्यः शब्देभ्यः स्वार्थे कप्रत्ययो भवति । अनन्तमेवान-
न्त्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहृ एतिहृत् । सौधमेव सौधज्यम् ।
इतिहृ इति निपातसमुदाय उभोरुभयोरर्थे वर्तते ॥

तीयाद्विद्यायामीकम् ॥ १३ ॥

तीयप्रत्ययान्ताद्विद्याल्लयेभ्यो वर्तमानात् स्वार्थे ईकप्रत्ययो
र्षो भवति । द्वितीयमेव द्वैतीयिकम् । तृतीयमेव तार्तीयिकम् । अवि-
द्यायामिति किम् । द्वितीया विद्या । तृतीया विद्या । ककारो वृद्धिस्वरार्थः ॥

यात्रमप्यत्रिपीडितारिथ्यचन्द्रतैश्चैजातौजातजात्रादि-
भ्यः कन् ॥ १४ ॥

यात्रादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कप्रत्ययो भवति । यात्र-
एव यात्रकः । मणिकः । अत्रिकः । पीडितकः । अस्थिकः । चन्द्रकः ।
तन्वकः । जातकः । अजातकः । अलुकः । यात्रिभ्यश्चात् भूतकाभिश्चुकाद-
यो भवन्ति ॥

ऋतावुष्णशीताभ्याम् ॥ १५ ॥

उष्णशीतशब्दाभ्यामृतुवृत्तिभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो वा भवति ।
ऋणः ऋतुः उष्णकः । शीतः ऋतुः शीतकः ।

पशौ लूनवियाताभ्याम् ॥ १६ ॥

लूनवियातशब्दाभ्यां पशुवृत्तिभ्यां स्वार्थे कप्रत्ययो भवति ।
लूनः पशुः लूनकः । वियातः पशुः वियातकः । पशाविति किम् । लूनो
यवः । वियातो बटुः ॥

जातौ प्रियचित्रगुह्यगोलकुब्जादिभ्यः ॥ १७ ॥

प्रियादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो जातिवृत्तिभ्यः कप्रत्ययो(वा)भवति ।
प्रियकः चित्रकः गुह्यजातिः । गुह्यकः देवजातिः । गोलकः ब्राह्मणजातिः ।

१. 'स्त' क. ख. ग. पाठः. २. 'द' ख. ग. पाठः. ३. 'तजा' ग. पाठः.

कुञ्जकः गजजातिः । जातविति किम् । प्रियः चित्रः । गुह्यः । गोडः ।
कुञ्जः । धादिभ्यश्चत् कुञ्जकृत्प्रत्यययो भवन्ति ॥

अणोर्निपुणे ॥ १८ ॥

अणुशब्दात् अणोर्निपुणेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो (वा) भवति । अणुरेवाणुकः ।
निपुण इति किं । अणुर्निपुणः ॥

पुत्रात् कृत्रिणे ॥ १९ ॥

पुत्रशब्दात् कृत्रिणार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । कृत्रिमः
पुत्रः पुत्रकः । कृत्रिम इति किम् । पुत्रः सूनुः ।

स्नाताद् वेदसमाप्तौ ॥ २० ॥

स्नातशब्दात् वेदसमाप्तौ वक्ष्यमानायां स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा
भवति । वेदव्रतानि च समाप्य स्नातः स्नातकः । वेदसमाप्ताविति किम् ।
तीर्थे स्नातः ॥

शून्याद्विक्ते ॥ २१ ॥

शून्यशब्दात् रिक्तार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । शून्यकं
रिक्तम् । रिक्त इति किम् । शुने हितं शून्यम् ॥

दानात् कुत्सिते ॥ २२ ॥

दानशब्दात् कुत्सितार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । कु-
त्सितं दानं दानकम् । कुत्सित इति किम् । दानं ददाति ॥

तनोः सूत्रे ॥ २३ ॥

तनुशब्दात् सूत्रार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो (वा) भवति । तनु
सूत्रं तनुकम् । सूत्र इति किम् । तनुर्वस्तः ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ २४ ॥

बृहतीशब्दादाच्छादनार्थवृत्तेः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृह-
तिका आच्छादनविशेषः । व्यवस्थितनिर्मापया नित्यम् । आच्छादन इति
किम् । बृहती ओषधिः ॥

कुमारकीडनकेभ्यः ॥ २५ ॥

कुमारक्रीडनकवाचिभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । कन्दुकः
अमरकः ॥

बह्मभिन्नोपपन्नसुकराद्यादेस्तरपः ॥ २६ ॥

ब्रह्माद्यादेस्तरवन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति ।
बहुतरमेव बहुतरकम् ! अभिन्नतरकम् ! उपपन्नतरकम् सुकरतरकम् ॥
ईयसश्च ॥ २७ ॥

ईयसन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । श्रेया-
नेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः ॥

लोहितान्मणौ ॥ २८ ॥

लोहितशब्दान्मणावर्थे स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । लोहित एव
लोहितकः मणिः । मणाविति किम् । लोहिता गौः ॥

रक्ते ॥ २९ ॥

लोहितशब्दाल्लाक्षादिना रक्तेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
भवति । लोहित एव लोहितकः पटः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणात् लोहि(तंति)का शायी । लोहि(तंति)का पटी ॥

अनित्यवर्णे च ॥ ३० ॥

अनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानाल्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा
भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्धोहि-
तिका कोपेन । लोहितिका पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितः
लोहिता । (लोहितिका कोपेन ?) ॥

कालात् ॥ ३१ ॥

कालशब्दात् कज्जलादिना रक्तेऽनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानात् स्वार्थे
कन्प्रत्ययो(वा)भवति । कालकः पः । कालकं मुञ्च, वैलक्ष्येण कालम् ॥

क्तादनात्यन्तिके ॥ ३२ ॥

क्तप्रत्ययान्तादनात्यन्तिकविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
वा भवति । नात्यन्तं भिन्नः भिन्नकः, छिन्नकः । अनात्यन्तिक इति किम् ।
भिन्नः । छिन्नः ॥

न सामिनेमार्धयोगे ॥ ३३ ॥

साम्यादियोगे 'क्तादनात्यन्तिक' इति कन्प्रत्ययो न भवति ।
सामिकृतम् । नेमकृतम् । अर्धकृतम् । सामिभिन्नम् । नेमभिन्नम् ।
अर्धभिन्नम् इति । उपपदात् प्रतीतेऽप्यनात्यन्तिकत्वे स्वार्थिकत्वात्
कन् स्यादेवेति प्रतिषेधः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ३४ ॥

बध्यन्ते समवयन्ति जात्यादयोऽर्था इति बन्धु द्रव्यं, तस्मिन् वर्त-
मानात् जात्यन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे छप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणजा-
तीयः । क्षत्रियजातीयः । बन्धुनीति किम् । शोभना ब्राह्मणजातिः । ब्राह्म-
णादिप्रकरणार्थेन जाती(याऽयेन) जातिशब्देन च बहुव्रीहिणा विकल्पे सिद्धे
छविधानं नित्यार्थम् । तेन बन्धुनि ब्राह्मणजातिरिति न भवति ॥

स्थानान्तात् पूर्वपदार्थतुल्ये ॥ ३५ ॥

स्थानशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् पूर्वपदार्थतुल्येऽर्थे वर्तमानात्
स्वार्थे छप्रत्ययो वा भवति । पितुरिवास्व स्थानं पितृस्था(नीनः) पितृस्था-
नीयः । (पुत्रस्थानः) पुत्रस्थानीयः । पितृतुल्यः पुत्रतुल्य इत्यर्थः । पूर्वपदार्थ-
तुल्य इति किम् । गवां स्थानम् ॥

विनयसमयाकस्मात्कयञ्चिद्व्ययविशेषव्यवहारोपचा-
रानुगादिभ्यष्ठक् ॥ ३६ ॥

विनयादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ठक्प्रत्ययो वा भवति । विनय
एव वैनयिकः । सामयिकः । आकस्मिकः । कोन । (अ) कस्माद् (षष्ठ्यंदा-
न्त) इति कादेशाभावः । काथञ्चित्कः । आत्ययिकः । वैशेषिकः । व्यावहा-
रिकः । औपचारिकः । आनुगादिकः ॥

समो गत्यूहाचारोत्कर्षप्रदानेभ्यः ॥ ३७ ॥

कुमारजीडनकवाचिभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । कन्दुकः
अमरकः ॥

बह्मिन्नोपपन्नसुकराद्यादेस्तरपः ॥ २६ ॥

बह्माद्यादेस्तरवन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति ।
बहुतरमेव बहुतरकम् ! अभिन्नतरकम् ! उपपन्नतरकम् सुकरतरकम् ॥

ईयसश्च ॥ २७ ॥

ईयसन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । श्रेया-
नेव श्रेयस्कः । ज्यायानेव ज्यायस्कः ॥

लोहितान्मणौ ॥ २८ ॥

लोहितशब्दान्मणावर्थे स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा भवति । लोहित एव
लोहितकः मणिः । मणाविति किम् । लोहिता गौः ॥

रक्ते ॥ २९ ॥

लोहितशब्दाल्लाक्षादिना रक्तेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
भवति । लोहित एव लोहितकः पटः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
ग्रहणात् लोहि(त?)तिका शाटी । लोहि(त?)तिका पटी ॥

अनित्यवर्णे च ॥ ३० ॥

अनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानाल्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो वा
भवति । लोहितकः कोपेन । लोहितकः पीडनेन । लिङ्गविशिष्टग्रहणाल्लोहि-
तिका कोपेन । लोहितिका पीडनेन । अनित्य इति किम् । लोहितः
लोहिता । (लोहितिका कोपेन ?) ॥

कालात् ॥ ३१ ॥

कालशब्दात् कज्जलादिना रक्तेऽनित्यवर्णे चार्थे वर्तमानात् स्वार्थे
कन्प्रत्ययो(वा)भवति । कालकः पः । कालकं मुख, वैलक्ष्येण कालम् ॥

क्तादनात्यन्तिके ॥ ३२ ॥

क्त्प्रत्ययान्तादनात्यन्तिकविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो
वा भवति । नात्यन्तं भिन्नः भिन्नकः, छिन्नकः । अनात्यन्तिक इति किम् ।
भिन्नः । छिन्नः ॥

न सामिनेमार्धयोगे ॥ ३३ ॥

साम्यादियोगे 'क्तादनात्यन्तिक' इति कन्प्रत्ययो न भवति ।
सामिकृतम् । नेमकृतम् । अर्धकृतम् । सामिभिन्नम् । नेमभिन्नम् ।
अर्धभिन्नम् इति । उपपदात् प्रतीतेऽप्यनात्यन्तिकत्वे स्वार्थिकत्वात्
कन् स्यादेवेति प्रतिषेधः ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ॥ ३४ ॥

बध्यन्ते समवयन्ति जात्यादयोऽर्था इति बन्धु द्रव्यं, तस्मिन् वर्त-
मानात् जात्यन्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे छप्रत्ययो भवति । ब्राह्मणजा-
तीयः । क्षत्रियजातीयः । बन्धुनीति किन् । शोभना ब्राह्मणजातिः । ब्राह्म-
णादिप्रकरणार्थेन जाती (याऽयेन) जातिशब्देन च बहुव्रीहिणा विकल्पे सिद्धे
छविधानं नित्यार्थम् । तेन बन्धुनि ब्राह्मणजातिरिति न भवति ॥

स्थानान्तात् पूर्वपदार्थतुल्ये ॥ ३५ ॥

स्थानशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् पूर्वपदार्थतुल्येऽर्थे वर्तमानात्
स्वार्थे छप्रत्ययो वा भवति । पितुरिवास्य स्थानं पितृस्था(नंनः) पितृस्था-
नीयः । (पुत्रस्थानः) पुत्रस्थानीयः । पितृतुल्यः पुत्रतुल्य इत्यर्थः । पूर्वपदार्थ-
तुल्य इति किम् । गवां स्थानम् ॥

विनयसमयाकस्मात्कथञ्चित्कथप्रतिशेषव्यत्रहारोपचा-
रानुगादिभ्यष्ठक् ॥ ३६ ॥

विनयादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ठक्प्रत्ययो वा भवति । विनय
एव वैनयिकः । सामयिकः । आकस्मिकः । कोन । (अ) कस्माद् (षष्ठ्यंदा-
न्त) इति कादेशाभावः । काथञ्चित्कः । आत्ययिकः । वैशेषिकः । व्यावहा-
रिकः । औपचारिकः । आनुगादिकः ॥

समो गत्यूहाचारोत्कर्षप्रदानेभ्यः ॥ ३७ ॥

समः परे ये गत्यादयस्तस्मात् प्रातिपदिकान् ठक्प्रत्ययो भवति ।
सङ्गतिरेव साङ्गतिकम् । सामूहिकम् । सामाचारिकम् । सामुत्कर्षिकम् ।
साम्प्रदानिकम् ॥

उपायाद्भ्रस्वश्च ॥ ३८ ॥

उपायशब्दात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययो ह्रस्वश्चैतत्सम्बन्धिनो दीर्घस्य
भवति । उपाय एवौपधिकम् ॥

वाचः सन्देशे ॥ ३९ ॥

वाक्छब्दात् सन्देशे वर्तमानात् स्वार्थे ठक्प्रत्ययो भवति । सन्देश-
रूपा वाक्, वाचिकम् । सन्देश इति क्विप् । मधुरा (वाक्) देव इत्यस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ४० ॥

तेन वाचिणेन वृद्धसन्देशेन सुकोऽर्थे वर्तमानात् कर्मशब्दात्
स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । कर्मैव, कर्मणम् । यद्वाचिकं श्रुत्वा वक्षीकर-
णादिकमनुष्ठीयते तदेवमुच्यते ॥

औषधेरजाती ॥ ४१ ॥

औषधितब्दादजातिवृत्तेः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । औषधं
ददाति । औषधं पिबति । अजाताविति क्विप् । औषधयः क्षेत्ररूढा
भवन्ति ॥

णजिनुण्भ्यां नित्यम् ॥ ४२ ॥

णजन्तादिनुणन्ताच्च स्वार्थेऽण्प्रत्ययो नित्यं भवति । व्यावक्रोशी ।
व्याव(च)र्ची । साराविणम् । सांकूटिनम् । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणमिति सगतिकेभ्योऽप्यण् इति तदादेवृद्धिर्भवति ॥

प्रज्ञवणिगुशिक्प्रत्यक्षदेवताविद्यामनश्चक्षुःश्रोत्रशत्रु-
योधचोरेभ्यो वा ॥ ४३ ॥

प्रज्ञादिभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । वणिगेव
वाणिजः । उशिगेवौशिगः । प्रत्यक्षमेव प्रात्यक्षम् । देवतैव दैवतम् । विद्यैव

वैद्यम् । मन एव मानसम् । चक्षुरेव चाक्षुषम् । श्रोत्रमेव श्रोत्रम् । शत्रुरेव शत्रवः । योध एव योधः । चोर एव चौरः ॥

षोडद्विदञ्जुह्वच्चिकीर्षद्वसुमरुत्सत्त्वदशार्हाशनिबन्धु-
वयःक्रुड्भ्यः ॥ ४४ ॥

षोडदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो वा भवति । षोड-
देव षौडतः । विदन्नेव वैदतः । जुह्वदेव जौह्वतः । चिकीर्षदेव चैकीर्षतः ।
वसुरेव वासवः । मरुदेव मारुतः । सत्वानेव सात्त्वतः । दशार्ह एव दा-
शार्हः । अशनिरेवाशनः । बन्धुरेव बान्धवः । वय एव वायसः । क्रुडेव
क्रौञ्च इति ॥

रक्षःपिशाचासुराग्रहायणाग्रयणसाधारणविकृतव्याकृ-
तसन्तपनद्विताग्नीच्छन्दोनामादिभ्यः ॥ ४५ ॥

रक्षःप्रभृतिभ्यश्छन्दोनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे (कन्?अण्) प्र-
त्ययो वा भवति । रक्ष एव राक्षसः । एवं पैशाचः । (आसुरः) आग्रहायणः ।
आग्रयणः । साधारणः । विकृतः । वैयाकृतः । सान्तपनम् । द्वैतम् । आग्नीधः
छन्दोनामभ्यः खत्वपि -- गायत्र्येव गायत्रम् । औष्णिहम् । आनुष्टुभम् ।
बार्हतम् । पाङ्क्तम् । त्रैष्टुभम् । जागतम् । आदिग्रहणाच्चाण्डालादयो
भवन्ति ॥

कृष्णान्मृगे ॥ ४६ ॥

कृष्णशब्दान्मृगार्थवृत्तेः स्वार्थे (कन्?अण्) प्रत्ययो वा भवति ।
कृष्ण एव कार्णः । मृग इति किम् । कृष्णा गौः ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ ४७ ॥

विसारिणशब्दान्मत्स्यार्थवृत्तेः स्वार्थेऽण्प्रत्ययो भवति । विसा-
मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः ॥

मृदस्तिकन् ॥ ४८ ॥

मृच्छब्दात् स्वार्थे तिकन्प्रत्ययो वा भवति । मृदेव मृत्तिका ॥

संज्ञौ प्रशंसायाम् ॥ ४९ ॥

मृच्छब्दात् प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् संज्ञौ प्रत्ययौ वा भवतः ।
प्रशस्ता भृत्, मृत्सा । मृत्स्ना । केचिद्रूप(व)मपीच्छन्ति । मृदूया ।
प्रशंसायामिति किम् । मृत्तिका ॥

मनोऽहंभ्यां कारः ॥ ५० ॥

मनोऽहंशब्दाभ्यां स्वार्थे कारप्रत्ययो वा भवति । मन एव
मनस्कारः । अहमेवाहङ्कारः ॥

वर्णव्ययेभ्यः स्वरूपे ॥ ५१ ॥

वर्णव्ययेभ्यः स्वरूपार्थवृत्तिभ्यः स्वार्थे कारप्रत्ययो भवति । अकारः ।
इकारः । उकारः । ककारः । खकारः । ककारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।
अव्ययेभ्यः खल्वपि — हुंकारः । वषट्कारः । स्वाहाकारः । स्वधाकारः ।
हन्तकारः । नमस्कारः । चकारः । इ(दिर्)ति)कारः । एवकारः । एवंकारः ।
फूत्कारः । शूत्कारः । सीत्कार इति । ननु च यथा हुङ्कृति फूत्कृति सीत्कृत-
मिति भवन्ति, तथा कारशब्देन वजन्तेन समासे ..... हुङ्कारादयो
भविष्यन्ति । सत्यमेतत् । किन्तु हुङ्कारमुच्चारयति । वषट्कारमभिधत्ते ।
हुङ्कारं करोति सीत्कारं करोति इत्यादयो न सिध्यन्ति । स्वरूप इति
किम् । अः विष्णुः । इः कामः । कः ब्रह्मा । खम् आकाशम् । हुं
ब्रह्म । वषडिन्द्राय । स्वाहाग्नये । स्वधा पितृभ्य इत्यर्थपरतायां मा भूत् ॥

रादिफः ॥ ५२ ॥

(र)शब्दाद्वर्णस्वरूपवृत्तेः स्वार्थे इफप्रत्ययो भवति । कारस्याप-
वादः । र एव रेफः ॥

नामरूपाभ्यां धेयः ॥ ५३ ॥

नामरूपशब्दाभ्यां स्वार्थे धेयप्रत्ययो वा भवति । नामैव नाम-
धेयम् । रूपमेव रूपधेयम् ॥

भागाद्यच्च ॥ ५४ ॥

भागशब्दात् स्वार्थे यत्, चकाराद् घेयप्रत्ययश्च वा भवति । भागा
एव भाग्यानि । भागघेयानि ॥

सूरमर्तक्षेमयविष्टेभ्यः ॥ ५५ ॥

सूरादिभ्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययो वा भवति । सूर एव, सूर्यः । मर्त्यः ।
क्षेम्यः । यविष्टघः । 'राजसूयसूगौ यज्ञदेवतयोः' (१-३-१६०) इति सिद्धे
स्वरार्थे वचनम् ॥

नव्रात् ॥ ५६ ॥

नवशब्दात् स्वार्थे यत्प्रत्ययो वा भवति । नवमेव, नव्यम् ॥

त्नसन्खा नू च ॥ ५७ ॥

नवशब्दात् स्वार्थे त्नसन्खाः प्रत्ययाः नू चास्यादेशो भवति ।
नूत्नम् । नूतनम् । नवीनम् ॥

प्रात्पुराणे नश्च ॥ ५८ ॥

प्रशब्दात् पुराणार्थवृत्तेः नप्रत्ययश्चकारात् त्नसन्खाश्च प्रत्यया
भवन्ति । प्रणम् । प्रत्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥

देव्रात् तल्ल् ॥ ५९ ॥

देवशब्दात् स्वार्थे तल्ल्प्रत्ययो वा भवति । देव एव देवता ॥

देवतान्तात्तदर्थे यत् ॥ ६० ॥

देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकात् सामर्थ्यादेव चतुर्थीसमर्थात्
तदर्थेऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति । अग्निदेवतार्थे इन्द्रमग्निदेवत्यम् । पितृ-
देवत्यम् ॥

पादार्धाभ्यां च ॥ ६१ ॥

पादार्धशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तदर्थे अभिधेये यत्प्रत्ययो
भवति वा । पादाभ्यामिदं पाद्यमुदकम् । अर्धाभ्यामिदमर्घ्यं दधि ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ ६२ ॥

अतिथिशब्दात् चतुर्थीसमर्थात् तदर्थेऽभिधेयं व्यप्रत्ययो भवति ।
अतिथय इदम् आतिथ्यम् ॥

विशो जातौ ॥ ६३ ॥

विशित्येत्समाज्जातौ वर्तमानात् व्यप्रत्ययो वा भवति । विश
एव वैश्याः । जाताविति किम् । विड्वाचिनः प्रजावाचिनश्च मा
भूत् । विष्मूत्रम् । विशां पीतिरिति ॥

अभूततद्भावे कृश्वस्तियोगे विकारात् चित्रः ॥ ६४ ॥

अवस्थावतोऽवस्थान्तरणाभूतस्य तदात्मना सम्पत्तिरभूततद्भावः ।
तस्मिन् गम्यमाने प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां प्रकृतिविकारभेदविव-
क्षायां विकारवाचिनः शब्दात् प्रकृतौ वर्तमानात् कृश्वस्तियोगे सति स्वार्थे
चित्रप्रत्ययो भवति । (अ)शुक्लं शुक्लं सम्पद्यमानं विक्रियते तत् करोति
भवान्, (शुक्लीकरोति ।) (यदा) भवतिना अस्तित्वा वा योगस्तदा प्रकृतिरेव
विकारात्मतामापद्यमाना विकारभेदेन विवक्ष्यमाणा भवनक्रियायां
करोति भवति । अशुक्लः शुक्लः सम्पद्यते शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । एव-
न्तस्मीपः समीपः सम्पद्यते समीपीकरोति । समीपीभवति । समीपीस्यात् ।
एवं काष्ठं च भस्मीकरोति, भस्मीभवति, भस्मीस्यात् । दुग्धं दधीकरोति ।
दधीभवति । दधीस्यात् । सुवर्णं कुण्डलीकरोति । कुण्डलीभवति । कुण्डली-
स्यात् । मृदं घटीकरोति । मृद् घटीभवति । घटीस्यात् । एवं ब्राह्मणाः
सङ्घः सम्पद्यन्ते सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः । पटीभवन्ति तन्तवः । अत्वं त्वं
सम्पद्यते वद्धवति । अनहमहं सम्पद्यते मद्धवति । अमहान् महान्
सम्पद्यः महद्भूतश्चन्द्रमा इति । सर्वत्र चित्रप्रत्ययान्तेन ,

“पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

सम्पृष्टित इवार्थात्मा जायते नोऽभिधीयते ॥”

अभूततद्भाव इति किम् । शुक्लं करोति । घटो भवति । (तद्ध्य ?
दध्य)रिति । कृश्वस्तियोग इति किम् । अशुक्लः शुक्लो जायते । अघटो

घटः सम्पद्यते । अघटो घटोऽभिनिर्वर्तते । विकारादिति किम् । काष्ठा-
दिभ्यः प्रकृतिशब्देभ्यो मा भूत् ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ६५ ॥

अरुःप्रभृतीनां विकारवाचिनःप्रभृततद्भावे कृम्भस्तिरयोगे चिदप्रत्ययः
सलोपश्च भवति । प्रत्ययः पूर्वैणैव सिद्धः, सलोपार्थं वचनरिति तदन्त-
भ्योऽपि भवति । अनरुःकराति, अरुकराति । अरुभवति । अरुस्यात् ।
उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षुकराति । उच्चक्षु-
करोति । उच्चक्षुस्यात् । विचेतीकरोति । विचेतीभवति । विचेतीस्यात् । (वि-
करोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ।) विरजीकरोति । विरजीभवति ।
विरजीस्यात् ॥

अभिविधौ सम्पदा च सातिर्वा । ६६ ॥

एकदेशेन सर्वात्मना वा अभिव्याप्तिरभिविधिः । तस्मिन् गन्धमाने
विकारवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रभृततद्भावे सम्पदा चकारात् कृम्भस्तिरि-
योगे सातिप्रत्ययो वा भवति । अनधिरग्निः सम्पद्यते अग्निसात्सम्पद्यते
शङ्खम् । अग्निसात्करोति । अग्निसाद्भवति । अग्निसात्स्यात् । अग्नी-
करोति अग्नीभवति अग्नीस्यात् । शिलासात् सम्पद्यते जलम् । शिलासात्
करोति । शिलासाद्भवति । शिलासात्स्यात् । शिलीकरोति । शिलीभवति ।
शिलीस्यात् । एवं भस्मसात्सम्पद्यते काष्ठम् । भस्मसात् करोति । भस्मसाद्
भवति । भस्मसात् स्यात् । भस्मीकरोति । भस्मीभवति । भस्मीस्यात् ।
उदकसात् सम्पद्यते लवणम् । उदकसात् करोति । उदकसाद्भवति ।
उदकसात् स्यात् । उदकीकरोति । उदकीभवति । उदकीस्यात् ।
अभिविधाविति किम् । शुक्लीकरोति । पुनर्वावचनं चिदप्रत्ययेशार्थम् ॥

तदधीने ॥ ६७ ॥

तदधीनं तदायत्तं तत्सामिकमित्यर्थः । तस्मिन्नभिधेये स्वामिवा-
चिनः प्रातिपदिकात् कृम्भस्तिभिः सम्पदा च योगे सातिप्रत्ययो भवति ।
राजाधीनं करोति, राजसात्करोति । राजाधीनो भवति, राजसाद्भवति ।
राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । एवं ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणसाद्-
भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ६८ ॥

तदधीने देयेऽभिधेये स्वामिविश्ववाचिनः प्रातिपदिकात् कृश्व-
स्तिभिः सम्पदा च यौगे त्रा, चकारात् सातिश्च प्रत्ययो भवति । देवाधी-
नं देयं करोति देवत्राकरोति । देवत्राभवति । देवत्रास्यात् । देवत्रासम्पद्यते ।
देवसात्करोति । देवसाद्भवति । देवसात्स्यात् । देवसात्सम्पद्यते ॥

देवमनुष्यमर्त्यपुरुषपुरुबहुभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्ते-
भ्यो बहुलम् ॥ ६९ ॥

देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च कृश्व-
स्तिभिर्यौगे स्वार्थे त्राप्रत्ययो बहुलं भवति । देवान् करोति देवत्राकरोति ।
देवेषु भवति देवत्राभवति । देवेषु स्यात् देवत्रास्यात् । एवं मनुष्यं
करोति मनुष्यत्राकरोति । मनुष्यत्राभवति । मनुष्यत्रास्यात् । मर्त्यत्रा-
करोति मर्त्यत्राभवति मर्त्यत्रास्यात् । पुरुषत्राकरोति पुरुषत्राभवति पुरु-
षत्रास्यात् । पुरुत्राकरोति पुरुत्राभवति पुरुत्रास्यात् । बहुत्राकरोति
बहुत्राभवति बहुत्रास्यात् । बहुलग्रहणादन्ययागेषुपि भवति देवान्
गच्छति देवत्रागच्छति । देवेषु वसति देवत्रावसति । एवं मनु-
ष्यत्रागच्छति । मनुष्यत्रावसति । मर्त्यत्रागच्छति । मर्त्यत्रावसति ।
पुरुषत्रागच्छति पुरुषत्रावसति । पुरुत्रागच्छति पुरुत्रावसति । बहुत्राग-
च्छति बहुत्रावसति ॥

अव्यक्तानुकरणादनेकाचोऽनितौ डाच् ॥ ७० ॥

यस्मिन् ध्वनवकारादयो वर्णा विशेषरूपेण नाभिव्यज्यन्ते सोऽव्य-
क्तः तस्यानुकरणम् अव्यक्तानुकरणम् । तस्मादनेकाचो डाच् प्रत्ययो भवति ।
पटपटाकरोति पटपटाभवति पटपटास्यात् । दमदमाकरोति दमदमाभवति
दमदमास्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् । दृषत्करोति । अनेकाजिति
किम् । अत्करोति । अनिताविति किम् । पटिति करोति । चकारो
'नित्यं डाच्पूर्वस्येति' विशेषणार्थम् ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ॥ ७१ ॥

द्वितीयादिभ्यः करोतिना योगे कृषावधिषेयायां डाञ्प्रत्ययो भवति ।
क्षेत्रस्य द्वितीयां कृषिं करोति, क्षेत्रं द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्वा-
करोति । अनुलोमकृष्टं पुनरुत्तरीयं ह्युत्तरीयार्थः । तृतीयाकरोति । तृतीयनवह-
(ष्यः)तीत्यर्थः । कृषाविति किम् । द्वितीयां पठं करोति । कृष्यप्रहणं
भवस्तिनिवृत्त्यर्थश्च ॥

सङ्घुशारेद्युयात् ॥ ७८ ॥

गुणशब्दात् सङ्घुशारेद्युयात् करोतिना योगे कृषावधिषेयायां डाञ्-
प्रत्ययो भवति । द्विगुणं करणं करोति क्षेत्रस्य, द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् ।
त्रिगुणाकरोति । कृषाविति किम् । द्विगु(यः) रज्जुं करोति ॥

समयाद्यापनाभास् ॥ ७९ ॥

कालहरणे गन्धशाने समयाद्यापनाभास् करोतिना योगे डाञ्प्रत्ययो
भवति । समयाकरोति । कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । यापन्यामिति किम् ।
समयं करोति ॥

सपन्ननिष्पन्नाभ्यामतिव्यथने ॥ ८० ॥

सपन्ननिष्पन्नाभ्यां करोतिना योगे अतिव्यथने गन्धशाने डाञ्प्रत्ययो
भवति । सपन्नकरोति मृगम् । सपन्नं शरमस्य शरीरं प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पन्नाकरोति । शरपन्नाणि सपन्नशरीरान्तर्यामिणं निष्पन्नायतीत्यर्थः ।
अतिव्यथन इति किम् । सपन्नं शरं करोति । निष्पन्नं शरं करोति ॥

निष्कुलशब्दात् ॥ ८१ ॥

निष्कुलशब्दात् करोतिना योगे निष्कुलशब्दात् डाञ्प्रत्ययो भवति ।
अन्तरवयवानां अतिनिष्कुलानां निष्कुलशब्दात् । निष्कुलाकरोति फलम् ।
निष्कोषण इति किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥

प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ ८२ ॥

प्रियसुखशब्दाभ्यामानुकूल्ये गन्धशाने करोतिना योगे डाञ्प्रत्ययो
भवति । प्रियाकरोति । सुखाकरोति । स्वाभ्यादेशानुकूल्यगाढरतीत्यर्थः ।
आनुकूल्य इति किम् । प्रियं करोति सापन्नम् । सुखं करोत्यौष-
धानम् ॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये ॥ ७७ ॥

दुःखशब्दात् प्रातिकूल्ये गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । दुःखाकरोति । अनभिमतमाचरतीत्यर्थः । प्रातिकूल्य इति किम् । दुःखं करोति रोगः ॥

शूलात् पाके ॥ ७८ ॥

शूलशब्दात् पाके गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । शूले पचति, शू(ला) करोति मांसम् । पाक इति किम् । शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ७९ ॥

सत्यशब्दात् शपथादन्यत्र वर्तमानात् करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । सत्याकरोति वणिग् भाण्डम् । मयावश्यमेतत् केतव्यमिति विक्रेतारं प्रत्याययति । अशपथ इति किम् । सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रभद्राभ्यां वपने ॥ ८० ॥

मद्रभद्रशब्दाभ्यां वपने गम्यमाने करोतिना योगे डाच्प्रत्ययो भवति । मद्राकरोति, भद्राकरोति नापितः । शिशोर्मङ्गल्यं केशच्छेदनं करोतीत्यर्थः । वपन इति किम् । मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ८१ ॥

अधिकारोऽयमापादपरिसमाप्तेः । अतःपरं ये प्रत्ययास्ते समास-
स्यान्ता अवयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रयोजनमव्ययी-
भावादिसंज्ञा । अधिराजम् । उपराजम् । 'नाव्ययीभावादत' इत्येते विधयो
भवन्ति । (विधुः द्विपु)री । त्रिपुरी । 'द्विगोरि'ति डीब् भवति । वाग्दृष-
दिनी सक्त्वचिनी । 'द्वन्द्वोपतापे'त्यादिना इनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः ।
इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वमि'त्येतद् भवति ॥

न किमः क्षेपे ॥ ८२ ॥

यान् शब्दान् राजादीनुपादाय टजादयः समासान्ता विधास्यन्ते
ते यदि श्लेषवाचिनः किंशब्दात् परे भवन्ति (तदा ते न भवन्ति) । श्लेषो
निन्दा । कुत्सितो राजा किराजा, यो न रक्षति । किंसखा, योऽभिद्रुष्यति ।
किंगौः, यो न वदति । श्लेष इति किम् । केषां राजा, किराजः । किंसखः ।
किंगवः ॥

पूजास्वतिभ्यां प्राग् बहुव्रीहेः ॥ ८१ ॥

पूजार्थौ यौ स्वतीशब्दौ ताभ्यां परो यः समासान्तहेतुः तस्मिन्
बहुव्रीहिप्रसङ्गशब्दनात् प्राग् यः समासान्तविधिः स न भवति । सुराजा ।
अतिराजा । सुसखा । अतिसखा । सुगौः । अतिगौः (प्र ?) पूजाग्रहणं किम् ।
अतिक्रान्तो राजानमतिराजः । अतिसखः । अतिगवः । स्वतिभ्यामिति
किम् । परमराजः । परमसखः । परमगवः । प्राग् बहुव्रीहेरिति किम् ।
सुसक्थः, अतिसक्थः । स्वक्षः ॥

नञस्तत्पुरुषे ॥ ८४ ॥

नञः परो यः समासान्तहेतुस्तस्मात् तत्पुरुषसमासे समासान्तो न
भवति । भराजा । असखा । भगौः । तत्पुरुष इति किम् । अनृचो माण-
वकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो वा ॥ ८५ ॥

नञः परो यः पथिन्शब्दस्ततस्तत्पुरुषसमासे समासान्तो वा
भवति । न पन्थाः, अपन्थाः । अपथम् । तत्पुरुष इति किम् । अपयोऽय-
श्रदेशः ॥

पुरंपूपथिभ्योऽच् ॥ ८६ ॥

पुराणन्तात् समासादच्प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विपुरी
त्रिपुरी । द्वीपं, समीपम् । वेदपथः कृष्णलपथः । अकारान्तेन पुरशब्देन
सिद्धे रेफान्तस्य पुरशब्दस्य समासान्ताश्रवणं माभूदिति वचनम् ॥

धुरोऽनक्षस्य ॥ ८७ ॥

धुरन्तात् समासादच्प्रत्ययः समासान्तो भवति, सा चेद् धूरक्ष-

सम्बन्धिनी न भवति । राजपुत्र । रणपुत्र । द्विपुत्री । त्रिपुत्री ।
अनक्षसेति किम् । धक्षुः । दक्षुः ॥

ऋचः ॥ ८८ ॥

ऋकप्रदान्तात् समासाद्भ्रमणः समासान्तो भवति । सप्तर्ष
सूक्तम् । अर्षर्षम् ॥

नञ्बहुव्यां भागश्चरणात् ॥ ८९ ॥

नञ्बहुव्यां परे य ऋकप्रदान्तात् समासाद्भ्रमणस्य भाग-
वचरणयोरभिधेययोरच् समासान्तो भवति । अचृचो भागवकः । बहुवृच-
भरणः । भागवचरणयोरिति किम् । अचृक् साम । बहुवृक्
सूक्तम् ॥

प्रत्यन्ववेभ्यः सामलोमभ्याम् ॥ ९० ॥

प्रत्यन्ववेभ्यः परौ यौ सामलोमत्वदौ तदन्तात् समासाद् अच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । प्रतिसामम् । अतुसामम् । अवसामम् ।
प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

अक्षिणोऽवकुपः ॥ ९१ ॥

अचक्षुर्वाची योऽक्षिशब्दस्तदन्तात् समासाद् अचप्रत्ययो भवति ।
लवणाक्षम् । कवराक्षम् । पुष्कराक्षम् । अचक्षुष इति किम् । आक्षणाक्षि ॥

स्त्रीपुंसधेवनडुहर्ग्यजुपर्कसामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदार-
गवोर्विष्ठीवपदष्टोवाहीराक्षराक्षिन्दनक्तन्दिवाहर्दित्रसरजसपु-
रुषायुपद्यायुष्यायुपजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥

स्त्रीपुंसादयः समासा अचप्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । तत्राद्या-
क्षयोदश द्वन्द्वाः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । तत्पुरुषे न भवति । स्त्रियाः
पुमान् । धेनुश्चानडवांश्च धेन्वनडुहौ । इह न भवति । धेनोरनडवान् ।
ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । ऋक् च साम च ऋक्सामे । वाक् च
मनश्च वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च
दारगवम् । ऊरू चाष्ठीवन्तौ च ऊर्विष्ठीवम् । (पादौ च अष्ठीवन्तौ च

पदधीवम् ।) निपातनाट्टिलोपः पदादेशश्च । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । निपातनात् पूर्वपदस्य सुमागमः । अहश्च दिवाचाहदिवम् । निपातनात् पर्याययोरपि वीप्सार्थे द्वन्द्वः । अहरहरित्वर्थः । रात्रिपर्वायो वाहश्चन्दः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । सरजसमन्यवहरति । बहुव्रीहिर्वा । 'सरजसमपहाय केतकीनां प्रस(पर्व)म्' इति । पुरुषस्याशुः पुरुषायुषमिति षष्ठीतत्पुरुषः । द्वे आयुषी समाहृते, त्रिष्वयुषी समाहृतानि, व्यायुषं व्यायुषमिति द्विशुः । जातः उक्षा जातोक्षः । वृद्धः वक्षा वृद्धोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । इति वचः कर्मधारयाः । बहुव्रीहौ न भवति । जातोक्षा महोक्षा वृद्धोक्षा ब्राह्मणः । शुनः समीपे उपशुनमित्यव्ययीभावः । निपातना(होःट्टिलो)पाभावः सम्प्रसारणं च । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्च इति तत्पुरुषः । समासनियमो निपातनसामर्थ्याल्लभ्यते ॥

ब्रह्महस्तिराजपल्लव्येभ्यो वर्चसः ॥ ९३ ॥

ब्रह्मादिभ्यः परो यो वर्चश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पल्लववर्चसम् । पल्लवमिति हस्तिविधोच्यते ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ९४ ॥

अवादिभ्यः परो यस्तमश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्वतरसम् ॥

श्वसो वसीयसः ॥ ९५ ॥

श्वसः परो यो वसीयश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । श्वोवसीयसं, कल्याणम् ॥

निसश्च श्रेयसः ॥ ९६ ॥

निसश्चकारात् श्वसश्च परो यः श्रेयश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । निसश्च्रेयसं, निर्वाणम् । श्वःश्रेयसं, कल्याणम् ॥

अन्ववत्सेभ्यो रहसः ॥ ९७ ॥

अन्वादिभ्यः परौ यो रश्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति ।
अनुरइसम् । अवरइसम् । तसरइसम् ॥

प्रतेहरसः सप्तमीस्थात् ॥ ९८ ॥

प्रतिशब्दान् परौ अ उरशब्दः सप्तम्यर्थवृत्तिस्तदन्तात् समासा-
दप्रत्ययो भवति । उरशि, प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तमी-
स्थादिति किम् । प्रतिगतपुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ९९ ॥

अनुगवमित्यप्रत्ययान्तो निपात्यते आयामे गम्यमाने । अनु गा-
मायतमनुगवं शकटः । 'अनुः सामीप्यायामयेरि'त्यव्ययीभावः । आयाम
इति किम् । गवां पश्चाद्, अनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ १०० ॥

द्विस्तावती त्रिस्तावतीत्यस्मिन्नर्थे द्विस्तावा त्रिस्तावेत्यप्रत्ययस्ती-
शब्दलोपश्च निपात्यते वेदिश्चैत् सा भवति । द्विस्तावा । त्रिस्तावा वेदिः ।
यावती प्रकृतौ वेदिस्तावती द्विगुणा त्रिगुणा वा कस्यांचिद्विकृतौ भवति ।
वेदिरिति किम् । द्विस्तावती रञ्जुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ १०१ ॥

उपसर्गात् परौ योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति ।
प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । अत्यध्वं निरध्वम् । उपसर्गा-
दिति किम् । परमाध्वा ॥

पाण्डूदककृष्णेभ्यो भूमेः ॥ १०२ ॥

पाण्ड्वादिभ्यः परौ यो भूमिशब्दस्तदन्तात् समासादप्रत्ययो
भवति । पाण्डूभूमः । उदग्भूमः । कृष्णभूमः ॥

सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ॥ १०३ ॥

सङ्ख्याशब्देभ्यः परौ यौ नदीगोदावरीशब्दौ चकाराद् भूमि-
शब्दश्च तदन्तात् समासादप्रत्ययो भवति । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।
द्विभूमः प्रासादः । दशभूमकं सूत्रम् ॥

अव्ययाच्चाकुलेस्तत्पुरुषे ॥ १०४ ॥

अव्ययात्, चकारात् सङ्ख्यायाश्च परो योऽङ्गुलिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषेऽचप्रत्ययो भवति समासान्तः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम् ।
अत्यङ्गुलम् । द्वे अङ्गुली समाहृते अङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । चतुरङ्गुलम् । तत्पुरुष
इति किम् । उपाङ्गुलिः । पञ्चाङ्गुलिर्द्वैस्तः । कथं अङ्गुलं काष्ठम् । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्येत्यर्थे मात्रादेर्लुकि कृते तद्वितार्थे द्विगुस्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थे
वर्तते, नत्वयं बहुव्रीहिः । अङ्गुलशब्दो वा प्रमाणवत् प्रकृत्यन्तं (न्तं
रम्) । यथा — 'स्वेनाङ्गुलप्रमाणेना(प्य)ङ्गुलानां शतं पुमान् । हस्तो-
ऽङ्गुलिर्विंशला' इति । द्वयङ्गुलावयवोनहस्त इति समुदायो बहुव्रीहिः ।
अङ्गुलान्तात् समाहारे द्विगुस्तत्पुरुष इत्यच् भवि(ष्य)ति ॥

सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घेभ्यश्च रात्रेः ॥ १०५ ॥

सर्वादिभ्यश्चकारादभ्ययात् संख्यायाश्च परो यो तत्रिशब्दस्तदन्तात्
तत्पुरुषे समासेऽचप्रत्ययो भवति । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वा रात्रेः पूर्व-
रात्रः । मध्यरात्रः । अर्धरात्रः । अपररात्रः । पश्चिमरात्रः । संख्यातरात्रः ।
पुण्यरात्रः । वर्षारात्रः । दीर्घरात्रः । त्रिरात्रः पञ्चरात्रो बहुरात्रः । गणरात्रः ।
अतिरात्रः । नीरात्रः । तत्पुरुष इति किम् । दीर्घरात्रिर्हेमन्तः । उपरात्रिः ॥

सख्यहोभ्यां टच् ॥ १०६ ॥

सख्यन्तादहश्शब्दाच्च प्रातिपदिकात् तत्पुरुषे समासे टच्प्रत्ययो
भवति । राज्ञः सखा राजसखः । ब्राह्मणसखः । परमाहः । उत्तमाहः ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । तत्पुरुष इति किम् । इन्द्रः सखा अस्येन्द्रसखा ।
सख्युः समीपमुपसखि । दीर्घाण्यहान्यस्मिन्, दीर्घाहा निदाषः । दीर्घाही
शरत् ॥

राज्ञोऽस्त्रियाम् ॥ १०७ ॥

अस्त्रीलिङ्गो यो राजन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाच्च टच् समासान्तो
भवति । देवराजः । मद्रराजः । परमराजः । अस्त्रियामिति किम् । मद्राणां
राज्ञी, मद्रराज्ञी । महाराज्ञी ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ १०८ ॥

गोशब्दान्तात् प्रातिपदिकादतद्धितलुकि सति (तत्)रुषे तद्धिते
 टच् समासान्तो भ(विष्य ? व)ति । राजगवः । परमगवः । पञ्चगवधनः ।
 दशगवप्रियः । अतद्धितलुकीति किम् । सुलुकि प्रतिषेधो मा भूत् । राज-
 (गा ? ग)वमिच्छति राजगवीयति । लुग्रहणं किम् । पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं
 पञ्चगवरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । तत्पुरुष इति किम् । उपगु । चित्रगु ।
 अजा(श्च ? श्व)गावः ॥

उरसोऽग्रये ॥ १०९ ॥

अग्र्यं प्रधानं तस्मिन्नुरशब्दो वर्तते । तदन्तात् तत्पुरुषे टच्-
 प्रत्ययो भवति । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । अश्वानां प्रधानमित्यर्थः ।
 हस्त्युरसम् । रथोरसम् । अग्र्य इति किम् । अश्वोरः ॥

अनोदमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ११० ॥

अनःप्रभृतीनां तत्पुरुषे जातौ संज्ञायां च टच् समासान्तो
 भवति । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृ(तांश ? ताश्म)
 इति जातिः । पि(ण्डांश ? ण्डाश्म) इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः ।
 लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा ।
 जातिसंज्ञयोरिति किम् । सदनः । सदश्मा । कथं 'विन्दुसरो बकसर'
 इति । नैषा संज्ञा । रूढ्यात्र संज्ञाविज्ञानं शूर्पण(की ? खे)तिक्त् ॥

ग्रामकौटाभ्यां तक्षः ॥ १११ ॥

ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तक्षन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच्प्रत्ययो
 भवति, समासान्तः । ग्रामस्य तक्षा, ग्रामतक्षः । बहूनां साधारण इत्यर्थः ।
 कुट्यां भवः कौटः, कौटस्तक्षा कौटतक्षः । स्वतन्त्रः, न कस्यचित् प्रति-
 पद इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् । राजस्तक्षा राजतक्षा । तत्पुरुष
 इति किम् । ग्रामश्च तक्षा च ग्रामतक्षाणौ । कौटस्तक्षास्य कौटतक्षः ॥

अतेः शुनः ॥ ११२ ॥

अतेः परो यः श्वन्शब्दस्तस्मात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति ।
 अतिश्रान्तः श्वानप्रतिश्वो वराहः । अतिजव इत्यर्थः । अतिश्वः सेवकः
 अतिश्वी सेवा । अतिश्वीति ॥

उपमानादप्राणिनि ॥ ११३ ॥

अप्राणिविषय उपमानो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । * 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति समासः । उपमानादिति किम् । न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिनीति किम् । पुरुषः श्वेव, पुरुषश्वा ॥

पूर्वोत्तरमृगोभ्यश्च सकथनः ॥ ११४ ॥

पूर्वादिभ्यश्चकारादुपमानाच्च परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । पूर्वसकथम् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । फलकसकथम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ११५ ॥

नौशब्दान्तात् द्विगोष्ट्च समासान्तो भवति । द्वे नावौ समाहृते, द्विनावम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्विनावरूप्यम् । द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् । द्वयोर्नौद्विनौ । राज्ञो नौः, राजनौः । द्वे नावावस्य द्विनौकः । (अ)तद्विदितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ॥

अर्धाच्च ॥ ११६ ॥

अर्धशब्दात् परो यो नौशब्दरतदन्तात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो भवति । अर्धनावम् । चकारो द्विगोरित्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरसूत्रे द्वयमप्यनुवर्तते ॥

खार्या वा ॥ ११७ ॥

खारीशब्दान्तात् द्विगोर्ध्वशब्दाच्चकारात् खारीशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तो वा भवति । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । विधानसामर्थ्यादेव टजन्तस्य न खार्या वृत्तिः । द्विगोरित्येव । द्वयोः खारी, द्विखारी । द्वे खार्यावस्य, द्विखारीकः ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ ११८ ॥

* इदं पाणिनीयसूत्रम् । 'उपमेयानि व्याघ्रसिंहर्षभनृषभपुण्डरीकपद्मपल्लवकिसल-
वेन्दुचन्द्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' (३-२-८२) इति तु सरस्वतीकण्ठाभरणस्यसूत्रपाठः ।

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तस्माद् द्विगोष्ठञ्च समासान्तो वा भवति । अञ्जलं, अञ्जलिः (?) । अञ्जलं अञ्जलिः (?) । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, अञ्जलिः । द्वावञ्जली अस्य, अञ्जलिकः । अतद्धितलुकी-
त्वेव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः, अञ्जलिः ॥

कुमहद्भ्यां अज्ञाणः ॥ ११९ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मणश्चन्दस्तस्मात् तत्पुरुषे टञ्च समासान्तो वा भवति । कुमहः । कुमहा । (पशुब्रह्मः) । महाब्रह्मा । तत्पुरुष इत्येव । कुमहास्मिन्निति कुमहाको देशः । महाब्रह्मकः ॥

जनपदेभ्यो नित्यम् ॥ १२० ॥

जनपदशब्देभ्यो यो ब्रह्मणश्चन्दस्तस्मात् तत्पुरुषे टञ्च समासान्तो नित्यं भवति । सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः । काशीब्रह्मः । जनपदेभ्य इति किम् । देवब्रह्मा नारदः । तत्पुरुष इत्येव । अवन्तयश्च ब्रह्माणश्च अवन्तिब्रह्माणः । अवन्तयो ब्रह्मास्यावन्तिब्रह्मकः ॥

द्वन्द्वान्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ १२१ ॥

समाहारे यो द्वन्द्वस्तस्माच्चवर्गदकारषकारहकारान्तात् टञ्च समासान्तो भवति । वाक्त्वचम् । सक्त्वचम् । श्रीस्रजम् । इडूर्जम् । समिद्धषदम् । वाक्त्वषम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनु(शोमहं? गोदुहम्) । समा-
सान्तत्वेन प्रत्ययस्य द्वन्द्वावयवत्वाच्छत्रोपानह्नीति द्वन्द्वलक्षणो मत्वर्थीय इति भवति । द्वन्द्व इति किम् । पञ्च वाचः समाहृताः, पञ्चवाक् । द्विदृषत् । चुदषहान्तादिति किम् । वाक्समित् । यकृन्मेदः । समाहार इति किम् । प्रावृद्शरदौ । अश्वानइवाहौ ॥

शरद्विपाडनस्मनसुपानद्धिमवदनडुत्पथिद्युदिग्-
दग्यत्तच्चतुर्भ्योऽव्ययीभावे ॥ १२२ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावे टञ्च समासान्तो भवति । उपशरदम् । उप-
विपाशम् । प्रत्यनसम् । अधिमनसम् । उपोपानहम् । अभिहिमवतम् ।

अन्ननडुहम् । अनुपथम् । अतिदिवम् । प्रतिदिशम् । अभिदृशम् । अनु-
यदम् । अनुतदम् । आचतुरम् । येऽत्र झयन्तास्तेषामुपादानं नित्यार्थम् ।
अव्ययीभावादिति किम् । परमंशरत् ॥

प्रतिपरस्समनुभ्योऽक्ष्णः ॥ १२३ ॥

प्रत्यादिभ्यः परो योऽक्षिशब्दस्तस्माद्व्ययीभावे टच् समासान्तो
भवति । अक्षिणी प्रति, प्रत्यक्षम् । परस्मानार्थः परश्शब्दोऽव्ययम् ।
अक्ष्णः परः, परोक्षम् । अत्योऽव्ययीभावः । समीपमक्ष्णः समक्षम् ।
अन्वक्षम् । कथं प्रत्यक्षोऽर्थः । परोक्षकारित्वाद्वाव्ययीभावस्य सत्त्व-
वचनता । अत्यादेशोऽक्षिणजत्वाद्वा भविष्यति । अथाक्षशब्देन नेत्र-
पर्यायेण सिद्धे किन्तु वचनम् । प्रत्यादिभ्यः परस्याक्षिशब्दस्याव्ययी-
भावे प्रयोगो भा न्नादिति ॥

जराया जरश्च ॥ १२४ ॥

जराशब्दाद्व्ययीभावे टच् समासान्तो जरसादेशश्चास्य भवति ।
जरायाः समीपमुपजरसम् ॥

अनः ॥ १२५ ॥

अन्नन्ताद्व्ययीभावे टच् समासान्तो भवति । अध्यात्मम् । प्रत्या-
त्मम् । उपराजम् ॥

नपुंसकाद्वा ॥ १२६ ॥

अन्नन्तान्नपुंसकलिङ्गाद्व्ययीभावे टच् समासान्तो वा भवति ।
उपचर्मम् । उपचर्म । अधितामम् । अधिसाम् ॥

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ १२७ ॥

गिर्यादिभ्योऽव्ययीभावे टच् समासान्तो भवति वा । अनुगिरम् ।
अनुगिरि । अन्तर्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपनदम् । उपनदि । अधिपौर्ण-
मासम् । अधिपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

झयः ॥ १२८ ॥

ज्ञयन्तादव्ययीमावे टच् समासान्तो वा भवति । उपसमिधम् ।
उपसमित् । उपदघदम् । उपदघत् । उपस्रुचम् । उपस्रुक् । अधिस्रजम् ।
अधिस्रक् । उपलघटम् । उपलघट् । उपैडविडम् । उपैडविद् । प्रतिमरुतम् ।
प्रतिमरुत् । अनुककुभम् । अनुककुप् ॥

निसः शतो डच् ॥ १२९ ॥

निसः परो यः शदन्तस्तस्मात् डच् समासान्तो भवति । निर्गताभि
त्रि(शानि १ शतो) वर्षाणि निस्त्रिशानि । निश्चत्वारिंशानि । निर्गतस्त्रिंशतो-
ऽङ्गुलिभ्यः, निस्त्रिंशः खड्गः । निस्त्रिंश इव क्रूरकर्मो निस्त्रिंशः खलः ।
अभिधानसामर्थ्यात् तत्पुरुष एवायं समासान्तो भवति ॥

अबहोः सङ्ख्येयबहुव्रीहेः ॥ १३० ॥

सङ्ख्येये (यो) बहुव्रीहिरबहुशब्दान्तस्तस्माद्बुच् समासान्तो भवति ।
उपदशाः । आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्विदशाः । त्रिदशाः
द्वित्राः । पञ्चषाः । अबहोरिति किम् । उपबहवः । सङ्ख्येयग्रहणं किम् ।
प्रियषषः । प्रियपञ्चानः । बहुव्रीहेरिति किम् । द्वादश । त्रयोदश ॥

सकथ्यक्ष्णः स्वाङ्गात् षच् ॥ १३१ ॥

स्वाङ्गवचनौ यौ सकथ्यक्षिशब्दौ तदन्तात् बहुव्रीहेः षच् समा-
सान्तो भवति । दीर्घसकथः, दीर्घसकथी । विशालाक्षः, विशालाक्षी ।
सकथ्यक्ष्ण इति किम् । दीर्घजानुः । महाबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् ।
(द्वि १ दीर्घ)सकथि शकटम् । स्थूलाक्षिरिक्षुः । बहुव्रीहेरिति किम् । परम-
सकथि । षचः षकारो ङीवर्थः ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ १३२ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेर्दारुणि वर्तमानात् षच् समासान्तो भवति ।
अङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धः ॥ १३३ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः षच् समासान्तो
भवति । द्वौ मूर्धानावस्य, द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । बहुव्रीहेरित्येव । द्वयोर्मूर्धा
द्विमूर्धा ॥

अप्पूरण्यास्तत्प्राधान्ये ॥ १३४ ॥

पूरणप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्दः पूरणीत्युच्यते । तदन्ताद्बहुव्रीहेस्त-
त्प्राधान्ये वृत्तावप्यन्तर्भावे अप्प्रत्ययो भवति । कल्याणी पञ्चमी आसां
रात्रीणां कल्याणीपञ्चमाः । कल्याणीदशमाः । 'न प्रधानपूरण्याम्'
इति पुंवद्भावाभावः । तत्प्राधान्य इति किम् । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्
कल्या(णी ? ण)पञ्च(मि ? मी)कः पक्षः ॥

प्रमाण्याः ॥ १३५ ॥

प्रमाणीशब्दान्तात् बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । स्त्री प्रमाणी
एषां स्त्रीप्रमाणाः कुडुम्बिनः । भायीप्रमाणाः श्रेणयः । प्रमाणशब्देन सिद्धे
प्रमाणीशब्दान्तात् कचभावार्थं वचनम् ॥

अन्तर्बहिभ्यां लोमः ॥ १३६ ॥

अन्तर्बहिभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो
भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बाह्यलोमः (पटः) ॥

नक्षत्रान्नेतुः ॥ १३७ ॥

नक्षत्रशब्दात् परो यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भ-
वति । मृगो नेता आसां युगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्रादिति किम् ।
देवदत्तनेतृकः । ननु च नेत्रशब्देनैव सिद्धं—

“प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्येषु कुडुम्बिनः ।”

इति । सत्यमेतत् । किन्तु ने(त्र ? तु)शब्दान्तात् कच् मा भूदिति वचनम् ॥

नञ्मुव्युपत्रिभ्यश्चतुरोऽच् ॥ १३८ ॥

त्रजादिभ्यः परो अश्चतुरशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप् समासान्तो
भवति । अविद्यमानानि चत्वारि अस्य अचतुरः । शोभनानि चत्वारि अस्य
मुचतुरः । विगतानि चत्वारि अस्य विचतुरः । चतुर्णां समीप उपचतुराः ।
त्रयश्चत्वारो वा त्रिचतुराः ॥

नाभेः ॥ १३९ ॥

नाभ्यन्ताद्बहुव्रीहेरप् समासान्तो भवति । पद्मनाभः । ऊर्ध्वनाभः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठ-

पदभद्रपदाः ॥ १४० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहयोऽचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रात-
रस्मिन् सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्मिन् सुश्वः । शोभनं दिवास्मिन् सुदिवः ।
शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रः अश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव
पादावस्य एणीपदः । एवमजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा(अ?व)स्य
प्रोष्ठपदः । भद्रः पादोऽस्य भद्रपदः । निपातनसामर्थ्यात् टिलोपपद्भाव-
नियमादयो भवन्ति ॥

नञ्दुस्सुभ्यः स(क्थो?क्थनो) वा ॥ १४१ ॥

नजादिभ्यः परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तात् बहुव्रीहेरच् समासान्तो
वा भवति । अविद्यमानं सक्थ्यस्य असक्थः । दुस्सक्थः । सुसक्थः ।
पश्चे अस(क्थी?क्थिरि)त्यादि । नजादिभ्य इति किम् । दीर्घसक्थि
शकटम् । बहुव्रीहेरित्येव । न सक्थि, असक्थि ॥

हलिशक्त्योश्च ॥ १४२ ॥

नजादिभ्यः परो यौ हलिशक्तिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् समासान्तो
(वा) भवति । अविद्यमाना हलिरस्य अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्हलिः ।
सुहलः । सुहलिः । अशक्तः । अशक्तिः । दुश्शक्तः । दुश्शक्तिः । सुशक्तः ।
सुशक्तिः । हलशब्देन शक्तशब्देन च सिद्धे स्वरार्थं वचनम् ॥

नित्यमसिच् प्रजायाः ॥ १४३ ॥

नजादिभ्यः परो यः प्रजाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् समा-
सान्तो भवति । अविद्यमाना प्रजा अस्य, अप्रजाः । दुप्प्रजाः । सुप्रजाः ॥

मन्दाल्पाभ्यां च मेघायाः ॥ १४४ ॥

दाल्पाभ्यां चकारान्नजादिभ्यश्च परो यो मेघाशब्दस्तदन्ताद्बहु-
व्रीहेरसिच्प्रत्ययो भवति । मन्दा मेघा अस्य, मन्दमेघाः । अल्पमेघाः ।
(अमेघाः) । दुर्मेघाः । सुमेघाः ॥

नाम्नि नासिकाया नसोऽस्थूलात् ॥ १४५ ॥

स्थूलादन्यस्मात् परो यो नासिकाशब्दस्तस्य बहुव्रीहिसमासे संज्ञायाम(सि ?)चप्रत्ययः समासान्तो नसादेशश्च भवति । गौरिव नासिका अस्य, गोनसः । दुरिव (नासिका अस्य) दृणसः । वाघ्री(व) नासिका अस्य, वा (घ्रा ? घ्री)णसः । कुम्भीनसः । नाम्नीति किम् । तुङ्गा नासिका अस्य, तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति किम् । स्थूलनासिकः । कथं गोनसः । यद्यस्ति, नासाशब्देन भविष्यति ॥

उपसर्गाच्च ॥ १४६ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्तस्य बहुव्रीहौ नसादेश-
स्समासान्तो भवति । प्रणसं सुखम् । उन्नसम् । असंज्ञार्थं वचनेम् ॥

वेः खुखग्राः ॥ १४७ ॥

वेरुपसर्गात् पराया नासिकाया बहुव्रीहौ खु, ख, ग्र, इत्येते
आदेशाः समासान्ता भवन्ति । विखुः, विगतनासिकः । विखः । विग्रः ॥

खरखुराभ्यां नस् वा ॥ १४८ ॥

खरखुराभ्यां परस्या नासिकायाः संज्ञायां नस् इत्ययमादेशः समा-
सान्तो वा भवति । खरणाः, खरणसः । खुरणाः । खुरणसः ॥

धर्मादनित् केवलात् ॥ १४९ ॥

केवलात् पूर्वपदाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनित् समासान्तो
वा भवति । कल्याणधर्मा । कल्याणधर्मकः । तद्धर्मा । तद्धर्मकः । विप-
रीतधर्मा । विपरीतधर्मकः । केवलादिति किम् । परमः स्वो धर्मोऽस्य
परमस्वधर्मकः ॥

सुहरितवृणसोमेभ्यो जम्भात् ॥ १५० ॥

स्वादिभ्यः परो यो जम्भशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनित् समासान्तो
भवति वा । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवचनो दन्तवचनो वा । शोभनो जम्भो
(जम्भ वा ?)ऽस्य, सुजम्भा । हरितजम्भा । वृणजम्भा । दन्तपक्षे वृण-
जम्भा, वृणमिव जम्भोऽस्य । सोमजम्भा । स्वादिभ्य इति किम् । पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १५१ ॥

दक्षिणेर्मेत्यनिजन्तो बहुव्रीहौ निपात्यते लुब्धयोगे गम्यमाने ।
दक्षिणेर्मीर्मस्य दक्षिणेर्मा युगः । ईर्म व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणित-
मस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोग इति किम् । दक्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच्च क्रियाव्यतीहारे ॥ १५२ ॥

क्रियाव्यतीहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच्चप्रत्ययः समासान्तो भवति ।
केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा रुद्धं वृत्तं केशोकशि । बाहूबाहवि । दण्डैश्च
दण्डैश्च प्रहृत्य वृत्तं युद्धं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । तस्यापत्यादिसू-
त्रेण (?) इजन्तस्याव्ययत्वादिभक्तेर्लुक् ॥

क्रियायां द्वे दण्डमुसलाभ्याम् ॥ १५३ ॥

द्विशब्दार्त् परौ यौ दण्डमुसलशब्दौ तदन्तात् बहुव्रीहेः क्रियायां
वर्तमानादन्यपदार्थे इच्च समासान्तो भवति । द्वौ दण्डावस्यां दण्डक्रि-
यायां द्विदण्डि प्रहरन्ति । द्विमुसलि । क्रियायामिति किम् । द्विदण्डा शाला ॥

उभोभयाभ्यामञ्जलिपाणिहस्तदन्तकर्णेभ्यः ॥

उभोभयाभ्यां परे ये अञ्जल्यादयस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः क्रियायां वर्त-
मानात् इच्च समासान्तो भवति । उभावञ्जली अस्यां क्रियायामुभाञ्जलि ।
उभयाञ्जलि । उभापाणि । उभयापाणि । उभाहस्ति प्रयच्छन्ति ।
उभयाहस्ति । उभादन्ति घ्नन्ति । उभयादन्ति । उभाकर्णि शृण्वन्ति,
उभयाकर्णि । ननु उभयशब्दस्य द्विवच(न ? ना) विषयत्वमुभयोऽन्यत्र
स्मर्यते । तत् कथमुत्तरपदे प्रयोगः । पृथगुपादानसामर्थ्याद् भविष्यति ॥

बाहोर्लुक् ॥ १५५ ॥

उभोभयाभ्यां परौ यो बाहुशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः क्रियायां वर्त-
मानात् इच्चप्रत्ययो लुक् चास्य भवति । उभाबाहु युष्यन्ते । उभयाबाहु ।
सर्वत्रात् । इत्यनचिदीर्घश्चेति पूर्वपदस्याच्चय ॥

संहतपुच्छयेकपद्याद्यपद्यादयः ॥ १५६ ॥

संहतपुच्छादयो बहुव्रीहौ क्रियायामिच्छप्रत्ययान्तास्साधवो भवन्ति
संहतपुच्छि गच्छति । एकपदि गच्छति । आद्यपदि धावति । निपात-
नादात्त्वाभावः पदादेशश्च भवति ॥

प्रोह्यपदिनिकुच्यकर्णि च ॥ १५७ ॥

प्रोह्यपदि निकुच्यकर्णि इत्येतौ समासौ क्रियायां निपात्येते । प्रोह्य
षादावास्ते, प्रोह्यपद्यास्ते । निकुच्य कर्णौ धावति, निकुच्यकर्णि धावति ।
योगविभागकरणं बहुव्रीह्यर्थम् । उत्पत्त्यपाकलादित्वाच्चान्यपदानेषुऽपि क्वचित्
तत्पुरुषो भवति ॥

मासाद् भृतिप्रत्ययादेष्टच् ॥ १५८ ॥

भृतिप्रत्ययान्तपूर्वपदान्मासशब्दात् बहुव्रीह्येष्टच् समासान्तो भवति ।
पञ्चभृतिर्दीयतेऽस्मिन्निति पञ्चको मासः । 'सङ्ख्याया अतिशतः कर्' (५-१-१०) पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः ॥

प्रसभ्यां जानुनोर्जुः ॥ १५९ ॥

प्रसभ्यां परो यो जानुशब्दस्तस्य बहुव्रीहौ समासे जुरित्ययमा-
देशो भवति । प्रगते जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वाद्वा ॥ १६० ॥

ऊर्ध्वशब्दात् परो यो जानुशब्दस्तस्य जुरादेशः समासान्तो वा
भवति* ॥

(धनुषोऽनङ् ॥ १६१ ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १६२ ॥

उपमानात् ॥ १६३ ॥

पादस्य पादहस्त्यश्वाजदासीमहेलागणिकाकुसूल-
जालकटोलगण्डोलकेभ्यः ॥ १६४ ॥

* इत उत्तरं कतिपयांश्च गच्छिताः । धनुरेखान्तर्गतानि सूत्राणि सूत्रपाठादुद्धृत्य
बिभितानि ।

कुम्भजालशतसूत्रस्थूणामुनिशित्याद्रंगोधाकलशी-
दासीभ्यः ॥ १६५ ॥

द्विष्णुकृष्णकुण्डिगुणद्रोणीशकृत्सूकरसूचीशुचि-
विनञ्जिनरष्टाभ्यश्च ॥ १६६ ॥

संख्यादेः ॥ १६७ ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १६८ ॥

वयसीति किम् । सुदन्ता दाक्षिणात्याः । द्विदन्तः कुञ्जरैः । ऋकार
द्विगित्कार्यार्थः ॥

षोडन् ॥ १६९ ॥

षषादेर्दन्तान्तस्य बहुव्री(हि ! हे)र्दन्तस्य दत्रादेशः, षष उत्वं च
निपात्यते । षड् दन्ता अस्य षोडन् । वयसीति नानुवर्तते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १७० ॥

बहुव्रीहौ स्त्रियां संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत्रादेशः समा-
सान्तो भवति । अयोदती । फलदती । संज्ञायामिति किम् । समदन्ती
सुदन्ती ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहा(हि)मूषिकश्यावशिखरारो-
केभ्यो वा ॥ १७१ ॥

अग्रान्तेभ्यः शुद्धादिभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य बहुव्रीहौ दत्रादेश-
समासान्तो वा भवति । कुड्मलाग्रदन् । कुड्मलाग्रदन्तः । कलिकाग्रदन् ।
कलिकाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् ।
वृषदन्तः । यराहदन् । क्लाहदन्तः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् ।
मूषिकदन्तः । श्यावदन् । श्यावदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ।
अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको निर्दीप्तः ॥

ककुत् ककुदस्यावस्थायाम् ॥ १७२ ॥

कालादिकर्मकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्थेत्युच्यते । तस्यां गम्यमानायां ककुदशब्दस्य बहुव्रीहौ ककुदित्ययमादेशः समासान्तो भवति । असञ्जातककुद्, बालः । यष्टिककुद्, युवा । पूर्णककुद्, मध्यमः । पत्रककुद्, जीर्णः । स्थूलककुद्, बलवान् । अवस्थायामिति किम् । श्वेत-ककुदः । ककुच्छब्देन सिद्धे ककुदशब्दस्यास्मिन् विषये प्रयोगो मा भूदिति वचनम् ॥

त्रिककुत् पर्वते ॥ १७३ ॥

त्रेः परस्य ककुदशब्दस्य बहुव्रीहौ समासे पर्वतेऽभिधेये ककु-
दादेशस्समासान्तो निपात्यते । त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत् पर्वतः ।
'त्रेः पर्वत' इति सिद्धे निपातनं पर्वतविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्यस्त्रिक-
कुद एव भवति ॥

उद्विभ्यां काकुत् काकुदस्य ॥ १७४ ॥

उद्विभ्यां परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ काकुदित्ययमादेशः समासान्तो
भवति । उद्वतं काकुदमस्य, उक्काकुत् । (विकाकुत् ।) काकुदं तालु
उच्यते ॥

पूर्णाद्वा ॥ १७५ ॥

पूर्णाब्दात् परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ काकुदित्ययमादेशः समा-
सान्तो वा भवति । पूर्णं काकुदमस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १७६ ॥

स्वादेर्दुरादेश्च हृदयशब्दस्य बहुव्रीहौ यथासङ्ख्यं मित्रामित्रयो-
र्हृदादेशः समासान्तो निपात्यते । शोभनं हृदयमस्य सुहृद्, मित्रम् ।
दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृद्, अमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् । सुहृदयः
साधुः । दुर्हृदयश्चोरः । निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दौ-
र्हृदमिति 'हृद्गसिन्धोः पूर्वपदस्य च' इत्ञ्चत्तरपदवृद्धिर्न भवति ॥

उरःसर्पिर्दधिमधूपानच्छालिभ्यः कप् ॥ १७७ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तौ भवति । व्यूढ-
मुरोऽस्य, व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिकः । प्रियदधिकः । प्रियमधुकः । एव-
मवमुक्तोपानस्कः । सम्पन्नशालिकः ॥

पुमनडुन्नौपयोऽलक्ष्मीभ्य एकत्वे ॥ १७८ ॥

एकत्वविषया ये पुमादयस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तौ
भवति । प्रियः पुमानस्य, प्रियपुंस्कः । प्रियानडुत्कः । प्रियनौकः । प्रिय-
पयस्कः । प्रियलक्ष्मीकः । एकत्व इति किम् । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः ।
(बहुलक्ष्मीः) बहुलक्ष्मीकः । 'शेषादि'ति विकल्पो भवति ॥

नञोऽर्थात् ॥ १७९ ॥

नञः परो योऽर्धशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तौ
भवति । अविद्यमानः अर्थोऽस्यानर्थकः ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १८० ॥

इङ्गन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां वर्तमानात् कप्प्रत्ययः समासान्तौ भवति ।
बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका सेना ।
बहुस्वामिका नगरी । बहुवाग्मिका सभा । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' । स्त्रियामिति किम् । बहुदण्डी
राजा । बहुदण्डिकः ॥

ड्यूडृतः ॥ १८१ ॥

ड्यन्ताद् डन्तस्कारान्ताद् बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययः समासान्तौ भवति ।
बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन् बहुकुमारीकः । बहुबन्धूकः । बहुकर्तृकः ॥

शेषाद्वा ॥ १८२ ॥

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तौ न विहितस्तस्मात् कप्प्रत्ययः समा-
सान्तौ वा भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुखट्वः ।
बहुमालकः । बहुमालः । बहुवीष्कः । (बहुवीणः ।) शेषादिति किम् ।
प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न सुभ्र्वादिभ्यः ॥ १८३ ॥

सुभ्र्वादिभ्यो बहुव्रीहिभ्यः कप् समासान्तो न भवति । सुभ्रूः ।
लेखाभ्रूः । कोमलोरूः । जातिवचनत्वादूङ्गन्ता एते । एवं हि सम्बुद्धौ
ह्रस्वो भवति । हे सुभ्रु । हे वरोरु । आकृतिगणत्वात् करभोरूः संहितोरू-
रित्यादिभ्योऽपि न भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ १८४ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ कप् समासान्तो न भवति । विश्वदेवः ।
विश्वयशाः ॥

ईयसः ॥ १८५ ॥

ईयसुन्नन्ताद् बहुव्रीहेः कप् समासान्तो न भवति । बहवः श्रेयांसो-
ऽस्मिन् बहुश्रेयान् । बहुज्यायान् । बहुगरीयान् ॥

ङ्घ्रा ईच्च ॥ १८६ ॥

ईयसः परोऽयो ङीप् तदन्तस्य बहुव्रीहेरीकारोऽन्तादेशश्चकारात्
कप्प्रतिषेधश्च भवति । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य, बहुश्रेयसी पुरुषः । ईद्वि-
धानसामर्थ्यादुपसर्जनह्रस्वो न भवति ॥

स्तुतौ भ्रातुः ॥ १८७ ॥

भ्रातृशब्दान्ताद् बहुव्रीहेः स्तुतौ गम्यमानायां कप् समासान्तो न
भवति । शोभनो भ्राता अस्य सुभ्राता । पटुभ्राता । स्तुताविति किम् ।
मूर्खभ्रातृकः ॥

नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ॥ १८८ ॥

स्वाङ्गवाचिनौ यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तस्य बहुव्रीहेः कप् समा-
सान्तो न भवति । बह्व्यः नाड्योऽस्मिन् बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीः
ग्रीवा । तन्त्र्यो धमन्त्य उच्यन्ते । स्वाङ्ग इति किम् । बहुनाडीकः स्तम्बः ।
बहुतन्त्रीका वीणा । अन्धे स्वाङ्गशब्देन बहुव्रीह्यर्थव्यवमाहुः ।
तेनात्रापि कष् न भवति । बहुनाडिः स्तम्बः । बहुतन्त्रीः वीणा । प्रत्यु-
दाहरणं तु बहुनाडीको ग्रहः । बहुतन्त्रीको नटः ॥

निष्प्रवाणिः ॥ १८९ ॥

निष्प्रवाणिरिति बहुव्रीहिलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निषात्यते ।
प्रोयेतेऽस्यामिति प्रवाणी तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाणी अस्य, नि-
ष्प्रवाणिः पठः । दन्तादचिरापहतः (समातवा)न इत्यर्थः । निर्गतः प्र-
वाणेरिति तत्पुरुषेण सिद्धे बहुव्रीहौ कञ् सा भूदिति वचनमर्थवद्भवति ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणसहस्रमुद्धृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमाध्यायः : ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

सन्यङोराद्य एकाञ् द्विः ॥ १ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च यः प्रथम एकाजवयवः स द्विरुच्यते ।
तितिक्षते । चिकीर्षति । लोलयते । पापच्यते ॥

श्लुचडि ॥ २ ॥

श्लौ चडि (च) परतः पूर्वस्य प्रथम एकाजवयवो द्विरुच्यते ।
जुहोति । जिहीते । अपीपचत् । अचकमत ॥

लिट्यनोमि ॥ ३ ॥

अनामि भूते लिटि परतः पूर्वस्य प्रथम एकाजवयवो द्विरुच्यते ।
ज्जागार । पपाच । इयाय । आर । पपाचेत्यत्राद्यन्तवत्त्वं व्यपदेशिव-
द्भावात् । इयाय आरेत्यत्र तु एकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावात् । एकाजिति
हि तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एकः अच् यस्य सोऽयमेकाजित्यवयवेन
विग्रहः । समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवस्तेन साच्-
स्यैव द्विर्वचनं भवति । तत्र पपाचेत्यादौ येनैवाचा पजित्यादिसमुदाय
एकाच् तेनैव तदवयवोऽच्शब्दादिः पञ्चशब्दादिश्च । तत्र पृथगवयवै-
काचो न द्विरुच्यन्ते । किन्तर्हि समुदायैकाजेव । एवं हि सकृच्छास्त्र-

प्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽत्र गृह्यते । तथा च चराचरेत्यादयः सिद्धा भवन्ति । अनासीति किम् । चकासांचकार । पाचयाञ्चक्रे ॥

अजादेर्द्वितीयः ॥ ४ ॥

अजादेर्द्विर्वचनभाजः सम्बन्धी य एकाच् (तद् ? स) द्विरुच्यते । न प्रथमः । अटिदिषति । अशिषिषति । अटाध्यते । अशाश्यते । आटिटत् । आशिशत् । (प्रापोण् न ?) अरिषिषति । (न कुरुचे ?) अत्तः 'ऋस्मिपूङ्ज्वशु-कृगृहृधृप्रच्छिभ्यः सन्ः' इतीटि कृते गुणे च 'द्विर्वचनेऽचि' (१-२-५०) इति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । नैष दोषः । द्विर्वचनानिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचनस्य निमित्तमिद् । किन्तर्हि कार्(य ? र्यी ?) । (न च कार्यी) निमित्तत्वेनाश्रियते । तथा च किञ्चिन्निमित्तयोगुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो विधीयमानः शायक इत्यत्र न भवति । न हि का (र्ये ? र्यी) षः शीङो गुणं प्रति निमित्तभावः । अजादेरिति किम् । जजागार ॥

न न्द्वाः संयोगादयः ॥ ५ ॥

नकारदकारवकारा द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । (उन्दिदिषति) (अङ्घ्रिदिषति । अटिदिषति ?) उब्जिजिषति । (न्द्राः ? न्द्वाः) इति किम् । ईचिषिषते । संयोगादय इति किम् । प्राणि- (नि ? णि)षति । द्वितीय इत्येव । दिद्रासति । ननु च इन्द्रिद्रियिषतीति यथा नकारस्य संयोगादेर्द्विर्वचनं न भवति, तथैव दकारस्यापि न प्राप्नोति । समुदायस्य संयोगान्तोऽर्थं (न) संयोगस्यादिः किन्तर्हि मध्यम इति भविष्यति ॥

अयि रः ॥ ६ ॥

अयकारे परतः रेफः संयोगादिर्द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतो न द्विरुच्यते । अर्चिचिषति । अ(दी ? दिं)दिषति । अयीति किम् । अरा- (भ्यन्ते ? र्यते) संयोगादिरित्येव । अरिषिषति ॥

पुनः ॥ ७ ॥

यद् द्विरुक्तं तत् पुनर्न द्विरुच्यते । जुगुप्सिषते । लोलूयिषते ॥

ईर्ष्यो यिः सन् वा ॥ ८ ॥

ईर्ष्यतेः समस्तस्यापि यिश्चन्दो वा सन् वा द्विरुच्यते । ईर्ष्यियि-
षति । ईर्ष्यियिषति ॥

सुब्धातूनां यथेष्टम् ॥ ९ ॥

सुब्धातूनां यथेष्टमेकाजवयवतः प्रथमो द्वितीयस्तृतीयादिर्वा द्विरु-
च्यते । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति । पुत्रीयियिषति । पुत्रीयिषति ॥

अजादीनां द्वितीयात् ॥ १० ॥

अजादीनां सुब्धातूनां द्वितीयादारभ्य एकाजवयवो यथेष्टं द्विरु-
च्यते । अशिश्चीयिषति । अश्चीयियिषति ॥

कण्डूवादीनां तृतीयात् ॥ ११ ॥

एभ्यस्तृतीयादारभ्य एकाजवयवो द्विरुच्यते । न प्रथमद्वितीयादिः ।
कण्डूयिषति ॥

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वानित्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । 'दाशृ दान' इत्येतस्य
क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते । दाश्वान् दाश्वान्सौ दाश्वान्सः । 'षह
मर्षण' इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमाद्वित्वमनिट्त्वं च । साह्वान् सा-
ह्वान्सौ साह्वान्सः । 'मिह सेचन' इत्यस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं (ढत्वं)
च । मीढ्वान् मीढ्वान्सौ मीढ्वान्सः ॥

क्लिदेः-के ॥ १३ ॥

क्लिदेर्धातोः कप्रत्यये परतः प्रथमोऽवयव एकाच् द्विरुच्यते* ।
कस्यति चक्षुषम् (?) ॥

चरिचलिपतिवदीनां वाक् चाभ्यासस्य ॥ १४ ॥

१. 'नमग् वाभ्यासस्य' क. पाठः.

* इत उत्तरं कियञ्चिद् ग्रन्थभागो गलितः प्रतिभ्रमति । 'कसेरचि दार्धश्च'
इत्येकं सूत्रं चाशुद्धप्रायं ख. ग. मातृकयोरधिकतया दृश्यते ।

चरिप्रभृतीनां धातूनामचि प्रत्यये परतः प्रथम एकाजवयवो वा द्विरुच्यते । अभ्यासस्य चाक् चागमो भवति । चरतीति चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । आगमविधानसामर्थ्याद् 'हलोऽनादेः' इति लोपो न भवति । लोपे हि सत्यागमादेशयोर्विशेषो न स्यात् । पक्षे चरः पुरुषः । चलं यानम् । पतः पक्षः । वदो मनुष्य इति ॥

हन्तेर्हृश्च घः ॥ १५ ॥

हन्तेर्धातोराचि परतः प्रथमोऽवयव एकाज् वा द्विरुच्यते । हकारस्य वकारादेशः । आक् चाभ्यासस्य भवति । हन्तीति घनाघनः । पक्षे हनः ।

पाटोर्णिलुग् दीर्घ ऊक् च ॥ १६ ॥

पटतेर्णन्तस्याचि परतः प्रथमोऽवयव एकाज् वा द्विरुच्यते । णे-
लुग् अभ्यासस्य दीर्घ ऊक् चागमो भवति । पाटयतीति (पटा ? पाट्)
पटः । पक्षे पाटः चक्रः । (वभूयजरि इत्यौणादिकाः ?) ॥

प्यङ्ः प्रधानस्य सम्प्रसारणं पुत्रपत्योः केवलयो-
स्तत्पुरुषे ॥ १७ ॥

पुत्र पति इत्येतयोः केवल्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषसमासे प्यङ्ः प्रधा-
नस्य सम्प्रसारणं भवति । यणः स्थान इग् भवतीत्यर्थः । कारीषगन्धी-
पुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीष-
स्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिः । 'उपमानादि'ति गन्धस्येदन्तादेशः । करीष-
गन्धेरपत्यमित्यण् । तस्य स्त्रियां प्यङ् । ततो 'यङ्भाप्' (३-४-१२६) ।
तस्यापि विहिते षष्ठीसमासः । ततोऽनेन सम्प्रसारणम् । आकारस्य परपूर्व-
त्वात् 'सम्प्रसारणस्ये'ति दीर्घः । एवं कौमुदगन्धीत्यादावपि सर्वं भवति ।
प्यङ् इति किम् । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापतिः । प्रधानस्येति किम् । अति-
क्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्याः पुत्रः, अतिकारीषगन्ध्या-
पुत्रः । प्रिया कौमुदगन्ध्या यस्याः सा प्रियकौमुदगन्ध्या । तस्याः
पतिः प्रियकौमुदगन्ध्यापतिः । यत्र तु प्यङ्न्तस्य प्राधान्यं तत्र भवत्येव ।
परमकारीषगन्धीपुत्रः । उत्तमकौमुदगन्धीपतिः । पुत्रपत्योरिति किम् ।

१. 'न्तेश्च घः' ख. ग. पाठः.

(अतिक्रान्ता ?) कारीषगन्ध्याकुलम् । केवलयोरिति किम् । कारीषगन्ध्या-
पुत्रकुलम् । कारीषगन्ध्यापरमपतिः । तत्पुरुष इति किम् । कारीषगन्ध्या
पतिरस्य ग्रामस्य कारीषगन्ध्यापतिः । यद्यपि व्यङ्ग्ये बहुवो यणः सन्ति
तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति व्यङ्ग्य एव (सम्प्रसारणम्) ।
सम्प्रसारणमिति चाधिकारः 'श्राग्वातोः' इति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १८ ॥

बन्धुशब्दे केवले उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः प्रधानस्य सम्प्र-
सारणं भवति । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धी-
बन्धुः । व्यङ्ग्य इति किम् । इभ्या बन्धुरस्य, इभ्याबन्धुः । प्रधानस्येति
किम् । अतिकारीषगन्ध्याबन्धुः । व्यङ्ग्यन्तप्राधान्ये तद् भवत्येव । परम-
कारीषगन्धीबन्धुः । बन्धुनीति किम् । कारीषगन्ध्यादुहितुकः । केवल
इत्येव । कारीषगन्ध्या बन्धुधनस्य कारीषगन्ध्याबन्धुधनः । कारीषगन्ध्या-
परमबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्या-
बन्धुः । बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकलिङ्गता ॥

मातज्मातृकमातृषु वा ॥ १९ ॥

मातजादिषु केवलेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे व्यङ्ग्यः प्रधानस्य
सम्प्रसारणं वा भवति । कारीषगन्धी माता अस्य, कारीषगन्धीमातः । कारीष-
गन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धी-
माता । कारीषगन्ध्यामाता । एतस्मादेव वचनात् बहुव्रीहौ मातुर्मा
(न्दा ? तजा)देशः । समासान्तः कवपि ऋदन्तलक्षणो विकल्पेन भवति ।
मातज्कारः अन्तोदात्तार्थः । व्यङ्ग्य इत्येव । इभ्यामातः । इभ्या-
मातृकः । इभ्यामाता । योऽपि 'सम्बुद्धौ मातुर्मातृत् पुत्रे श्लाघ्ये' इति
नित्यो मातजादेशस्तत्रापि हे कारीषगन्धीमातः । हे कारीषगन्धीमातेति
सम्प्रसारणविकल्पो भवति ॥

वचिस्वपियजादीनां लिट्यपिति ॥ २० ॥

वचिस्वपियजादीनां लिट्यपिति परतः सम्प्रसारणं भवति ।
वचिरिति 'वच परिभाषणे' वृजादेशश्च । ऊचतुः ऊचुः । ऊचे ऊचते ।
'जिप्स्वप् श्ये' सुषुपतुः सुषुपुः । यजादीनां स्ववपि — ईजतुः ईजुः ।

हुवप् — ऊपंतुः ऊपुः । (वह —) ऊहतुः ऊहुः । वेजः 'अपिति वा'
इति विकल्पेन प्रातिषेधं वक्ष्यति । ऊवतुः ऊवुः । ववतुः ववुः । वेजादे-
शस्य वयो 'वयो य' इति यकारस्य प्रातिषेधाद्दकारस्य भवति । ऊयतुः
ऊयुः । व्येज् — संविव्यतुः संविव्युः । हेजो द्वित्व इति सामान्येन
वक्ष्यति । (वस —) ऊषतुः ऊषुः । वद — ऊदतुः ऊदुः । श्वयतेः
सामान्येन विकल्पं वक्ष्यति । अपितीति किम् । उवाच इयाज ॥

ग्रहिव्यधयोः ॥ २१ ॥

ग्रहेर्व्यधेश्च लिट्प्रपिति परतः सम्प्रसारणं भवति । जगृहतुः,
जगृहुः । विविधतुः, विविधुः । अपितीत्येव । जग्राह । विव्याध ॥

शिन्डितोः ॥ २२ ॥

शिति (डिति) च सम्प्रसारणं भवति । गृह्णाति । जरीगृह्यते । (वि-
व्यधे वेविध्ये ? विध्यति वेविध्यते) ॥

ज्यात्रश्चभ्ररंजाम् ॥ २३ ॥

ज्यादीनां शिति डिति च सम्प्रसारणं भवति । (जि)नाति । वृ-
श्चति । भृज्जति । जेजीयते । वरीवृश्च्यते । वरीभृज्ज्यते ॥

पृच्छेरनडि ॥ २४ ॥

पृच्छे(र्वा ? र्धा)तोश्शिति डिति च नङ्प्रवृत्तौ परतः सम्प्रसारणं
भवति । पृच्छति । परीपृच्छयते । पृच्छा । अनङ्गीति किम् । प्रश्नः ॥

वशेड्यर्थापिति ॥ २५ ॥

वशेड्यर्थापिति च परतः सम्प्रसारणं भवति । उष्टः । उशन्ति । उशन्
उश(ति ? ती) ॥

व्यचोऽङ्गित्यनसि ॥ २६ ॥

'व्यच व्याजीकर(णे)' इत्यस्य धातोरङ्गिति प्रत्ययेऽसुनृवर्जिते
परतः सम्प्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्वि-

चितव्यम् । अञ्जितीति किम् । व्याचकः । अनसीति किम् । उह-
व्यचाः ॥

किति चैतेषाम् ॥ २७ ॥

एतेषां षट्सूत्रनिर्दिष्टानां वच्यादिधातूनां किति च प्रत्यये परतः
सम्प्रसारणं भवति । उक्तः उक्तवान् । सुप्तः, सुप्तवान् । इष्टः, इष्टवान् ।
उसः, उसवान् । ऊढः, ऊढवान् । उतः, उतवान् । संवीतः, संवीतवान् ।
हूतः, हूतवान् । उषितः, उषितवान् । उदितः, उदितवान् ।
शूनः, शूनवान् । गृहीतः, गृहीतवान् । विद्धः, विद्धवान् । जितः,
जितवान् । वृ(ष्णः ? कणः), वृ(ष्ण ? कण)वान् । (भृष्टः, भृष्टवान् ।) पृष्टः,
पृष्टवान् । उ(चि ? शि)तः, उ(चि ? शि)तवान् । विचितः, विचितवान् ।
धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति । वाच-
मिच्छति वाच्यति । व्याहृतार्थावेकेहववाचीति कित् । ....
अथाक्विवन्तसु (?) .... विधानादिहापि प्राप्नोति ॥

लिट्यश्विनामभ्यासस्य ॥ २८ ॥

एतेषां वच्यादीनां श्विवर्जितानां लिटि परतोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं
भवति । उवाच उवाचिथ । सुप्वाप सुप्वापिथ । उवाष उवापिथ । उवाह
उवाहिथ । संविव्याय संविव्यापिथ । (व्यो ? हे)ओ 'द्वित्व' इति सामान्येन
वक्ष्यति । तेनापि जुहाव जुहाविथेति भवतः । उवाद उवादिथ । जग्राह
जग्राहिथ । विव्या(थ ? ध) विव्याधिथ । जिज्यौ जिज्यिथ । वव्रश्च वव्राश्चिथ ।
वव्रज्ज वव्रज्जिथ । पप्रच्छ पप्रच्छिथ । उवास उवासिथ । विव्याच
विव्याचिथ । इडर्थमिहं वचनम् । अपिति कृतसम्प्रसारणानां द्विर्वचनेन
जिनादेरपिदर्थमविजित्यक्ष्यतुजिद्यः (?) । श्विपर्युदासः किम् । शिश्वाय
शिश्वायिथ । न(सुव ? नु 'ह)लोऽनादेरिति वकारलोपेनापि तत् सिध्यति ।
एवं तर्ह्येनेतद् ज्ञापयति — (न ? ह) लोऽनादेर्लोपात् सम्प्रसारणं बलीय
इति । तेन व्येज्ज्याव्यधिव्यचीनामभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणं भवति ।
ग्रह्णिप्रच्छिभ्रस्त्रां तु रेफस्य सम्प्रसारणे लोपे वा नास्ति विशेषः ।
ब्रश्चेतेस्तु यदि सम्प्रसारणमकृत्वा 'हलोऽनादि'लोपेन रेफो निवर्त्यते, (तदा)
वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य सम्प्रसारणमुरदत्वं रपरत्वं

‘हलोऽनादि’ लोपः क्रियते, तदा उरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् (‘न’ तस्मिन्’
(६-१-४६) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो भवतीत्यस्ति विशेषः ॥

ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ २९ ॥

ग्रहादीनां सनि प्रत्यये सम्प्रसारणं भवति । जिघृक्षति । ‘सनि
ग्रहगुहोश्च’ इतीडभावः । सुषुप्सति । पिपृच्छिषति । ‘कृगृहप्रच्छिभ्यश्च’
इतीडागमः ॥

स्वापेश्चडि ॥ ३० ॥

स्वापेर्णन्तस्य चडि परतः सम्प्रसारणं भवति । असूषुपत् असूषु-
पताम् असूषुपन् । अत्र सम्प्रसारणं गुणः ह्रस्वत्वं द्विर्वचनमभ्यासदीर्घश्चे-
(त्वमि ?)ति क्रमः । चडीति किम् । स्वापयति ॥

स्वपिस्यमिव्येजां यडि ॥ ३१ ॥

स्वप्यादीनां धातूनां यडि परतः सम्प्रसारणं भवति । सोषुप्यते ।
सेसिम्यते । वेवीयते ॥

चायः की ॥ ३२ ॥

‘चायृ पूजानिशासनयोरि’त्यस्य धातोर्यडि परतः की इत्ययमादेशो
भवति । चेकीयते । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

प्रस्त्याप्रसंस्त्योर्निष्ठायाम् ॥ ३३ ॥

प्रपूर्वस्य संपूर्वस्य च स्त्यायतेर्निष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति ।
प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । (प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान्) सम्प्रसारणे कृते (यण्वत्ता)
वि(हि ? ह)तेति निष्ठानत्वं न भवति । ‘प्रस्त्यो म’ इति तु पाश्चिकं मत्वं भ-
वति । प्रस्तीमः प्रस्तीभवान् । सोपसर्गनिर्देशः किम् । स्त्यानः स्त्यानवान् ॥

स्पर्शद्रवमूर्त्योः श्यः ॥ ३४ ॥

स्पर्शं द्रवमूर्त्तौ च ‘श्यैङ् गतावि’त्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः सम्प्र-
सारणं भवति । शीतं वर्तते । शीतो वायुः । गुणमात्रे तद्वति चार्थे स्पर्श-
विषयो भवति । शीनं घृतम् । शीनवद् घृतम् । द्रवावस्थायां काठिन्यं गत-
मित्यर्थः । स्पर्शद्रवमूर्त्योरिति किम् । संश्यानो वृश्चिकः । शीतेन संकुचित
इत्यर्थः ॥

प्रतेः ॥ ३५ ॥

प्रतेरुत्तरस्य श्यायतेनिष्ठायां परतः सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनः ।
प्रदिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोगे वर्तते इति पूर्वेण (न) प्राप्नोति ॥

वाभ्यवाभ्याम् ॥ ३६ ॥

अभि अव इत्येताभ्यामुत्तरस्य श्यायतेनिष्ठायां परतः सम्प्रसारणं वा
भवति । अभिशीनः अभिशीनवान् । अभिश्यावः, अभेश्यानवान् । अव-
शीनः, अवशीनवान् । अवश्यानः, अवश्यानवान् । स्पर्शद्रवमूर्त्योरप्यनेन
परत्वाद्विकल्पो भवति । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् ।
अवश्यानम् । अभिशितं घृतम् । अभिश्यानम् । अवशीनं द्विमम् । अव-
श्यानम् । 'शयोऽस्पर्श' इति । केचिदभ्यवाभ्यामिति तृतीयां वाचक्षाणाः
तद्योगे सभा व्यवधाने विकल्पमिच्छन्ति । अभिसंशीनः, अभिसंशीनवान् ।
अभिसंश्यानः, अभिसंश्यानवान् इति ॥

*स्फायः स्फी ॥ ३७ ॥

स्फायतेनिष्ठायां परतः स्फी इत्ययमादेशो (वा) भवति । स्फीतः ।
स्फीतवान् । स्फातः स्फातवान् । निष्ठायामित्येव । स्फातिः ॥

श्रातेः शृतं क्षीरहविषोः ॥ ३८ ॥

श्रातेर्धातोः क्प्रत्यये परतः क्षीरे हविषि चाभिधेये शृतं वा निपा-
त्यते । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । क्षीरहविषोरिति किम् । श्राणा यवागूः ॥

श्रपेः श्रैकत्र हेतौ ॥ ३९ ॥

श्रपेरेकस्मिन् प्रयोजकव्यापारे सति क्प्रत्यये परतः क्षीरहविषो-
रर्थयोः शृतं वा निपात्यते । शृतं क्षीरं देवदत्तेन । श्रातिरयमकर्मकः ।
कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे वर्तते । श्र प्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । यदा
तु वाच्चे प्रयोजके द्वितीयो गिजुत्पद्यते तदा न भवति । श्रपितं क्षीरं देव-
दत्तेन यज्जदत्तेन वेति । क्षीरहविषोरिति किम् । श्रपिता यवागूः ॥

*वाभ्यवाभ्यामिति सूत्रानन्तरमस्य पाठादयमादेशो वैकल्पिक एतन्मते । पाणिनि-
मते तु विभाषाभ्यवपूर्वस्येति सूत्रात् प्राग् निर्देशामित्य इति विशेषः ।

प्यायः पीरनुपसर्गस्य ॥ ४० ॥

‘ओप्यायी वृद्धावि’त्यस्य धातोर्नुपसर्गस्य निष्ठायां परतः पी इत्ययमादेशो भवति । पीनं मुखम् । पीनौ बाहू । पीनसुरः । पीनौ स्तनौ । पीना श्रोणिः । पीनो देवदत्तः । अनुपसर्गस्येति किम् । प्राप्यानो मेवः । प्राप्यानश्चन्द्रमाः ॥

आङोऽन्धूधसोः ॥ ४१ ॥

आङ उत्तरस्य प्यायतेरन्धावूधसि चार्थे निष्ठायां परतः पी इत्ययमादेशो भवति । आपीनोऽन्धुः । आपीनमूधः । आङ इति किम् । प्रप्यानोऽन्धुः । परिप्यानमूधः । अन्धूधसोरिति किम् । प्राप्यानश्चन्द्रमाः । आङ एवेति नियमात् प्राप्यानमूध इत्यत्र न भवति । अनुपसर्गस्य पूर्वेण भवत्येव । पीनोऽन्धुः । पीनमूधः ॥

लिङ्यङोः ॥ ४२ ॥

प्यायतेर्लिङि यङि च परतः पी इत्ययमादेशो भवति । आपिप्ये आपिप्याते आपिप्यिरे । आपेपीयते । प्रपेपीयते । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् ॥

वा श्वेः ॥ ४३ ॥

श्वयतेर्धातोर्लिङ्यङोः परतः सम्प्रसारणं वा भवति । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रिबुः । शोश्रयते, शेश्रियते । लिङ्यपिति यजादित्वात् प्राप्ते पिति लिङि यङि चाप्राप्त इत्युभयत्रविभाषेयं भवति ॥

णौ संश्रङोः ॥ ४४ ॥

श्वयतेर्धातोः सनि परे, चङि परे (च) णौ परतः सम्प्रसारणं वा भवति । शुश्रावयिषति । अशुश्रावत् । (शिश्राययिषति । अशिश्रयत्) ॥

ह्रः ॥ ४५ ॥

*सम्प्रसारणं सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयौ भवति (इति श्रान्छासाह्वयेपामिति) युङ् न भवति । इति । योगविभागो नित्यार्थः (१) ॥

* अत्र क्रियांश्चिद् व्याख्याभागो गलितः प्रतिभाति ।

द्वित्वे ॥ ४६ ॥

ह्यतेर्धातोर्द्वि(व? व)चनविषये सम्प्रसारणं भवति । जुहाव जुहु-
वतुः जुहुवुः । जोह्यते । जुहूषति । 'द्वित्वे ह्' इत्येव सिद्धे प्राग्योगस्य
पृथक्करणं णिचोऽन्यस्मिन् द्विर्वचननिमित्तप्रत्ययस्य विधायके सम्प्रसारणं
मा भूदिति । तेनेह न भवति । ह्यायकामिच्छति ह्यायकीयति । ततः सन् ।
जिह्वायकीषति ॥

न तस्मिन् ॥ ४७ ॥

तस्मिन्निति सम्प्रसारणं निर्दिश्यते । सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य
य(ण): सम्प्रसारणं न भवति । विद्धः । विचितः । संवीतः । वृक्णः ।
एकयोगलक्षणमपि सम्प्रसारणमत एव वचनात् प्रथमं परस्य यणः क्रियते ।
पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते ॥

लिटि वयो यः ॥ ४८ ॥

वेज्जदेशस्य वयो यकारस्य लिटि परतः सम्प्रसारणं न भवति ।
ऊयतुः । ऊयुः ॥

वेज्जः ॥ ४९ ॥

वेज्जो लिटि परतः सम्प्रसारणं न भवति । बवौ (विबिधः ?) ॥

अपिति वा ॥ ५० ॥

अपिति लिटि परतो वेज्जः सम्प्रसारणं न वा भवति । ऊवतुः
ऊवुः । ववतुः ववुः ॥

ल्यपि ॥ ५१ ॥

वेज्जो ल्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रवाय । उपवाय ॥

ज्यः ॥ ५२ ॥

जिनातेर्ल्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यः ॥ ५३ ॥

व्येज्जो ल्यपि परतः सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उपव्याय ॥

परेर्वा ॥ ५४ ॥

स्फुरस्फुलोर्धञि ॥ ५७ ॥

स्फुर स्फुल इत्येतयोर्धात्वोर्धञि परत एच आत्वं भवति ।
विष्फारः विष्फालः । 'स्फुरस्फुलोर्निर्निविभ्य' इति षत्वम् ॥

दीङ् एञ्जेतौ ॥ ५८ ॥

दीङ् क्षय इत्यस्य धातोरेञ्जेतौ प्रत्यये विषयभूते ए(ङः? चः)
प्रसङ्गे आत्वं भवति । उपदाता उपदातुम् । उपदातव्यम् । उपा(दा)स्त ।
विषयसप्तमीनिर्देशात् पूर्वमेवात्वे सति 'ई(ष)दुपदानः' 'उपदायो वर्तते'
इति आकारान्तलक्षणो युज् भवति । घञन्तलक्षणश्चाद् भवति ।
एञ्जेताविति किम् । दीनः । उपदीयते । उपदेदीयते । उपदिदीषते ॥

ल्यपि च ॥ ५९ ॥

ल्यपि च परतो दीङ् आत्वं भवति । उपदाय । अनेञ्जेतुत्वात्
पूर्वेण न प्राप्नोति ॥

मिभ्योरखलचि ॥ ६० ॥

मिभ्योरिति मिनोतेर्मीनातेर्मीयतेश्च ग्रहणम् ।- तयोर्ल्यपि परे खल-
ज्वर्जिते एञ्जेतौ च प्रत्यये विषयभूते एचः प्रसङ्गे आत्वं भवति ।
निमाय । निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । न्यमासीत् । अखलचीति
किम् । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । निमयो वर्तते । मिनोति मीनाति मीयते
वा मयः । एञ्जेताविति किम् । प्रमितः । निमेमीयते । मिनोति-
मीनातिमीयतेः सनीसादेशाद्विशेषाभावात् । निमित्सति । प्रमित्सति ॥

लियो वा ॥ ६१ ॥

लीयतेर्लिनातेश्च ल्यपि परे खलज्वर्जिते एञ्जेतौ च विषयभूते एचः
प्रसङ्गे वा आत्वं भवति । विलाय, विलीय । विलाता, विलेता । विलातुं,
(विलेतुम्) । विलातव्यं, विलेतव्यम् । व्यलासीत् । अखलचित्येव । ईष-
द्विलयो भवता । विलयो वर्तते । लयः । आलयः । प्रलयः । एञ्जेतावित्येव ।
लीनः । विलीनः । लेलीयते । लिलीषति । लिनाति । लीयते ॥

सनि दीङः ॥ ६२ ॥

'दीङ् क्षय' इत्येतस्य सनि परतो वा आत्वं भवति । उपदिहते ।
उपदिदीषते । अनेच्छेतुत्वाद्प्राप्ते केषाञ्चिन्मतेन विकल्पोऽयमारभ्यते ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ६३ ॥

'गुरी उद्यमन' इत्यस्यापपूर्वस्य णमुलि परत एच आत्वं वा भवति ।
अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ये णमुलि द्विर्वचनं च ।
अस्यपगारम् अस्यपगोरं युध्यन्ते । 'द्वितीयायां' (२-४-३७०) इति णमुल् ॥

चिस्फुरोणौ ॥ ६४ ॥

चिनोतेः स्फुरतेश्चै णौ परत एच आद् वा भवति । चापयति ।
चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वियः ॥ ६५ ॥

'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेष्वित्यस्य धातोः प्रजने प्रयमैर्गर्भ-
ग्रहणलक्षणेऽर्थे वर्तमानस्य णौ परत एच आत्वं वा भवति । पुरोवातो
गां प्रवापयति । प्रवाययति । गर्भं प्राहयतीत्यर्थः ॥

भियो हेतुभये ॥ ६६ ॥

हेतोः स्वतन्त्रप्रयोजकाद् भयं हेतुभयं, तद्वृत्तेः 'जिभी भय'
इत्यस्य धातोणौ परत आत्वं वा भवति । मुण्डो भापयते । मुण्डो
भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । *'भोस्म्योर्हेतुभये'
(१-३-६८) इत्यात्मनेपदम् । 'भियो हेतुभये षुग्' इत्यनात्त्वपक्षे षुक् ।
हेतुभय इति किम् । करणाद् भये मा भूत् । कुञ्चिकयैनं भाययतीति ॥

स्मैः स्मये नित्यम् ॥ ६७ ॥

स्मयतेर्धातोर्यः स्मयस्तस्मिन् वर्तमानस्य णौ परतो नित्यमेच
आत्वं भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । हेतोरित्येव ।
तपसैनं विस्मापयति ॥

१. 'तोभये' ख. ग. पाठः. २. 'स्मै स्मयतेनित्यं' ख. ग. पाठः.

* इदं पाणिनीयसूत्रम् । 'भोस्मिभ्यां हेतुभययोस्तदर्थे' (३-१-११६) इति
तु अरस्वतीकण्ठाभरणस्यसूत्रपाठः.

एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परस्य सप्तह्रिमांशुपर सौरसकारभाविनो
 लोपो भवति । हे अग्ने ! । हे वाये ! । हे प्रसो ! । हे नदि ! । हे वधु ! ।
 हे कुण्ड इति परत्वादात्प्रानाहोपः । एङ्ह्रस्वारिति किम् । हे श्रीः ।
 हे भूः । सम्बुद्धेरिति किम् । वृक्षः । अग्निः । अन्नत इति किम् । हे कतरत् ।
 नित्यत्वात् परत्वाच्च एङ्गुद्धिरूपो बलीयानित्येङ्ग्रहणं क्रियते ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुम् ॥ ७९ ॥

ह्रस्वान्तास्य धातोः पिति कृति प्रत्यये परतात्तुगागमो भवति ।
 जगत् अग्निचित् सौमसुत् । पुण्यकृत् । आपत्स्य । विजित्स्य । प्रसुत्स्य ।
 प्रहृत्य । ह्रस्वस्येति किम् । ग्रामणीः । आरूढ । विनीति किम् । चित्तं
 श्रुतम् । हृतम् । कृतीति किम् । अक्षति । अक्षति । पडुहु पडुतरः । ग्रामणि
 कुठमिति बहिरङ्गस्य ह्रस्वस्यासिद्धत्वात्, (इच्छं प्रच्छ)कुठमिति च न-
 लोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च भवति ॥

संहितायां छे ॥ ८० ॥

परः सन्निकर्षः, संहिता । तस्यां विषये छे परतो ह्रस्वस्य तुगागमो
 भवति । गच्छति । हृच्छति । ऋच्छति । राजच्छन्नम् । वृच्छच्छाया ।
 संहितायापिति किम् । वृच्छस्य छाया । ब्राह्मणस्य छयम् । क्व पुनरियं
 संहिता भवति । उच्यते —

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातुपर्ययोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा निवृत्ताच्येक्षते ॥”

इति । ह्रस्व एवागमी, न तदन्तः । तेन चिच्छिदतुः चिच्छिदुरित्यत्र
 तुगाभ्यासग्रहणेन न गृह्यत इति ह्रलोऽनादेरिति तस्य लोपो न भवति ॥

आङ्माङोः ॥ ८१ ॥

आङो माङश्च छे परतात्तुगागमो भवति । आच्छाया । आच्छिनत्ति ।
 आच्छायायाः । मा च्छेत्सीत् । माच्छिदत् । डिना ग्रहणं विम् । आच्छायां
 मन्यसे, आ छायाम् । आच्छाया मा सूत्, आ छाया । माच्छिदत्, मा छिदत्
 भवान् । प्रमाच्छन्दः, प्रमाछन्दः । 'पदान्तस्य वे'ति विकल्प एव भवति ॥

दीर्घस्य ॥ ८२ ॥

दीर्घस्य छे एतत्प्रत्ययस्य । ह्रीच्छति । म्लेच्छति । चाच्छायते ।
चोच्छ्रुप्यते ॥

पदान्तस्य वा ॥ ८३ ॥

पदान्तस्य दीर्घस्य छे एतत्प्रत्ययस्य वा भवति । शिंशपाच्छाया,
शिंशपाच्छाया । जहरीच्छाया । जहरीच्छाया । जम्बूच्छाया, जम्बूच्छाया ॥

इको यणचि ॥ ८४ ॥

इकः स्थानेऽचि परतः संहितायां विषये यणादेशो भवति ।
'स्थानेऽन्तरतम' (१-२-३९) इतीदृशस्य यकारः । दध्यत्र । नद्येषा ।
उवर्णस्य वकारः । मध्यत्र । वध्याननम् । ऋवर्णस्य रफः । कर्त्रर्थम् ।
क्रादयः । लवर्णस्य लकारः । अनुबन्धः(?) लाकृतिः । संहितायानित्येव ।
दधि अत्र । मधु अत्र ॥

इचोऽत्रवालावः ॥ ८५ ॥

एचः स्थानेऽचि परतो यथासहस्रम् अच् अच् आच् आच् इत्येते
आदेशा भवन्ति । च्वरम् । लवनम् । चायकः । लावकः ॥

यि प्रत्ययेऽवावौ ॥ ८६ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे एचो इयात्प्रत्ययदेशो भवतः । गव्यति ।
नाव्यति । गव्यम् । नाव्यम् । बाभ्रव्यम् । शङ्खव्यम् । यीति किम् ।
गोभ्यां, नौभ्याम् । प्रत्यय इति किम् । गौवानम् । नौवानम् । अवावाविति
किम् । रायमिच्छति रैयति ॥

धातोरेतन्निमित्तस्यैव ॥ ८७ ॥

धातोः सम्प्रन्विन एव यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव यिप्रत्यये परतो
यथास्वमवावादेशो भवतः । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यलाव्यम् । धातोरिति
किम् । प्रातिपदिकस्य नियमो ना भूत् । तथा सति बाभ्रव्यः शङ्खव्य
इत्यत्रैव स्यात्, नतु गव्यं नाव्यमिति । तन्निमित्तस्येति किम् । उपोयते ।
औयत् । लौयमानिः । एवकार इष्टतोऽन्वधारणार्थः । विपरीतावधारणे
बाभ्रव्य इति न स्यात् । अ(वावावि)त्येव । चेयं जेयम् ॥

गन्वृतिरित्यध्वमाने ॥ ८८ ॥

गन्वृतिरित्यध्वमाने निपात्यते । गवां वृतिः गन्वृतिः, क्रोशयुगम् ।
अध्वमान इति किञ् । गोवृतिः । कश्च शरव्यम् । शरव्यशब्दात् शरस्मानादीद्
उवर्णान्तलक्षणो यत् । शरान् व्ययतीति वा कर्मोपपदः को भविष्यति ॥

शक्ये क्षिज्योर्य ॥ ८९ ॥

क्षिज्योः सम्बन्धिनः एचः शक्यार्थे यो यकारादिप्रत्ययस्तस्मिन्
परतः अय इत्ययमादेशो भवति । शक्यः श्वेतुं, क्षय्यो व्याधिः । शक्यो
जेतुं, जयः । शक्य इति किम् । क्षये पापम् । जेयो वृषलः । क्षिज्यो-
रिति किम् । शक्यश्चेतुं चेषोऽग्निः ॥

क्रियैः क्रियार्थे ॥ ९० ॥

क्रीणाते(रचिरेचो यि) प्रत्यये परतः अयादेशो भवति, क्रियाप्रयो-
जनं चेतु समुदायार्थो भवति । क्रव्यो गौः । क्रव्यः कम्बलः । क्रयार्थं
यः प्रसारितः स एवमुच्यते । क्रियार्थे इति किम् । क्रयं नो वान्यं, न
चास्ति क्रव्यम् ॥.

एकः पूर्वपरयोः ॥ ९१ ॥

द्वयोः स्थाने एक आदेशो भवतीति वेदितव्यम् । वक्ष्यति 'आद्-
गुणः' (६-१-९६) । तत्रा(चि) पूर्वस्यावर्णस्यावर्णात् परस्य (वा ? चा) चः
स्थाने एको गुणो भवति । देवेन्द्रः । गङ्गोदकम् । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि
युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात्, नोभे सप्तमीपञ्च-
म्यौ युगपत् प्रकल्पिके च भवत इति ॥

अन्तादिवच्च ॥ ९२ ॥

योऽयं पूर्वपरयोर्गुणादिक आदेशः स पूर्वस्यान्तवद् भवति । (परस्या-
दिवद् भवति ।) द्वादशान्यिकः । अत्र सवर्णदीर्घस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्
'बहुचपूर्वपदात्' (४-४-१२३) इति बहुवद् भवति (?) । क्षीरपेणेत्याद्गुणः* ।

१. 'त्यूर्ध्वमा' M. U. S. पाठः. २. 'ज्योरन्वः' ख.ग. पाठः. ३. 'दा'
M. U. S. पाठः

* इतः परं क्रियाश्चित् ग्रन्थो गलितः प्रोक्तमाति ।

पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् 'उदके मिश्रे' (८-४-१०९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति । प्रागिति गतिङ् (सः इत्) योरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् 'गल्पपदकारकेभ्यः' (८-४-१५५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति ॥

नाभ्यासौपसर्जनसन्नुद्धिनपुंसकह्रस्वत्वोभयाश्रयवर्ण-
विधिषु ॥ ९३ ॥

सुखप्रतिपत्त्यर्थमारभ्यमाणेऽन्तादिवद्भावेऽतिप्रसङ्गो मा भूदिति प्रतिषेध आरभ्यते । अभ्यासादीनां ह्रस्वविधौ (उभयाश्रयविधौ वर्णविधौ) चान्तादिवद्भावो न भवति । उपेयाजः उपोवाह । अत्रोप(देशः शब्दा) भ्यासयोरेकादेशस्याभ्यासं प्रत्यादि(ता?वद्)भावाद्, 'ह्रस्वः' (७-२-१२३) इति ह्रस्वो न भवति । निष्कौशान्बीदं, निर्वाणसीदम् । उपसर्जने-दमोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् उपसर्जनह्रस्वो न भवति । अम्बात्र कुमारीदमिति सन्नुद्धिपरपदयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् अम्बार्थानां ह्रस्वो न भवति । एदमारशक्नीदं, ग्रामणीदं कुलमिति पूर्वं प्रत्यन्त-वद्भावात्पुंसकह्रस्वो न भवति । प्रोह्यते । उपोह्यते । अभीयात् । परीयादिति । धातुपसर्गयोरेकादेशे कृते 'उपसर्गादूहो ह्रस्वः', (७-२-७३) (एतेलिङि? लिङीणः) (७-२-७४) इति च धातुमुपसर्गं चाश्रित्य प्रत्यये-वर्तमाने उभयाश्रयह्रस्वो न भवति । अथ वर्णविधयः— खट्वाभिर्मालाभिरि-त्यादावकारयोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद् 'अतो मिस ऐस्' (१-१-१५७) न भवति । जुहावेति ह्यतेः सम्प्रसारणाकारयोरेकादेशस्य परं प्रत्या-दिवद्भावाद् 'आत औ णलः' (३-१-१२) इत्यौत्वं न भवति । (अस्या अश्च इति) (तुथयोरेका-देशस्य? स्यचतुथयोरेकादेशस्य) (परं) प्रत्यादिवद्भावाद् 'एङोऽति पदादौ' (६-१-१२९) इति प्ररपूर्वत्वं न भवति । एतदपि न वक्तव्यम् । उपेयाजेत्यादिग्रामणीदमितिपर्यन्तेषु द्विपदाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः, ह्रस्वोऽन्तरङ्गः । तत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' (१-२-८४) इत्येकादेशस्यासिद्धत्वाद्भ्रस्वो न भवति । प्रोह्यते उपोह्यते अभीयात् परीयादित्येकस्योभ(यापेक्षायां) पारतन्व्यविरोधादेवान्तादिवद्भावो न भविष्यति । तथाहि— अन्तादिशब्दाववयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते, तदा तस्यैव परं प्रति कथमादिवत्ता च

स्यात् । एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्व प्रत्यन्तवद्भा(वाभा)वात् अत आत एह
इति वर्णविशिष्टत्वाश्रया ऐसादयोऽन्तादिवद्भावस्य स्वानतिदेशान्तवद्
(न) अविष्यन्ति । रूपान्तिदेशान्ते चास्य तुक्प्रसिद्धवचनं ज्ञापकम् । यदि
हि वर्णरूपाश्रयो वि(वे ? वि)रनेनातिदिश्येत, तदाधीत्य प्रत्यादावेका-
देशस्य ह्रस्वं प्रत्यादिवद्भावात् तुकः सिद्धत्वात् तुक्प्रसिद्धत्वं न
भूयात् । तदेतदपि इमं न्दादमप्रतीना प्रत्यर्थ(?)मुपदिश्यते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ९४ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति । कोऽसिचत् । कोऽ
स्वपत् । अत्र 'एडोऽति पर्दादौ'(६-१-१२२) इति एकादेशस्य परं प्रत्या-
दिवद्भावादिण उत्तरस्यादेशसकारस्य षत्वं प्राप्नोति । तदसिद्धत्वात्भवति ।
एवं कोऽस्य योऽस्य इति प्रत्ययसकारस्य । उपेत्य अधीत्येत्केकादेशस्या-
सिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्'(६-१-७२) इति तुग् भवति । एतदपि
न वक्तव्यम् — द्विपदाश्रयस्यैकादेशस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गयोः षत्व
तुकोरसिद्धत्वात् । एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अचौरानन्तर्ये 'असिद्धं बहिरङ्ग
मन्तरङ्गे'(१-२-८४) इति परिभाषा नोपतिष्ठते । तेजःशब्दः हिरण्यधूरित्यत्र
ऊढोऽसिद्धत्वाभावाद् यणादेश उपपन्नो भवति ॥

न सम्प्रसारणङीदसु ॥ ९५ ॥

सम्प्रसारणे ङौ इटि च एकादेशः (उपकारो ?) असिद्धो न भवति ।
सम्प्रसारणे— शकहूषु । परिवीषु । अत्र सम्प्रसारणपूर्वकैकादेशस्यासिद्ध-
वद्भावप्रतिषेधादिण उत्तरस्य प्रत्ययसकारस्य षत्वं भवति । (वृष्णेच्छत्रं) वृक्षे
छत्रं, पचेच्छत्रं पचे छत्रमिति सप्तम्येकवचने उदात्तनेपदोत्तमैकवचने
(चा ? च) गुणैकादेशस्यासिद्धत्वप्रतिषेधाद् दीर्घस्य 'पदान्तस्य वा'
(६-१-८३) इति तुम्बिकल्पः सिद्धो भवति ॥

आद्गुणः ॥ ९६ ॥

अचौत्सुवर्णतैत् । अवर्णात् परो योऽस् अन्ति पूर्वा योऽवर्णस्तयोः पूर्व-
परयोरवर्णाभौः स्थाने (गुण) एकादेशः । तत्र स्थानेऽन्तरत्तमं इवर्णावर्णयो-
रेकारः, (उवर्णावर्णयोरेकारः) शेषे अकारः । तत्रैदम् । तत्रैह ।

खट्वेयम् । खट्वेदशी । तवोदकम् । (तवौदनं?) खट्वोदकम् ।
 प्रज्ञोहते । तवर्षभः । खट्वर्कारः । तवल्कारः । खट्वल्कारः ।
 अवर्षे दीर्घं वक्ष्यति । एचि वृद्धिमित्यचामिक एवावशिष्यन्ते ।
 अचीति किम् । देवगृहम् । गङ्गा वहति । 'अदेङ्गुणः' (१-१-८१) इति
 गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात् त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
 आदेशा न भवन्ति ॥

वृद्धिरेवाद्यटः ॥ ९७ ॥

पदादेरटः परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽट्-तयोः पूर्वपरयोरडचोः
 स्थाने वृद्धिरेवाकादेशो भवति । तत्राप्यन्तरतम्यादिवर्णे एकारैकारयोश्च
 ऐकारः, उवर्णे ओकारैकारयोश्चौकारादेशो भवति । शेषेष्व्वाकारः ।
 ऐच्छद् ऐच्छ(त? ताम्) ऐच्छन् । ऐश्वर्यमैच्छन् । औहिष्ट । औषिणत् ।
 औषध(मि? मै)च्छद्, औषधीयद् । आटद् । आस्थत् । आर्त्नात् । 'ऋ
 गतौ' (क्रेया? औवा) दिक् । आर्षीत् । एट्कारः किम् । (उ? ओ)
 झारमैच्छत् । औङ्कारीयत् । ओढामैच्छत्, औढीयत् । (औ? उ)ज्ञामैच्छत्,
 औसीयद् । (आसीयम्?) ऐजत् । 'ओमाङ्गोः' (६-१-११३) 'उस्यपदादौ'
 (६-१-११४) 'अतो गुण' (६-१-११५) इति पररूपं (बाधित्वा)
 आदिवृद्धिरेव भवति । आदिग्रहणं किम् । अस्वपोऽत्र । अश्वसोऽत्र ।
 'रुदिस्वपिश्चस्यनिजक्षिभ्योऽट् च' (७-२-३४) इत्यस्य न भवति ।
 कथमायन् आसन् इति । अत्र हीणस्त्वोर्यणलोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्
 वृद्धिर्न प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव भविष्यति ॥

एचि ॥ ९८ ॥

अवर्णाच्च परो च एच् तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशो भवति ।
 आद्गुणस्यापवादः । कर्हडका । स्वधैडका । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः ।
 ब्रह्मेतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौपगवः । खट्वौपगवः । वृक्षौ ।
 भवयौ । खट्वायै । सर्वस्यै । (अवर्णादि)त्येव । दध्येतत् । दध्यैच्छत् ।
 दध्योदनः । साध्वौषधम् ॥

१. 'चि प्रादेहो वृद्धिः । अ' क. पाठः.

इणधोः ॥ ९९ ॥

अवर्णात् परो य इणधस्योरेच् तस्मिन् पूर्वं यदवर्णं तयो-
वृद्धिरेकादेशो भवति । उपैति । उपैधते । एचीत्येव । उप इतः, उपेतः ।
'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान्' (१-२-१०३)
इति 'एङि पररूपम्' (६-१-१०८) एवानेन बाध्यते न तु 'ओमाङोः'
(६-१-११३) इति । आ इहि, एहि, उप एहि, उपेहि ॥

ऊठि ॥ १०० ॥

अवर्णात् परो य ऊठ् तस्मिन् ऊठि पूर्वं यदवर्णं तयावृद्धिरेकादेशो
भवति । धौतः । धौतवान् ॥

अक्षादूहिन्याः ॥ १०१ ॥

अक्षादूहिन्यां परतः अवर्णाचोवृद्धिरेकादेशो भवति । अक्षौहिणी
सेना ॥

स्वादीरोरिणोः ॥ १०२ ॥

स्वशब्दादीरोरिणोः परतः अवर्णाचोवृद्धिरेकादेशो भवति । स्वैरः ।
स्वैरी । स्वैरिणी । स्वैरशब्दान्मत्वर्थीयेन हि (इ)ना सिद्धे पृथगीरि-
ग्रहणं ताच्छीलिकादिनन्ते गुणो मा भूदिति ॥

प्रादूढोढ्येष्येषु ॥ १०३ ॥

प्राद् ऊढ ऊढि एष एष्येषु परतः अवर्णाचोवृद्धिरेकादेशो भवति ।
गुणपररूपयोरपवादः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥

ऋते तृतीयासमासे ॥ १०४ ॥

ऋतशब्दे परतो यदवर्णं तस्मात् परो योऽच् तयोस्तृतीयासमासे
वृद्धिरेकादेशो भवति । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखार्तः । ऋत इति
किम् । सुखेतः । तृतीयाग्रहणं किम् । परमर्तः । समास इति किम् ।
सुखेनर्तः ॥

प्रदृशार्णवसनकम्बलवत्सतराहणे ॥ १०५ ॥

ऋणे परतो ये प्रादयस्तेभ्यश्च परो य ऋवर्णस्तत्रावर्णाचो-
वृद्धिरेकादेशो भवति । प्रगतमृणं, प्रार्णम् । दशार्णं, दशानामृणम् । दश
ऋणान्यस्य दशार्णः शत्रियः, तस्यापत्यानि दशार्णाः, तेषां निवासो
दशार्णो जनपदः । दश ऋणानि जलदुर्गाणि य (स्य ? स्याः) दशार्णा
नदी । ऋणे ऋणमृणार्णम् । वसनानामृणं वसनार्णम् । एवं कम्बलार्णं,
वत्सतरार्णम् ॥

उपसर्गादिति धातौ ॥ १०६ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोरवर्णाचोवृद्धि-
रेकादेशो भवति । प्राच्छति । पराच्छति । प्राध्नोति । उपाध्नोति । उपसर्गा-
दिति किम् । खट्वच्छति । आदित्येव । (परप्रच्छति ? पर्यच्छति) ऋतीति
किम् । प्रेजति । तपरकरणं किम् । उप ऋकारमिच्छति, उपकारीयति ।
उत्तरसूत्रेण विकल्पः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तत् प्रत्युपसर्गाः' । तेनेह
न भवति । प्रगता ऋच्छका अस्मात् प्रच्छको देशः । उपसर्गसम्बन्धादेव
धातौ लब्धे पुनर्धातुग्रहणं 'ऋद्वल्ल्यकः' (६-१-१४३) समासेऽपीति पञ्चे
प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च धातोर्मा भूदिति ॥

वा सु(ब्ल्यु ? ब्लृ)ति च ॥ १०७ ॥

सुधधातौ ऋकारादौ लृकारादौ च परतः यः अवर्णान्त उप-
सर्गास्तयोरवर्णाचोवृद्धिरेकादेशो वा भवति । प्रार्षभीयति । प्रर्षभीयति ।
उपालकारीयति । उपल्कारीयति ॥

एङि पररूपम् ॥ १०८ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादेङ्कारादौ धातौ परत एङवर्णयोः पररूप-
पकादेशो भवति । प्रेलयति । प्रोषति । प्रोस्त्रति । वा सुपीत्येव । उपेङ्की-
यति, उपेङ्कीयति । उपोदनीयति । उपोदनीयति ॥

अनियोग एवे ॥ १०९ ॥

१. 'यदुच्यते' क. 'ल्युति' ग. M. U. S. पाठः.

नियोजनं नियोगो व्यापारणम् । अनियोगोऽव्यापारणं तस्मिन्
गम्यमाने अ(वृत्ता ? वर्णा)न्तादेवशब्दे परत एङ्वर्णयोः पररूप-
मेकादेशो भवति । अद्यैव यास्यसि । इहैव स्थास्यति । अनियोग इति
किम् । अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ । 'स्वस्यैवैतन्मतं न पाणिनिभाष्यकार-
योरिति' केचित् । तथा हि तत्प्रयोगा दृश्यन्ते— 'अमैवाव्ययेन'(पा० २-
२-२०) 'धातौस्तन्निमित्तस्यैव' (पा० ६-१-८०) 'तपस्तपःकर्मकस्यैव'
(पा० ३-१-८८) 'लडः शाकटायनस्यैव' (पा० ३-४-१११) येनैव हेतुना
वाक्यं भवति तेनैव वृत्तिः प्राप्नोति । 'यथैव तर्हि इजैव स्यात्' इति ।
नच लौकिकेष्वपि प्रयोगेषु क्वचित् पररूपं दृश्यते । तद्यथा— यदैव
पूर्वं ज्वलने शरीरम् .... चौरः र(?) अद्यैव वा रणरणमुपागतरसैव
कोपि वने .... पुरुषः स्थास्यतीति ॥

ओष्ठोत्वोः समासे वा ॥ ११० ॥

अवर्णादोष्ठोत्वोः परतः (य ? ओ)दवर्णयोः पररूपमेकादेशः समासे
वा भवति । बिम्बोष्ठः, बिम्बौष्ठः । स्थूलोतुः, स्थूलौतुः । समास इति
किम् । हे छात्रौष्ठं पश्य । अद्यौतुं पश्य ॥

शककुलपतादिभ्योऽन्ध्वटाञ्जल्यादिषु ॥ १११ ॥

शकादिभ्योऽकारान्तेभ्योऽन्ध्वादिषु परतः पूर्वपरयोः पररूपमेका-
देशो भवति । शकानामन्धुः शकन्धुः । कुलान्यटतीति कुलटा । पतोऽ-
ञ्जलेः, पतञ्जलिः । आदिग्रहणाद्धलीषा लाङ्गलीषा मनीषा इत्यादिभ्यो
भवन्ति । कथं त्वै तुवै इति । निपातान्तरत्वाद् भविष्यति ॥

सीमन्तः केशेषु ॥ ११२ ॥

केशविषये सीमशब्दादन्तशब्दे परतः पररूपं निपात्यते । सीमन्तः ।
केशेष्विति किम् । ग्रामसीमान्तः ॥

ओमाडोः ॥ ११३ ॥

अवर्णादोमाडोः परतः पररूपमेकादेशो भवति । अद्य ओम्
अद्योम् । का ओम् इत्यवोचत्, क्रोमित्यवोचत् । आ ऊढा ओढा ।
अद्य ओढा अद्योढा । (ओमाडोरिति किम् ।) सा ऊढा । सोढा । आ ऋ-

श्यात्, अश्यात् । खद्वा (ऋ?अ)श्यात् खद्बश्यात् । दीर्घत्वमपि
वाधते । आङि पररूपवचनमन्तरङ्गबलीयस्त्वं ज्ञापयति ॥

उस्यपदादौ ॥ ११४ ॥

अवर्णादुस्यपदादौ परतः पररूपमेकादेशो भवति । भिन्दुः । छिन्दुः ।
अदुः । अधुः । अपदादाविति किम् । का उम्ना, कोम्ना । का उषिता,
कोषिता । आदित्येव । चक्रुः । अबिभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ११५ ॥

अकारादपदादौ गुणे परतः पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति ।
पचन्ति । दीव्यन्ति । पचे । सम्पद्ये । अत इति किम् । यान्ति गुण
इति किम् । वृक्षे । अपदादाविति किम् । दण्डाग्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचोऽत इतौ ॥ ११६ ॥

अव्यक्तस्यापरिस्फुटवर्णस्य शब्दस्य यत् परिस्फुटवर्णमनेकाचकरणं
तस्याच्छब्दस्य इतौ परतः पूर्वपरयोश्चा(चै?दि)कारयोः पररूपमेका-
देशो भवति । पटत् इति, पटिति । टसत् इति, टसिति । अव्यक्तानुकरण-
स्येति किम् । जगदिति । अनेकाच इति किम् । स्रदिति । अत इति
किम् । मरुदिति । तकारः किम् । दकारान्तस्य मा भूत् । इताविति
किम् । पटदत्र ॥

न द्वित्वे ॥ ११७ ॥

अव्यक्तानुकरणस्य शब्दस्य इतौ परतः द्विर्वच(नं?ने) न भवति ।
पटत्पटदिति । आभीक्ष्ये द्विर्वचनम् । समुदायानुकरणस्य द्विर्वच(नं?ना)
भावात् प्रतिषेधः । पटत्पटति करोति ॥

तो वा ॥ ११८ ॥

अव्यक्तानुकरण(स्य चरा? स्याच्छ)ब्दान्तस्यानेकाचो द्वित्वे सति
योऽन्त्यस्तकारस्तस्येतौ परतः पररूपमेकादेशो वा भवति । (पटत्पटति) ।
पटत्पटदिति करोति ॥

नित्यं ङाचि पूर्वस्य ॥ ११९ ॥

ङाचि प्रत्यये परतो (योऽत्) इत्युच्चारणव्याख्यायां हुकारपरस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य रूपस्य योऽत् इत्युच्चारणव्याख्यायां (परस्य) ङाचस्य वर्गस्य नित्यं पररूपस्यैकादेशो भवति । परत्वाद्द्वित्वे करोति, परत्वाकरोति ॥

औतोऽम्दास्योरौत् ॥ १२० ॥

ओकारात् परो योऽत् इत्युच्चारणव्याख्यायां तस्मिन् परतो य ओकारस्तयोरौत्कार एकादेशो भवति । (गां पश्य ।) गाः पश्य । ङां पश्य : (ङाः पश्य ।) साहचर्यादिति द्वितीयैकदेश्यत्वं गृह्यते । अङ्गिरस्य । असुनवम् ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १२१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतो पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । तवाभ्युदयः । तवाभ्युद्विः । खट्वात् । सागता । (११६) वीदम् । नदीहते । मधुदकम् । वधू (धाँडा) दितृषमः । मातृकारः । अक इति किय् । (अग्नेः मये) । नाचौ । सवर्ण इति किय् । इष्योदनः । मध्वत्र । अचीत्येव । खट्वा इत्यः । कुमारी होते । 'वाञ्छलौ' (१-१-१०२) इत्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र 'अचिदीर्घाकोऽय् ससवर्णः' (१-२-४) इत्यस्यानिष्पत्तित्वेनाप्रवृत्तत्वात् सवर्णस्य अकारहकारयोरीकारशकारयोश्चाप्रतिषिद्धमिति ॥

ऋत्यृते ऋ वा ॥ १२२ ॥

ऋतः ऋति परतो पूर्वपरयोः ऋ वा दीर्घो भवति । होत् ऋकारः, होत्कारः । (होत्कारः) ॥

(लृ तल्लृ ? लृति लृ) ॥ १२३ ॥

लृति परतो पूर्वपरयोः लृ वा दीर्घो भवति । होत् लृकारः, होत्लृ-

१. 'औतो' ख. पाठः. २. 'यम्' M. U. S. पाठः. ३. 'तो वा । अचि' ख. पाठः.

कारः । होतृकारः । समुदायान्तरमस्य वर्णस्य च वीर्षोभावाद् शृङ्कारः क्रियते ॥

शसि पूर्वसवर्णः ॥ १२१ ॥

अकः शसि परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदोर्ष एकादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । कर्तृन् । खट्वन् । गालान् । बधून् । नदीन् । मातृन् । बुद्धिन् । अन् इति क्तिन् । राक्षन् । वनानि ॥

ततः शसो नः पुंसि ॥ १२२ ॥

तस्मात्(शसि ?) पूर्वात् सवर्णदोर्षदुस्तरस्य(खलो) वर्णस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृक्षान् । अग्नीन् । वाक्त्रन् । कर्तृन् । तत इति क्तिन् । (पतद् गायस्य ! ? एतान् गाः परन् ।) हुंकीति क्तिन् । बुद्धीः । वेनूः ॥

आउजसि ॥ १२३ ॥

अवर्णाज्जसि परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदोर्ष एकादेशो भवति । वृक्षाः । खट्वाः । आदिति क्तिन् । नद्यः । वध्वः । 'अतो गुणे'(६-१-११५) इति पररूपं वाचते ॥

इदुद्भ्यामौति ॥ १२४ ॥

इकारादुकाराच्च प्रथमाद्वितीययोरौकारे परतः पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदोर्ष एकादेशो भवति । अभी तिष्ठतः । वायू तिष्ठतः । इदुद्भ्यामिति क्तिन् । वृक्षौ । खट्वे । कुण्डे । तपरकरणं क्तिन् । नद्यौ । वध्वौ । 'लक्षण- (प्रतिपदोक्तयोः) प्रतिपदोक्तस्य' (१-२-७५) इति वचनादिह न भवति । सख्यौ । पत्यौ ॥

अणोऽमि पूर्वः ॥ १२५ ॥

अणोऽमि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व एकादेशो भवति । वृक्षम् । खट्वाम् । अग्निम् । नदीम् । वायुम् । वधूम् । बुद्धिम् । वेनुम् । अण इति क्तिन् । रायम् । नावम् ॥

सम्प्रसारणात् ॥ १२६ ॥

सम्प्रसारणाच्च परतः पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशो भवति । इष्टम् ।

गृहीतम् । अन्तर(ओः)केऽ)विष्णुस्यै पूर्वत्वं बाह्ये पश्चात् सन्निपतिते न भवति । परिवर्त्यै, उक्तह्यमिति ॥

इडोऽति पदादौ ॥ १३० ॥

परस्वदिङ्हे (एः)कारे परतः एङः पूर्वपरयोः स्थाने पू(र्व) एकादेशो भवति । तेऽत्र । यजन्तेऽत्र । कोऽर्थः । एङ इति किम् । इध्यत्र । अतीति किम् । वायविति । तपरः किम् । वायवायाहि । पदादाविति किम् । वयनम् । लवनम् ॥

ङसिङ्सोः ॥ १३१ ॥

एङो ङसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् ॥

ऋत उत् ॥ १३२ ॥

ऋकारान्ताद् ङसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने उकार एकादेशो भवति । प्रिहुताङ्ङ । पितुः स्वम् । उन्नयोः स्थाने यो भवति, उन्नते सोऽन्यतरव्यपदेशमिति परस्वम् । 'रात् सः' (६-३-६९) इति सलोपः । उदिति तपरकरणं द्विमात्रस्य समुदायस्य स्थाने द्विमात्रो मा भूदिति । 'एकः पूर्वपरयोः' (६-१-९१) इत्यस्य पूर्वोऽङ्गिति ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ १३३ ॥

ख्यत्यात् परयोः (१) आपन्तुत्कारेण कृतवर्णदेशयोरिदं ग्रहणं ख्यत्यादिति । ताभ्यामुत्तरस्य ङसिङ्सोरकारत्वेकारदेशो भवति । सख्यु- रागच्छति । सख्युः स्वम् । सखीयतेः पतीयतेः क्विवन्तात् सख्युराग- च्छति, सख्युः स्वम् । पत्युरागच्छति, पत्युः स्वम् । एवं लूनीयतेः पूनी- यतेश्च नत्वस्यासिद्धत्वात् लूत्युः पून्युरिति भवति । विकृतिनिर्देशः किम् । यत्र यणादेशस्तत्र (तः)या स्यात् । इह मा भूत् । अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः स्वम् । अधिपतेरागच्छति, अधिपतेः स्वम् ॥

हृशि चातो रोः ॥ १३४ ॥

अतः परस्य रोहिणि च चकारा(देवि ? इति) च परत उकारादेशो भवति । (यस्यविधे)पप्रवाहः । देवो हसति । देवो याति । पयोभ्याम् । देवोऽत्र । हसि चेति किम् । कः खति । देव इह । तपरः किम् । क आस्ते । य आहिद्वचः । अत इति किम् । अभिर्याति । अभिरत्र । तपरः किम् । मेवा यान्ति । वृक्षा अत्र । कुलोतारे अत्र न्वसि । स्वरसन्धि-प्रतिषेधात् (ज्ञा ? प्तु)तत्त्वं सिद्ध(त्व)मिति (च ? त)कारेण निवर्तते । उकारादेशोऽङ्गुभ्योः हुक्त्वंत्योः)पादानाह् अत्य न भवति—यातर्याति । पुनरत्र । योगश्रित्वात् द्विसुत्वं भवति ॥

गौरी वा ॥ १३५ ॥

गौशब्दस्य पदादावति परत ओकारादेशो वा भवति । 'एङोऽति पदादौ (६-१-११) इति पूर्वत्वद् अङ्गन्तपक्षे षाषकम् । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । (गो ? गो अ) जिनम् । गोऽजिनम् । पदादावित्वेव । गौरिवाच-रित भवति ॥

ऊन्वग्रम् ॥ १३६ ॥

(गौशब्दस्य पदादावति परतः अकारादेशो वा भवति । गवाग्रम् । गो)अग्रम् । गवाजिनम् । गोऽजिनम् । गवोष्ट्रम् । (गो ? गवु)ष्ट्रम् । गवौदनम् । (गवोदनम्) । पदादावित्वेव । गावः । गवौ । गवाश् । गवि । ङकारो-ऽन्तादेशार्थः ॥

नित्यमिन्द्रे ॥ १३७ ॥

गौशब्दस्य इन्द्रशब्दे परतो नित्यमवकादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञः ॥

अक्षो जज्ञायाम् ॥ १३८ ॥

गौशब्दस्याक्षशब्दे परतः संज्ञायां नित्यमवकादेशो भवति । गवाक्षः, वातायनम् । संज्ञायामिति किम् । गवामक्षाणि गोऽक्षाणि । गवाक्षाणि ॥

प्रगृह्यः प्रकृत्या ॥ १३९ ॥

'ईदृदेदृद्विवचनम्' (१-१-१०४) इति प्रगृह्यसंज्ञा ऋचि परतः

प्रकृत्या भवति । न सन्धीयत इत्यर्थः । अग्नी इति । वायू इति । अमू
आसाति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं त्वं मन्यसे ।
आ एवं किल तत् । अहो आश्चर्यम् । उताहो (अत्र) । भानो इ(ह)ति
पटो इति । उ इति ॥

प्लुतोऽनितौ ॥ १४० ॥

(प्लुतः) इतिशब्दादन्यस्मिन्नाचि परतः प्रकृत्या भवति । देवदत्त*३
इ(ह) । (अत्र ?) यज्ञदत्त*३ इह । अनितात्रिति किम् । सुशलाक ३
इति (सुशलोकेति) । सुमङ्गल ३ इति (सुमङ्गलेति) । रोहत्व इव प्लुत-
स्याश्रयात् सिद्धत्वमिति ॥

ई ३ वा ॥ १४१ ॥

ई इति प्लुतोऽचि परतो वा प्रकृत्या भवति । इतावप्राप्ते अन्यत्र
प्राप्ते उभयत्र विधावेयम् । अस्तु ही ३ इति । अस्तुहीति । चिनुही ३
इदम् । चिनुहीदम् ॥

आ ३ च न्वचिन् ॥ १४२ ॥

आ ३ इत्ययं प्लुतः क्वचिदेव प्रकृत्या भवति । वशा ३ इयम् ।
वशेयम् । न्वचिद्वचनादन्यत्र नित्यमेव प्रकृतिग्राहो भवति ॥

अप्लुतादीनामिकोऽसवर्णे ह्रस्वाश्चासमासे ॥

प्लुतादीनामन्ये इकोऽसव(र्णा?णे) अचि परतोऽसमासे प्रकृत्या
ह्रस्वाश्च वा भवन्ति । कुमारी अत्र । कुमारीत्र । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु
अत्र मध्वत्र । अप्लुतादीनामिति किम् । हे कुमारी ३ अत्र । अग्नी ३ अत्र ।
वायू ३ अत्र । अमू ३ अत्र । इक इति किम् । खट्वेह । असवर्णे इति
किम् । कुमारी इयं कुमारीयम् । असमास इति किम् । वाप्यश्चः । नद्यादिः ॥

१. 'ईति वा' ख. ग पाठः. २. 'ह्रस्वश्च' ख. M. U. S. पाठः ।

* ३ इत्यस्य स्थाने मातृकायां 'न्य' इत्यक्षरं दृश्यते । इदं त्रित्वसङ्ख्या-
बोधकतया तावपञ्चात्मकमन्येषु स्वीकृतं चिह्नम् । एवमुपर्यदि ।

ऋदुल्लत्यकः ॥ १४४ ॥

ऋति लति (च) परतः अकः प्रकृत्या, ह्रस्वश्च वा भवति । (खद्व
ऋच्छति) । ख(द्वे ? द्व)च्छति । ख(द्व) ? द्व)ऋद्वः । खद्वश्चर्यः ।
होतृऋषभः । होतृषभः । ख(द्व) अ ? द्व ल)कारः । ख(द्व) ? द्व ल)-
कारः । ऋदुल(ती)ति किम् । खद्वौदनः । अक इति किम् । (खद्व-
वेकः ?) वटो (द्व ? ऋ)क्षः । वटवृक्षः । सर्वार्थानिगमार्थं समासार्थं च
वचनम् ॥

तदः सोर्लोपोऽचि पादपूरणं चेत् ॥ १४५ ॥

तद उत्तरस्य सोराचि परतो लोपः पादः पूर्यते चेत् ।

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सौ(व ? ष)धीरनुसुव्यसे । पादपूरणं चेदिति किम् । स एवायं गौः ॥

एतदश्चानकचोऽनञ्समासे हलि ॥ १४६ ॥

(हलि ?) (एतदः) तदश्चाकञ्चर्जितानञ्समासवृत्तेः परस्य सोर्हलि
परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष सुङ्के । (य ? एत)त्तदो-
रिति किम् । को सुङ्के । यो सुङ्कते । यो ददाति । सुग्रहणं किम् । (तौ)
तिष्ठतः । एतौ गच्छतः । तदनुबन्धग्रहणादिह न भवति — एतेषु
चरति । तेषु गच्छति । अनकच इति किम् । एषको ददाति । (स)
को गृह्णाति । 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (१-२-८०) इति साकञ्चौ
रूपभेदेऽपि एतत्तदावेवेति प्रतिषेधः । अनञ्समास इति किम् । अ(नयो-
र्ह ? नेषो ददाति) । असो गच्छति । नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वादेतत्ता-
(दावे ? दोरे)वायं सुरिति लोपः स्याद् (इति) प्रतिषेधः । हलीति किम् ।
एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

पदान्ते दिव उत् ॥ १४७ ॥

(पदान्ते) दिवोऽवयव उकारादेशो भवति । युक्तामः । द्युयानम् ।
द्यु(मान्) । विमलद्यु दिनम् । द्यूयानम् । (दिवश्रायः ?) । उच्चे कृते

सवर्णदीर्घो यणादेशश्च भवति । 'सुपि वलि तद्धत्' (७-३-६७) इत्य-
तिदेशात् युभ्यां युषु युमान् युकल्पः इति ततो भवति । दिवि भवं दि-
व्यम् । अ(न्य? ङ) तु न भवति । पदान्त इति किम् । दिवौ दिवः ।
दिवमिच्छति दिव्यति, द्यौरिवाचरति दिव्यते, इत्यादौ तु सुवन्तत्वेऽपि
'क्ये' (७-३-६४) इति नियमान्न भवति । निरनुबन्धग्रहणादिह न भव-
ति— अक्षयूभ्याम् । अक्षयूः तपरकरणं किम् । युभ्यां युभिरित्यादौ
परत्वात् कृतेऽप्युठि मात्राकालो यथा स्यादिति ॥

सम्परिभ्यां कृञः सुट् ॥ १४८ ॥

सम्परिभ्यामुत्तरस्य करोतेः सुडागमो भवति । संस्करोति । संस्कृतम् ।
संस्कारः । परिष्करोति । परिष्कृतम् । परिष्कारः । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण
युज्यते पश्चात् साधनेन' इति द्विवचनादडागमाच्च पूर्वं सुडेव भवति ।
सञ्चस्कारः । परिचस्कारः (सं? सम) स्करोत् । पर्यस्करोत् । समस्कार्वात् ।
पर्यस्कार्वात् । समचिस्कारत् । पर्यचिस्कारत् ।

'अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रवर्तनम् ।

धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥'

संक्रृतिरिति गर्गादिर्पाठात् । संकरः परिकर इति किरतेरचा भविष्यति ।
कथं संकारः । अत एव बहुलाधिकारात् (य? वञ्) ॥

उपाद् भूषणसमवायप्रतियत्नविकृतवाक्याध्याहारेषु* ॥

उपात् परस्य करोतेर्भूषणार्थवृत्तेः सुडागमो भवति । भूषणे-उप-
स्करोति । समवाये — तत्र न उपस्कृतम् । समुदाय इत्यर्थः । सतो गुणा-
न्तराधानमाधिक्याय, वृद्धस्य वा तादवस्थाय (स)मीहा प्रतियत्नः ।
काण्डगुणस्योपस्कुरुते । विकृते — उपस्कृतं भुङ्क्ते, विकृतं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
वाक्याध्याहारे — सोपस्कारं भूते । एतेष्विति किम् । उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १५० ॥

उपात् परस्य किरतेर्धातोः सुडागमो भवति । लवनविषयश्चेत्
तदर्थो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । विक्षिपन्तो लुनन्तीत्यर्थः ।

* इतः उत्तरं 'किरतौ लवने, हिंसायां प्रत्येक्ष, अपाच्चतुष्पाच्छकुनिहृष्यन्नकुला-
गार्धेषु' इति त्रीणि सूत्राणि रूपाठे न दृश्यन्ते ।

'उपात् क्तिरो लवने' (२-४-२६३) इति णसुल् । लवन इति किम् ।
उपकिरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १५१ ॥

प्रतेरुपात् परस्य च किरतेहिंसायां गम्यमानायां सुडागमो
भवति । प्रतिकीर्णं ह ते वृषल भूयात् । हिंसानुबन्धी विश्वेपस्ते भूया-
दित्यर्थः । हिंसायामिति किम् । प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिहृष्टान्नकुलायार्थिषु ॥ १५२ ॥

अपात् परस्य किरतेश्चतुष्पाच्छकुनिकर्तृके अर्थे वर्तमानस्य सुडा-
गमो भवति । ते चेतुष्पाच्छकुनय हृष्टा अन्नार्थिनः कुलायार्थिनश्च
भवन्ति । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते(श्वा)निवासार्थी ।
चतुष्पात् — अपस्किरते वृषभो हृष्टः । हृष्टान्नकुलायार्थिष्विति किम् ।
अपकिरति श्वा ओदनपिण्डं चूर्णितः ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १५३ ॥

अपरस्परा इति निपात्यते क्रियासातत्यं चेत् गम्यते । अपरस्पराः
सार्था गच्छन्ति । प्रबन्धेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् ।
अपरपरः सङ्गच्छन्ति । अपरे (परे) चाप्रतिबन्धेन गच्छन्तीत्यर्थः ॥

पारस्करो देशे ॥ १५४ ॥

पारस्कर इति देशेऽभिधेये सुट् निपात्यते । पारस्करो नाम
देशः । पार(ः?) करोऽन्यः ॥

कारस्करो वृक्षे ॥ १५५ ॥

कारस्कर इति निपात्यते वृक्षेऽभिधेये । कारस्करो नाम वृक्षः ।
कार(ः?)करोऽन्यः ॥

वनस्पतिश्च ॥ १५६ ॥

वनस्पतिरिति वृक्षेऽभिधेये सुणिणपात्यते । वनस्पतिर्वृक्षः । यः
पुष्परहितः फलति । वनपतिरन्यः ॥

रथस्या नद्यात् ॥ १५७ ॥

रथस्येति नद्यर्थे सुणिपात्यते । रथस्या नदी । रथयान्या ॥

किष्कुः प्रमाणे ॥ १५८ ॥

किष्कुरिति प्रमाणेऽर्थे निपात्यते । किमः कौप्बुड्मलोपश्च, वितस्तौ हस्ते वा । किमः परस्य चैकाचः (सुट्) षत्वं मलोपश्च निपात्यते ॥

किष्किन्धा गुहायाम् ॥ १५९ ॥

किष्किन्धेति गुहायामर्थे निपात्यते । किमप्यन्तर्दधातीति किमो द्विर्वचनं पूर्वस्य मलोपः, उत्तरस्य सुणिपात्यते । किष्किन्धा गुहा ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १६० ॥

सेविते असेविते प्रमाणविषये गोष्पदामिति सुट्, अस्य च षत्वं निपात्यते । सेविते — गावः पद्यन्तेऽस्मिन्निति गोष्पदो देशः । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । असेवितग्रहणं नञ्समासार्थम् । तेन यानि महारण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे— गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किन्तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परिच्छेत्तुमित्याम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् । गोः षदं (गोपदम्) ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १६१ ॥

आत्मनो (यापनाय) स्थानं प्रतिष्ठा । तस्यामर्थे आङ्ः परस्य (पदेः) सुणिपात्यते । आस्पदमनेन प्राप्तमित्यर्थः । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्चर्यमद्भुते ॥ १६२ ॥

आश्चर्यमित्यद्भुतेऽर्थे निपात्यते । आश्चर्यमद्भुतम् । आश्चर्यमन्यत् ॥

अवस्करो वर्चस्कै ॥ १६३ ॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्, अन्नमलम् । कना निर्देशो (दिव्यादि?)

दीप्लाद्यर्थनि)वृत्त्यर्थः । तस्मिन्नर्थे अवस्कर इति सुणिपात्यते । अव-
कीर्यत इत्यवस्करः, पुरीषम् । तत्सादृश्यात् तत्साहचर्याच्च देशादिरपि
तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गे ॥ १६४ ॥

स्थावयवेऽर्थे अपस्कर इति निपात्यते । अपस्करो रथाङ्गं, यत्र
युगं बध्यते । रथाङ्ग इति किम् । अपकरः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १६५ ॥

वेणौ परिव्राजके चार्थे यथासङ्ख्यं मकरमकारिशब्दयोः सुणिपा-
त्यते । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति-
किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । अन्ये तु — मा क्रियते, प्रतिषि-
ध्यतेऽनेनेति निपातनात् करणे सुट्, माङ्श्च ह्रस्वत्वम् । मस्करो वेणुः,
दण्डो वा । तथा मा(घै ? ड्ये)व करोतेस्ताच्छीलिके णिनि सुटं ह्रस्वत्वं
च निपातयन्ति । माकरणशीलो मस्करी परिव्राजकः । स श्लोवमाह—
'मा कृत कर्माणि भवान्, शान्तिर्वः श्रेयसी' इति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १६६ ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रयोः सुणिपात्यते, ऋषी चेत् तौ भवतः । प्रगतं
कण्वं पापमस्मात् प्रस्कण्वः, ऋषिः । हरिश्चन्द्र इवाह्लादकः हरिश्चन्द्रः,
ऋषिः । (ऋषी इति किम् । प्रकण्वो देशः) । हरिश्चन्द्रो माणवकः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १६७ ॥

कास्तीरमजस्तुन्दमित्येतौ नगरेऽर्थे निपात्यते । ईषत् तीरमस्य,
कास्तीरं नगरम् । कास्तीरमन्यत् । अजस्येव तुन्दमस्य, अजस्तुन्दं नगरम् ।
अजस्तुन्दमन्यत् ॥

कुस्तुम्बुरोषधौ ॥ १६८ ॥

कुस्तुम्बुरौ सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरोषधिः । धान्यकम् । तत्फ-
लानि कुस्तुम्बुरूणि । ओषधाविति किम् । कुत्सितानि तुम्बुरूणि
फलानि कुस्तुम्बुरूणि ॥

शङ्कुली कृतान्नम् ॥ १६९ ॥

शङ्कुलीति शङ्कुलशब्दस्य कृतान्नेऽर्थे सुष्णिपात्यते । शङ्कुली कृतान्नम् । गौरादित्वात् ङीष् । कृतान्नमिति किम् । शकुली मत्स्यविशेषः ॥

वौ विष्करो वा ॥ १७० ॥

(नृ ?) वौ शकुनावर्थे विष्किर इति वा सुष्णिपात्यते । वि(के ? किर)-
तीति विष्किरः, शकुनिः । विकिरः शकुनिः । *शकुनेरन्यत्रास्य प्रयोगो
नास्ति ॥

प्रतिष्कशः प्रष्टसहायदूतेषु ॥ १७१ ॥

प्रष्टादिष्वर्थेषु प्रतिपूर्वस्य कशोरचि सुष्णिपात्यते । प्रति(किर ?-
कश)तीति प्रतिष्कशः । अग्र(ग्रा ? गा)मी सहायो दूतो वा । प्रष्टादि-
ष्विति किम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्वः ॥

तत्करबृहस्पती चोरदेवतयोः ॥ १७२ ॥

..... देवता ।
..... चोरदेवतयोरिति किम् । तत्करः । बृहस्पतिः ।

प्रात् तुम्पतेर्गवि ॥ १७३ ॥

प्रात् परस्य तुम्पतिशब्दस्य गव्यभिधेये सुडागमो भवति । प्रस्तु-
म्पतिगौः । प्रतुम्पतिरन्यः । अन्ये — प्रात् परस्य तुम्पतेर्धातोर्गवि कर्तरि
सुट् भवतीति व्याचक्षते । प्रस्तुम्पति गौः । प्रस्तुम्पति वत्स इति ।
(गवीति किम् ।) प्रतुम्पति वनस्पतिः ॥

प्रायश्चित्तिचित्तयोः ॥ १७४ ॥

प्रायश्चित्तादुत्तरयोश्चित्तिचित्तयोः सुडागमो भवति । प्रायश्चित्तिः ।
प्रायश्चित्तम् ॥

* वृत्तिकारमतानुरोधेनेदमुक्तम् । वस्तुतस्तु 'विष्किरः शकुनी वा' (६-१-१५०)
इति सूत्रस्थमाध्यादन्यत्राप्यर्थे प्रयोगोऽस्तीत्यवगम्यते । तथा च 'विकिरं वैश्वदैविकम्'
इति वैदिकप्रयोगोऽप्युपलभ्यते ।

परश्शतपरस्सहस्रादयश्च ॥ १७५ ॥

परश्शतपरस्सहस्रादयः शब्दाः ससुद्धाः साधवो भवन्ति । शतात् परे, परश्शताः । सहस्रात् परे, परस्सहस्राः । राजदन्तादिषु पाठात् पूर्वनिपातः । आदिग्रहणादचोवचपरोवरादयो भवन्ति ॥

इति श्रीदण्डनाथ नारायणभट्टसमुद्धृतानां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य
व्याकरणस्य लघुवृत्तौ हृदयहारिण्यां षष्ठ्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । अलुगिति प्रागानुबन्धः उत्तरपद इत्यापादपरिसमाप्तेः ॥

पञ्चम्याः स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकाद्यर्थेभ्यः कृच्छ्रेणात् (च) परस्याः पञ्चम्याः उत्तरपदे परतः अलुग् भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । अन्तिकोदागतः । समीपादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान्मुक्तः । 'स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन' (३-२-५४) इति समासः । तत्र 'सुपो लुगैकार्थ्ये' (३-१-१९७) इति प्राप्ते लुङ्निविध्यते । समासे सङ्ख्याविशेषानवगमात् स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयेभ्यस्त्वसत्त्वचनेभ्य एव करणे पञ्चमीविधानात् तस्य वचनसमानाभ्यवा (?) ..... द्विवचनं बहुवचनं च भवति । उत्तरपद इति किम् । निष्क्रान्तः स्तोकात्, निःस्तोकः ॥

ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ३ ॥

ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पञ्चम्या अलुङ्निपात्यते । ब्राह्मणादादाय शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, ऋत्विग्विशेषः । उपादानविषयनेतदपादानम् । यथाकुसुलात् पचति । अत्र एव निपातनात् समासः ॥

खितीच एकाचोऽमः ॥ ४ ॥

खिदन्त उत्तरपदे परत इजन्त इकाचः परस्यामोऽलुग् भवति ।
गांमन्यः । नावंमन्यः । खिदन्मन्यः । खीमन्यः । भ्रुवंमन्यः । (भ्रूमन्यः ?)
अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियन्मात्वात् मन्यते । ब्राह्मणकुलं श्रियंमन्यमिति ।
श्रीशब्दस्यात्समानाधिकरणस्य वृत्त्यभावात् डीर्घलिङ्गत्वाच्च श्रिमन्यमि-
त्यपरे । अत्र विषये यथा प्रञ्जादयः सुयोपात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गं
विहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददाते, तथा श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले (प्व ? स्व) लिङ्गपरि-
त्यागेन वर्तते इति । न चायं स्वमोर्लुकोऽपवादः । उत्तरपदाधिकारादैकार्थ्य-
लुक एवानेन बाधनात् । खितीति किम् । खीमानी । इच इति किम् ।
आमन्यः । द्यम्मन्यः (?) । त्वन्मन्यः । त्वङ्मन्यः । एकाच इति किम् ।
हरिणीमन्याश् ॥

ओजस्सहोन्मस्तमोजसेभ्यस्तृतीयायाः ॥ ५ ॥

ओजस्रभृत्भिः परस्यास्तृतीयाया उत्तरपदे परतः अलुग् भवति ।
ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अन्मसाकृतम् । तमसाकृतम् । अञ्जसा-
कृतम् ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ६ ॥

मनसः परस्यास्तृतीयाया उत्तरपदे परतः संज्ञायामलुग् भवति ।
मनसादेवी । मनसागुप्ता । मनसादत्ता । संज्ञायामिति किम् । मनोदत्ता
कन्या ॥

आज्ञायिनि ॥ ७ ॥

आज्ञायिन्युत्तरपदे मनसः परस्यास्तृतीयाया अलुग् भवति । मनसा
अज्ञातुं शीलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

पुंजनुभ्यां अनुजान्धयोः ॥ ८ ॥

पुंजनुभ्यां परस्यास्तृतीयाया उत्तरपदे परतः अनुजान्धयोर्द्वयोरलुग्
भवति । पुंसा अनुजः । पुंसा अनुजः । अनुषा जन्मला अन्धः, अनुषान्धः ॥

आत्मनः पूरणे न ९ ॥

आत्मनः परस्मात्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे अलुग् भवति । आत्मनातृतीयः । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (३-२-४४) इति बहुलवचनात् समासः ॥

पराञ्च वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ १० ॥

परशब्दादाल्लुगञ्च परस्याश्चतुर्थ्या उत्तरपदे परतः वैयाकरणाख्यायामलुग् भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा । (आत्मनेपदं) आत्मनेभाषा । त्वादर्थ्यं चतुर्थी । अस्मादेव वचनात् प्रकृतिविकारभावादन्यत्र समासः ॥

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ११ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे परतः सप्तम्या बहुलमलुग् भवति । स्तम्बेरमः । कर्षेजपः । गोषुचरः । अम्बुचरः । हृदिस्पृक् । पात्रे-समितः । गेहेनर्दी । गेहेक्ष्वेडी । अम्भान्निहुतम् । प्रवाहेमूत्रितम् । उदके-विशीर्णम् । अवततेनकुलशिरसम् । क्वचिन्न भवति । कुरुचरः । क्वचि-द्विकल्पः । खचरः । खेचरः । पङ्कसहं (पङ्कसहम्) । सुसत्, (द्यो ? दिवि) षत् । तत्पुरुष इति किम् । कल्याणानिवेशः । धर्मसचिः । कृतीति किम् । अक्षशौण्डः । अक्षकितवः ॥

हलदन्तात् संज्ञायाम् ॥ १२ ॥

हलदन्ताच्च परस्याः सप्तम्या उत्तरपदे परतो बहुलमलुग् भवति । (संज्ञायां गम्यमानायाम् ।) गविष्टिरः । युधिष्टिरः । अरण्येति लकाः । अरण्येभाषाः । वनेकशैरुहाः । वनेबल्लजकाः । कूपेपिशाचिकाः । मध्याह्ने-स्फोटकाः । बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः । लघिसारः, त्वक्सारः । क्वचिद् (न) भवति । जलकुक्कुटः । ग्रामसूकरः । हलदन्तादिति किम् । भूमि-पाशः । नदीकुक्कुटिका । संज्ञायामिति किम् । तीर्थवायसः । नगर-वायसः । तपरकरणं किम् । प्राञ्चद्वयः । प्राञ्चद्वयः ॥

प्राचां कारे हलादौ ॥ १३ ॥

राजलभ्यो रक्षानिवेशः कारः । तस्मिन् प्राचां देशे या संज्ञा

तस्यां विषये हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् परस्याः सप्तम्या अलुग् भ-
वति । स्रपेशाणः । सुकुटेकार्षापणः । उपदिवाषकः । हलेद्विपदिका ।
प्राचामिति किम् । यूथपशुः । कार इति किम् । *अभ्याहकुपशुः । हला-
दाविति किम् । अषिकटोरणः । हल(द)न्तादित्येव । नदध्र्यां दोहनी-
नदध्रीदोहनी ॥

मध्यान्ताभ्यां गुरौ ॥ १४ ॥

मध्यान्तशब्दाभ्यां परस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदे परतः अलुग् भ-
वति । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः । केचित् बहुलग्रहणानुवृत्त्या मध्यगुरुरन्त-
गुरुरित्यपीच्छन्ति ॥

अमूर्धमस्तकाल् स्वाज्ञादकामे ॥ १५ ॥

मूर्धमस्तकवर्जितात् हल(द)न्तात् स्वाज्ञादकामेः परस्याः सप्तम्याः
कामशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे परतः अलुग् भवति । कण्ठेकालः । उरसिलोमा ।
उदरेमणिः । स्कन्धेषुत्रः । वहेगडुः । अमूर्धमस्तकादिति किम् । मूर्धशिखः,
मस्तकशिखः । स्वाज्ञादिति किम् । अज्ञादकामेः । अकाम इति किम् ।
मुखकामः । हल(द)न्तादिति किम् । अङ्गुलिप्रपञ्चः । जङ्गावलिः ॥

अपो यद्योनिमतिषु ॥ १६ ॥

अप्सुब्दात् परस्याः सप्तम्या यद्योनिमतेषु योनिमत्योश्चोत्तरपदयोरलुग्
भवति । अप्सु भवः, अप्सुत्यः । अस्फुरोतिः । अप्सुमतिः ॥

द्युप्रावृट् वर्षाशरत्कालेभ्यो जे ॥ १७ ॥

दिवादिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे अलुग् भवति । दिविजः ।
प्रावृषिजः । (वर्षासुजः । शरदिजः । कालेजः ।) बहुलग्रहणस्यैवायं
प्रपञ्चः ॥

वर्षक्षरशरवराप्सरःप्रभृतिभ्यो वा ॥ १८ ॥

वर्षादिभ्यः परस्याः सप्तम्या जे उत्तरपदे परतः अलुग् भवति ।
वर्षेजः, वर्षजः । क्षरेजः, क्षरजः । शरेजः, शरजः । वरेजः, वरजः । अप्सुजः
अब्जः । सरसिजः, सरोजः । प्रभृतिग्रहणान्मनसिजः । (मनोजः) उरसिजः ।
उरोजः । इत्यादयो भवन्ति । अयमपि प्रपञ्चः ॥

* 'अभ्यर्हितपशुः कारादन्यस्यैतद् देयस्य नाम' इति काशिका ।

बन्धे घञि ॥ १९ ॥

बन्धशब्दे घञन्त उत्तरपदे हल(द)न्तात् परस्याः सप्तम्या अलुग्
वा भवति । चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः । हस्तेबन्धः, हस्तबन्धः । बन्ध इति
किम् । पुटपाकः । मनोरोगः । घञीति किम् । अजबन्धः, चक्रबन्धः ।
हल(द)न्तादित्येव । गुप्तिबन्धः । ताराबन्धः ॥

घतनकालेषु कालनाम्नः ॥ २० ॥

(घसंज्ञकतनदेर्हलन्तात् परस्यास्सप्तम्या ?) घप्रत्यये (तनप्रत्यये)
कालशब्दे चोत्तरपदे हलदन्तात् कालनाम्नः परस्याः सप्तम्या अलुग्
भवति वा । पूर्वाह्नित(रा ? रे) पूर्वाह्नितरे । पूर्वाह्नित(माः ? मे) पूर्वाह्नितमे ।
(पूर्वाह्नितने पूर्वाह्नितने ।) पूर्वाह्निकाले (पूर्वाह्निकाले ।) कालनाम्न इति
किम् । शुक्लतरे, शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां निशातमायाम् ।
रात्रिकाले । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति । 'हृद-
यस्य हृल्लेखेषु' इति लेखग्रहणालिङ्गात् । तेनात्र घतनयोः पूर्वत्र वयत्युत्तर-
... .. अप(?) स्वरूपेणैव ग्रहणं भवति ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ २१ ॥

शयादिषूत्तरपदेषु परतः (अ)कालवाचिनः परस्याः सप्तम्या अलुग्
(वा) भवति । विलेशयः (विलेशयः ।) खेशयः । (खशयः) । ग्रामेवासः ।
ग्रामवासः । वनेवासः । वनवासः । ग्रामेवासी, ग्रामवासी । अन्तेवासी, अन्त-
वासी । बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मनसिशयः । (उशे ? खेश)य इत्यलुक् । हृच्छयः
चित्तशय इति तु नित्यं लृग् भवति । अकालादिति किम् । पूर्वाह्णेशयः
अपराह्णेशयः । हल(द)न्तादित्येव । भूमिशयः । गुहाशयः ॥

नेन्बन्धिसिद्धशस्थेषु ॥ २२ ॥

इन्प्रत्ययान्ते बन्धिप्रकृतौ च सिद्धश(स्ते ? स्थे)षूत्तरपदेषु अलुग् न
भवति । स्थण्डिलवर्ति, स्थण्डिलशायि । *चक्रबन्धः, चक्रबन्धः । बध्नाति ।

१. 'स्ते' क. पाठः.

* पचाद्यञन्तमिदम् ।

सांकास्यासिद्धः । काम्पिल्यासिद्धः । गिरिशः । (कृशः ? ।) समस्यः ।
कथं परमेष्ठी दिविष्ठ इति । बहुलवचनाद् भविष्यति ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २३ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे परतः षष्ठ्या अलुग् भवति । चारस्य-
कुलम् । दासस्यभार्या । वृषल्याःपतिः । आक्रोश इति किम् । ब्राह्म(ण)-
कुलं, दासभार्या, वृषलीपतिरिति तत्त्वाख्याने न भवति ॥

पुत्रे वा ॥ २४ ॥

पुत्रे उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमाने षष्ठ्या अलुग् वा भवति ।
दास्याःपुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याःपुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोश इति किम् ।
ब्राह्मणपुत्रः ॥

वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु ॥ २५ ॥

वाक् दिक् पश्यत् इत्येतेभ्यः परस्याः षष्ठ्या यथासङ्ख्यं युक्ति-
दण्डहर इत्येतेषु मदेषु परतोऽलुग् भवति । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
पश्यतोहरः ॥

अदसः फग्बुञ्जोः ॥ २६ ॥

अदसः परस्याः षष्ठ्याः फक्कि बुञ्जि च प्रत्यये परतः अलुग् भवति ।
अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । नडादित्वात् फक् । आमुष्यकुलिका । आमुष्य-
पुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् बुञ्ज् । अदसः परो बुञ्ज् नास्तीति व्यवधानेऽपि
वचनाद् भवति ॥

देवानांप्रियः ॥ २७ ॥

देवानांप्रिय इति षष्ठ्या अलुग्निपात्यते । देवानांप्रियः ॥

शुनः शेषपुच्छलाङ्गूलेषु संज्ञायाम् ॥ २८ ॥

श्वञ्जशब्दात् परस्याः षष्ठ्याः शेषादिषु उत्तरपदेषु परतः संज्ञायां
मलुग् भवति । शुनश्शेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । संज्ञायामिति
किम् । श्वपुच्छः ॥

दिवोदासदिवस्पतिवाचस्पतिवास्तोष्पतयः ॥ २९ ॥

दिवोदासादयः शब्दा अलुक्षष्ठीसमासाः संज्ञायां साधवो भवन्ति । दिवोदासः । दिवस्पतिः । वाचस्पतिः । (वास्तोष्पतिः ।) संज्ञायामित्येव । द्युदासः । द्युपतिः । वाक्पतिः । वास्तुपतिः ॥

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धिनस्तस्मिन् ॥ ३० ॥

ऋकारान्ताद्विद्यासम्बन्धिनो योनिःसम्बन्धिनश्च परस्याः षष्ठ्यास्तस्मिन्नेव विद्यायोनिःसम्बन्धिन्येवोत्तरपदेऽलुग् भवति । होतुःपुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । ऋत इति किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलान्तेवासी । विद्यायोनिःसम्बन्धिन इति किम् । दातृपुत्रः । गन्धन्तेवासी । तस्मिन्निति किम् । होतृधनम् । पितृगृहम् ॥

स्वसृपत्योर्वा ॥ ३१ ॥

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धिनः परस्याः षष्ठ्याः स्वसृपत्योरुत्तरपदयोः परतः अलुग्वा भवति । मातृस्वसा, मातृष्वसा । दुहितुःपतिः, दुहितृपतिः ॥

आनङ् ऋता द्वन्द्वे ॥ ३२ ॥

ऋकारान्तानां यो द्वन्द्वस्तस्मिन्नुत्तरपदे परतः पूर्वस्यानङ्गादेशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । मातादुहितारौ । स्वसाभ्रातरौ । ननान्दायातरौ । अथेह प्रथमयोः कस्मान्न भवति । होतृपोतृने (ष्टुष्टो ? ष्टोद्गा)तार इति । अन्यस्यैवोत्तरपदत्वात् । कथं तर्हि होतापोतानेष्टोद्गाता (र) इति । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे पुनर्द्वन्द्वो भविष्यति ऋत इति किम् । पतिभ्रातरौ । पितृभिन्नामहौ । मातृस्वसारौ । द्वन्द्व इति किम् । मातृष्वसा । विद्यायोनिःसम्बन्धिनामित्येव । दातृभ्रातरौ । पितृभोक्तारौ । कर्तृ — कारपितरौ (१) । नकारो रत्वनिवृत्त्यर्थः । ङकारोऽन्तादेशार्थः ॥

पुत्रे ॥ ३३ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे द्वन्द्वे समामे ऋकारान्तानामानङ्गादेशो भवति । मातापुत्रौ । पितापुत्रौ । दुहितापुत्रौ ॥

मातुः पितर्यरङ् च ॥ ३४ ॥

द्वन्द्वे समासे पितर्युत्तरपदे मातृशब्दादरङ् चकाराद् आनङ् चादेशो भवति । मातरपितरौ । मातापितरौ ॥

देवतानामवायूनां वेदे सहश्रुतानाम् ॥ ३५ ॥

देवतावाचिनां वायुवर्जितानां वेदे सहश्रुतानां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तर-
पदे परतः पूर्वपदस्यानङ्चादेशो भवति । इन्द्रासोमौ । सोमारुद्रौ । सूर्या-
चन्द्रमसौ । मित्रावरुणौ । देवतानामिति किम् । यूपच(षा)लौ । उत्सुख-
लमुसलौ । अवायूनामिति किम् । अग्निवायू । वाध्वर्मी । वेद इति
किम् । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखा । ब्रह्मप्रजापती । सहेति किम् ।
विष्णुशक्रौ । श्रुतानामिति किम् । चन्द्रसूर्यौ । दिवाकरनिशाकरौ ॥

अग्नेः सोमवरुणयोरीत् ॥ ३६ ॥

अग्निशब्दस्य देवतानां द्वन्द्वे सोमवरुणयोरुत्तरपदयोरीकारोऽ-
न्तादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्निवरुणौ ॥

इद् वृद्धिमत्याविष्णौ ॥ ३७ ॥

विष्णुवर्जिते वृद्धिमत्युत्तरपदे परतः देवतानां द्वन्द्वे अग्निशब्दस्ये-
कारः अन्तादेशो भवति । ईदानङ्गोरपवादः । आग्निवारुणीमनङ्वाही-
मालभेत । आग्निमास्तं कर्म । वृद्धिमतीति किम् । अग्रामरुतौ । अवि-
ष्णाविति किम् । आग्नाविष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ ३८ ॥

दिव्शब्दस्य देवताद्वन्द्वे तूत्तरपदे परतः द्यावा इत्ययमादेशो
भवति । द्यावाभूमौ ॥

दिवस् पृथिव्यां वा ॥ ३९ ॥

दिव् इत्येतस्य पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवस् इत्ययमादेशो (वा)
भवति । दिवस्पृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ । सकार (स्य वृकस्य ? स्याविकृ-
तस्य) निर्देशो स्त्ववाधनार्थः ॥

उषासोषसः ॥ ४० ॥

देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे परत उषशब्दस्य उषासा इत्ययमादेशो भवति । उषाश्च नक्तं च उषासानक्तम् । उषासासूर्यम् ॥

गुणः स्थ्यनूङ् पुंवत् स्त्रियामेकाधिकरणे ॥ ४१ ॥

विशेषणं शुणः तद्वचनः शब्दोऽपि गुणः यस्याश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनः स्त्रीलिङ्ग ऊङ्वर्जितः स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे परतः पुंवद् भवति । पुंशब्दस्येवास्य रूपं भवतीत्यर्थः । कुमारीभार्या अस्य कुमारभार्यः । पटुभार्यः । दर्शनीयभार्यः । प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्यः । गर्भिभार्यः । दीर्घजङ्घः । युवजानिः । गुण इति । कम् । खट्वाभार्यः । कुटीभार्यः । ग्रामणीभार्यः । स्त्रीति किम् । ग्रामणिकुलं द्वाष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । अनूङिति किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः । करभोरुभार्यः । स्त्रियामिति किम् । कल्याणी प्रधानमेषां कल्याणीप्रधानाः । गृहिणीनेत्राः । एकाधिकरण इति किम् । खट्वाभार्यः । कल्याण्याभाता कल्याणीमाता । दर्शनीयामाता ॥

त्रलुत्तश्चरद्घकल्पपण्डेश्यरूपपाशाप्लस्थ्यनूक्यङ्मानिषु ॥ ४२ ॥

(त्रिता ? त्रलुत्तसा)दिषु प्रत्ययेषु मानिशब्दे चोत्तरपदे परतो गुणवचनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूङ्पुंवद् भवति । त्रल् — तस्यां तत्र । तस् — तस्याः ततः । चरद् — भूतपूर्वा पट्वी पटुचरी । घः — इयमनयो रतिशयेन दर्शनीया दर्शनीयतरा । इयमासा मतिशयेन दर्शनीया दर्शनीयतमा । कल्पप् — प्रदर्शनीयकल्पा । देश्यः — दर्शनीयदेश्या । रूपप् — दर्शनीयरूपा । पाशप् — दर्शनीयपाशा । शस् — बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । तद्धितसाहचर्याद् विभक्तौ शसि न भवति । थ्यन् — अजाभ्यो हिता अजथ्या । क्यङ् — श्वेनी इवाचरति श्वेतायते । मानिन् — दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनीति । अयमस्या दर्शनीयमानी ।

भानिन्मह्येभस्सुत्तरपदाथैभस्सनात्ताधिकरणार्थं च दर्शनीयामात्मानं
भन्यते दर्शनीयमानितीति तु प्राजापतिरप्येवैव भवति ॥

यन्नि तद्धिते ॥ ४३ ॥

यकादादावादौ च तद्धिते परतो पुण्वचनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनु-
पुंवद् भवति । श्येन्याः शवः श्यैत्यम् । रोहिण्याः (भावः) रोहि-
त्यम् । इमन्मन्त्रविज्ञेयः पद्वी पद्विष्ठा । पादिष्ठनद्वादात् श्येनी-
माद्ये श्येत्यति । हस्ति(नी)नां लघूद्दो हास्तिकम् । कौण्डिन्यः, भा-
नाय्यः, सापत्नः, (एन ? दौ)वत्तमित्यादौ तु गर्गादौ शिवादौ निशाधा-
दिषु कुण्डिनी(म)नायीसपत्नीयुवत्यादीनां स्त्रीलिङ्गानामैव पाठात् पुंवद्-
भावो न भवति । तद्धित इति किम् । हस्तिनीनिच्छति हस्तिनीयति
हस्तिन्यः । शचीति किम् । पद्व्या आगतः पद्वीरूप्यः । पद्वीमयः ॥

हे अग्न्यायी ॥ ४४ ॥

हे अज्ञादौ तद्धिते परत अग्न्यायेव स्त्री पुंवद् भवति । अग्न्यायाः
अपत्यमाग्नेयम् । अग्न्यायी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाकः । नियमः
किम् । श्येनैयः । रोहिणेयः ॥

न प्रधानपूरण्याम् ॥ ४५ ॥

पूरणप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी तरयां प्रधानभूतायामुत्तरपदे स्त्री पुंवन्न
भवति । कल्याणी पञ्चमी आसां कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणी-
दशमाः । अत्रावयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थं इत्यन्यपदार्थे पूरण्या
अन्तर्भावात् प्राधान्यम् । प्रधानग्रहणं किम् । कल्याणी पञ्चमी अस्मिन्
कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥

भक्तौ च कर्मसाधनायाम् ॥ ४६ ॥

कर्मसाधनायां भक्तौ चोत्तरपदे स्त्री पुंवन्न भवति । गिरितनया
भक्तिरस्य गिरितनयाभक्तिः । भवानीभक्तिः । कर्मसाधनायामिति किम् ।
दृढभक्तिः । स्थिरभक्तिः ॥

प्रियामनोज्ञाकल्याणीसुभगादुर्भगास्वाक्षान्ताकान्ता-
वामावामनासमासचिवाचपलावालातनयादुहितृषु ॥ ४७ ॥

प्रियादिषुत्तरपदेषु स्त्री पुंवन्न भवति । कल्याणी प्रिया अस्य क-
ल्याणीप्रियः । भव्यामनोज्ञः । प्रियाकल्या(णि?णी)कः । प्रियासुभगः ।
कल्याणीदुर्भगः । कल्याणीस्वः । कल्याणीक्षान्तः । दर्शनीयाकान्तः ।
प्रियावामः । प्रियावामनः । प्रियासमः । प्रियासाचिवः । प्रियाचपलः ।
प्रियापालः । कल्याणीतनयः । कल्याणीदुहितृकः ॥

वुतद्धितकोपधासंज्ञापूरण्यः ॥ ४८ ॥

वोस्तद्धितस्य च ककार उपधा यासां ताः, संज्ञापूरण्यन्ताः
(च)स्त्रियः पुंवन्न भवन्ति । कारिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः । कारिकाकल्पा ।
पाचिकारूपा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्य
वैलेपिकम् । मद्रिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । लाक्षिकीकन्या । रोचिनिकी-
रूपा । मद्रिकायते । वृजिकामानिनी । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्ता-
रूपा गुप्तापाशा । दत्तायते । दत्तामानिनी । द्वितीयाभार्यः । पञ्चमीभार्यः ।
द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीयते । द्वितीयामानिनी । कोपधस्य तद्धितविशेषणं
किम् । पाकभार्यः । जल्पाकभार्यः । कामुककल्पा । जागरूकरूपा ।
लुण्ठकायते । कुट्टाकमानिनी ॥

तद्धितोऽवृद्धिहेतुररक्तविकारे ॥ ४९ ॥

अच्छानिकाया वृद्धेर्निमित्तं य (त् सिद्धिः? स्तद्धितः) रक्त-
विकारवर्जितेऽर्थे विहितस्तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पुंवन्न भवति । माधुरीभार्यः ।
नादेयीभार्यः । वैदर्भीभार्यः । सौतङ्गर्माभार्यः । सौग्रीभार्यः । माधुरीकल्पा ।
(ना)देयीरूपा । सौतङ्गमीयते । वैदर्भीमानिनी । तद्धित इति किम् ।
कुम्भका(री?र)भार्यः । काण्डलावभार्यः । वृद्धिहेतुरिति किम् । मध्यमा
भार्या अस्य मध्यमभार्यः । अर्धप्रस्थे भवा अर्धप्रस्थी भार्या अस्य अर्ध-
प्रस्थभार्यः । 'नातः' (७-१-४५) इति वृद्धिप्रतिषेधः । अजग्रहणं किम् ।
तावद्भार्यः । वैयाकरणभार्यः । अरक्तविकार इति किम् । काषायी बृहतिका
अस्य काषायबृहतिकः । लौही ईषा अस्य लौहैषः । खादिरेषः ॥

स्वाङ्गादीदमानिनि ॥ ५० ॥

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तः स्त्रीशब्दोऽमानिनि परतः पुंष्वन्न
भवति । दीर्घकेशीभार्यः । चन्द्रसुखीभार्यः । कलकण्ठीकल्पा ।
तनुमात्रीरूपा । चन्द्रसुखीयते । कलकण्ठीयते । स्वाङ्गादिति किम् ।
(पठुभार्यः । ईदिति किम् । अ)केशभार्यः । अमानिर्नाति किम् । दीर्घ-
केशमानिनी ॥

जातिरयत्तद्धिते च ॥ ५१ ॥

जातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः अमानिन्नुत्तरपदे अयकारादावनजादौ च
तद्धिते परतः पुंष्वन्न भवति । कठीभार्यः । बह्वृचीभार्यः । कठीकल्पा ।
बह्वृचीरूपा । अयत्तद्धित इति किम् । दरदोऽपत्यं स्त्री दारदी तस्यां साधुः
दारद्यः । औषिष्यः । पुंष्वद्वावात् ङीषो लुग् भवति । हस्तिनीनां
समूहो हास्तिकम् । गान्ग्यायण्याः कुत्सितभपत्यं गार्गी जाल्मः । गार्गिकः ।
तद्धित इति किम् । कठीयते । बह्वृचीयते । अत्र जातिलक्षणः प्रतिषेधो
भवत्येव । चकारः किम् । कठमानिनी ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ५२ ॥

गुणवचनः स्त्रीलिङ्गशब्दोऽनूङ् स्त्रियामेकाधिकरणे उत्तरपदे कर्मधा-
रयसमाप्ते जातीयदेशीययोश्च प्रत्यययोः परतः पुंष्वद् भवति । प्रतिषिद्धार्थ
आरम्भः । कल्याणी चासौ (कल्याणी) पञ्चमी कल्याणपञ्चमी । कल्याणमक्तिः ।
कल्याणप्रिया । कल्याणबनोज्ञा । पाचकवृन्दारिका । भद्रकवृन्दारिका ।
पाचकजातीया । भद्रकजातीया । पाचकदेशीया । भद्रकदेशीया । दत्तवृन्दा-
रिका । गुप्तवृन्दारिका । दत्तकेशीया । गुप्तकेशीया । पञ्चमवृन्दारिका ।
षष्ठवृन्दारिका । पञ्चमदेशीया । षष्ठदेशीया । सौम्यवृन्दारिका । साधुरवृन्दा-
रिका । सौम्यजातीया । साधुरदेशीया । श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । दीर्घकेश-
वृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । दीर्घकेशदेशीया । कठवृन्दारिका ।
बह्वृचवृन्दारिका । कठजातीया । बह्वृचदेशीया । बतण्डवृन्दारिका ।
गार्गवृन्दारिका । गार्ग्यवृन्दारिका । वातण्ड्यवृन्दारिका । वातण्ड्यजा-

तीया । गार्ग्यदेशीया । इडविडवृन्दारिका । ऐडविडवृन्दारिका । पृथुवृन्दारिका । पार्थवृन्दारिका । उषिजवृन्दारिका । औषिजवृन्दारिका । ऐडविडजातीया । दारददेशीया । पार्थजातीया । औषिजदेशीया । कपोतपाकवृन्दारिका । कपोतपाक्यवृन्दारिका । कौञ्जायन (वृन्दारिका) कौञ्जायन्यवृन्दारिका । कपोतपाक्यजातीया । कौञ्जायन्यदेशीया । (आतभ्यो वृन्दारिका गार्ग्यवृन्दारिका (?) । गार्ग्यवृन्दारिका । अङ्गीप्रकाराः अङ्गजातीयाः (?) । ईषदसमाप्ता गार्ग्याः ग (गिः) देशीयाः । गुण इत्येव । खट्वावृन्दारिका । कुटीजातीया । द्रोणीदेशीया । अनुडित्येव । ब्रह्मवन्धूवृन्दारिका । करभोरूजातीया । मद्रबाहूदेशीया ॥

त्वतलोर्गुणः ॥ ५३ ॥

गुणवचनः स्त्रीलिङ्गस्त्वतलोः परतः पुंवद् भवति । पट्व्या भावः— पटुत्वं पटुता । मृद्या भावः — मृदुत्वं मृदुता । शुक्लायाः — शुक्लत्वं शुक्लता । श्वेत्याः (ः) श्वेतत्वं श्वेतता । पाचिकायाः — पाचकत्वं पाचकता । मद्रकायाः — मद्रकत्वं मद्रकता । अनुकूलिन्याः — अनुकूलिकत्वं अनुकूलिकता । आक्षिक्याः — आक्षिकत्वम् आक्षिकता । द्वितीयायाः— द्वितीयत्वं द्वितीयता । पञ्चन्याः — पञ्चमत्वं पञ्चमता । माधुर्याः — माधुरत्वं माधुरता । सौम्याः — सौम्यत्वं सौम्यता । चन्द्रमुख्याः— चन्द्रमुखत्वं चन्द्रमुखता । गुण इति किम् । क(ठि ? ठी)त्वं क(ठि ? ठी)ता । गार्गीत्वं गार्गीता । दन्तत्वं दन्तता (?) रुक्मिणीत्वं रुक्मिणीता । गुणग्रहणंऽनुवर्तमाने गुणग्रहणं जातिसंज्ञानिवृत्त्यर्थं नतु पटुशुक्लादिगुणविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनान्येऽपि सभासकृतद्विता विशेषणशब्दास्त्वतलोः पुंवद् भवन्ति । तद्यथा— “कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं बहुभालोकनेन” । “सैन्वाः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्वं मिथ्याप्रवादममृजन्नगनिम्नगानाम् ।” “बभौ बहुच्छत्रतया पताकिनी ।” “व्याकोशकोकनदतां ददते नलिन्यः ।” “सा धवे चराति दुःखशीलताम् ।” “इयेष सा कर्तुमलङ्घ्यशीलताम्” । “यदङ्गनारूपसरूपतायाः” । “रचितामृतभूरिचारवो मन... घनना (?) । “निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थताम् ।” “वपुरन्बालिष परिरभसुखव्यवधानभीलुकतया न वधुः” “भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीषं गमः” । “शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः

शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया” (कुमा० ८. ६४) “बद्धकोपविकृतीरपि रामाश्चारु-
ताभिमततामुपनिन्द्ये । वश्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गाहितमिच्छति
सर्वं” (कि० ९. ६४) “धृष्टता रहसि भर्तृषु *तानिः क्लीवतामुपगतास्वनु-
वेलम्” । “गुणपूगपूरितमतृप्ततया । अतिपुरनिरभाजि पुष्पश्रिमान्मानु-
तरतयेव सन्तानकः ।” (शिशु० स० ६. श्लो० ६७)

“तव प्रिया सच्चरितापमत्तया विभूषणं धार्मिमिहांशुमत्तया ।

रतोत्सवामोदविशेषवत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥” (१)

इति । त्वतलोरिति किम् । पद्वीरूप्यः । पद्वीमयः । अनूडित्वेव ।
पङ्गूत्वं, पङ्गूता । करभोरूत्वं, करभोरूता ॥

सर्वनामानि वृत्तिमात्रे ॥ ५४ ॥

सर्वनामसंज्ञानि वृत्तिमात्रे पुंवद् भवन्ति । सर्वासां प्रियः सर्वप्रियः ।
भवत्याः पुत्रः भवत्पुत्रः । तस्या मुखं तन्मुखम् । एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् ।
एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकमयम् । भवत्या इदं भावत्कं भवदीयम् ।
सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति । भवत्काम्यति । एककाम्यति । तामिच्छति
तत्काम्यति । प्रतिषेधविषयेऽपि भवति । सर्विका भार्या अस्य स(र्विका ?-
र्वक)भार्यः । विश्वकभार्यः । सर्वा प्रिया अस्य सर्वप्रियः । सर्वमनोज्ञः ॥

कुक्कुट्यादयोऽण्डादिषु वा ॥ ५५ ॥

कुक्कुट्यादयः स्त्रीलिङ्गशब्दा अण्डादिपुत्रपदेषु पुंवद्वा भवन्ति ।
कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम्, कुक्कुट्याण्डम् । मयूराण्डं, मयूर्यण्डम्
काकाण्डं, काक्यण्डम् । मृगपदं मृगीपदम् । मृगक्षीरं, मृगीक्षीरम् ।
मृगशावः, मृगीशावः । काकशावः, काकीशावः । (मृगीव चपडा ?)
कुक्कुट्यादयोऽण्डादयश्च प्रयोगतोऽनुगन्तव्याः । स्त्रीपुलिङ्गापूर्वपदभे-
देन(?) समासविवक्षायां सूत्रानारम्भे मृगक्षीरादयो न सिध्यन्ति ॥

घरूपकल्पचेलङ्गुवगोमत्तहतेषु डयो ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

घादिषु प्रत्ययेषु चेलादिषु चोत्तरपदेषु एकाधिकरणेषु स्त्रीप्रत्ययान्तस्य
स्त्रीशब्दस्य ह्रस्वो भवति । ब्राह्मणितरा । गार्गितरा । ब्राह्मणिरूपा ।

* “ताभिर्निर्देशत्वमितरैरबलाद्यु” इति शिशुपालवधे पाठः. सर्गः १० श्लोकः ७१.

गार्गिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । गार्गिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । गार्गिचेली ।
 ब्राह्मणिब्रुवा । (गार्गिब्रुवा) । (ब्राह्मणिगोत्रा) । गार्गिगोत्रा । ब्राह्मणिमता ।
 गार्गिमता । ब्राह्मणिहता । गार्गिहता । परत्वात् पुंवद्भावो बाध्यते ।
 कालि(क ?)तरा । गौरितमा । रोहि(गी ? णि)रूपा । हवि(?)कल्पा ।
 चेलद्ब्रुवगोत्रहतानां 'कुत्सितानि (कुत्सितैः ? स्वार्थकुत्सनैः)' (३-१-८३)
 इति सनातनः । मतशब्दस्य *श्रेण्यादयः कृतादिभिः' इति । छ्य इति
 किम् । दत्तातरा । गुप्तातरा । कारिकाकल्पा, मद्रिकाकल्पा । ग्रामणीतरा ।
 सेनानीतरा । लक्ष्मीतरा । तन्द्रीतमेत्यादावगुणवचनत्वादेव न भवति ।
 गुण इति किम् । आमलकीतरा । आमलकीतरा । बदरीतरा । एकाधि-
 करण इत्येव । ब्राह्मण्या हता (ब्राह्मणीहता ॥)

वैकाचः ॥ ५७ ॥

एकाचः परा या ङीप् तस्या घादिषु प्रत्ययेषु चेलादिषु चोत्तरपदेषु
 एकाधिकरणेषु वा ह्रस्वो भवति । स्त्रीतरा । (स्त्रितरा । स्त्रीतमा) स्त्रितमा ।
 ज्ञस्य भार्या ज्ञी ज्ञीतरा । (ज्ञितरा । ज्ञीतमा) ज्ञितमा । ईरूपा, इरूपा ।
 ईकल्पा इकल्पा । स्त्रीकल्पा, (स्त्रिकल्पा) । स्त्रीगोत्रा, स्त्रिगोत्रा । ज्ञिमता,
 ज्ञीमता । इहता, ईहता । एकाच इति किम् । कुटीतरा द्रोणीतरा । ज्य
 इत्येव । श्रीतरा, श्रीतमा । विरूपा, विकल्पा(?) । एकाधिकरण इत्येव ।
 स्त्रिया हता स्त्रीहता ॥

उगितः पुंवच्च ॥ ५८ ॥

उगितो विहिता या ङी तस्या घादिषु प्रत्ययेषु चेलादिषु चोत्तर-
 पदेषु ह्रस्वः पुंवच्च वा भवति । विदुषीतरा । विदुषितरा विद्वत्तरा । श्रेयस्तरा,
 श्रेयासितरा श्रेयसीतरा । श्रेयस्तमा, श्रेयसितमा, श्रेयसीतमा । पच(ति?न्ति)-
 रूपा पचन्तीरूपा पचद्रूपा । गोमतीकल्पा गोमतिकल्पा गोमत्कल्पा । बृह-
 तीचेली बृहतिकेली बृहचेली । महतीब्रुवा महतिब्रुवा महद्ब्रुवा । पृथती-
 गोत्रा पृथतिगोत्रा पृथद्गोत्रा । भवतीमता भवतिमता भवन्मता ।
 द्विषतीहता द्विषतिहता द्विषद्धता । उगित इति किम् । किशोरितमा । कुमा-

*. "श्रेण्येकपूरा —" (३. २. १०२) इति सरस्वतीकण्ठाभरणसूत्रस्थाने पाणि-
 नीयं सूत्रं ब्रह्मनाथेन अनादितम् ।

रितरा । विहितविशेषणं किम् । प्राचीतरा । प्राचीतमा । भोगवतरूपा
गौरिम(ति ? ती)कल्पा । नात्र 'उगित' (३-४-१६) इति विहितः । अपि
तु 'अञ्ज' (३-४-१७) इति 'भोगवद्रौरिमतोः संज्ञायाम्' (३-४-१२४)
इति च । यस्त्वसंज्ञायामुगित इति विधीयते । तस्य भोगवतीतरा भोगव-
तितरा भोगवत्तरा । गौरिमतीतरा गौरिमतितरा गौरिमत्तरेत्यादि भवति ॥

ऊङः ॥ ५९ ॥

घादिषु परत ऊङन्तस्य वा ह्रस्वो भवति । ब्रह्मबन्धुतरा, ब्रह्मब-
न्धुतरा । वामोरुतमा । (वामोरूतमा) । मद्रवाहुरूपा, मद्रवाहुरूपा । कम-
ण्डलुकल्पा, कमण्डलुकल्पा । कण्डुचेली, कण्डूचेली । पञ्जुत्रुवा, पङ्गुत्रुवा ।
श्वश्रुगोत्रा, (श्वश्रूगोत्रा) । कुरुतमा, कुरूतमा । भीरुतमा, भीरूतमा ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरञ्चयर्थे ॥ ६० ॥

महच्छब्द(स्य चास्याच्च्य)र्थवृत्तेः समानाधिकरण उत्तरपदे जातीय-
प्रत्यये च परत ओकारोऽन्तादेशो भवति । महादेवः, महादेवी । महाराज्ञो ।
महाबाहुः । महाकीर्तिः । महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति
किम् । महतः पुत्रः महत्पुत्रः । महत्याः पतिर्महतीपतिः । अच्च्यर्थ इति
किम् । अमहान् महान् सम्पन्नः महद्भूतश्चन्द्रमाः । अमहती महती
सम्पन्ना महद्भूता ब्राह्मणी । ननु चात्र सामानाधिकरण्यमेव नास्ति ।
चिविविषये प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः । तथा सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः
पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसंख्याश्रयं बहुवचनं दृश्यते, न विकृति-
संख्याश्रयमेकवचनम् । तथा अत्वं त्वं सम्पद्यते त्वद्भवति (अनहमहं
संपद्यते मद्भवति) इति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो दृश्यते, न विकृत्याश्रयौ
मध्यमोत्तमाविति । ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाः कर्तर्य-
महत्युत्पन्नो न महति । (अतो) वैयधिकरण्यादात्वं न भविष्यतीति नार्थः
च्च्यर्थप्रतिषेधेन । नैतदस्ति चिवप्रत्ययो(ऽपि ? हि) परिणामविषयः । परि-
णामश्च यदैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मतया ह्यनात्मको विकृत्यात्मना सम्प-
द्यमान आश्रीयते तदा भवति । यदाह —

“जहद् धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मा *परिणामी तदोच्यते ॥”

*. 'परिणामः स उच्यते' इति मुद्रितवाक्यनदीयादिपाठः ।

तत्र विना

“पूर्वावस्थामविजहत् संस्पृश(द्ध ? न् घ)र्मसुत्तरम् ।
संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते ॥”

एवञ्च प्रकृतविकृत्योर्मैवे विकारस्य भूतशब्देन सामानाधिकरण्यम् । अत एव महद्भूता ब्राह्मणीति पुंवद्भावो भवति । तद्भूतात्वमपि स्यादिति च्यर्थ-
प्रतिषेध आरभ्यते । इयं तु प्रकृत्याश्रयं वचनं पुंरुषश्च दृश्यत इत्यकृत-
च्यर्थे तस्य गतित्वेन क्रियाविशेषणत्वम्(?) । तदन्तर्भावे सति सङ्गीभवन-
लक्षणायां (तन्म?म) हृद्भव(ल्ल ? नल)क्षणायां क्रियायां च प्रकृतेरेव
कर्तृत्वमिति युज्यत इति एवं गोमतीभूता महाशूद्रीति पुंवद्भावः । कस्मान्न
भवति । उच्यते—वादिपूतरपदेषु द्वयीविवक्षा । कदाचिद् प्रकृतिभागस्यो-
द्रेकः कदाचिद् प्रत्ययभागस्य । द्वयमपि क्वचित् दृश्यते । यथा तीव्राः
पाका तीव्रः पाक इति । तत्र वशा प्रत्ययार्थविशिष्टप्रकृतिभागोद्रेकविवक्षा
तदाविकारेण गतित्वात् क्रियाविशेषणतामापन्नेन च तस्य सामानाधिकरण्या
मस्तीति पुंवद्भावो भवति — यथा महद्भूता ब्राह्मणीति । यदा तु
प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थोद्रेकविवक्षा तस्य विकारिणा कर्तृभूतेन सह
सामानाधिकरण्ये विकारेण सह वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावो न भवति —
यथा गोमतीभूता महाशूद्रीति ॥

घासकरविशिष्टेषु पुंवच्च ॥ ६१ ॥

घासादिपूतरपदेषु महत्याः पुंवद्भावश्चकारादाकारोऽन्तादेशो भ-
वति । पुंवदिति वचनाद् घासादीनां पुल्लिङ्गत्वादारम्भसामर्थ्याच्च व्यधि
करणार्थोऽयमारम्भ इत्यवसीयते । महत्या घासो महाघासः । महत्या
करो महाकरः । महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः । केचित् पुनरन्वाचये
चशब्दं मन्यमाना ‘महतो घासो महाघास’ इत्यादावप्यात्वं वर्णयन्ति ।

न पुंवन्निषेधे ॥ ६२ ॥

महतीशब्दस्य पुंवन्निषेधविषय उत्तरपदे आत्वं न भवति । प्राति-
पदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणप्राप्तौ प्रतिपदानिषेधः । महती प्रिया अस्य
महतीप्रियः । महतीमनोज्ञः ॥

इच्यनचि दीर्घश्च ॥ ६३ ॥

इच्यप्रत्ययान्ते अनजादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घ आत्वं च भवति ।
केशाकेशि । दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । बाहूबाहवि । दीर्घत्वात्त्वयोरनका-
(रस्ते ? रान्ते)षु विशेषः । दीर्घसाहचर्यादात्त्वमप्यनजन्ता(दा ?)न्न भवति ।
दोर्दोषि, धनुर्धनुषि । अनचीति किम् । अस्यासि, हविषवि ॥

दशस्यैकरस्य ॥ ६४ ॥

दशन्शब्द उत्तरपद एकस्यात्त्वं भवति । एकादश । दशस्येति
किम् । एकविंशतिः । एकस्येति किम् । पञ्चदश ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६५ ॥

अष्टन्शब्दस्योत्तरपदे परतः संज्ञायामात्त्वं भवति । अष्टावक्रो
मुनिः । अष्टापदं हेमादि । संज्ञायामिति किम् । अष्टदंष्ट्रः ॥

कपाले हविषि ॥ ६६ ॥

(अष्टनः) कपाल उत्तरपदे हविष्यभिधेये आत्वं भवति । अष्टसु
कपालेषु संस्कृतम् अष्टकपालं हविः । अष्टकपालः पुरोडाशः । हवि-
षीति किम् । अष्टानां कपालानां समाहारः अष्टकपालम् । पात्रादित्वात्
स्त्रीत्वाभावः ॥

गवि युक्ते ॥ ६७ ॥

अष्टन्शब्दस्य गव्युत्तरपदे तद्युक्तेऽभिधेये आत्वं भवति । अष्टागवं
शकटम् । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे
परतः द्वयोर्द्विगुः । 'गोरतद्धितलुकि'(५-४-१०८)इति टच् समासान्तः ।
तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसम्प्रत्ययात् गतार्थत्वाद् युक्तशब्दस्य गव्युत्तरपदे
तद्युक्तेऽभिनिर्वृत्तिः । अथवा समाहारे द्विगुः । तत्र साहचर्यादभेदोपचा-
रादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते । युक्त इति किम् । अष्टगवं ब्राह्मण-
धनम् । अष्टगुर्देवदत्तः ॥

इश्च सङ्ख्यायां प्राकृतादबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६८ ॥

द्वैश्वकारादष्टनः प्राक्छताद् या संख्या तस्यामुत्तरपदे आत्वं भवति, न चेद् बहुव्रीहिसमासोऽशीतिर्वात्तरपदं भवति । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वैश्वेति किम् । पञ्चदश । संख्यायापिति किम् । द्वैमातुरः । आष्टमातुरः । प्राक्छतादिति किम् । द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीहशीत्यरिति किम् । द्वित्राः । द्विदशाः । अष्टनवाः । अशीतिः ॥

चत्वारिंशदादौ वा ॥ ६९ ॥

द्वैः अष्टनः (च) प्राक्छताच्चत्वारिंश(तोः ? दादौ) संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीहशीत्योरात्त्वं वा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । अष्टा-चत्वारिंशत् । (अष्टचत्वारिंशत्) द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । द्वाषष्टिः । द्विषष्टिः । अष्टाषष्टिः । अष्टषष्टिः । द्वासप्ततिः, (द्वि-सप्ततिः) । अष्टासप्ततिः, अष्टसप्ततिः । द्वाणवतिः, द्विणवतिः । अष्टानवतिः । अष्टनवतिः । अबहुव्रीहशीत्योरित्येव । द्विचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशाः । अष्टौ चत्वारिंशतोऽस्मिन्निति अष्टचत्वारिंशत् । अशीति । अष्टाशीति ॥

त्रैल्लयस्तद्धत् ॥ ७० ॥

अष्टनशब्दोर्यस्मिन् निमित्ते यथात्वं भवति तथा त्रिञ्चब्दस्य त्रयसादेशो भवति । कचिन्नित्यः । कचिद्विकल्पः । क्वचिन्न भवति । तत्र नित्यम् — त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । विकल्पः — त्रयश्चत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् । त्रयष्षष्टिः, त्रिषष्टिः । त्रयः सप्ततिः, त्रिसप्ततिः । त्रयोणवतिः । त्रिणवतिः । (क्वचिन्न भवति—) त्रिचतुराः । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः । त्रिञ्चतम् । त्रिसहस्रम् । त्रैमातुरः । इति ॥

हृदयस्य हृद् यदण्लेखलासेषु ॥ ७१ ॥

हृदयशब्दस्य यदणोः प्रत्यययोः परतः लेखलासयोश्चोत्तरपदयोः परतो हृदित्ययमादेशो भवति । हृदयस्य प्रियः हृद्यः । हृदयस्य बन्धनो मन्त्रः हृद्यः । हृदये भवं हृद्यम् । हृदयाय हितं हृद्यम् । हार्दं सौहार्दम् । हृदयं लि(खे ? ङ्)ति हृल्लेखः । हृदयस्य लासो हृलासः । अणसान्निधाना-ल्लेखशब्दः अणन्तो गृह्यते । तेनेह न भवति — हृदयस्य लेखो

सङ्ख्यादेर्वुनि ॥ ७६ ॥

संख्यादेः पादस्य वुन्प्रत्यये परतः पदित्ययमादेशो भवति ।
द्विपदिकां ददाति । द्विपदिकं कार्षापणं ददाति ॥

ऋचः शसि ॥ ७७ ॥

ऋचः सम्बन्धिनः पादशब्दस्य शसिप्रत्यये परतः पदित्ययमादेशो
भवति । पच्छो गायत्री शंसति । पादं गायत्र्याः शंसतीत्यर्थः । वाक्य-
गम्यस्य गायत्र्याः पादसम्बन्धस्य वृत्तौ निवृत्तत्वात् स्वाभाविकमेव शंसन-
क्रियायां कर्मत्वं भवति । ऋच इति किम् । पादश्लोकं व्याचष्टे पादशः ॥

वा घोषनिष्कमिश्रशब्देषु ॥ ७८ ॥

घोषादिषूत्तरपदेषु परतः पादस्य पदित्ययमादेशो वा भवति ।
पद्घोषः, पादघोषः । पन्निष्कः, पादनिष्कः । पन्मिश्रः, पादमिश्रः ।
पच्छब्दः, पादशब्दः ॥

नस् नासिकायास्तस्क्षुद्रयोः ॥ ७९ ॥

नासिकाशब्दस्य तस्प्रत्यये क्षुद्रे चोत्तरपदे परतो नसित्ययमादेशो
भवति । नासिकायाः नस्तः । नासिकायां क्षुद्रः नस्क्षुद्रः ॥

यत्यवर्णे ॥ ८० ॥

नासिकाशब्दस्य यति प्रत्यये परतो वर्णादन्यस्मिन्नभिधेये नसित्यय-
मादेशो भवति । नासिकायां भवं, नासिकायै हितं नस्यम् । अवर्ण इति
किम् । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् । सङ्काशादित्वाच्चातुरर्थिको
प्यो भवति ॥

शिरसः शीर्षिन् ॥ ८१ ॥

शिरश्शब्दस्य यत्प्रत्यये परतः शीर्षिन्नित्ययमादेशो भवति । शिरसि
भवः शीर्षिण्यः । शिरस्यः । शीर्षिण्याः केशाः । शिरस्याः इवलाः । मृग-

शिर(स्यः सः) शिरस्यात्तारकाः स्मृताः । बलोदीन । शिर इव शिरस्यः ।
शाखादित्वाद् यः ।

शीर्षोऽपि तद्विधेः ॥ ८१ ॥

अजादौ ताडिते परतः शिरसः शीर्षद्वयो भवति । (नाः हा)रित-
शीर्षिः । पैलुशीर्षिः । श्यौलशीर्षिः । अर्षीदि किम् । अशिरस्कः । शिरस्कः ।
कथं 'हास्तिशीर्षो पैलुशीर्षोति' । शीर्षद्वयो कृते ह्यः व्यङ्गदेशो
भविष्यति । ताडित इति किम् । शिरसा शिरसः । श्यूलशिरसमाचष्टे श्यूल-
शिरयति । कश्च इत्यल्ल कश्चोर्विभक्त इति । शीर्षकश्चः प्रकृत्यन्तरमस्ति ।
तथया 'कृन्तारकीर्षोर्विनिः' (१. ४. ७६) । (दर्षकीर्षोर्विनिः सुसाहसं
सव्यासपिति ?)

उदकशब्दोऽः संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

उदकशब्दस्योत्तरपदे परतः संज्ञायां विषये उद् इत्ययमादेशो
भवति । उदमेघो नाम यस्वाहमेदिः पुत्रः । उदपादः । उदधिः । उदवाहः
समुद्रः । संज्ञायामिति किम् । उदकगिरिः । उदकोदञ्जनः ॥

उत्तरपदस्य च ॥ ८३ ॥

उदकशब्दस्योत्तरपदभूतस्य संज्ञायां विषये उद् इत्ययमादेशो
भवति । क्षीरोदः समुद्रः । अच्छोदं तरः । शीतोदम् । अरुणोदः । लोहि-
तोदः ॥

पेषत्रासवाहनेषु ॥ ८४ ॥

पेषमादिषूत्तरपदेषु परतः उदकशब्दस्योद् इत्ययमादेशो भवति ।
उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनम् । असंज्ञार्थं वचनम् ॥

एकहलादौ भाण्डे वा ॥ ८५ ॥

एकहलादौ भाण्डवाचिन्युत्तरपदे परतः उदकशब्दस्योद् इत्ययमा-
देशो वा भवति । उदकुम्भः, उदककुम्भः । उदपात्रम्, उदकपात्रम् ।
एकहलादाविति किम् । उदकस्यालम् । भाण्ड इति किम् । उदकफेनः ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुषज्जभारहारवीचधगाहेषु ॥ ८६ ॥

आधूमन्थोरिन्धे ॥ ९८ ॥

इन्धे उत्तरपदे परतः आधूमन्थोरुमागमो भवति । आधूमिन्धः ।
अग्निमिन्धः ॥

अगिलशब्द गिले ॥ ९९ ॥

गिलशब्द उत्तरपदे परतः अगिलशब्दस्य मुमागमो भवति ।
तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति क्तिन् । गिलन्ध गिले गिलगिलः । गिलान्त-
स्यापि भवति । तिमिङ्गि लगेः ॥

भद्रोष्णयोः करणे ॥ १०० ॥

भद्रोष्णशब्दयोः करणशब्द उत्तरपदे परतो मुमागमो भवति ।
भद्रङ्करणम् । उष्णङ्करणम् ॥

मध्यस्य दिने ॥ १०१ ॥

मध्यशब्दस्य दिने उत्तरपदे परतो मुमागमो भवति । मध्य-
न्दिनम् ॥

श्येनतिलयोः पाते जे ॥ १०२ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अत्रत्यर्थे परतो मुमागमो
भवति । श्येनपातेऽस्यां क्रियायां क्रीडायां वा श्येनपाता । तैलपाता ।
ज इति किम् । श्येनपातः । तिलपातः ॥

रात्रेः कृत्यखिति वा ॥ १०३ ॥

रात्रिशब्दस्य खितोऽन्यस्मिन् कृदन्त उत्तरपदे परतो मुमागमो वा
भवति । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः । अ(ची ? खिती)ति
क्तिम् । रात्रिमन्थः ॥

धेनोर्भव्यायाम् ॥ १०४ ॥

धेनोर्भव्यशब्द उत्तरपदे मुमागमो वा भवति । धेनुर्भव्या,
धेनुभव्या ॥

सरात्रिः । सनाभिः । सबन्धुः । सगन्धः । सपिण्डः । समानः पतिरस्याः
सपत्नी । आदिग्रहणात् सलोहितसकुक्षि(स)वेण्यादयो भवन्ति ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ १२३ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे परतः समानस्य सादेशो भवति ।
ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरति ब्रह्मचारी । 'व्रत—'
(१-४-१११) इति णिनिः । समानो ब्रह्मचारी सत्रह्मचारी । चरण इति
किम् । प्रज्ञादिना समानो ब्रह्मचारी सत्रह्मचारी(?) ॥

तीर्थे ये ॥ १२४ ॥

यप्रत्ययान्ते तीर्थशब्द उत्तरपदे परतः समानस्य सादेशो भवति ।
समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः । 'समानतीर्थाद्यः'(४-४-१३४) इति यः ॥

उदरे वा ॥ १२५ ॥

उदरशब्दे यत्प्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः समानशब्दस्य सादेशो
वा भवति । समानोदरे शयितः सोदर्यः समानोदर्यः । 'समानोदर
शयित—' (४-४-१८१) इति यत् ॥

नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनधर्मजातीयेषु च

॥ १२६ ॥

समानशब्दस्य नामादिषूत्तरपदेषु परतः सादेशो वा भवति ।
सनामा समाननामा । सगोत्रः समानगोत्रः । सरूपः समानरूपः ।
सस्थानः समानस्थानः । सवर्णः समानवर्णः । सवयाः समानवयाः । सव-
चनः समानवचनः । सधर्मः समानधर्मः । सजातीयः समानजातीयः ॥

दृग्दृशदृक्षेषु ॥ १२७ ॥

दृगादिषूत्तरपदेषु समानशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । पूर्वसूत्रे
चानुकृष्टत्वाद्देतीह नानुवर्तते । समान इव दृश्यते सदृक् । सदृशः । सदृक्षः ॥

वतौ चेदंकिमोरीशुकी ॥ १२८ ॥

वतौ प्रत्यये चकाराद् दृगादिषूत्तरपदेषु इदं किमित्येतयोर्थथासंख्य-
मीशु की इत्येतावादेशौ भवतः । इयान् । ईदृ(शः १म्) । ईदृशः । ईदृक्षः ।

'किमिदंभ्यां वो वः' (५-२-६७) इति वतोर्वस्य घादेशः । ईशिति शकारः सर्वादेशार्थः । ईश् का इत्यसन्देहार्थः अविभक्तिको निर्देशः । अपवादात्त्वादात्वं बाधते ।

आ सर्वनाम्नः ॥ १२९ ॥

वतौ दृगादिषु च परतः सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशो भवति । यावान् । तावान् । एतावान् । यादक् । यादशः । यादक्षः । तादक् । तादशः । तादक्षः । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । भवादृक् । भवादृशः । भवादृक्षः । त्वादृक् । त्वादृशः । त्वादृक्षः । मादृक् । मादृशः । मादृक्षः । एतादृक् । एतादृशः । एतादृक्षः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्विरञ्चतौ वौ ॥ १३० ॥

विष्वग्देवयोः सर्वादीनां (त्वार्थे ? चाञ्च) तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतष्टेः स्थाने अद्विरित्ययमादेशो भवति । विष्वग्ञ्चति विष्वद्यङ् । देवद्यङ् । इदद्यङ् । विष्वग्देवयोरिति किम् । अष्टाची विष्वाची । अञ्चताविति किम् । (विष्वग्युक्) देवयुक् । वाविति किम् । विष्वगाञ्चि (?) ॥

समः समिः ॥ १३१ ॥

समः अञ्च तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः समीत्ययमादेशो भवति । सम्यक् । सम्यञ्चौ । समीचः । समीचीनः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ १३२ ॥

सहस्याञ्च तावप्रत्ययान्त उत्तरपदे परतः सध्यादेशो भवति । सहा(त्वःञ्च)तीति सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्रीचः । सध्रीचीनः ॥

तिरसस्तिर्यति ॥ १३३ ॥

तिरश्शब्दस्याञ्चतावकारा(दावति ? दौ व)प्रत्ययान्त उत्तरपदे परतस्तिरि इत्ययमादेशो भवति । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ ।

तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिः । अतीति किम् । (तिर्यः ?) तिरश्चः । तिरश्चीनम् ॥

द्वन्तरनवर्णान्तोपसर्गेभ्योऽप इत् ॥ १३४ ॥

द्वि अन्तर इत्येताभ्यामुपसर्गेभ्यश्चानवर्णान्तेभ्यः परस्याप् इत्येतस्यो-
त्तरपदस्य उत्तरपदादेशी इत्ययमादेशो भवति । द्विर्गता आपोऽस्मिन्निति
द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । (सद्वीपम्?) अतवर्णान्तेभ्य इति किम् ।
(प्रापम् । उपसर्गेभ्य इति किम् ।)ओमना आपः स्वापः । पूजिता आपः
अत्यापः । स्वती पूजायां नोपसर्गौ । अतः समासान्तो न भवति ॥

ऊदनोदेशो ॥ १३५ ॥

(अनोःपरस्यापः)देशोऽभिधेये आदेशकारादेशो भवति । अनुगता
आपोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः । देश इति किम् । अन्वीपः । दीर्घोच्चारणमव-
ग्रहार्थम् ॥

आत् समो देवयजने ॥ १३६ ॥

समः परस्यापः देवयजनेऽभिधेये आदेशकारादेशो भवति । संमा-
पः देवयजनम् । समीपमन्यत् ॥

छकारकयोरन्यस्य दुक् ॥ १३७ ॥

छप्रत्यये कारकशब्दे चोत्तरपदे अन्यशब्दस्य दुगागमो भवति ।
अन्यस्यायमन्यदी(यं?यः) । गद्वादित्वाच्छः । अन्यस्य कारकः अन्य (त्)
कारकः ॥

अषष्ठीतृतीयास्थस्याशीराशास्थस्थितौत्सुकोतिरागेषु ॥ १३८ ॥

अषष्ठीस्थस्य(अ)तृतीयास्थस्य वान्यशब्दस्य(रागाःआशीरा)दिषूत्त-
रपदेषु दुगागमो भवति । अ(न्यस्य?न्या)आशीः अन्यदाशीः । अन्या आ-
श्ना अन्यदाशा । अन्या आस्था अन्यदास्था । अन्य आस्थितः अन्यदा-
स्थितः । अन्यास्मिन् उत्सुकः अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः अन्यदूतिः ।
अन्यास्मिन् रागः अन्यद्रागः । अषष्ठीतृतीयास्थस्येति किम् । अन्यस्य
आशीः अन्याशीः । अन्येनास्थितः अन्यास्थितः ॥

अर्थे वा ॥ १९३ ॥

अर्थशब्दे परतोऽन्यस्य दुगागमो भवति वा । अन्यस्मै इदम्
अन्यदर्थम् अन्यार्थम् । अन्यः अर्थोऽस्य अन्यदर्थः । (अ)षष्ठीतृतीयास्थ-
स्येत्येव । अन्यस्यार्थः अन्यार्थः । अन्येनार्थः (अन्यार्थः ॥)

कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ १४० ॥

तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे परतः कुशब्दस्य कदित्ययमादेशो
भवति । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कुत्सितमन्नं कदन्नम् । कदशनम् । कदुष्टः ।
अचीति किम् । कुत्राह्वणः । तत्पुरुष इति किम् । कूष्टो राजा ॥

त्रिरथवदेषु ॥ १४१ ॥

व्यादिषूत्तरपदेषु परतः कुशब्दस्य कदादेशो भवति । कुत्सितास्त्रयः
कत्रयः । कद्रथः । कद्वदः । बहुव्रीहावपि भवति । कुत्सितानि त्रीण्यस्य
कत्रिः । कद्रथः । कद्वदः ॥

तृणे जातौ ॥ १४२ ॥

कुशब्दस्य तृण उत्तरपदे जातावभिधेयायां कदादेशो भवति । कत्तृणं
रौहिषास्या तृणजातिः । जाताविति किम् । कुत्सितानि तृणानि (कुतृणानि) ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १४३ ॥

पथिन् अक्ष(न्निःइ)त्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो
भवति । कुत्सितः पन्थाः कापथः । कुत्सितः पन्था अस्मिन् कापथो देशः ।
कुत्सितोऽश्वः काक्षः । कुत्सिते अक्षिणी (काःअ)क्षाणि वा अस्य काक्षः ।
कथं कुपथं वनमिति । पथिन्शब्दसमानार्थः पथशब्दोऽन्युत्पन्नोऽस्ति ।
तेन भविष्यति । अनीषदर्थार्थं वचनम् ॥

ईषदर्थे ॥ १४४ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्योत्तरपदे परतः का इत्ययमादेशो भवति ।
ईषन्मधुरं (कामधुरम्) । कालवणम् । अजादावपि परत्वादीषदर्थे काभाव
एव भवति । कार्षं ताक्षम् (?) ॥

पुरुषे वा ॥ १४५ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे परतः कुशब्दस्य का इत्ययमादेशो भवति वा ।
कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषः । अप्रातविभाषेयम् । ईषदर्थे तु पूर्व-
भे(र्वेणै)व नित्यं भवति । ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कवं चोष्णे ॥ १४६ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे परतः कुशब्दस्य कादेशः, चकारात् कवादेशश्च
वा भवति । ईषत् कुत्सि(तोःतं)वा उष्णं कचोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ।

दिक्छब्दात् तीरस्य तारः ॥ १४७ ॥

दिक्छब्दादुत्तरस्य तीर इत्येतस्य तार इत्ययमादेशो वा भवति ।
दक्षिणतारं दक्षिणतीरम् । उत्तरतारं उत्तरतीरम् । दिक्छब्दादिति किम् ।
गङ्गातीरम् ॥

पृषद् उदरोद्धानयोर्लोपः ॥ १४८ ॥

पृषच्छब्दस्योदरोद्धानयोरुत्तरपदयोः परतोऽन्तलोपो भवति । पृष(त)
उदरं पृषोदरम् । पृषद् उदरमस्य पृषोदरः । पृष(द्)उद्धानं (पृषो-
द्धानम्) ॥

अवाप्योस्तंसनच्चादिष्वादेर्वा ॥ १४९ ॥

तंसादिषु चोत्तरपदेषु परतः यथासंख्यमवाप्योरादिलोपो वा
भवति । वतंसः अवतंसः । वक्रयः अवक्रयः । पिनद्धम् अपिनद्धम् । पिहि-
तम् अपिहितम् । पिधानम् अपिधानम् ॥

जीवनस्य मूते वादेः ॥ १५० ॥

मृतशब्द उत्तरपदे परतो जीवनशब्दस्य वकारादेरवयवस्य लोपो
भवति । जीवनं जलं तस्य मृतः पुटवन्धः जीमृतो मेघः ॥

वारैर्वो वाहके लश्चोत्तरपदादेः ॥ १५१ ॥

वारिशब्दस्य वाहकशब्द उत्तरपदे परतो व इत्यादेशः उत्तरपदा-
देश्च लकारादेशो भवति । वारिणो वाहकः वलाहकः मेघः ॥

आडो ध्यःष्टुः ॥ १५२ ॥

आठः परस्य ध्य उत्तरपदस्यादेः ष्टु इत्ययमादेशो भवति(१)।—

(दुरो दाशनाशब्देष्व्येष्टुच्च ॥ १५३ ॥

षषो दशसु ॥ १५४ ॥

मह्यां रौति मयूरः ॥ १५५ ॥

शेते महिषः ॥ १५६ ॥

मह्यां शेते इत्यस्मिन्नर्थे महिष इति निपात्यते । महिषो लुलायः । मयूरमहिषशब्दावुणादिष्वन्वाख्यातावपि पुनर्व्युत्पादयन्नने(धोःकवा)शब्दानां व्युत्पत्तिर्भवति इति दर्शयति ॥

पिशाचश्मशाने पिशिताशशवशयनयोः ॥ १५७ ॥

पिशाचः श्मशा(नेऽनश्) इत्येतौ शब्दौ यथासंख्यं पिशिताशः शवशयन(म्)इत्येतयोरर्थयोर्निपात्येते । पिशितमचीति पिशाचः । शवानां शयनं श्मशानम् ॥

वाग्वादस्येभि वाड्वलः ॥ १५८ ॥

वाग्वादस्येभि परतो वाड्वलादेशो भवति । वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः ॥

ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्ति वृसी ॥ १५९ ॥

(ब्रुवन्तः) अस्यां सीदन्तीत्यस्मिन्नर्थे वृसी इति निपात्यते । ब्रुवन्तः प्रवक्तारोऽस्यां सीदन्तीति वृसी ॥

ऊर्ध्वं स्वमस्योदूखलमुलूखलं वा ॥ १६० ॥

ऊर्ध्वं स्वमस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे उदूखलमुलूखलमिति वा निपात्यते । ऊर्ध्वं स्वमस्योदूखलमुलूखलं वा । यत्र बहुव्रीह्यादयः क्षुद्यन्ते ॥

दिव्योक एषां दिवौकसः ॥ १६१ ॥

* इतः परं सूत्रत्रयं कर्मातृकायां न दृश्यते । धनुरेखान्तर्गतानि सूत्रपाठादुद्धृत्य लिखितानि ।

दिव्योक एषामित्यस्मिन्नर्थे दिवौकस इति निपात्यते । दिवि स्वर्गे
ओक एषां दिवौकसो देवाः ॥

कपित्थदधित्थमहित्थाश्चत्थादयश्च ॥ १६२ ॥

कपित्थादयश्च शब्दाः साधवो भवन्ति । कपयोऽस्मिस्तिष्ठन्ति
कपित्थः । दध्नि तिष्ठति दधित्थः । मर्ह्यां तिष्ठति महित्थः । अश्च इव
तिष्ठति अश्चत्थः । आदिग्रहणान्मुहूर्त्तग्रन्थाश्चामनिल्वयन्यादयो(?)
भवन्ति ॥

सङ्ख्याविसायादेरहस्याहन् ङौ वा ॥ १६३ ॥

संख्यादेरह्णशब्दस्य ङौ परतोऽह्णदेशो वा भवति । द्वयोरहोर्भवो
अह्णः । तस्मिन् अहनि । अहि । अहे । व्यहनि । व्यहि । व्यहे । विगत-
महर्व्यहः । तस्मिन् व्यहनि । व्यहि । व्यहे । सायमह्णः सायाह्णः । तस्मिन्
सायाहनि । सायाहि । सा(याहे)* ॥

सायं लोहतरयोः ॥ १६४ ॥

सप्तम्यां वा सा च ॥ १६५ ॥

विश्वस्य वसुराटोर्दीर्घः ॥ १६६ ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १६७ ॥

ऋषौ मित्रे ॥ १६८ ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगशारिकाणां वने ॥ १६९ ॥

अञ्जनमञ्जनकिंशुर्किलुकसार्वलोहितकुक्कुटखडू-
ननलपिङ्गलानां गिरौ ॥ १७० ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरखदिरखपुरस्थविरपुलिनमलयकार-
ण्डवचकवाकादीनाम् ॥ १७१ ॥

शरवंशशुचिकुशधूमाहिकविहनुमुन्यादीनां च ॥ १७२ ॥

*अयोदशसूत्राणि तद्वृत्तयश्च क मातृकायां न दृश्यन्ते । सूत्रपाठानुसारेण सूत्राणि
परं लिखितानि ।

बलच्यनुत्साहभ्रातृपितृणाम् ॥ १७३ ॥

चितेः कपि ॥ १७४ ॥

दूलोपे पूर्वस्याणः ॥ १७५ ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ १७६ ॥

कर्णे चिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुवस्वरित-
कस्य ॥ १७७ ॥

कर्णशब्द उत्तरपदे परतरिचहवाचिनो विष्टादिवर्जितस्य दीर्घा भवति । यत् पश्वादीनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञानाय लक्षणं क्रियते तच्चिह्नम् । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । व्यङ्गुलाकर्णः । त्र्यङ्गुलाकर्णः । चिह्नस्येति किम् । (गोतशोभ)नकर्णः । लम्बकर्णः । अविष्टादेरिति किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिर्षुं क्वौ ॥ १७८ ॥

नह्यादिषु क्विबन्तेषूत्तरपदेषु परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । उपा-
नत् । परीणत् । नीवृत् । उपावृत् । प्रावृत् । परीवृत् । श्वावित् । मर्मावित् ।
नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीष(हर्कं?ट्) । परीतत् । 'गमयमतनादीनां
क्वौ' (६-३-४७) इत्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् । (उपतध्वं वित्
परिणहनम् ।) ...

उपसर्गस्य घञि बहुलम् ॥ १७९ ॥

(उपसर्गस्य) घञन्त उत्तरपदे परतः बहुलं दीर्घो भवति । प्रतिवेशः ।
प्रतीवेशः । प्रतिबोधः प्रतीबोधः । प्रतिहारः प्रतीहारः । प्रतीकारः प्रतिकारः ।
अतिसारः अतीसारः । क्वचिद् भिन्नविषये । प्राकारः प्रकारः । प्रासादः
प्रसादः । विमार्गः वीमार्गः । अपामार्गः । अपमार्गः । क्वचिन्न भवति ।

वेषादः । निषादः । प्रतापः । प्रभावः । क्वचिद् भवत्येव — नीवारः ।
नीहारः । नीसारः । प्रावारः ॥

इकः काशे ॥ १८० ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य कश्चिद्वत् उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः ।
मतीकाशः । इक इति किञ् । प्रकाशः । बहुलमित्येव । निकाशः ।
अ(यंज)थ आरम्भः ॥

दस्ति ॥ १८१ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य
दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । तीत्तम् । (शदन्तः सुदत्तम्) ।
इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् । विकीर्णः । (अचः) उवसर्गा-
द(जं च)स्तः (७- २- ९८) इति यद्यप्यन्त्यस्य तकारः क्रियते तथापि
चर्त्तस्याश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिरादेशो भवति ॥

अपीलुदावादीर्वहे ॥ १८२ ॥

वहशब्द (स्यो ? उ) उत्तरपदे परतः पीलुदावादीर्वहितस्य पूर्वपदस्य
दीर्घो भवति । कपीवहः । ऋषिवहः । मुनीवहः । अपीलुदावादीरिति किम् ।
पीलुवहः । शरुवहः । आदिग्रहणाच्चारुवहमित्यादावपि न भवति । इक
इत्येव । पिण्डवहम् । काष्ठवहम् ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १८३ ॥

अन्येषामपि शब्दानां बहुलमुत्तरपदेऽनुत्तरपदे च दीर्घो भवति ।
श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रा । श्वाकर्णः । क्वचिद् भवति — श्वफल्कः । श्वमुखः ।
क्वचिद् विकल्पः — श्वपुच्छः, श्वापुच्छः । क्वचिद्विषयान्तरे — श्वपदं,
श्वापद्म् । क्वचिदनुत्तरपदे — पुरुषः, पूरुषः । नरकः, नारकः । दशिग्रहणं
प्रयोगानुसारार्थम् । तेनायं विषयविभागो भवति ॥

चौ ॥ १८४ ॥

चावित्यञ्चतिलुंसाकारनकारो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे परतः पूर्वस्य
दीर्घो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा ।

मधूचे । प्राची । (प्राप्र)तीची । अन्तरज्ञोऽपि यजादेशो विधानसा-
मर्थ्याद् दीर्घेण वाच्यते ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ १८५ ॥

सम्प्रसारणान्तस्योत्तरपदे परतो दीर्घो भवति । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । कारीषगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धीबन्धुः ॥

इति श्रीवृद्धनाथनारायणभट्टसमुद्भृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्यकरणस्य लुबुत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥

अथ तृतीयः पादः ।

प्रकृतेः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम्, 'पदस्य वीप्सायां द्वे' (७-३-१) इति यावत् । ततः प्राग् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, प्रकृतेरित्येवं तद्वदितव्यम् । बक्ष्यति — 'हलादेरन्त्यस्य' (६-३-२) — हूतः । जीनः । प्रकृतेरिति किम् । निरुतम् । दुरुतम् । 'नामि-' (६-३-३) — अंगनीनाम् । वायूनाम् । प्रकृतेरिति किम् । क्रिमिणां पश्य । पामनां पश्य । 'वा संयोगादे(व ? रस्थः)' (६-३-७८) — ग्लेयात् । ग्लयात् । प्रकृतेरिति किम् । निर्यायात् । (पुङ्ग्व-ऊक्ष्यधमाव्योडे ? 'लुङ्लङ्लङ्स्वडमाङ्योगे') (६-३-८१) — अकार्षीत् । (एहि ? ऐहिष्ट) । प्रकृतेरिति किम् । प्राकरोत् । उपैहि(ष्ट) । 'अचि श्नुधातु-भ्रुवां वोरियुवौ' (६-३-८२) — श्रियः । भ्रुवः । प्रकृतेरिति किम् । श्र्य-र्थम् । भ्र्यर्थम् । ('के तद्धितेऽणो ह्रस्वः') (७-२-६९) — कुमारिका । प्रकृतेरिति किम् । कुमा(रीय ? रीं)कायति कुमारीकः । * 'युवोरनाकावुपदेशे' - नन्दनः । कारकः । प्रकृतेरिति किम् । (प्रकृती ?) । दीव्यन् । 'उरत्' (७-२-१२३) — वव्रश्च । वव्रश्चतुः । अतुसि सति उत्तरस्य प्रत्ययस्य निमित्तत्वात् 'अचः परस्मिन् —' (१-२-४४) इति स्थानिबद्धभावे वकारस्य 'न तस्मिन्' (६-१-४७) इति संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धो भवति । प्रकृतेरिति (किम् ?) सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सा यथायथं प्रदेशवाक्येषु सम्बन्धविशेषानुपस्थापयति । 'अष्टनो वा षु(प्या)त्' (६-४-५३), 'त्यदादीनां तसादिषु चा(र्थे थ ? द्वेरः)' (६-४-७१) इति स्थानषष्ठी । 'हलादेरन्त्यस्य' (६-३-२) † 'ऊर्णोत्तेश्वोपधायाः' (१) इत्यवयवषष्ठी । ‡ 'अष्टनोर निज्जलि' (१) * 'युवोरनाकावुपदेशे' इति निमित्तषष्ठीति ॥

हलादेरन्त्यस्य ॥ २ ॥

संप्रसारणस्य दीर्घ इति चानुवर्तते । हलादिप्रकृतेसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः । संवीतः । (शु ? शू) नः ।

* 'युवोरनाकावसः' (६-४-९) इत्येवोपरिष्ठादनुपूर्वी दृश्यते । 'ऊङ् गोहोऽचः' (६-३-९२) 'उपधायाश्च' (६-४-६) इति स्यात् । † 'अऊर्णोः सनि जलि' (६-३-११) इति स्यात् ।

हलादेरिति किम् । उतः । उतवान् । (कान्तःअन्त्य)स्येति किम् । विद्धः ।
(नि ? वि)चितः । प्रकृतेरित्येव । निरुतम् । दुरुतम् ॥

नास्यतिसृचतस्रोः ॥ ३ ॥

नामिति षष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते, तस्मिन् तिसृचतसृवर्जि-
तायाः प्रकृतेरन्त्यस्याचो दीर्घो भवति । वृक्षाणाम् । अग्नीनाम् । ज्ञायूनाम् ।
कर्तृणाम् । अतिसृचतस्रोःरिति किम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् (स्रोः ? सनुट्)-
कस्य निर्देशः कृते नुटि दीर्घमितिपत्यर्थम्, अन्यथा नुडभावः स्यात् ।
उत्तरार्थश्च ॥

*नुर्वा ॥ ४ ॥

न उपधायाः ॥ ५ ॥

नान्तायाः प्रकृतेर्या उपधा तस्या नामि परतो दीर्घो भवति ।
पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । न इति किम् । चतुर्णाम् ।
षण्णाम् । नामीत्येव । चर्मणाम् । पर्वणाम् ॥

शिसुट्यशीसम्बुद्धयोः ॥ ६ ॥

शौ सुटि च शीसम्बुद्धिवर्जिते परतो नान्तायाः प्रकृतेः उपधाया
दीर्घो भवति । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । वेमानि । लोमानि ।
पामाविह नान्तरत्वं 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनानि-' (१. १. २२)
इति लिङ्गात् (?)। कुण्डानि । वनानि । वारिणि । दधीनि । मधूनि ।
त्रपूणि । राजा । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । सीमा
सीमानौ । सीमानः । सीमानम् । सीमानौ । अशीसम्बुद्ध्योरिति किम् ।
चर्म(णिःणी) तिष्ठतः । चर्म(णिःणी) पश्य । वारिणी । मधु (नि ? नी ।
हे राजन् । हे सीमन् ॥

स्महतोर्नुमि ॥ ७ ॥

सान्ताया महतः प्रकृतेः शौ सुटि चाशीसम्बुद्धयोः परतस्तन्निमित्ते
नुम्पुपधाया दीर्घो भवति । श्रेयांसि तिष्ठन्ति । श्रेयांसि पश्य । पर्यांसि ।
मह्यांसि । महान्ति तिष्ठन्ति । महान्ति पश्य । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः ।
श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । महान् । महान्तौ । महान्तः । परममहान् । 'प्रकृ-

* सूत्रमिदं वृत्तिश्च क. मातृकायां न दृश्यते ।

त्यधिकारे महदादिभिः (१-२-२२) इति तदन्तविधिः । नुमीति किम्
अप्सरसः । सुमनसः । शिशुणिमित्तस्य नुमो ग्रहणादिह न भवति ।
सुहिंसौ । सुहिंसः । सुकंसौ । सुकंसः । अशीसम्बुद्धयोरित्येव । हे
श्रेयन् । हे महन् ॥

अप्तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृश्रृत्तृहोत्तृपोत्तृप्रशास्त्प्रस्तोत्रु-
न्नेत्रुद्रात्प्रतिहर्तृप्रतिप्रस्थातृणाम् ॥ ८ ॥

तृ(ञि ई)ति तृन्तृचोर्ग्रहणम् । अपशब्दस्य तृन्नन्तस्य तृजन्तस्य
च स्वप्तादीनां च शौ सुटि च शीसम्बुद्धिवर्जिते परत उपधाया दीर्घो
भवति । आपः । स्वापः । स्वाम्पि । समासान्ताविधेरानित्यत्वादज् न
भवति । नित्यमपि नुममकृत्वा दीर्घस्वमिप्यते । पूर्ववत् तदन्तविधिः । एवं
कर्त्तारौ । परमकर्त्तारौ । परमस्वसारौ । जामातारौ । अशीसम्बुद्धयोरित्येव ।
कर्तृणां । हे कर्त्तः । हे स्वसः ॥

अत्वसन्तस्याधातोः सौ ॥ ९ ॥

अत्वन्तस्यसन्तस्य च धातुवर्जितस्य सावसम्बुद्धौ परत उपधाया
दीर्घो भवति । भवान् । कृतवान् । गोमान् । यवमान् । मनुपः ... ..
.... न पुनः अन्यशब्दश्चेत्यत्रापि भवन्ति (?) । अत्व .... ..
सत्त्वात् कृते दीर्घे नुमागमः । असन्तस्य — अप्सराः । अङ्गिराः ।
चन्द्रमाः । स्थूलशिराः । सुमनाः । अधातेरिति किम् । पिण्डं ग्रसते पि-
ण्डग्र(ह ?) । चर्म वस्ते चर्मवः । 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' (१-२-७३)
इति सिद्धे अधातेरिति वचनम् * 'अनितस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन
च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ती'ति परिभाषाज्ञापनार्थम् । तेनात्रापि भवति —
खरणाः । खुरणाः । असम्बुद्धयोरित्येव । हे भवन् । हे सुमनः ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥ १० ॥

इन्नन्तस्य हनादीनां च (शौ) सावेव चासम्बुद्धौ परत उपधाया
दीर्घो भवति । दण्डीनि । छत्रीणि । दण्डी । छत्री । भ्रूणहा । बहुपूषाणि ।
पूषा । बहुर्यमाणि । (अर्यमाणि ?) । अर्यमा । सौ (शौ)चेति किम् । दण्डिना ।

१. 'प्तृन्तृस्व' क. पाठः.

* इयं च पाणिनीया परिभाषा । 'न वर्णानितस्मन्ग्रहणेषु' (१-२-७४) इति
दधानुवादकं भोजसूत्रम् ॥

दण्डिनः । वृत्रहणम् । असम्बुद्धावित्थेव । हे दण्डिन् । हे (पुत्र ? वृत्रह)
न् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

अज्झनोः सनि झलि ॥ ११ ॥

अजन्तायाः प्रकृतेः हन्तेश्च झलादौ सनि परतोऽचो दीर्घो भवति ।
चिचीषति । तुष्टुषति । चिकीर्षति । जिचांसति । झलीति किम् । पिपविष-
(ति ? ते ।) प्रकृतेरित्येव । दधि..... .... सनोति ॥

इङ्गो गमः ॥ १२ ॥

इङ्गदेशस्य गमेश्चलादौ सनि परतः अचो दीर्घो भवति । अधि-
जिगांसते वेदम् । इङ्ग इति किम् । सञ्जिगंसते वत्सो मात्रा ॥

तनोर्वा ॥ १३ ॥

तनोर्वालादौ सनि परतो वा दीर्घो भवति । तितांसति तितंसति ।
झलीत्येव । तितनिषति । 'सनि 'इवन्तर्ध—' (६. ४. १२६) इत्यादिना
इङ्गविकल्पः ॥

क्रमः क्त्वि ॥ १४ ॥

क्रमः प्रकृतेः क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतो वा दीर्घो भवति । क्रन्त्वा
क्रान्त्वा । झळीत्येव । क्रमित्वा । 'उदितो वा' (६-४-१२४) इतीङ्गविकल्पः ।
प्र(कृत्ये ? क्रम्ये) त्यादौ 'भाबिनि —' (६-४-६) इति वचनात् बहि-
रङ्गोऽपि त्यबन्तरङ्गान् विधीन् भाषित्वा (घत्व ? प्रथम)मेव भवति ॥

अहञ्जमस्तिङ्ग्यपिति किति वौ च ॥ १५ ॥

अमन्तायाः प्रकृतेः इन्वर्जिताया वौ झलादौ च ति(ङ्ग्यपि)ति
(किति) प्रत्यये परतः दीर्घो भवति । प्रशान् । प्रतान् । (प्रष्टु ?) । झलादौ—
शान्तः । शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । (अम इति किम् ।) पक्त्वा । हन्-
प्रतिषेधः किम् । वृत्रहाणि । भ्रूणहनि । कितीति किम् । गन्ता । (कृती ?) झली
त्येव । गम्यते । शंशान्तः (शंशा ? दंदा) न्त इति य(ङ ? ङ्लुग)न्तस्य
छान्दसत्वाद् दीर्घो भविष्यति ॥

जमि च च्छ्वोः शूठौ ॥ १६ ॥

अमादौ वौ झलादौ च प्रत्यये परतः सतुक्कस्य (छकारस्य) वका-
रस्य च यथासङ्गं च ऊद् इत्येतावादेशौ भवतः । प्रश्नः । विश्वः । शब्दमाद् ।

गोविद् । पृष्टः । पृष्टवान् । प्रष्टः । (पृ? प्र)ष्टुम् । स्योनः । स्योमा । सिवैरौ
णादि (के? कौ)नमनिन्प्रत्य(येन? यौ) । ळधूपधाश्रयत्वाच्च(न)वाणात् प्राकृतं
बलीयो भवति । अक्षधूः । हिरण्यधूः । 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' (१-२-
८४) इति 'नाजानन्तर्ये' (१-२-८५) इति प्रतिविध्यत इति यणादेशो
भवति । द्यूतः । द्यूतवान् । दुष्पति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ।
(ऊठि कृते 'पदान्ते दिव उत्' (६-१-१४७) इति तपरत्वान्वात्राकालो)
भविष्यति । जमि चेति किम् । (प्रच्यते? पृच्छते) । दीव्यते ।
ठकार 'ऊठि' (६-१-१००) इति विशेषणार्थः ॥

स्त्रिव्यविमविज्वरित्बरासुपधायाश्च ॥ १७ ॥

स्त्रिव्यादीनां जमादौ वौ श्लादौ च प्रत्यये परतः वकारस्योपधाया-
श्चोठादेशो भवति । (स्योमामो? स्योमा ओमा) मोमा । जूर्मा । तूर्मा ।
धूः । सुबौ । (धूर्महूः?) सुबः । ऊः । उवौ । उवः । मूः । मुवौ । मुवः ।
जूः । जूरौ । जूरः । तूः । तूरौ । तूरः । सूतः । सूतवान् । सूतिः । ऊतिः ।
मूतिः । जूर्तिः । '(तितु? केर)ग्रह-६-४-१३६) इत्यादिना इट्प्रतिषेधः ।
तूर्णम् । तूर्णवान् । तूर्तिः ॥

राह्योपः ॥ १८ ॥

रेफात् परयो(भेत्वा? शब्दोः) जमादौ वौ श्लादौ च प्रत्यये परतः
ढोपो भवति । हूर्मा । मूर्मा । तूर्मा । धूर्मा । हूः । हूरौ । हूरः । मूः ।
मूरौ । मूरः । तूः । तूरौ । तूरः । धूः । धूरौ । धूरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः ।
मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । तूर्तिः । धूर्णः । धूर्णवान् ।
धूर्तिः । जमि चेत्येव । मूर्त्ता धूर्विता ॥

प्राग्युबोरयुग्वुगसिद्धं समानाश्रये ॥ १९ ॥

(गु? शु)बोरिति संशब्दनात् प्रा... .. रवर्जितं
कार्यं समानाश्रये प्रत्यये कार्यान्तरे कर्तव्ये असिद्धं भवति । असिद्ध-
वचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं च । एधि । साधि । अस्ति-
शास्त्योरैत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्
भवति । जहि गतवानिति जभावे अनुनासिकलोपे च कृते आदेशलक्षणौ
(नि? हि)लुगल्लोपौ प्राप्नुतः । असिद्धत्वाच्च भवतः । तत्र तस्य च भावात्
स(ता? माना)श्रयत्वमेतेषाम् । समानाश्रयलक्षणश्चात्र विधिः । न(ल्या?)

व्या)श्रयलक्षणप्रतिषेधः । प्राग्युवोरिति किम् । अभाजि । रागः । वृद्धौ
कर्तव्यायां नलोपः सिद्ध एव । अयुग्वुगिति किम् । बभूवतुः ।
उपदिदीये । (वुग्)युकोः सिद्धत्वाद् (वुग् ? उव्) यणादेशौ (न) भवतः ।
समानाश्रय इति किम् । पपुषः पश्य । चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य ।
वसोः सम्प्रसारणं विभक्त्याश्रयं त(दा?दना)श्रयाल्लोपयणुवडादेशेषु कर्तव्येषु
नासिद्धं भवति । अस्मादेव वचनाद् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे (१-२-८४) इति
परिभाषाप्यत्र नोपतिष्ठते । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत् समवस्थानाभावात् ॥

आज्ञः ॥ २० ॥

भ्रमः परस्य नकारस्य लोपो भवति । मनक्ति । व्यनक्ति ।
हिनस्ति । शकारः किम् । यज्ञानाम् । यत्नानाम् । प्र(त्ना ? श्रा) नां
विश्रानामिति लाक्षणिकत्वादनर्थकत्वाच्च न भवति ॥

हलोऽनिदितः किङ्कित्युपधायाः ॥ २१ ॥

हलन्तायाः प्रकृतेरनिदितः किङ्किति प्रत्यये परतो नकारस्योपधाया
लोपो भवति । स्रस्तः । स्रस्तवान् । स्रस्यते । ध्वस्तः । ध्वस्तवान् । ध्वस्यते ।
हल इति किम् । नीयते । नेनीयते । अनिदित इति किम् । नन्दितः ।
न(न्दीन्ध)ते । नानन्धते । किङ्कतीति किम् । संसिता । ध्वंसिता । उपधाया
इति किम् । नद्यते । नानद्यते ॥

शित्यपिति ॥ २२ ॥

शित्यपिति प्रत्यये परतः हलन्तायाः अनिदितः प्रकृतेरुपधाया
नकारस्य लोपो भवति । द...ति । (पुष्णाति । अश्राति) । अपितीति किम् ।
संसते । ध्वंसते । अनिदित इत्येव । शिञ्जानः । का....नः ॥

श्रन्थिग्रन्थिष्वञ्जीन्धीनां लिटि ॥ २३ ॥

श्रन्थ्यादीनां प्रकृतीनामपिति लिटि प्रत्यये परतो नकारस्योपधाया
लोपो भवति । श्रेथतुः । श्रेथुः । श्रेथतुः । श्रेथुः । परिष्वजे । समीधे । समी-
धाते । अपितीत्येव । श्रन्थ । जग्रन्थ ॥

दम्भेः सि सनि च ॥ २४ ॥

दम्भेः सकारादौ सनि लिटि चापिति परतो नकारस्य लोपो भवति ।
धिप्सति, धीप्सति । देभतुः । देभुः । सीति किम् । दिद(यगि ? म्भि)पति ॥

दंशिर्षञ्जिञ्जञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंशादीनां प्रकृतीनां (सनि १ शपि) प्रत्यये परतो नकारस्य लोपो भवति । दशति । व्यतिषजति । परिष्वजते ॥

*रञ्जेः वृत्तुधितुण्युत्तुञ्जनिषु च ॥ २६ ॥

णौ मृगरमणे ॥ २७ ॥

रजयति मृगान् व्याधः । मित्वाद्भ्रस्वत्वम् । मृग(लक्ष्मण)इति (किम् ।) रञ्जयति सर्भां नष्टः ॥

घञि भावकरणयोः ॥ २८ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जेनकारस्य लोपो भवति । भावे — आश्रयों रागः । विचित्रो रागः । करणे — रञ्जतेऽनेनेति रागः । भावकरणयोरिति किम् । रञ्जन्त्यस्यामेति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २९ ॥

स्यद इति स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धयभावश्च निपात्यते जवेऽभिधेये । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् । तैलस्यन्दः । घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ ३० ॥

अवोदादयः शब्दा निपात्यन्ते । अवोद् इति उन्देस्वपूर्वस्य षञि नलोपः । (एष इति इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च ।) उद्म इति उन्देस्व-णादिके म(निन्)प्रत्यये नलोपः । प्रश्रथः हिमश्रथ इति प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च श्रन्धेर्घञ् नलोपो वृद्धयभावश्च ॥

१. 'स' ख. ग. पाठः. २. रञ्जेष्युन् ॥ २५ ॥ वितुण् ॥ २६ ॥
वृत्तुञ्जनिषु च ॥ २७ ॥ 'मा' M. U. S. पाठः.

* सूत्रमिदं सवृत्तिकमुपरितनं च क. मातृकायां छतम् ।

लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीराविकारयोः ॥ ३१ ॥

लङ्गिकम्प्योः प्रकृत्योरुपतापे शरीराविकारे च गम्यमाने नलोपो भवति । विलगितः । विकल्पितः । उपतापशरीराविकारयोरिति किम् । विलङ्कितः । विकल्पितः । वृद्धरच्यनिटाते न वक्तव्यम् । (बृ ? वृ)हिः प्रकृत्यन्तरमास्ति । तेनैव बर्हयति निबर्हक इति भाविष्यति । कथं ज्ञायते (बृ - वृ)हिः प्रकृत्यन्तरमस्तीति । अचोति लोप उच्यते । अनजादावापि दृश्यते । नि(बर्ह ? बृह)ते । (नि-हयति ?) चानिटात्युच्यते । इडादावापि दृश्यते । निबर्हता । निबर्हकुम् । अचोत्युच्यते । अजादावापि (न) दृश्यते । नि(बर्ह ? बृह)याति निबर्हकः ॥

वनतितनाद्यनिटां ल्यापि ञमः ॥ ३२ ॥

वनतस्तनोत्यादीनामनिटां च प्रकृतानां ल्यापि परतः अमा लोपो भवति । प्रवत्य । प्र(क ? त)त्य । प्र(क ? क्ष)त्य । प्रसत्य । प्रहत्य । प्रमत्य । एषामिति किम्* । पद्यते । (अ ? क्ष)प्यते, हन्यते ॥

मो वा ॥ ३३ ॥

मान्तायाः प्रकृतेः ल्यापि प्रत्यये परतो वा लोपो भवति । प्र(य)-त्य, प्र(वत्य ? यम्य) । प्रणत्य, प्रणम्य । आगत्य, आगम्य ॥

झलि तिङ्यपिति ॥ ३४ ॥

झलादावपिति तिङ्प्रत्यये परतो वनत्यादीनां प्रकृतीनां लोपो भवति । (अवत । अवथाः) अतत । अतथाः । अमत । अमथाः । हतः । हथः । झ(ल्वी ? ली)ति किम् । झन्ति । तिङीति किम् । हन्ता । मन्ता । अपितीति किम् । ह(सि ? न्ति) ॥

किङ्गिति ॥ ३५ ॥

झलादौ (ति ? किङ्ग)ति प्रत्यये परतो वनतितनाद्यनिटां प्रकृतीनां लोपो भवति । वंतिः । ततिः । क्तिचि प्रतिषेधं वक्ष्यति । अन्यत्र झलादाविद्य भवितव्यम् । ततः । ततवान् । सनोतेरात्वं वक्ष्यति । क्षतः । क्षतवान् । (झ ? घृ)तः । (झ ? घृ)तवान् । यतः । यतवान् । रतः । रतवान् । गतः ।

१. 'वनोत्याद्यनिटा'मिति M. P. B. पाठः.

* अत्र किञ्चित्कामेव भाति ।

गतवान् । (गमः ? मतः) मतवान् । विडतीति किम् । यन्ता । रन्ता ।
झलीत्येव । (पश्य ? वन्य)ते । रम्यते । वनतिनाद्यनिष्ठाभित्येव । शान्तः ।
शान्तवान् । कान्तः । कान्तवान् । (स ? ज्ञान इत्येव । पक्कः । पक्कवान् ।
उक्तः । उक्तवान् ॥

जनसनखनामात् ॥ ३६ ॥

जनादीनां प्रकृतीनां झलादौ किति (ङिति) प्रत्यये परतो जम
आत्वं भवति । जातः । जातवान् । जातिः । सातः । सातवान् । सातिः ।
खातः । खातवान् । खातिः । झलीत्येव । जनित्वा ॥

सनि ॥ ३७ ॥

जनादीनां सनि झलादौ प्रत्यये परतो जम आत्वं भवति । सि-
(सा ? षा)सति । जनखनोरिटा भवितव्यम् इति झलादिः सन् न भवति ।
झलीत्येव । सिसनिषति ॥

ये वा ॥ ३८ ॥

जनादीनां प्रकृतीनां यकारादौ प्रत्यये परतो जम आत्वं वा भवति ।
जायते, जन्यते । जाजायते, जज्जन्यते । प्रजाय, प्रजन्य । सायते ।
सन्यते । सासायते, संसन्यते । प्रसाय, प्रसलय । खायते, खन्यते ।
चाखायते, चङ्खन्यते । प्रखाय(ते ?) प्रखन्य ॥

तनोतेर्यकि ॥ ३९ ॥

तनोतेर्यकि प्रत्यये परतो जम आत्वं वा भवति । तायते । तन्यते ।
यकीति किम् । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्च ॥ ४० ॥

सनोतेः क्तिचि प्रत्यये परतो जमो लोप आत्वं च वा भवति ।
सतिः, सातिः, सन्तिः ॥

गमेर्लिङ्यात्मनेपदे ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदरूपे लिङि परतो गमे(र्न ? र्म) लोपो वा भवति । सङ्-
सीष्ट, सङ्गसीष्ट । लिङीति किम् । सङ्गमे । आत्मनेपद इति किम् ।
गम्यात् ॥

सिचि च ॥ ४२ ॥

सिच्यात्मनेपदपरे परतो गमेः (सो ? दो) लोपो वा भवति । समगत,
समगस्त ॥

हलो नित्यम् ॥ ४३ ॥

हनेः प्रकृतेरात्मनेपदपरे सिचि परतो लोपो नित्यं भवति ।
आहत । आहसाताम् । आहसत ॥

यमः सूचने ॥ ४४ ॥

सूचनं गन्धनं परदोषाविष्करणं, तस्मिन् वर्तमानस्य यमेरात्मनेपदपरे
सिचि परतो लोपो नित्यं भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत ।
सूचन इति किम् । व्यायंस्त । झलि तिपि न भवति । सि(चा ? चो)
व्यवधानात् । आत्मनेपद इत्येव । अयंसीत् ॥

वोद्वाहे ॥ ४५ ॥

उद्वाहे वर्तमानस्य यम आत्मनेपदपरे सिचि परतो लोपो वा
भवति । उपायत कन्याम्, उपायंस्त ॥

गमयमतनमनादीनां कौ ॥ ४६ ॥

गमादीनां प्रकृतीनां कौ परतो (ज)मो लोपो भवति । जनगत् ।
कलिङ्गगत् । संयत् । वियत् । परीतत् । उपा(ना ? त)त् । सम्भत् ।
विभत् । आदिग्रहणात् सनत् (विकृत् ?) इत्यादयो भवन्ति ॥

गमेरु च ॥ ४७ ॥

गमेः प्रकृतेः कर्त्तुं प्रत्यये परतो सो लोप ऊकारः अन्तादेशो भ-
वति । अग्रे गच्छति अग्रेगूः । (इम्लो ? मलो)पापवादो मा विज्ञायीति
चकारः क्रियते । तेन कृते सो लोपे अकारान्तस्योकारो भवति ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ४८ ॥

अञ्चतेः पूजायां वर्तमानस्य जमो लोपो न भवति । अञ्चितमिदं
शिरो वहति । अञ्चिता यस्य गुरवः । पूजायामिति किम् । अ(रनः ?
स्तः) ॥

कित्तिचि दीर्घश्च ॥ ४९ ॥

कित्ति(च्)प्रत्यये परतः प्रकृते(ञे)नो लोपः (कित्तिचिः) दीर्घश्च न भवति । 'तनायनिद्यामि'ति लोपस्य, गमः 'किति वौ चे'ति दीर्घस्य च प्रतिषेधः । दीर्घप्रतिषेधसन्नियोगेन लोपप्रतिषेधविधानात् संज्ञादीनां प्रतिषेधो न भवति । (शक्तिः भक्तिः ? वन्तिः तन्तिः) (चित्तो ? कित्तचो) ग्रहणं किम् । रतिः ॥

क्त्व स्कन्दस्यन्दोः ॥ ५० ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्दस्यन्दोर्नमो लोपो (न) भवति । स्कन्त्वा, स्यन्त्वा । प्रस्कन्ध । प्रस्यन्ध । केचित् (कि ? क्त्वी)ति द्वितकारनिर्देशेन न्यपि प्रतिषेधं नेच्छन्ति । प्रस्कध । अवस्कध । प्रस्यध । अवस्यध । अनिर्द्धर्थं वचनम् । सेटि तूत्तरसूत्रेण स्यन्दिदत्वेति भवति ॥

सेटि ॥ ५१ ॥

सेटि त्वाप्रत्यये परतो-अमो लोपो (न) भवति । अंशित्वा । ध्वं-सित्वा ॥

यकान्तवाञ्चिलुञ्चीनां वा ॥ ५२ ॥

यकारफकारान्तानां प्रकृतीनां वञ्चिलुञ्च्योश्च सेटि त्वाप्रत्यये अमो लोपो वा भवति । अथित्वा, अन्थित्वा । अथित्वा, अन्थित्वा । गुफित्वा, गुर्भफित्वा । (रि ? र)फित्वा, (रि ? र)म्फित्वा । वथित्वा, वञ्चित्वा । लुथित्वा, लुञ्चित्वा । कृते नलोपे लघूपधगुणः 'सन्निसातलङ्गणो विधि-रनिभिचं तद्विधातस्य' (१-२ ८२) इति न भवति । (अ ?) लघूपधानां तु सेटि त्वाप्रत्यये गुणो भवत्येव ॥

जान्तनशामनिटि ॥ ५३ ॥

जान्तानां प्रकृतीनां नञेश्चानिटि त्वाप्रत्यये परतो अमो लोपो वा भवति । रक्त्वा, रङ्क्त्वा । भक्त्वा, भङ्क्त्वा । नङ्क्त्वा, नङ्क्त्वा ।

'नशो झलि' (६-४-१२) इति तुम् । अनिटोति किम् । अञ्जित्वा ॥

भञ्जेश्चिणि ॥ ५४ ॥

भञ्जेश्चिणि प्रत्यये परतो जनो लोपो वा भवति । अभाञि,
अभाञि ॥

कावाशास इदुपधायाः ॥ ५५ ॥

'आडः शासु इच्छायानि'त्यस्य क्तिप्रत्यये उपधाया इदादेशो
भवति । आशीः आशिषौ आशिषः । क्वीति किम् । आशास्ते ।
आशास्यमानः । तपरकरणं तत्कालार्थम् ॥

शासः किञ्चि ॥ ५६ ॥

'शासु अनुशिष्टावि'त्यस्य किञ्चि प्रत्यये परत उपधाया इदादेशो
भवति । शिष्टः । शिष्टवान् । अनुशिष्टिः । शिष्यते । आर्यशीः । क्षत्रशीः ।
अशिषत् । शेषिष्यते । किञ्चितीति किम् । शास्ता । शासनः ॥

तिङि हल्यपिति ॥ ५७ ॥

हलादावपिति तिङि प्रत्यये परतः शास उपधाया इदादेशो
भवति । शिष्टः । युवां शिष्टः । (युयं शिष्मः ?) । आवां शिष्वः । वयं
शिष्मः । तिङीति किम् । शास्त्रम् । हञ्जीति किम् । शशासतुः । अपितीति
किम् । शास्त्रि ॥

शा-हौ ॥ ५८ ॥

उपधाया इति निवृत्तम् । तेन शास इति स्थानषष्ठी, नावयव-
षष्ठी । हौ परतः शासः शा इत्ययमादेशो भवति । शाधि । प्रशाधि ॥

हनो जः ॥ ५९ ॥

हन्तेहौ परतो ज इत्ययमादेशो भवति । जहि शत्रून् ॥

आर्धधातुके ॥ ६० ॥

अधिकारोऽयं 'न त्यपि' (६-३-७९) इति यावत् । प्रागेतस्माद्यदित

ऊर्ध्वमनुकामिष्याम आर्धधातुक इत्येवं तद्वेदितव्यम् । यथावसरमुदा-
हरिष्यामः ॥

औ(डि ? विक्र) ति अरजो भर्ज वा ॥ ६१ ॥

अरजः प्रकृतेर्दार्धधातुके (अकिञ्चति) प्रत्यये परतो भर्ज इत्ययमा-
देशो (वा) भवति । वभर्ज । वभर्जेतुः । वभर्जुः । वभ्रज्ज । वभ्रज्जतुः ।
वभ्रज्जुः । भर्जिष्ठ, भ्रजिष्ठ । भ्रज, भर्जो । विभर्जिषति, विभ्रज्जिषति ।
भर्जनं, भ्रज्जनम् । अकिञ्चती(ति) किम् । भ्रज्जुः, भ्रज्जवान् । भ्रज्यते ।
भ्रभिभ्रज्यते । भ्रत् । आर्धधातुक इत्येव भ्रज्जति ॥

लोपोऽतः ॥ ६२ ॥

आर्धधातुके प्रत्यये परतः अदन्तायाः प्रकृतेर्लोपो भवति । चि-
कीर्षाञ्चकार । लोलूयाञ्चके । चिकीर्षितः । चिकीर्षितुम् । पूर्वविप्रतिषेधेन
वृद्धिदीर्घ (घर्षाभ्या)मलोपो भवति । चिकीर्षिकः । चिकीर्ष्यात् । तपरः
किम् । याता । वाता । आर्धधातुक इत्येव भवति । करिष्यति । पुत्रका-
म्यति वृक्षः ॥

यकि ॥ ६३ ॥

यकि प्रत्यये परतः (वा ? अ)तः प्रकृतेर्लोपो भवति । कुषुभ्यति ।
(गम ? मग)ध्यति । ककारः किम् । इयेनायते काकः । प्रातिपदिकप्रत्यय-
त्वादार्धधातुकं (कं ? कत्वं) नास्तीति वचनम् ॥

यस्य हलः ॥ ६४ ॥

हल उत्तर(स्य) प्रकृतेर्विशब्दस्यार्धधातुके परतो लोपो भवति । बेभि-
दिता । बेभिदितुम् । बेभिदाञ्चके । बेभिदिषीष्ट । यस्येत्यकारः किम् ।
(ईर्षिता मर्षिता ? ईर्ष्यितामर्ष्यिता) । हल इति किम् । लोलूयिता । अथवा
हलन्तायाः प्रकृतेर्विहितस्य यकारस्य लोपो भवति । हलन्ताया इति
किम् । इर्ष्यिता । कः पुनरनयोः सूत्रार्थयोर्विशेषः । तथा सौस्रिता
शाशयितेति भवितव्यम् । यथ ... . पर सौस्रत्या शाशयि-
तेति (?) । आर्धधातुक इति किम् । बेभिद्यते । चोच्छद्यते ॥

क्यस्य वा ॥ ६५ ॥

हल उत्तरस्य क्यप्रत्ययस्य लोपो वा भवति । समिधिता, समि-
धिता । हर्षदता, हर्षदता । हल इत्येव । पटोयिता । आर्धधातुक इत्येव ।
समि(ध्य)ति । समिध्यते ॥

णेरानिटि ॥ ६६ ॥

अनिडादावार्धधातुके परतो णेलोपो भवति । इ(यु? इ?)यण्गुण-
वृद्धिदोषाणामपवादः । अततञ्चत् । अररक्षत् । आटिटत् आशि(ष?श)त् ।
कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञाप्सति । अनि-
टीति किम् । कारयिता । हारयिता । आर्धधातुक इत्येव । कारयति, हार-
यति ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ६७ ॥

इडादौ निष्ठायां परतो णेलोपो भवति । कारितः । कारितवान् ।
हारितः । हारितवान् । गणितः । गणितवान् । सेटीति किम् । संज्ञपितः
पशुः । सेङ्ग्रहणसामर्थ्ये(नात्? न) पूर्वेणापि न भवति । सनि 'इवन्तर्ध'
(६-४-१२६) इत्यादिनेटि विकल्पिते 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५६) इति
प्रतिषेधः । अथैकाच इत्यत्रानुवर्तते, तदा ज्ञपेरपि निष्ठायां भवितव्य-
मिडागमेनेति सेङ्ग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम् । इडागमे
(लोपे?) कृते (णि)लोपो यथा स्यात् । (अकृते हि तत्र णिलोपे सति)
कारितमित्यत्राप्येकाच्त्वात् प्रतिषेधः प्रसज्यते ॥

अलामन्ताल्वाय्येत्लुषु ॥ ६८ ॥

आमादिप्वाधधातुकेषु परतो णेरयादेशो भवति । कारयाञ्चकार ।
गणयन्तः । मण्डयन्तः । स्पृहयालुः । स्पृहयाय्यः । स्तनयित्लुः ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ६९ ॥

लघुः पूर्वो यस्मात् स लघुपूर्वो वर्णस्तस्मात् परस्य णेर्यपि प्रत्यये
परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिमिदय्य
गतः । प्रगणय्य गतः । प्र(श?)स्तनय्य गतः । ह्रस्वयलोपालोपानामसमाना-

अयत्वाद् असिद्धत्वं नास्ति । (जेदहि? यौ हि) ह्रस्वलोपाहोपाः, स्यपि
जेरयादेशः । लघुपूर्वादिति किम् । प्रयाज्य पतः । प्रातिपाद्य गतः ॥

आपो वा ॥ ७० ॥

आप्प्रोतेः परस्य जेर्यपि परतः (आपोः अय्) वा भवति । प्रापय्य
गतः । प्राप्य गतः इति । लाङ्गणिकत्वादि(ङा)देशस्य न भवति ॥

क्षेः क्षी ॥ ७१ ॥

क्षेर्यपि परतः क्षी इत्ययमादेशो भवति । प्रक्षीय । उपक्षीय ॥

उपदेशेऽजन्तग्रहदृशैः स्यसिच्सीयुद्तासीनां भावक-
र्मकर्तृषु चिण्वदिङ् वा ॥ ७२ ॥

उपदेशेऽजन्तेभ्यः प्रकृतिभ्यो हनादिभ्यश्च परेषां स्यसिच्सीयुद्ता-
सीनां भावकर्मकर्तृविषयाणां चिण्वदिङागमो वा भवति । स्वस्य तावत्—
चायिष्यते, चेप्यते । अचायिष्यत, अ(चायि?चे)प्यत । दायिष्यते,
दास्यते । अदायिष्यत, अदास्यत । शायिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते ।
अशायिष्यत, अशमिष्यत, (अशनयिष्यत) शानिष्यते, हनिष्यते ।
अघानिष्यत, अहनिष्यत । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत, अग्रही-
ष्यत । दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत, अद्रक्ष्यत । सि(च्) — अचा-
यिषाताम्, अचेषाताम् । अदायिषाताम्, अदिषाताम् । अशायिषाताम्,
अशमिषाताम्, अशमयिषाताम् । अघानिषाताम्, अघविषाताम्, अह-
साताम् । अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम् । अदर्शिषाताम्, अद्रक्षाताम्
सीयुद् — चायिषीष्ट, चेषीष्ट । दायिषीष्ट दासीष्ट । शायिषीष्ट, शम-
यिषीष्ट, (शमिषीष्ट) । घानिषीष्ट, वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट
दृक्षीष्ट । तास् — चायिता, चेता । दायिता, दाता । शायिता, शमिता,
शमयिता । घानिता, हन्ता । ग्राहिता, ग्रहीता । दर्शिता, द्रष्टा । उपदेश
इति किम् । कारिष्यते । अत्र गुणे रपरत्वे च कृते (न) प्राप्नोति । उपदेश-
ग्रहणा(ङ्? इ) भवति । अजन्तग्रहदृश इति किम् । (पीठप्यते) । स्यसिच्
सीयुद्तासीनामिति किम् । चेतव्यन् । अचादिष्विति किम् । चेप्यति
दास्यति । आर्धधातुके इत्येव । क्रियेत । हीतेत । चिण्वद्वावाचिणाश्रयं

कार्यं भवति, लु(डा?डा)श्रयं न भवति। घानिष्यते। आयिष्यते। अघ्या-
यिष्यते। घानिषीष्टेत्यत्रापि वधादेशो न भवति। यदि स्यात् चिण्वद्-
भावोऽनर्थकः स्यात् ॥

दीङो लिटि युक् ॥ ७३ ॥

दीङः प्रकृतेर्लिटि परतो युगागमो भवति। उपदिदीये। उपदि-
दीयाते। उपदिदीयिरे। लिटीति किम्। उपदीयते ॥

लोपोऽचि किञ्चि च्वातः ॥ ७४ ॥

अञ्जादौ किञ्चत्यार्धधातुके (लिटि ?)।

ईद्यति ॥ ७५ ॥

...प्रकृतेरलोऽन्त्यस्य ईद् भवति ग्लेयः। ग्लेयः। देयः।
(वै ? हे)यः ॥

मास्थासागापिबहाग्दाधां हलि ॥ ७६ ॥

मास्थादीनां प्रकृतीनां हलदौ किञ्चत्यार्धधातुके परतः अलोऽन्त्य-
स्येद् भवति। मीयते। मेमीयते। स्थीयते। तेष्ठीयते। अवसीयते। अव-
सेसीयते। गीयते। जेगीयते। पीयते। पेपीयते। हीयते। जेहीयते।
दीयते। देदीयते। धीयते। देधीयते। ..... चेति किम्। पातेः—
पायते। हाङः—हायते। हलीति किम्। गोदः। किञ्चतीत्येव। दाता।
आर्धधातुक इत्येव। (माहि ?) 'दोऽपः' (१-२-५) इति प्रतिषेधात्
दान्दैपोर्न भवति ॥

लिङ्येत् ॥ ७७ ॥

किञ्चि लिङ्यार्धधातुके परतो मादीनां प्रकृतीनामलोऽन्त्यस्येद्
भवति। मेयात्। स्थेयात्। अवसेयात्। गेयात्। (पेयात्।) हेयात्।
देयात्। धेयात्। किञ्चतीत्येव। दासीष्ट। आर्धधातुक इत्येव। (म्ला?मा)
यात् ॥

दा संयोगादेरस्थः ॥ ७८ ॥

संयोगादेराकारान्तायाः प्रकृतेः स्थावर्जितायाः किञ्चत्यार्धधातुके-
ऽलोऽन्त्यस्य वा एद् भवति। ग्लेयात्, ग्लथात्। स्नेयात्, स्नायात्।

संयोगादेरिति किम् । यायात् । अस्थ इति किम् । स्थेयात् । विहृतीत्येव ।
ग्लासीष्ट । प्रकृतेरित्येव । निर्यायात् ॥

न ल्यपि ॥ ७९ ॥

न्यपि परतो मादीनां यदुक्तं तन्न भवति । प्रमाय । प्रस्थाय ।
जवसाय । प्रगाय । प्रपाय । विहाय । प्रदाय । प्रधाय ॥

मेढ इद्वा ॥ ८० ॥

मेढो स्यपि परत इदादेशो वा भवति । अपमित्य, अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडमाङ्योगे ॥ ८१ ॥

लुङादिषु प्रत्ययेषु प्रकृतेरडागभो भवति, माङ्योगश्चेन्न भवति ।
अकार्हात् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अनाङ्योग इति किम् । मा भवान्
कार्हात् । मा स्म करोत् । प्रकृतेरित्येव । प्राकरोत् ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां च्वोरियुवौ ॥ ८२ ॥

अजादौ प्रत्यये परतः श्नुधातुभ्रुवां सम्बन्धिनोरिकारोकारयोर्यथा-
संख्यमित्य् उव् इत्येतावादेशौ भवतः । आप्नुवन्ति । राप्नुवन्ति । चिक्षि-
यतुः । चिक्षियुः । नियौ । नियः । लुलुवतुः । लुलुवुः । श्रियौ । श्रियः ।
भ्रुवौ । भ्रुवः । अर्षीति किम् । आप्नुयात् । राप्नुयात् । लूः । भूः ।
श्नुधातुभ्रुवामिति किम् । उक्ष्म्यै । वध्वै । च्वोरिति किम् । चकतुः ।
प्रकृतेरित्येव । श्र्यर्थम् । भ्र्वर्थम् । इ(दुद् ? युव्)भ्यां गुणवृद्धी भवतो
विप्रतिषेधेन । चयनम् । नयनम् । चायकः । लावकः ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ८३ ॥

अभ्याससम्बन्धिनोच्वोरसवर्णेऽचि परतं इय् उव् इत्येतावादेशौ
भवतः । इयेष । उवोष । असवर्ण इति किम् । ईषतुः । ईषुः । ऊषतुः ।
ऊषुः । अर्षीति किम् । उवाच ॥

स्त्रियाः ॥ ८४ ॥

परत्वादयन् ?)

वाङ्मानीः ॥ ४६ ॥

अभि शक्ति च परतः शिवा इवर्गत्वेयादेशो (वा) भवति । शिबं
श्रीम् । श्रियः, शीः ॥

इणो यम् ॥ ८६ ॥

इण् गतावित्त्वस्व प्रकृतेरिति परतो यणादेशो भवति । यन्ति ।
यन्तु । मा स्म यन् । इयत्प्रापवादीऽयन् । गुणवृद्धिभ्यां तु परत्वात्
बाध्यते । (अयनम् । आचकः ।)

एरसंयोगादेरनेकाचः ॥ ८७ ॥

असंयोगात् परं यदिवर्णं तदस्तायाः प्रकृतेरनेकाचोऽपि परतो
यणादेशो भवति । निन्दतुः । निन्दुः । निन्दे । निन्द्याते । निन्द्यिरे ।
एरिति किम् । लुलुवतुः । लुलुवुः । असंयोगादेरिति किम् । चिक्रियतुः ।
चिक्रियुः । अनेकाच इति किम् । अधीयाते । अधीयते ॥

ओश्च गतिकारकादेः सुप्यसुधियः ॥ ८८ ॥

गतः कारकाच्च परस्थाः प्रकृतेरवर्णान्ताया इवर्णान्तायाश्च सुधी-
वर्जितायाः सुप्यजादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । न चेत् संयोगात्
पराविवर्णोवर्णो भवतः । आनन्दौ । आनन्द्यः । खलुवौ । खलुवः ।
धातुना संयोगविशेषादिति भवति । उ(व ? न्यौ) । उ(धौ ? न्यः)
सकृल्लवौ । सकृल्लवः । गतिकारकादेरिति किम् । परमनियौ, परमनियः ।
परमलुवौ, परमलुवः । उ(व ? न्यौ) । उपलुलुवतुः । उपलुलुवुः । असुधिय
(इति किम्) । सुधियौ । सुधियः । असंयोगादेरित्येव । यवक्रियौ ।
यवक्रियः । कटमुवौ । कटमुवः ॥

वर्षाहृत्पुनःकारेभ्यो भुवः ॥ ८९ ॥

वर्षादिभ्यः परो यो भूशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेः सुप्यजादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्यौ । वर्षाभ्यः । हृग्भ्यौ । हृग्भ्यः । पुनर्भ्यौ । पुनर्भ्यः । कार(भ्यौ । कारभ्यः ।) वर्षा(त्य ? दिभ्य) इति किम् । आरम-भुवौ । आत्मभुवः । प्रकृतिभुवौ । प्रकृतिभुवः ॥

हुश्नुवोरलिटि ॥ ९० ॥

हुश्नु इत्येतयोर्व्यदुवर्णमसंयोगात् परं (नस्य) लिञ्प्रजादौ प्रत्यये परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहति । कर्ताह जुहानाः । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । कर्ताह सुन्वानाः । हुश्नुवोरिति किम् । (*पुवन्ति पवन्ति) अलिटीति किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । अचीत्येव । जुहुतः । सुनुतः । असंयोगादेरित्येव । आप्नुवन्ति । गुणवृद्धिभ्यां परत्वात् बाध्यते । जु(ह्वाःहवा)नि । जु(ह्वा ? हवा)व । (लावनम् ?) असुनवम् ॥

भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ९१ ॥

भुवः प्रकृतेर्लुङ्लिटोरजादौ वुगागमौ भवति । अभूवन् । बभूवतुः । बभूवुः । बभूव । बभूविवेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् परे अपि गुणवृद्धी बाध्यते । शब्दान्तरप्राप्त्या नित्य इति चेदनवकाशत्वादागमत्वाद् भविष्यति ॥

ऊद् गोहोऽचः ॥ ९२ ॥

गोह इति कृतगुणस्य गुहेरजादौ प्रत्यये परतः अचः स्थाने ऊका-शदेशो भवति । निगूहति । निगूहतः । निगूहयति । साधुनिगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्तते । (ऊ ? ओकारनिर्देशः) किम् । निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अच इति किम् । अन्त्यस्य आ भूत् । अचीत्येव । (अगू-दाः ? निगोढा) ॥

दुषो षौ ॥ ९३ ॥

१. 'हु' ख. ग. वाठः.

* 'योयुवति रोचवति' इति वृत्तौ प्रथुदाहृतम् ।

दुषः णौ प्रत्यये परतोऽच ऊद् भवति । दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूष-
यति । दूषयतः । दूषयन्ति । णाविति किम् । दोषो वर्तते । धातोः स्व-
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानादिह न भवति । दुष्यतीति दुषः, तमाचष्टे
दुषयति ॥

वा चित्ते ॥ ९४ ॥

चित्ते विषयेऽर्धे वर्तमानस्य (दुषः) षौ परत ऊद् वा भवति ।
चित्तं मनः प्रज्ञां वा दूषयति दोषयति ॥

गमजनस्वनधत्तां ले लोपोऽपिति ॥ ९५ ॥

गमादीनां प्रकृतीनां (लोः लेऽ)पित्यजादौ परतोऽचो लोपो भवति ।
जग्मतुः । जग्मुः । जग्मिवान् । जहतुः । जहुः । जह्वे । जह्वते । चरन्तुः ।
चरन्तुः । जश्तुः । जशुः । जशिवान् । ल इति किम् । अगमः । अघ-
सन् । गमनम् । अपितीति किम् । जगाम । चस्वान् । अचीत्येव । जजन्त
जजवः(?) ॥

किति च हनः ॥ ९६ ॥

किति लादेशे चापिति प्रत्यये चकारादज्जदौ प्रत्यये परतो हन्ते-
(नैः?)लोपो भवति । जायान्नः । विघ्नः । घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् । कति
अघण्डून् (?) निघ्नानाः । बघ्नतुः । जघ्नुः । जघ्मिवान् । अभीत्येव । हतः ।
हथः । हन्ता । हन्तुम् ॥

हुङ्गल्भ्योऽनिटो हेर्धिः ॥ ९७ ॥

जुहोतेः(ह ? झ)हन्तायाश्च प्रकृतेः परस्य (अनिटो) हेर्धिरादेशो भवति ।
जुहुधि । असि(ना) (इ ? मि)न्धि । छिन्धि । शाधि । एधि । हुङ्गल्भ्य इति
किम् । ऋणीहि । याहि । अनिट इति किम् । रुदिहि । स्वपिहि । हेरिति
किम् । जुहोतु । अतु । जुहुत्वात् त्वं, (जं छदन्ता ? छिन्तात्) त्वमित्यत्रान्त-
रङ्गत्वात् तातङ् । तस्य तु हेरिति शब्दग्रहणाद्धिभावो न भवति ॥

अतो लुक् ॥ ९८ ॥

अकारान्तायाः प्रकृतेः परस्य हेर्लुग् भवति । पञ्च । दीव्य । चारेय ।
अत इति किम् । इहि । विभृहि । तपरकरणं किम् । याहि । पाहि ॥

उतोऽसंयोगपूर्वाद्घातोः ॥ ९९ ॥

(अ)संयोगात् परो य उकारस्तदन्ताद् (अ)घातोः परस्य हेर्लुग्
भवति । सुनु । चिनु । तनु । कुरु । उत इति किम् । कुनीहि । पुनीहि ।
असंयोगपूर्वादिति किम् । आप्नुहि । राप्नुहि । अघातोरिति किम् ।
सुहि । रुहि ॥

वां चास्य म्वोर्लोपः ॥ १०० ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य वकारादौ प्रत्यये मकारादौ (च)
प्रत्यये परतो लोपो वा भवति । सुन्वः, सुनुवः । सुन्मः, सुनुमः । तन्वः,
तनुवः । तन्मः, तनुमः । अघातोरित्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शक्नुवः । अश्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेर्ये च ॥ १०१ ॥

करोतेः परस्य उकारस्य यकारादौ म्वोश्च परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । कुर्वेः । कुर्वेः । कुर्वहे । कुर्महे ॥

अत उख् तत्रापिति ॥ १०२ ॥

करोतेरकारस्य तत्र उकारे परत उदादेशो भवति (अपिति ।)
कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरुथः । कुरुथ । कुर्वन् । कुर्वाणः । कुरु । उदिति
तपरकरणं गुणनिवृत्त्यर्थम् । तत्रेति किम् । कर्ता कर्तुम् । अ(ची ? पिती)ति
किम् । करोति । करोषि । करोमि । कुर्वेः । कुर्मः, कुर्यादित्युकारलोपस्या-
सिद्धत्वाद् उख् भवति । यायुटो ... दुख् न भवति ॥

श्मसोर्लोपः ॥ १०३ ॥

श्मोऽस्तेश्च सम्बन्धिनोऽकारस्यापिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ।
रु(न्वि ? न्वः) । रुन्वन्ति । रुन्ध्यात् । स्तः । सन्ति । स्यात् । अपितीत्येव ।
रुणाद्धि । अस्ति ॥

दुषः णां प्रत्यये परतोऽच ऊद् भवति । दुष्यन्तं प्रयुङ्क्ते दूष-
यति । दूषयतः । दूषयन्ति । णाविति किम् । दापो वर्तते । धातोः स्व-
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये विज्ञानादिह न भवति । दुष्यतीति दुषः, तमाचष्टे
दुषयति ॥

वा चित्ते ॥ ९४ ॥

चित्ते विषयेऽर्थे वर्तमानस्य (दुषः) षौ परत ऊद् वा भवति ।
चित्तं मनः प्रज्ञां वा दूषयति दोषयति ॥

गमजनखनघसां ले लोपोऽपिति ॥ ९५ ॥

गमादीनां प्रकृतीनां (लोः लेऽ)पित्यजादौ परतोऽचो लोपो भवति ।
जग्मतुः । जग्मुः । जग्मिवान् । (जहतुः जहुः ?) । जह्वे । जह्वते । चरन्तुः ।
चरन्तुः । जश्नुः । जश्नुः । जश्मिवान् । ल इति किम् । अगमः । अघ-
सन् । गमनम् । अपितीति किम् । जगाम । चखान । अजीत्येव । जजन्त
जजवः(?) ॥

किति च हनः ॥ ९६ ॥

किति लादेशे चापिति प्रत्यये चकारादज्जदौ प्रत्यये परतो हन्ते-
(र्न ? र)लोपो भवति । जायान्नः । विन्नः । मन्ति । मन्तु । अमन् । कति
अघण्डून् (?) निन्नानाः । अमन्तुः । जघ्नुः । जग्मिवान् । अशीत्येव । हतः ।
हयः । हन्ता । हन्तुम् ॥

हुशल्भ्योऽनिटो हेर्धिः ॥ ९७ ॥

जुहोतेः(ह ? श)छन्तायाश्च प्रकृतेः परस्य (अनिटो) हेर्धिरादेशो भवति ।
जुहुधि । असि(ना) (इ ? मि)न्धि । छिन्धि । शाधि । एधि । हुशल्भ्य इति
किम् । क्रीणीहि । याहि । अनिट इति किम् । रुदिहि । स्वपिहि । हेरिति
किम् । जुहोतु । अतु । जुहुत्वात् त्वं, (जं छदन्ता ? छिन्तात्) त्वमित्यत्रान्त-
रङ्गत्वात् तातङ् । तस्य तु हेरिति शब्दग्रहणाद्धिभावो न भवति ॥

अतो लुक् ॥ ९८ ॥

अकारान्तायाः प्रकृतेः परस्य हेर्लुग् भवति । पञ्च । दीव्य । चोरय ।
अत इति किम् । इहि । विभृहि । तपरकरणं किम् । याहि । पाहि ॥

उतोऽसंयोगपूर्वाद्धातोः ॥ १९ ॥

(अ)संयोगात् परो य उकारस्तदन्ताद् (अ)धातोः परस्य हेर्लुग्
भवति । सुनु । चिनु । तनु । कुरु । उत इति किम् । लुनीहि । पुनीहि ।
असंयोगपूर्वादिति किम् । आप्नुहि । राघ्नुहि । अधातोरिति किम् ।
सुहि । रुहि ॥

वां चास्य म्बोर्लोपः ॥ १०० ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य वकारादौ प्रत्यये मकारादौ (च)
प्रत्यये परतो लोपो वा भवति । सुन्वः, सुनुवः । सुन्धः, सुनुमः । तन्वः,
तनुवः । तन्मः, तनुमः । अधातोरित्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शकनुवः । अशनुमः । लुगिति वर्तमाने लोपप्रक्षयमन्तलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेर्ये च ॥ १०१ ॥

करोतेः परस्य उकारस्य यकारादौ म्बोश्च परतो नित्यं लोपो
भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुरुः । कुर्वः । कुर्मः । कुर्वहे । कुर्महे ॥

अत उच्च तत्रापिति ॥ १०२ ॥

करोतेरकारस्य तत्र उकारे परत उदादेशो भवति (अपिति ।)
कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरुथः । कुरुथ । कुर्वन् । कुर्वाणः । कुरु । उदिति
तपरकरणं गुणनिवृत्त्यर्थम् । तत्रेति किम् । कर्ता कर्तुम् । अ(ची ? पिती)ति
किम् । करोति । करोषि । करोमि । कुर्वः । कुर्मः, कुर्यादित्युकारलोपस्या-
सिद्धत्वाद् उच्चं भवति । यासुयो ... .. दुच्चं न भवति ॥

अमसोर्लोपः ॥ १०३ ॥

अमोऽस्तेष्व सम्बन्धिनोऽकारस्यापिति प्रत्यये परतो लोपो भवति ।
रु(न्धि ? न्धः) । रुन्धन्ति । रुन्ध्यात् । स्तः । सन्ति । स्यात् । अपितीत्येव ।
रुणादि । अस्ति ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ १०४ ॥

श्ना	इत्येतस्याभ्यस्तसंज्ञायाश्च	प्रकृते	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...

ई हलि तिङ्यदाधः ॥ १०५ ॥

... .. दाधावर्जिताया आकारस्य तिङि हलादौ अपिति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । लुनीहि । पुनीहि । लुनीतः । पुनीतः, लुनीथः । पुनीथः । लुनीयात् । पुनीयात् । मिमीते । सञ्जिहीते । अभिमीत । समजि(हि ? ही)त । हलीति किम् । लुनन्ति । पुनन्ति । मिमते । सञ्जिहते । तिमीति किम् (सजीना ? संजिहा)सते । अदाध इति किम् । दत्तः । घत्तः । दध्मः । दद्यात् । दध्यात् । अपितीत्येव । पुनाति ॥

इद् दरिद्रः ॥ १०६ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ तिङि अपिति प्रत्यये परत आकारस्येकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । दरिद्र्यात् । हलीत्येव । दूरिद्रति । तिङीत्येव । दरिद्रासति । अपितीत्येव । दरिद्राति ॥

भियो वा ॥ १०७ ॥

विभेतेर्हलि तिङ्यपिति प्रत्यये परतोऽन्त्यस्येकारादेशो वा भवति । विभितः विभीतः । विभिथः, विभीथः । विभियात्, विभीयात् । हलीत्येव । विभ्यति । विभ्यतु । तिङीत्येव । विभीषति । विभीयते । अपितीत्येव । विभेति । विभेषि ॥

हाकः ॥ १०८ ॥

जहातेर्हल्यपिति प्रत्यये परतोऽलोऽन्त्यस्येदादेशो भवति । जहितः, जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलीत्येव । जहति (जहाति ?) (जिर्ति ?)

तिङ्गीत्येव । (ज ? जि) हासति । जेहीयते । अपितीत्येव । जहाति ।
बहासि । ककारनिर्देशो हाङ्गिवृत्त्यर्थः ॥

हौ वा ॥ १०९ ॥

जहातेहौ परत इः ईङ् वा भवति । जहिहि, जहीहि, जहाहि ॥

लोपो यि ॥ ११० ॥

यकारादौ तिङ्गि परतो जहातेरलोऽन्त्यस्य लोपो भवति । जघ्नात्,
जघ्नातां, जघ्नुः । तिङ्गीत्येव । हीयते । कथं हेयात् । 'लि(ङ् ? ङ्येत्)'
(६-३-७७) इत्यनवकाशत्वाद् भविष्यति ॥

दरिद्रः किति ॥ १११ ॥

दरिद्रातेर्यकारादौ किति लोपो भवति । दरिद्र्यते । दरिद्र्यात् ।
कितीति किम् । दरिद्रियात् ॥

अच्ययुवौ ॥ ११२ ॥

यु(वौ ? वु)वजिते अजा(देशौ ? दौ) प्रत्यये विषयभूते दरिद्रातेरलो-
ऽन्त्यस्य लोपो भवति । दरिद्रयति । अदरिद्र(य)त् । दरिद्रिता । दरिद्रितुम् ।
(दरिद्राणः ?) । साधु दरिद्रि..... । दिदरिद्रिषति । विषयसप्तमीविज्ञा-
नात् पूर्वमेवाकारलोपो भवति । दरिद्रातीति दरिद्रः । पचाद्यजेव
भवति । तथा दुर्दरिद्रमिति यु..... वु न(?) भवति । घञ्चि
युगागमो न भवति । अ(पी ! ची)ति किम् । दिदरिद्रासति । अयुवा-
विति किम् । दरिद्राणः । दरिद्रा(यि ? य)कः । अपितीत्येव । दरिद्राति ॥

लुङि वा ॥ ११३ ॥

लुङि प्रत्यये परतो दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो वा भवति । अदरि-
द्रीत्, अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि । अदरिद्रायि ॥

असिदाघां हवेदाङ्गिश्च ॥ ११४ ॥

असेर्दाघातो(र्धाघातो)श्च हौ परतोऽलोऽन्त्यस्य एत्वं द्विर्वचनाभा-
वश्च (यथासंख्यं ?) भवति । एधि । देहि । धेहि ॥

लिट्यानादेशादेरेकहल्मध्येऽतः ॥ ११५ ॥

अपिति लिटि परत आदेश आदिर्यस्याः प्रकृतेर्नास्ति तस्या (अ) कारस्यासहाययोर्द्वैलोर्मध्ये वर्तमानत्वेत्वं द्विर्वचनाभावश्च भवति । रेणुः । येमनुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देमनुः । देमुः । लिटीति किम् । यंयम्यते । रंरम्यते । अनादेशादेरिति किम् । बभणुतुः । बभणुः । चकणतुः । चकणुः । (लिटः) आदेशविशेषणं किम् । इहापि यथा स्यात् । नेमनुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनेमित्तिके नत्वसत्वे इति तदादिरादेशादिर्न भवति । एकहल्मध्ये इति किम् । ततक्षुतुः । ततक्षुः । अत इत्येव । दिदिवतुः । दिदिवुः । तपरः किम् । ररासे । ररासाते । आपितीत्येव । अहं पपच, अहं पपठ । इह प्रकृतेर्द्विरुक्तौ पूर्वस्यावयवस्यादेशः प्रकृत्यादेश इत्यभेदा(दु)च्यते ॥

थलि च सेटि ॥ ११६ ॥

इडादौ थलि लिटि अनादेशादेरेकहल्मध्याकारस्य एत्वं द्विर्वचनाभावश्च भवति । पेचिथ । सेकिथ । सेटि इति किम् । पपकथ । अनादेशादेरित्येव । बभणिथ । चकणिथ । चक्षणिथ । एकहल्मध्य इत्येव । ततक्षिथ, रराक्षिथ । अत इत्येव । दिदेविथ । पिदर्थं वचनम् ॥

तृफलभजत्रपः ॥ ११७ ॥

तरत्यादीनां लिट्यापिति थलि च सेटि परतोऽकारस्य एत्वं द्विर्वचनाभावश्च भवति । तेरतुः । (तेरुः ।) तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । अपितीत्येव । अहं ततर । सेटीत्येव । (दिदेविथ, पिदर्थं वचनम् ?) । (बभज्वान् ?) । तरतेर्गुणित्वात्, फलिभज्यारादेशादित्वात्, त्रेपरप्यनेकहल्मध्यस्थत्वात् न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

राधो हिंसायाम् ॥ ११८ ॥

राधो हिंसार्यस्य यदवर्णं तस्य लिट्यापिति थलि च सेटि परत एत्वं द्विर्वचनाभावश्च भवति । अत इत्येतदिहोपस्थितमसम्भवात् तपर-

त्वकृतं कालविशेषमपाश्य वर्षमाहृदयशापयति । अपरोधनुः । अपरोधुः ।
अपरोधिय । द्विसावामिति क्रिच् । आररावतुः । आररावुः । आरराधिय ।
अपितीत्येव । अपरराध ॥

वा जभ्रमुन्नसाम् ॥ ११९ ॥

जृप्रभृतीनां लिट्यपिति थलि च सेटि परतोऽत एत्वं (भवति?)
द्विर्वचनाभावश्च वा भवति । जेरतुः । जेरुः । जेरिय । (जतरतुः । जजरुः)
जजरिय । ज्रेमतुः । ज्रेमुः । ज्रेमिय । जभ्रमतुः । जभ्रमुः । जभ्रमिय । ज्रेसतुः
ज्रेसुः । ज्रेसिय । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिय । अपितीत्येव । अहं जजर ।
सेटीत्येव । जजरथ ॥

फणस्यमस्वनराजभ्राजभ्राशम्लाशाम् ॥ १२० ॥

फणादीनां सप्तानां लिट्यपिति थलि च सेटि परतो वास्य एत्वं
द्विर्वचनाभावश्च भवति । फेणतुः । फेणुः । फेणिय । पफणतुः । पफणुः ।
पफणिय । स्येतुः । स्येमुः । स्येमिय । सत्यमतुः । सत्यमुः । सत्यमिय ।
स्वेनतुः । स्वेतुः । स्वेनिय । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिय । रेजतुः । रेजुः ।
रेजिय । रराजतुः । रराजुः । रराजिय । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे ।
बभ्राजाते । बभ्राजिरे । भ्रेजे । भ्रेजाते । भ्रेजिरे । बभ्राजे । बभ्राजाते ।
बभ्राजिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । बभ्लाशे । बभ्लाशाते । बभ्लाशिरे ।
अपितीत्येव । अहं पफण ।

दभश्लथग्रथाम् ॥ १२१ ॥

दभादीनां प्रकृतीनां लिट्यपिति प्रत्यये परतोऽत एत्वं द्विर्वचनाभा-
वश्च भवति । देमतुः । देसुः । श्लेथतुः । श्लेथुः । ग्रेथतुः । ग्रेथुः । अपिती-
त्येव । ददम्भ । दंभेरपि नलोपस्यासिद्धत्वात् एकद्वन्मध्यस्थत्वं नास्तीति
वचनम् । थलि च सेटि इति निवृत्तम् । तत्र नलोपाभावात् ॥

मनिपचिभचां नाम्नि ॥ १२२ ॥

मन्यादीनां प्रकृतीनां संज्ञायां विषये अत एत्वं भवति । मेना ।
मेनका । पेचकः । (पे१मे)चकः ॥

नशोऽङ्घि ॥ १२३ ॥

नशोऽकारस्याङि प्रत्यये परत एत्वं भवति । अनेशु । अङ्गीनि
क्रिम् । नश्यति ॥

न शसद्दवादिर्गुणानाम् ॥ १२४ ॥

- शसिदद्योर्वकारादीनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य
एत्वं न भवति । विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे ।
दददाते । दददिरे । ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । ववजे । ववशाते । ववशिरे ।
ववले । ववलाते । ववलिरे । विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ ।
निपपरतु । निपपरुः, निपपरिथ । (विवमिथ ?) । निनयिथ । लुलविथ ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ १२२ ॥

अर्वन् इत्येतस्याः प्रकृतेरसौ परतस्तु इत्यय मन्तादेशो भवति ।
चेष्टम् उत्तराच्च ... ..

मघोनः सौ च वा ॥ १२६ ॥

...मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघ-
वद्भ्याम् । मघवद्भिः । मघवती । माघवतम् । पक्षे मघवा । मघवानौ । मघ-
वानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघ-
वभिः । मघोनी । माघवनम् । केचित्तु मघवान्निति छन्दस्योदिति..... ।

यचि स्वादावाशिमुटि ॥ १२७ ॥

पादः पत् ॥ १२८ ॥

पादशब्दो लसाकारः परिगृह्यते । तदेन्तायाः प्रकृतेर्याचि स्वादा-
व(चि ? शि)मुटि प्रत्यये परतः पादिलयमादेशो भवति । स च निर्दिश्य-

मानस्यादेशो भवति' इति पाच्छब्दस्य भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । व्या-
प्रत्येव पादावस्य व्याप्रपान्, तस्यापयं वैयात्रयः । द्वौ पादावस्य द्वि-
पदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । त्रिपदा । त्रिपदा कृक् । पवीति किम् ।
द्विपाद्भ्यां, द्विपाद्भिः । अशिसुटीति किरः । द्विपाद् कृक् । द्विपादौ,
द्विपादः । जस्यम्वान्विनोऽपि वेदिकृतस्य भविष्यन् सुटः सीपी(?)कार-
भावे प्रतिषेधो न भवति । द्विपदा कुले । स्वादाविति किम् । द्विपादमि-
च्छति #द्विप...ति । स्वादावः स्वादावित्यन आरभ्य आ कपः प्रत्यया
गृह्यन्ते ॥

मतौ च वसोः सम्प्रसारणम् ॥ १२९ ॥

वस्वन्तस्य याचि स्वादावशिसुटि मतौ च प्रत्यये परतः सम्प्रसा-
रणं भवति । विदुष्मान् । पेषुष्मान् । विदुषि साधुर्वेदुष्यः । पेषु(षी? षि)
पेषुष्यः । विदुषः पश्य । विदुषा । (एष? विदुषे) । विदुषी कुले । विदुषी स्त्री ।
पेषुषः पश्य । पेषुषा । पेषुषे । पेषुषी कुले । पेषुषी स्त्री । यच्चात्येव । विद्व-
द्भ्यां विद्वद्भिः । अशिसुटीत्येव । विद्वांसि कुटानि । विद्वांसौ । विद्वांसः ।
स्वादावित्येव । विद्वस्यति । विद्वस्यति ।

श्वयुवमघोनामताद्धिते ॥ १३० ॥

श्वदीनां याचि स्वा(दा)वशिसुटि तद्धितवर्जितं परतः सम्प्रसारणं
भवति । शुनः । शुना । प्रियशु(नि? नी) कुले । शुनी । शून । यूना । यूने ।
अतियू(नि? नी) स्त्री । मघोनः । मघोना, मघोने । आतेमघोनी कुले ।
आतिमघोनी स्त्री । अताद्धित इति किम् । शौभनं मांसम् । यौवनं वर्तते ।
माघवनः स्थालीपाकः । लकारान्तनिर्देशः किम् । युवर्ताः पश्य । युवत्या ।
मघवतः पश्य । मघवता । छन्ददृशना मातरिक्षने इत्यत्र 'अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थकस्य' (१, २, ७३) इति न भवति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३१ ॥

* 'द्विपादोऽयति' इति स्यात् । इह कथं तः स्वादिडु पाठमात्रात् पदादेशो न
भवतीति प्रशुदाहरणमिदं भवितुमर्हति ॥

अन्नन्तायाः प्रकृते रीचि (ररनः?) स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतः अचो लोपो भवति । राज्ञः पदर । राज्ञः राज्ञे । राज्ञी । तक्षमः पश्य । तक्ष्या । तक्षणे । तक्षणी ॥

पपूर्वेइन्धृतराज्ञानि ॥ १३२ ॥

पपूर्वस्यानो ह(न्)नो)धृतराज्ञश्च सम्बन्धिनोऽपि प्रत्यये परतो-
ऽतो लोपो भवति । (ओ? औ)क्षतः । ताक्षणः । औणत्रः । (धार्त्त? वार्त्त-
त्रः । धार्त्तराज्ञ । पपूर्वादीनामिति किम् । सामनः । वैमनः । अपि प्रकृ-
तिभावेन टिलोपाल्लोपो द्वावपि न भवतः । अणीति किम् । ताक्षण्यः ।
'अभावकर्मणोरनो चे'(६-३-१६२) इति प्रकृतिभावः ॥

डिश्योर्वा ॥ १३३ ॥

डि शी इत्येतयोः परतोऽन्नन्तायाः प्रकृतेरलोपो वा भवति । राज्ञि,
राज्ञनि । साम्नी(सामनी । साम्नि)सामनि । दाम्नी(दामनी । दाम्नि)दामनि ॥
न संयोगाद् वमः ॥ १३४ ॥

वकारान्तान्मकारान्तःच संयोगात् परस्यातो लोपो न भवति ।
पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे । कर्मणे । संयोगादिति किम् । प्रति-
दीव्ना । साम्ना । वम इति किम् । तक्षणा । मूर्धा ॥

अञ्चेरनः ॥ १३५ ॥

अञ्चेतेर्लृप्तनकारस्य यच्चि स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतोऽतो लोपो
भवति । प्रास्यमावात् प्रतिषेधो नातुवर्तते । प्राचः । प्राचा । दधीचः ।
दधीचा । मधूचः । मधूचा । 'चौ' (६-२-१८४) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
अन इति किम् । साध्वञ्चः पश्य । साध्वञ्चा । साध्वञ्चे । 'नाञ्चेः पूजायाम्'
(६-३-१४८) इति नलोपप्रतिषेधः ॥

उद ईत् ॥ १३६ ॥

उद उत्तरस्याञ्चेतेर(द? नः) अचि स्वादावशिमुटि प्रत्यये परतो-
ऽत् ईदादेशो भवति । उदीचः पश्य । उदीचा उदीचे ॥

आतोऽनापः ॥ १३६ ॥

आकारन्तायाः प्रकृतेरचि स्वादावशिसुटि प्रत्यये परत आपे वज्-
बित्वालोऽन्त्यस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालभा । कीलालभे-
शुभयः पश्य । शुभया । शुभये । आत इति क्रिम् । नदीः पश्य । नद्यः । अना-
प इति क्रिम् । खट्वाः पश्य । जालाः पश्य । अधोत्पेव । कीलालपाभ्याम् ।
कीलालपाभिः । अशिष्टुटीत्येव । कीलालमौ । कीलालवास्तिष्ठन्ति ।
कीलालपाः पश्यन्ति ॥

विंशतेर्दिति तेः ॥ १३८ ॥

यचि स्वादावशिसुटि(दिति च)प्रत्यये परतो विंशतेरवयवस्य ति-
शब्दस्य लोपो भवति । विंशः । विंशतिराधिका अस्मिन् विंशं शतम् ।
एकविंशः । आसञ्जा विंशतिरेषामसञ्जविंशः । विंशतेरिति क्रिम् । एकस-
सतेः पूरणः एकससतिः । एकाशीतिः । द्वितीति क्रिम् । विंशत्वा । विंशतिः ॥

टेरन्यत्रापि ॥ १३९ ॥

(णः)प्रकृतेः सम्बन्धिनद्विसंज्ञस्यावयवस्य यचि च स्वादावस्वादौ
च द्विति प्रत्यये परतो लोपो भवति । 'पाण्डोड्यण'(४-१-१७५) । पाण्ड्यः
*(विंशतित्रिंशत्या ण्युनसंज्ञामिति इन्) विंशता क्रीतः त्रिंश(तःकः) । अन
जादावपि—कुमुद्धान् । वेतस्वान् । नड्वलम् । शाल्लम् । अस्वादावपि —
तुर(ङ्गः) तुरङ्गः । उपसरजः । मन्दुमजः ॥

नस्ताद्धिते ॥ १४० ॥

यकारादावजादौ च तद्धिते परतो नकारान्तायाः प्रकृतेर्दलोपो
भवति । आग्निशर्मिः । औडुलोमिः । मैधावः । नायावः । हास्तिकः । कावचि-
कम् । न इति क्रिम् । सात्त्वतः । पार्षद्यः । ताद्धित इति क्रिम् । शर्मणा । शर्मणे ॥

कलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिखण्डिस्र-
ह्यचारिपीठसर्पिसूकरन्दमसूपर्वणां च ॥ १४१ ॥

*विंशतित्रिंशद्भ्यां असंज्ञायां इवम् इति सूत्रद्वये पञ्चमाध्याये पाठितम् । तदेवेदं
प्रमादाल्लेखकेन व्याप्तिश्रितं स्यात् ।

कलाप्यादीनां यकारादावजादौ च तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
अत्र य इन्नन्तास्तेषाम् 'अनपत्ये' (६-३-१८०) इति सूकरसदमसुपर्वणाम्'
अणि (६-३-१७३) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते विधानम् । कलापिना प्रोक्तमधी-
यते कालापाः । कौथुमाः । तैतिलिजाजलिलाङ्गलयश्वाचार्याः । तत्कृतो
ग्रन्थ उपचारा(त्)च्छब्देनोच्यते । तमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः ।
शिखाण्डिन इमे शैखण्डाः । सन्नह्यचारिणः सावन्नह्यचाराः । पीठसर्पिणः
पैठसपाः । सूकरसदमनः सौकरसदमा । सुपर्वणः सौपर्वाः ॥

अश्मनो विकारे ॥ १४२ ॥

अश्मन्शब्दस्य विकारेऽर्थे यजादौ तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
अश्मनो विकार आश्मः । विकार इति किम् । आश्मनो (ऽन्यः) । (म ?
अश्म)नः 'अणि' (६-३-१७३) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम् ॥

चर्मणः कोशे ॥ १४३ ॥

चर्मन्शब्दस्य विकारविशेषे कोशेऽभिधेये यजादौ तद्धिते
परतष्टेलोपो भवति । चर्मणो विकारः कोशः चर्मः । कोशादन्यत्र चर्मणः ॥

शुनोऽव्ययवसङ्कोचयोः ॥ १४४ ॥

श्वन्शब्दस्यावयवसङ्कोचयोर्यजा(दौःदिः)यस्तद्धितस्तस्मिन् परतष्टेः
लोपो भवति । शौवः पुच्छः । शौवः सङ्कोचः । अवयवसङ्कोचयोरिति किम् ।
शौवनो वेगः ॥

अव्ययस्य चानाराच्छश्रतोऽसिति ॥ १४५ ॥

अव्ययस्याराच्छश्रद्वजितस्यासिति यजादौ तद्धिते परतष्टेलोपो भवति ।
बहिर्भवति बाह्यः । बा(हिर्ही)कः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । पौनः-
पुन्यम् । अनाराच्छश्रतोरिति किम् । आरातीयः । शाश्रतिकः । असितीति
किम् । कंयुः । शंयुः । अहंयुः । शुभंयुः ॥

अह्नः खे ॥ १४६ ॥

अह्नित्येतस्य खे तद्धिते परतष्टेलोपो भवति । द्वे अहनी मृतः

अहीनः । अहीनः । 'राज्यद्वयसंनतसराच्च' (५-१-८७) इति खः । अहां समूह
अहीनः । (अहः) खः क्रतौ (४-२-७३) इति खः । ख इति (किम् ।)
अहां समूहः (अ? आ)हः, अहा निर्वृत्तमाहिकम् ॥

अनव्ययसंख्यैऋदेशसर्वेभ्यटे ॥ १४७ ॥

अहन्शब्दस्य टप्रत्यये परतष्टलोपो भवति न चेदव्ययादिभ्यः परो-
ऽहन्शब्दो भवति । परमाहः । उत्तमाहः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।
सङ्घाताह । अनव्ययसंख्यैऋदेशसर्वेभ्य इति किम् । अत्याहः । निरहः ।
व्यहनजातः । व्यहनप्रियः । पूर्वाहः । सायाहः । सर्वाहः । टे इति किम् ।
अहनां समूहः (अ? आ)हः । अहा निर्वृत्तमाहिकम् ॥

समाहारे ॥ १४८ ॥

अहन्शब्दस्य समाहारतत्पुरुषविषयस्य टे प्रत्यये परतष्टलोपो
भवति । द्वे अहनी समाहते अहः । अहः । समाहार इति किम् ।
द्वे अहनी जातस्य अहजातः । उत्तरदादिगौ न भवति ॥

एकाच्च ॥ १४९ ॥

एकशब्दात् परत्याहन्शब्दस्य टे प्रत्यये परतष्टलोपो भवति ।
एकाहः ॥

अन्तिकस्य तमे तादेः* ॥ १५० ॥

कादेर्बहुलम् ॥ १५१ ॥

ओरोदस्वयस्मुवः ॥ १५२ ॥

अकद्रुपापङ्गोर्दे लोपः ॥ १५३ ॥

यस्यायुसि ॥ १५४ ॥

१. 'देः' ग. पाठः. २. 'त्' ग. पाठः.

* इत आरभ्य चतुर्दश सूत्राणि तद्वृत्तिश्च क मातृकायां न दृश्यन्ते ।

ङघां मत्स्यस्य यः ॥ १५५ ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५६ ॥

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥ १५७ ॥

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रेऽणि ॥ १५८ ॥

आपत्यस्य तद्धितेऽनाति ॥ १५९ ॥

क्यञ्च्योः ॥ १६० ॥

बिल्वकीयादीनामियस्य ॥ १६१ ॥

टेरिमेष्ठेयस्तु ॥ १६२ ॥

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणां यणादेर्वोर्गुणश्च ॥ १६३ ॥

... .. ति ।

स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दविष्ठः । दवीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । क्षेपिष्ठः ।
क्षेपीयान् । क्षेपिमा । क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान् । (क्षोदिमा) । णाविष्ठवद्भावात्
(स्त ? स्थ)वयति । दवयति । क्षेपयति । क्षोदयति ॥

बहोरेर्भू चास्य ॥ १६४ ॥

बहोः परस्य इमेयसोरिवर्णस्य लोपः, तत्सन्नियोगेन चास्य बहोर्भू
इत्यपभादेशो भवति । सूमा सूमानौ सूमानः । भूयान् भूयांसौ भूयांसः ॥

इष्टे युक् च ॥ १६५ ॥

इष्टे परतो बहोर्भू इत्यादेशो युगागमश्चेवर्णलोपापवादो भवति ।
भूयिष्ठः भूयिष्ठौ भूयिष्ठाः । णाविष्ठवद्भावाद् भूययति ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६६ ॥

ज्यशब्दात् परस्येयसुन आदेराकारादेशो भवति । ज्यायान् ज्या-
यांसौ ज्यायांसः ॥

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुळतृप्रदीर्घह्रस्ववृद्धवृन्दा-
रकाणां प्रस्थस्फवर्गवर्हत्रवद्राघह्रस्ववर्षवृन्दाः ॥ १६७ ॥

प्रियादीना(यथासङ्ख्यं)मिष्टमेयस्सु परतो यथासङ्ख्यं प्रादय
आदेशो भवन्ति । प्रेमा प्रेषः प्रेषान् । स्थेमा स्थेषः स्थेषान् । स्फेमा
स्फेषः स्फेषान् । वरिमा वरिषः वरीयान् । गरिमा गरिषः गरीयान् ।
बंधिमा बंधिषः बंधीयान् । त्रपिमा त्रपिषः त्रपीयान् । द्राघिमा द्राघिषः
द्राघीयान् । ह्रसिमा ह्रसिषः ह्रसीयान् । वर्षिमा वर्षिषः वर्षीयान् ।
वृन्दिमा वृन्दिषः वृन्दीयान् । णाविष्टवद्भावात् प्रापयति । स्थापयति ।
स्फापयति । वरयति । गरयति । बंधयति । त्रपयति । द्राघयति । ह्रस-
यति । वर्षयति । वृन्दयति ॥

र ऋतः पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढानाम् ॥ १६८ ॥

पृथ्वादीनामृतः स्थाने इष्टमेयस्सु परतः रशब्द आदेशो भवति ।
प्रथिमा प्रथिषः प्रथीयान् । अदिमा अदिषः अदीयान् । कशिमा कशिषः
कशीयान् । अशिमा अशिषः अशीयान् । द्रदिमा द्रदिषः द्रदीयान् ।
(परिव्रदिमा) परिव्रदिषः परिव्रदीयान् । णाविष्टवद्भावात् प्रथयति ।
अदयति । कशयति । अशयति । द्रदयति । परिव्रदयति । पृथ्वादीनामिति
किम् । ऋजिमा ऋजिषः ऋजीयान् । कृच्छयति । कृतयति ॥

नैकाचः ॥ १६९ ॥

इमेष्टेयस्सु परतो यदुक्तं तदेकाचो न भवति । स्रजिषः स्रजीयान् ।
स्रुचिषः स्रुचीयान् । स्रजयति । स्रुचयति । 'टारिमेष्टेयस्सु' (६-३-१६२)
इति लोपो न भवति । 'यस्य—' (६-३-१५४) इत्यपि न भवति । श्रेष्ठः
श्रेयान् । प्रेषः प्रेषान् । एकाच इति किम् । वसुमत्तमो वसिष्ठः । वसुमत्तरो
वसीयान् । वसुमन्तमाचष्टे वसयति । इमेष्टेयास्स्वित्येव । अस्यापत्यमिः ।
ज्ञो देवता अस्य ज्ञः । इदं परिमाण(म)स्य इयान् । कियान् ॥

अके राजन्यमनुष्ययूनाम् ॥ १७० ॥

अके प्रत्यये परतो राजन्यमनुष्ययूनां यदुक्तं तन्न भवति । राज-
न्यानां समूहो राजन्यकम् । मानुष्यकम् । 'आपत्यस्य तद्धितेऽनाति'

(६-३-१५९) इति यलोपो न भवति । यूनो भावः कर्म वा यौवनिका ।
'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति टिलोपो न भवति ॥

आत्माध्वनोः खे ॥ १७१ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतयोः खे प्रत्यये परतो यदुक्तं (तद्) न
भवति । आत्मने हित आत्मनीनः । अध्वानमलङ्कामी अध्वनीनः ।
'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति टिलोपो न भवति । ख इति किम् ।
अध्यात्मम् । प्राध्वम् ॥

अभावकर्मणोरनो ये ॥ १७२ ॥

अन्नन्तायाः प्रकृतेरभावकर्मवाचिणि यकारादौ प्रत्यये यदुक्तं तन्न
भवति । सामनि साधुः सामन्यः । वेमन्यः । ब्रह्मण्यः । मूर्ध्नि भवो
मूर्धन्यः । शीर्षण्यः । तक्ष्णोऽपत्यं ताक्ष्ण्यः । 'नस्तद्धिते' (६-३-१४०) इति
टिलोपो न भवति । अभावकर्मणोरिति किम् । राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यम् । दौरात्म्यम् । य इति किम् । महाराजः । द्विमूर्धः । अन इति
किम् । छत्रिणि साधुः छत्रियः ॥

अणि ॥ १७३ ॥

(अणि परतः) अन्नन्तायाः प्रकृतेर्यदुक्तं तन्न भवति । सुत्वनोऽपत्य
सौत्वनः । सामनि भवः सामनः । कर्मैव ... दिष्टं कर्माणि (?) । पर्वाणि
भवः पार्वणः । अर्णीति किम् । कर्म शील(म)स्य कामः । छत्रादित्वाण्यः ।
कर्मणे प्रभवति (कर्मकः ? कार्मुकम् ।) 'कर्मण उक्तम्' (५-१-११३) ॥

माद्वर्मण एवापत्ये ॥ १७४ ॥

मात् परस्यानो वर्मण एवापत्यार्थे अणि यदुक्तं तन्न भवति ।
चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः । भ्रातृवर्मणः । मादिति किम् । सौत्वनः ।
याज्वनः । वर्मण इति किम् । सुषाम्नोऽपत्यं सौषामः । अपत्य
इति किम् । चर्मणा परिवृतः चार्मणो रथः । कर्मणोऽयं कर्मणो रथः ।
अन्यत्र 'अणि' (६-३-१७३) इति प्रतिषेध एव भवति । एवकार इष्टतो-
ऽवधारणार्थः ॥

हितनाम्नो वा ॥ १७५ ॥

हितनामन्शब्दस्याप्रत्ययविषये अणि यदुक्तं तदा (न) भवति ।
हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामनः । हैतनामः ॥

ब्रह्मणो जातौ ॥ १७६ ॥

ब्रह्मन्त्रित्यस्याः प्रकृतेरपत्याविषये जातौतिविशेषात् न यदुक्तं तन्न
भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जातौति क्तिन् । ब्रह्मणोऽपत्यं (ब्रह्मणोः
ब्राह्मो) नारदः । अपत्य इत्येव । ब्राह्मो ओषधिः ॥

उक्ष्णः ॥ १७७ ॥

उक्ष्णित्यस्याः प्रकृतेः अपत्याणि यदुक्तं तन्न भवति । उक्ष्णो-
ऽपत्यम् औक्ष्णः । 'षपूर्वहन्वृत्तराज्ञामणि' (६-३-१३२) इति पुनर्विधा-
नादल्लोपो(नः)भवत्येव । अपत्य इत्येव । उक्ष्ण इदमुपस्पर्श(न)म् (औक्ष्णम्) ॥

संयोगादिनः ॥ १७८ ॥

संयोगात् परो य इन् तदन्तायाः प्रकृतेरपत्याविषयेऽपि यदुक्तं
तन्न भवति । शङ्खिनोऽपत्यं शङ्खिनः । चाक्रिमः । वाञ्छिणः । (द्रविणः ।
माद्रिणः) । संयोगादिति क्तिन् । मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । मायावः ।
अणीत्येव । प्राकारमर्दिनोऽपत्यं प्राकारमर्दिः ॥

गाथिन्द्रियिकेशिगणपिणिनाम् ॥ १७९ ॥

गाथिप्रभृतीनामिन्नन्तानामपत्याणि यदुक्तं तन्न भवति । गाथिनो-
ऽपत्यं गाथिनः । वैदथिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥

अनपत्ये ॥ १८० ॥

इन्नन्तायाः प्रकृतेरपत्यादन्वयार्थं योऽण् तस्मिन् परतो यदुक्तं तन्न
भवति । साङ्कूटिनं वर्तते । *ते गविणः (?) । गार्भिणीनां समूहो
गार्भिणम् । भिक्षादित्वादण् । स्रग्विण इदं स्राग्विणम् । अनपत्य इति
क्तिम् । मेधाविनोऽपत्यं मैधावः । अणीत्येव । दण्डिनां समूहो दाण्डम् ।
गणिनां गाणम् । स्रग्विणां स्रावम् । रथिनां राथम् । अनुदात्तादित्वादञ् ॥

स्रग्विणम्' इति स्यात् ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनर्जैह्वाशिनेयवाशिनायनि-
ध्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकैहिरण्मयानि ॥ १८१ ॥

दाण्डिनायनादीनि शब्दरूपाणि निपात्यन्ते । दण्डहस्तिभ्यां
नडादिपाठात् फकि टिलोपाभावो निपात्यते । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिना-
यनः । हस्तिनः हास्तिनायनः । जिह्वाशिनः शुभ्रादित्वात् ढकि टिलोपा-
भावो निपात्यते । जैह्वाशिनेयः । वाशिनोऽपत्यं वृद्धाद(णन्ता?गो)वात्
फिजिति फिजि टिलोपाभावः वाशिनायनिः । भ्रूणघ्नो भाव इति ष्यञ् ।
अलोपाभावस्तत्त्वं च निपात्यते । ध्रौणहत्यम् । धैवत्यम् । सरख्यां
भनमित्यणि (अय्शब्द) लोपः । सारवम् । इक्ष्वाकोरपत्यं जनपदतुल्य-
नामत्वादञ् । उकारलोपः । इक्ष्वाकोरयमिति वाणि ऐक्ष्वाकः । हिरण्यस्य
विकारार्थं मयटि (य)लोपः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयमिति ॥

इति श्रीदण्डिनाथनारायणभट्टसमुद्धृतायां

सरस्वतीकण्ठाभरणस्य व्याकरणस्य

अधुवृत्तौ षष्ठ्याभ्यायस्य

तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ।

युवोरनाकावसः ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरसकारानुबन्धयोर्वथासङ्ख्यमन एक इत्येतावादेशौ भवतः । नन्दनः । रमणः । गमनम् । करणम् । सायन्तनम् । कारकः । हारकः । नर्तकः । खनकः । औपगवकम् । औक्ष(कम्) । अस इति किम् । कंसुः शंसुः । ऊर्णासुः । ऋष्वः युध्यति भृत्युरित्यर्थवद्ग्रहणान्न भवति । युतः युतवानिति यौतेः 'यवयवक—' (५-२-३) इति ज्ञापकान्न भवति । युवोरिति समाहारैकत्वादेकवचनम् । सौत्रत्वान्नुम् न भवति ॥

आयनेयीनीयियः फटस्त्रच्छां तद्धितादीनाम् ॥ २ ॥

फकारादीनां यथासङ्ख्यमायनादथ आदेशा भवन्ति । 'नडादिभ्यः फक्' (४-१-९९) नाडायनः । चारायणः । 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४-१-१५४) तैकायनिः । कैतवायनिः । 'प्राग्वतेरग्निकलिभ्यां ढक्' (४-१-१८) — आग्नेयः । कालेयः । 'छगलिनो द्विनुक्' (४-३-२३४) — छागलेयिनः । कर्ष्यादिभ्यो ढकञ् — कात्रेयकः । 'पारावारात् खः' । (४-३-३) पारीणः । अवारीणः 'धान्येभ्यो भवने क्षेत्रे खञ्' (५-२-१) — कौलर्थायनम् । कौद्रवाणम् । 'वृद्धाच्छः' (४-३-३७) शालीयः, मालीयः । 'तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण' (४-३-३२८) — तित्तिरिणा प्रोक्तं वेदं (वेत्ति? विदन्ति) अधीयते वा तैत्तिरीयाश्छात्राः । वारतन्तवीयाः । 'क्षत्राज्जातो घः' (४-१-१२७) — क्षत्रियः । 'राष्ट्राद् घः' (४-३-२) — राष्ट्रियः । 'शुक्राद् घन्' (४-२-३०) शुक्रियः । 'शतरुद्रात् घश्च' (४-२-३२) — शतरुद्रियम् । तद्धितग्रहणं किम् । ङौकते । खनति । छिनत्ति । घृणते । गुल्फः । षण्डः । शङ्खः । गुच्छः । दीर्घः ॥

ठस्येकः ॥ ३ ॥

ठकारस्य तद्धितादेरिक इत्ययमादेशो भवति । आक्षिकः । शाळा-
किकः । तद्धितस्येत्येव । कण्ठः । आदेरित्येव । कर्मणि घटते कर्मठः ।
(अ?आय)नादयश्चैते निर्निमित्तत्वाद्दुपदेशावस्थायामेव भवन्ति । कृतेष्वेतेषु
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं प्रवर्तते । एवं च (ठ?घ)चञ्चित्करणमर्थवद् भवति ॥

इसुसुगर्दोभ्यः कः ॥ ४ ॥

इसु उस् (उक्) इत्येवमन्तात् दोशशब्दाश्च परस्य ठकारस्य ककार आदेशो भवति । सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः । बार्हिष्कः । धनुः प्रहरण-
मस्य धानुष्कः । निपादकर्ष्वा भवः नैषादकर्षुकः । सौरजम्बुकः ।
मातुरागतं मातृकम् । पैतृकम् । दोभ्यां तरति दौष्कः । आशिषा
चरति आशिपिकः इत्यत्रानर्थकत्वात्साक्ष्येणिकत्वाच्च न भवति ॥

तोऽनकस्माच्छ्वतः ॥ ५ ॥

तकारान्तायाः प्रकृतेरकस्माच्छ्वद्वर्जाया विहितस्य ठस्य स्थाने
क इत्येवमादेशो भवति । उदश्विता संस्कृतः औदश्वित्कः । भवतोऽयं
भावत्कः । अनकस्माच्छ्वत इति किम् । अकस्माद् भवमाकस्मिकम् ।
शाश्वतिकम् । विहितविशेषणं किम् । माथितं पण्यमस्य माथितिकम् ॥

भाविनि गत्युपपदसमासे क्त्वो ल्यप् ॥ ६ ॥

भाविनि गतिसमासे उपपदसमासे च वर्तमानस्य क्त्वाप्रत्ययस्य
न्यबिलयमादेशो भवति । प्रकृत्य । अपहृत्य । श्रद्धाय । अन्तर्धीय । ऊरी-
कृत्य । सूक्ष्मीकृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकाकृत्य । नभस्कृत्य । जीविका-
कृत्य । अच्छोद्य । उच्चैःकृत्य । नीचैःकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । पूर्वतोभूय ।
धानाकृत्य । तूर्णीभूय । अन्वग्भूय । गत्युपपदसमासे इति किम् ।
अकृत्वा । परमकृत्वा । स्नात्वाकालकः पीत्वा (पिकरः ? स्थिरकः) । समास-
ग्रहणं किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । भाविनीति वचनादन्तरङ्गानपि
हेत्वदच्चात्वे(त्वे)त्वदीर्घत्वशूठिडादीन् बहिर(ज्ञान?ङ्गो)ऽपि ल्यप् बाधते ।
त्वाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । विहाय । निशम्य । प्रपृच्छ ।
पदीच्य । प्रपत्य इति ॥

ऋत इच्छातोः ॥ ७ ॥

ऋकारान्तस्य धातोः प्रकृतेरलोऽन्त्यस्येकारादेशो भवति । किरति ।
गिरति । दर्णिम् । आस्तीर्णिम् । विस्तीर्णिम् । धातोरिति किम् । मातृणाम् ।

पितृणाम् । ननु च लाक्ष्मिकत्वाद्देशान्न न भविष्यति । एवं तर्हि ज्ञापय-
त्याचार्यः लाक्ष्मिकत्वाद्देशान्नि प्रहृतं भवतीति । तेन त्रिकीर्षति,
जिह्वीर्षतीत्यादावपि भवति ॥

उपधायाञ्च ॥ ८ ॥

प्रकृतैरुपधायाः ऋकारस्येकादेशो भवति । कीर्तयति । कीर्तयतः ।
कीर्तयन्ति ॥

उद्योष्ठ्यपूर्वरय ॥ ९ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मात् स ओष्ठ्यपूर्व ऋकारः तदन्तायाः प्रकृतेरलो-
ऽन्त्यस्योदित्ययमादेशो भवति । ध्रिपूर्वः पिण्डाः । (पुंभूः ? । पुपूर्षति)
दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वः । तेनात्रापि भवति—वृपूर्षते ऋत्विवजम् ।
प्रावृपूर्षति कम्मलम् । ओष्ठ्योऽत्र प्रत्यासत्तेर्वातुसम्बन्धेव गृह्यते । तेनेह
न भवति । समीर्षम् । तपरकरणं दीर्घं स्यान्निनि दीर्घनिवृत्त्यर्थम् ।
इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विवृत्तिपेवेन । आस्तरणम् । आस्तारकः ।
निपरणम् । निपारकः । प्रावरणम् । प्रावारकः ॥

इदितो नुर्भ ॥ १० ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुण्डिता । हुण्डिता । वन्दिता ।
अयं च धातूपदेशावस्थायामेव भवति । अनैमित्तिकत्वात् । 'गुपो नि-
न्दायाम्' 'हिंसि हिंसाया'मित्यादेर्निर्दिशाच्च । तेन कुण्डा, हुण्डेत्यादौ
'गुरोर्दलः' (२-४-१३६) इत्यप्रत्ययः सिद्धो भवति । धातोरित्येव ।
अन्वेषामकारो देविध्यर्थः (?) ॥

मुञ्चलुपालिपविदामिञ्चकृतखिदपिपटुपट्टकगुफोभशुभां

शे ॥ ११ ॥

मुचादीनां धातूनां शे प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । मुञ्चति ।
लुम्पति । लिम्पति । विन्दति । सिञ्चति । कुन्तति । खिन्दति । पिषति ।
तुम्पति । दम्पति । गुम्फति । उम्भति । (शुम्भति ।) (अञ्चति ?)

तृपादयः सानुषङ्गा निरनुषङ्गाश्च तु(रा ? दा)दिषु पठ्यन्ते । तत्र ये सानु-
षङ्गास्तेषां (विन्य ? विडन्य)नुषङ्गलोपः । यस्तु विधीयते तस्य विधान-
सामर्थ्यालोपो न भवति । मुचादीनामिति किम् । (तुदति । नुदति । शे
इति किम्) । मोक्ता । मोक्तुम् ॥

नशो झलि ॥ १२ ॥

नशेर्घातोऽङ्गलादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । नंष्टा । नंष्टुम् ।
नङ्क्ष्यति । झलीति किम् । नश्यति । नक्षिता ॥

मस्जोऽन्त्यात् पूर्वः ॥ १३ ॥

मस्जेर्घातोऽङ्गलादौ प्रत्यये परतोऽन्त्यात् पूर्व नुमागमो भवति ।
मङ्क्ता । मङ्क्तुम् । मङ्क्ष्यति । मिमङ्क्षति । अन्त्यात् पूर्ववचनमनुषङ्ग-
संयोगादिलोपार्थम् । मज्जः । मज्जवान् । झलीत्येव । मज्जनम् ॥

रधिजभोरचि ॥ १४ ॥

रधिजभोर्धात्वोरजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । रन्धयति ।
रन्धकः । साधुरन्धी । (रन्धं) रन्धम् । रन्धो वर्तते । जम्भयति । जम्भकः ।
साधुजम्भी । जम्भं जम्भम् । जम्भो वर्तते । अञ्चीति किम् । र(न्ध्य ?
ध्व)ते । जम्भते ॥

रधेरिति लिट्येव ॥ १५ ॥

रधेर्घातो(लि ? रि)डादौ प्रत्यये लिट्येव लुम् भवति, नान्यत्र ।
ररन्धिव । ररन्धिम । लिटीति किम् । रधिता । रधिष्यति । एवकार इष्टतो-
ऽवधारणार्थः । तेनेह नियमो न भवति—ररन्ध । ररन्धतुः । ररन्धुरिति ॥

रभेरशब्दलिटोः ॥ १६ ॥

रभेर्घातोः शब्दलिट्त्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति ।
आरम्भयति । आरम्भकः । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भी
वर्तते । अशब्दलिटोरिति किम् । आरभते । आरभे । अर्चीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ १७ ॥

लभः शब्दिलङ्कारितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । लम्भ-
यति । लम्भकः । साधुलम्भी । (लम्भं लम्भम् । लम्भो वर्तते ।) बशब्-
लितोरिति किम् । लभते । (आ?)लभे । अचीत्येव । लब्धा । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

आङो यि ॥ १८ ॥

आङः परस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आ-
लम्भ्या गौः । आलम्भ्या बडवा । आङ इति किम् । लभ्यः । यीति किम् ।
आलब्धा ॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ १९ ॥

उपात् परस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये प्रशंसायां गम्यमानायां
नुमागमो भवति । उपलम्भ्या विद्या भवता । उपलम्भ्यानि धनानि । प्रशं-
सायामिति किम् । उपलभ्यमस्माद् वृषलात् किञ्चित् । यीति विषयसप्तमी-
विज्ञानात् प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि सति (विद्वत्) अदुपधत्वमिति (स ?
यत्) प्रत्ययाभावाण्य(त्)प्रत्यये सत्यन्तस्वरितत्वं भवति । य(दि ? ति)
पुन(रन्तो ? रुत्तरपदाद्)दात्तत्वं स्यात् ॥

उपसर्गात् खलघञोः ॥ २० ॥

उपसर्गात् परस्य लभेः खलि घञे च प्रत्यये परतो नुम् भवति ।
ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । प्रलम्भः । उपलम्भः । विलम्भः ।
उपसर्गादिति किम् । ईषत्सुलभः । लामो वर्तते । 'लभेश्च' (६-४-१७)
इति सिद्धे नियमार्थं वचनम् ॥

न सुदुभ्यां केवलाभ्याम् ॥ २१ ॥

सुदुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यां परस्य लभेर्नुमागमो
(न) भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । सुलाभः । दुर्लाभः । केवलाभ्यामिति
किम् । अतिसुल(भ ? म्)म् । अतिदुर्ल(भ ? म्)म् । कथमतिसुलभमतिदुर्लभ-
मिति । अतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् केवलावेवात्र सुदुराविति नुम् न भवति ॥

चिण्णसुलोरनुपसर्गस्य वा ॥ २२ ॥

अनुपसर्गस्य लभेद्विणि णमाळे च प्रत्यये परतो नुमागमो (वा) भवति । अलाभि, अलम्भि । अलं लावम् । लम्भं लम्भम् । अनुपसर्गस्येति किम् । प्रालम्भि । प्रलम्भं प्रलम्भम् ॥

सुट्यधातोरितिः पुंसि ॥ २३ ॥

उगितः प्रकृतेः पुंसि वर्तमानायाः धातुवज्रितायाः सुटि प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयासम् । श्रेयांसम् । श्रेयांसौ । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । गोमन्तम् । गोमन्तौ । पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । पचन्तम् । पचन्तौ । सुटीति किम् । श्रेयसः पश्य । पचतः पश्य । अधातोरिति किम् । उखासत् । पणस्वत् । लमित इति किम् । अग्निचितौ । अग्निचितौ । पुंसीति किम् । श्रेयसी कुले । पचती कुले ॥

अञ्चः ॥ २४ ॥

अञ्चर्धातोः पुंसि विषये सुटि प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । प्राञ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । अञ्चतेरपोगितो धातोर्नान्यस्येति प्रतिषेधे सिद्धे पूर्वत्र (अ)धातोरिति वचनमधातुभूतपूर्वादिषु यथा स्यादित्येवमर्थम् । गोमत्यतेर-प्रत्ययः । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । पुंसीत्येव । प्राञ्ची कुले ॥

युजेरसमासे ॥ २५ ॥

युजेर्धातोरसमासे वर्तमानस्य सुटि परतः पुंसि नुमागमो भवति । युज् । युञ्जौ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । असमास इति किम् । अश्वयुक् । पुंसीत्येव । यु(जे)जी कुले । (इकारनिर्देशः किम् ।) युजमापञ्चा मुनयः । सुटीत्येव । युजः पश्य ॥

शावयमः ॥ २६ ॥

यमन्तादन्यस्याः प्रकृतेः शिप्रत्यये परतो नुमागमो भवति । श्रेयांसि तिष्ठन्ति । श्रेयांसि पश्य । उदश्विन्ति । कुण्डानि । वनानि । याविति किम् । श्रेयसी कुले । गोदुहौ । शवयम इति किम् । चत्वारि । अहानि । विमलदिवि । सुगणि ॥

बहूर्जि बहूर्जि ॥ २७ ॥

बहूर्जि इत्यस्याः प्रकृतेः बन्त्यात् पूर्वं एव नुम् वा निपात्यते ।
बहूर्जि बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

नपुंसकस्येकोऽचि सुपि ॥ २८ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याजादौ सुपि परतो नुमागमो भवति । दधिनी ।
मधुनी । वारिणीः । त्रपुणी । कर्तृणी कुले । वारीणि । वारिणः । वारिणोः ।
वारिणि । त्रपुणी । त्रपुणे । त्रपुणोः । त्रपुणि । नपुंसकस्येति किम् ।
अग्नी । नद्यौ । इक इति किम् । काण्डे । कुड्ये । अचीति किम् । हे त्रपो ।
अस्मादेव लिङ्गाद् 'न लुमता—' (१-२-५९) इति सम्बुद्धिगुणप्रतिषेधो न
भवति । सुपीति किम् । तौम्बरवं चूर्णम् ॥

गुणघटादौ पुंवद्वा ॥ २९ ॥

विशेषणं गुणः । तद्वचनः शब्दोऽपि । गुणस्य (आ)श्रयतो लिङ्ग-
वचनानि भवन्ति । स इगन्तो नपुंसकलिङ्गघटादावजादौ सुपि परतः पुंवद्
(भावोऽपि) भवति । यथा पुंसि नुम् न भवति, तथात्रापि न भवती-
त्यर्थः । ग्रामण्या कुलेन, ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये कुलाय, ग्रामणिने
कुलाय । ग्रामण्यः कुलात्, ग्रामणिनः कुलात् । ग्रामण्यः कुलस्य, ग्रामणिनः
कुलस्य । ग्रामण्योः कुलयोः, ग्रामणिनोः कुलयोः । ग्रामण्यां कुले, ग्राम-
णिनि कुले । एवं कर्त्रा, कर्त्रणा । कर्त्रे, कर्त्रणे । कर्तुः, कर्तृणः ।
कर्त्रोः, कर्त्रणोः । कर्त्रणि, कर्त्ररि । शुचये, शुचिने । मृदवे, मृदुने । शुचेः,
शुचिनः । मृदोः, मृदुनः । शुच्योः, शुचिनोः । मृद्वोः, मृदुनोः । शुचौ,
शुचिनि । मृदौ, मृदुनि । चित्रगणे, चित्रगुणे । अतिराया, अतिरिणा ।
अतिनावा, अतिनुना । (अ ?) गुण इति किम् । त्रपुणे । जतुने । पीलुने ।
फलाय । टादाविति किम् । ग्रामणिनी शुचिनी कुले । अचीत्येव ।
ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । ग्रामणिभिः कुलैः । इक इत्येव । काठालपेन
कुलेन । नपुंसकस्येत्येव । कल्याण्यै ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्षणां तदन्तानाञ्चानङ् ॥ ३० ॥

अस्थ्यादीनां नपुंसकानां तदन्तानां चैगन्तानां टादावजादौ सुपि
प्रत्यये परतोऽनङादेशो भवति । अस्थना । अस्थने । अस्थिन, अस्थनि ।
दध्ना । दध्ने । दध्नि, दधनि । सकथ्ना । सकथ्ने । सकथिन, सकथनि । अक्षणा ।
अक्षणे । अक्षिण, अक्षणि । परमास्थना । परमदध्ना । परमसकथ्ना । परमाक्षणा ।
अत्यस्थना । अतिदध्ना । अतिसकथ्ना । अत्यक्षणा । प्रियदध्ना । दृढसकथ्ना
शकटेन । स्थूलाक्षणा । अचीत्येव । अस्थिम्याम् । अस्थिभिः । टादावि-
त्येव । अस्थिनी । अस्थिनि । नपुंसकस्येत्येव । दधातीत्येवंशीलः दधिः ।
दधिना । दधये । इक इत्येव । गौरसकथेन पञ्चाक्षेण । (त) दन्तानाञ्चैत्य-
धिकारः प्रागार्धधातुकाधिकारात् । (वित्युदानां चान्यत्राऽत्यदादीनां च 'ना-
न्यत्र) संज्ञोपसर्जनात्' (३१-१६८) इति प्रतिषेधादुपसर्जनत्वे न
भवति । ङकारोऽन्तादेशार्थः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ३१ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकायाः प्रकृतेः परस्य शतुर्नुमागमो न भवति । ददत्
ददतौ । ददतम् । ददतौ । एवं दधत् । जुहत् । जश्नत् । जाग्रत् ।
अभ्यस्तादिति किम् । लिहन् । लिहन्तौ । लिहन्तः ॥

शौ वा ॥ ३२ ॥

अभ्यस्तादुत्तरस्य शतुः शौ परतो नुमागमो वा भवति । ददति
कुलानि, ददन्ति कुलानि । दधति, दधन्ति । जुहति, जुहन्ति । जश्नति,
जश्नन्ति । जाग्रति, जाग्रन्ति ॥

आच्छीङ्योः ॥ ३३ ॥

अकारात् परस्य शतुः शीङ्योः प्रत्यययोः परतो नुमागमो वा भ-
वति । तुदती कुले, तुदन्ती कुले । तुदती स्त्री, तुदन्ती स्त्री । करिष्यती
कुले, करिष्यन्ती कुले । करिष्यती स्त्री, करिष्यन्ती स्त्री । याती कुले, यान्ती
कुले । याती स्त्री, यान्ती स्त्री । आदिति किम् । सुन्वती कुले । सुन्वती स्त्री ।
तन्वती कुले । तन्वती स्त्री । रुन्धती कुले । रुन्धती स्त्री । क्रीणती कुले ।
क्रीणती स्त्री । अदती कुले । अदती स्त्री । शीङ्योरिति किम् । तुदताम् ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ॥ ३४ ॥

शप्श्यनोरवय (वस्या ? वा)कारात् परस्य शतुः शीङ्योः परतो नित्यं
नुमागमो भवति । भवन्ती कुले । भवन्ती स्त्री । दीव्यन्ती कुठे । दीव्यन्ती
स्त्री ॥

सावनडुहः ॥ ३५ ॥

अनडुहः प्रकृतिसम्बन्धिनि सौ परतोऽवर्णात् परो नुमागमो भवति ।
अनड्वान् । हे अनड्वन् ! । बह्वनड्वान् । हे बह्वनड्वन् ! । आदित्यनु-
वर्तते । अमामोः कृतयोर्नुम् भवति । तेन नु(मा ? मामौ) न वा (ध्य ? ध्ये)ते,
आ(मा ? मंभ्यां) च नुमिति ॥

दिव औत् ॥ ३६ ॥

दिवित्येतस्य प्रातिपदिकस्य प्रकृतेः सम्बन्धिनि सौ परत औदि-
त्यपमादेशो भवति । द्यौः । हे द्यौः । प्रियद्यैः । निरनुबन्धकस्य ग्रहणा-
द्दातोर्न भवति । अक्षद्युः । सा(दि ? वि)त्येव । दिवं पश्य ॥

पथिमृथ्युभुक्षामात् ॥ ३७ ॥

पथ्यादीनां प्रकृतिसम्बन्धिनि सौ परत आकारः अन्तादेशो भ-
वति । पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः । हे पन्थाः । अपन्थाः । 'पथो
वा' (५-४-८५) इति समासान्ताभावः । साविति किम् । पथिभ्यां
पथिभिः ॥

शिसुट्ये(र)त् ॥ ३८ ॥

शौ सुटि परतः पथ्यादीनामिकारस्यात् भवति । सुपन्थानि च-
नानि । 'पूजा(यां?) स्वंतिभ्याम्'—(५-४-८३) इति समासान्तप्रतिषेधः ।
बहुमन्थानि कुलानि । अ(ति)ऋभुक्षाणि बलानि । पन्थानौ । पन्थानः । पन्था-
नम् । पन्थानौ । एवं मन्थानौ । मन्थानः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । भेदेन
शिग्रहपादन्यत्र सुटि नपुंसके न भवति । (पुपथि धने वा ?)*

१ 'ध्ये ।' ग, 'भ्योत्' क. पाठः.

* इत उत्तरं चतुर्दशसूत्राणि तद्वृत्तयश्च मातृकार्या न दृश्यन्ते । कोष्ठान्तर-
गाणि सूत्रपाठाद्दृश्य संयोजितानि ।

त्वाहौ सौ ॥ ६१ ॥

युष्मदस्मदोर्मान्तस्य सौ प्रत्यये यथासङ्ख्यं त्व(म्?) अह(म्?) इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । अतिक्रान्तस्त्वां युवां युष्मान् वा, माम् आवाम् अस्मान् वा अतित्वम्, अत्यहम् । मान्तस्येत्येव । त्वकम् । अहकम् ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ॥ ६२ ॥

ङयि प्रत्यये युष्मदस्मदोर्मान्तस्य तुभ्य मङ्ग इत्येतावादेशौ भवतः । तुभ्यम् । मङ्गम् । अतिक्रान्तायं त्वां (युवां) युष्मान् वा, मामावामस्मान् वा अतितुभ्यम्, अतिमङ्गम् । मान्तस्येत्येव । तुभ्यकम् । मङ्गकम् ॥

तवममौ ङसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मान्तस्य ङसि प्रत्यये यथासङ्ख्यं तव मम इत्येतावादेशौ भवतः । तव । मम । अतिक्रान्तस्य त्वां युवां युष्मान् वा, मामावामस्मान्वा अतितव, अतिमम । मान्तस्येत्येव । तव(क) । ममक ॥

त्वमावेकस्मिन् ॥ ६४ ॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः सुषि मान्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वां माम् । त्वया मया । त्वत् मत् । त्वयि मयि । अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् त्वाम् अतित्वान् । अतिमान् । जस्सुडे(ङ)स्सु पुनः पूर्वविप्रतिषेधेन यूयवयादयो यथोदाहृता एव भवन्ति । एकस्मिन्निति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् । अतिक्रान्तेन युष्मान् अतियुष्मया अत्यस्मयेति ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६५ ॥

एकस्मिन्नर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्यये उत्तरपदे च परतो मान्तस्य त्वमावादेशौ भवतः । तवायं त्वदीयः । मदीयः । त्वया कृतं त्वत्कृतम् । मान्तस्येत्येव । त्वकं पिता अस्व त्वकत्पितृकः । मकत्पितृकः । अन्तरङ्गत्वाद्वाक्यावस्थायामेव प्रागेव बहुव्रीहेरकञ् भवति । ननु चान्तर्वर्तिन् सुपमाश्रित्यैकस्मिन्नर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययोत्तरपदयोरपि त्वमै

स्यानन्यत्वाद् अतिजरसौ, अतिजरौ । सन्निपातलक्षणपरिभाषाया अतो भिस्
 ऐस्करणेनानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् अतिजरसेन, अतिजरेण । अतिजरसैः,
 अतिजरैः । अतिजरसे, अतिजराय । अतिजरसाम्, अतिजराणाम् । नपुंसके
 सोरम्भावेऽतिजरसम्, अतिजरम् । अतिजरसी, अतिजरे । श्चः परत्वाज्ज-
 रसादेशः । ततो नुश्च । अतिजरांसि, अतिजराणि । श्चियान्तु टापा विभक्ते-
 व्यञ्जनात् न भवति । अचीत्येव । जराभ्याम् ॥

त्यदादीनां तसादिषु चाद्वैरः ॥ ७० ॥

त्यदादीनां द्विपर्यन्तानां स्वसम्बन्धिनि सुपि तसादिषु प्रत्ययेषु
 अकारोऽन्तदेशो भवति । (त्यःस्यः) । सः । यः । एषः । इमौ । अमू । द्वौ ।
 परमस्यः । ततः । तत्र । यतः । यत्र । त्यदादिसम्बन्धिविज्ञानादत्र न भवति
 —अतितद् अतितदौ । आ द्वैरिति किम् । भवान् ॥

किमः कः ॥ ७१ ॥

किमः स्वसम्बन्धिनि सुपि तसादिषु प्रत्ययेषु कादेशो भवति ।
 कः । कौ । के । कदा । कति । कथम् । परमकः । स्वसम्बन्धिविज्ञानादिह
 न भवति—अतिकिम् ।

तस्य सः सौ ॥ ७२ ॥

... .. ॥

... .. प्रियतद् देवदत्तः ॥

अदसो दः ॥ ७३ ॥

अदसो दकारस्य स्वसम्बन्धिनि सौ परतः सकारादेशो भवति ।
 असौ । हे असौ ॥

औ सुलोपश्च ॥ ७४ ॥

अदसस्सौ परतोऽन्त्यस्यौकारः सोलौपो भवति । असौ हे असौ ॥

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैनः ॥ ८० ॥

एतच्छब्दस्येदमश्चान्वादेशविषये द्वितीयायां विभक्तौ टाप्रत्यये ओशि च परत एनादेशो भवति । यत्र कस्याचित् किञ्चिद्विधाय तस्यैव वाक्यान्तरेणान्यद्विधीयते सोऽन्वादेशः । एतं वेदमध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । एतत् कुण्डमानय, अथो एनत् परिवर्तय । एतेन रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एनयोर्ग्रामयोः सुखमवसाम, अथो एनयोः सम्यगयजामहि । इममध्यापय, अथो एनं भोजय । अनेन रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः (प्रभूतं) स्वम् । अनयोर्ग्रामयोः सुखमवसाम, अथो एनयोः सम्यगयजामहि । अन्वादेश इति किम् । देवदत्तमध्यापय । एतं च यज्ञदत्तम्, इममपि विष्णुमित्रम् । यत्रापि वस्तुमात्रनिर्देशं कृत्वा विधानं क्रियते, तत्रोक्तलक्षणस्यान्वादेशस्याभावात् भवति—“अभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विधाद्” । अयं दण्डो, हरानेनेति ॥

तृतीयादावश् ॥ ८१ ॥

इदम एतदश्चान्वादेशविषये प्रयोगे तृतीयादौ परतोऽशादेशो भवति । इदमो 'हल्यनकोऽश्' (६-४-७८) इति सिद्धे पुनर्वचनं साकच्कार्थम् । इमकाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । इमकस्मै, अथो अस्मै । इमकस्मात्, अथो अस्मात् । इमकस्य, अथो अस्य । इमकेषाम्, अथो एषाम् । इमकस्मिन्, अथो अस्मिन् । इमकेषु, अथो एषु । एतदः खस्वपि—एताभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । एवमेतैः, एभिः, एतस्म अस्मै इत्यादि ॥

पादनिशामासहृदययूषदोषा पद्मिशास्हृद्यूषन्
दोषन् शसादौ वा ॥ ८२ ॥

पादप्रभृतीनां शसादौ सुपि यथासंख्यं पदादय आदेशा (वा) भवन्ति । पदः, पादान् । पदा, पादेन । पद्भ्यां, पादाभ्याम् । निशि,

निशायाम् । मासि. मासे । हृदि. हृदये । यूष्वा. यूषेण । शोणा. शोभा ।
शसादाविति किम् । पादः । निशा. मासः । हृदयम् ॥

आर्षधातुके ॥ ८६ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राक् क्तिप्रहणावदित ऊर्ध्वमतुकमिष्याम आर्ष-
धातुक इत्येतत् तत्र द्रष्टव्यम् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ८४ ॥

अस्तेर्आर्षधातुके विषयभूते सारिलयमादेशो भवति । भव्यम् ।
भविता । भविष्यति । आर्षधातुके इत्येव । अस्ति । चकासामासेत्यादौ तु
'कृभ्वस्तीना'मिति पृथङ्निर्देशान्न भवति । प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे वचनमार्ष-
धातुकेऽस्तिनिवृत्त्यर्थम् ॥

ब्रुवो वचिः ॥ ८५ ॥

ब्रुव आर्षधातुके विषये वचिरादेशो भवति । वक्ता । वक्तुम् ।
उवाच । ऊचे । आर्षधातुक इत्येव । ब्रवीति । ब्रूते । इकार उच्चारणार्थः ॥

चक्षिडः ख्याञ्जवर्जने ॥ ८६ ॥

चक्षिडो वर्जनादन्यत्र वर्तमानस्यार्षधातुकविषये ख्याञ्जदेशो
भवति । आख्याता । आख्यातीष्ट । अवर्षेव इति किन् । वक्ष्श्च गतः ।
परिचक्षुः । आर्षधातुके इत्येव । आचष्टे । आचक्षाणः । जकारः फल-
बद्धिवक्षायामात्मनेपदार्थः । केचित् तु कशादिमादेशं मन्यन्ते । आक-
शाता आकशातुम् । इत्यादि ॥

वा. लिटि ॥ ८७ ॥

लिट्यार्षधातुके परतश्चक्षिडः ख्याञ्जदेशो वा भवति । आचख्यौ ।
आचख्ये । आचक्षे । आचक्ष्वाते । कशादिपक्षे आचक्षौ । आचक्षे ॥

नोससनेषु ॥ ८८ ॥

उस् असु अन् इत्येतेषु प्रत्येषु परतः चक्षिष्ः ख्याजित्यादेशो
न भवति । चक्षुः । नृचक्षाः । विचक्षणः ॥

अजेर्व्यघञ्प्रक्यप्सु ॥ ८९ ॥

अजेर्व्यादीन् वर्जित्वा आर्धघातुकविषये वा इत्ययमादेशो
भवति । प्रवायकः । प्रवयणीयः । विवाय । वीवान् । अघञ्प्रक्यप्सु इति
किम् । समाजः । समजः । समज्या ॥

तृद्योर्वा ॥ ९० ॥

तृ यु इत्येतयोः परतः अजेर्वा इत्ययमादेशो (वा) भवति । प्रवेता,
प्राजिता । प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः । केचित्तु युवलाद्योर्वेति
वदन्तः प्राजित्य प्राजितमित्याद्यपीच्छन्ति । तत् तु नाद्यम् । आर्ध-
घातुके इति विषयसप्तम्याश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवास्त्यादीनां भू-
ख्यान्वीभावा भवन्ति । तेन भव्यम् आख्येयं प्रवेयम् इति 'अचो यद्'
(१-३-१३६) इति यद् भवति ॥

व्यप्तिकित्यदो जग्धिः ॥ ९१ ॥

त्यपि तदौ च किति प्रत्यये परतोऽदेर्जग्धिरादेशो भवति ।
प्रजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । जग्धा । व्यप्तीति किम् । अद्यते ।
कितीति किम् । अत्ता । कथमन्नम् । अनेरौणादिको नः । जग्धिरितीकार
उच्चारणार्थः ॥

लुङ्सनच्घञ्प्रसु घस्त्व ॥ ९२ ॥

अदेः लुङ् सन् अच् घञ् अप् इत्येतेषु परतो घस्त्व इत्ययमादेशो
भवति । अघसत् । जिघत्सति । प्रघसः । वासः । विघसः । 'अदेरुपसर्गो'
(२-४-८२) इत्यप् । घात्वन्तरेण लुङादिषु..... दिनिवृत्त्यर्थ
वचनम् ॥

नीससनेषु ॥ ८८ ॥

असु असु अन् इत्येतेषु प्रत्येषु परतः चक्षिः स्याजित्यादेशो
न भवति । चक्षुः । वृचक्षाः । विचक्षणः ॥

अजेर्व्यघञ्प्रक्यप्सु ॥ ८९ ॥

अजेर्घञादीन् वर्जयित्वा आर्धधातुकविषये वी इत्ययमादेशो
भवति । प्रवायकः । प्रवयणीयः । विवाय । वीवान् । अघञ्प्रक्यप्सु इति
किम् । समाजः । समजः । समज्या ॥

तृचोर्वा ॥ ९० ॥

तृ यु इत्येतयोः परतः अजेर्वा इत्ययमादेशो (वा) भवति । प्रवेता,
प्राजिता । प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः । केचित्तु युवलाघोर्वेति
वदन्तः प्राजित्य प्राजितमित्याद्यपीच्छन्ति । तत् तु नादृत्यम् । आर्ध-
धातुके इति विषयसम्याश्रयणात् प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवास्त्यादीनां भू-
ख्यान्वीभावा भवन्ति । तेन भव्यम् आख्येयं प्रवेयम् इति 'अचो यद्'
(१-३-१३६) इति यद् भवति ॥

त्यसिकित्यंदो जग्धिः ॥ ९१ ॥

यपि तदौ च किति प्रत्यये परतोऽदेर्जग्धरादेशो भवति ।
प्रजग्ध्य । जग्धः । जग्धवान् । जग्धा । त्यसीति किम् । अद्यते ।
कितीति किम् । अत्ता । कथमन्नम् । अनेरौणादिको नः । जग्धिरितीकार
उच्चारणार्थः ॥

लुङ्सनच्घञ्प्रसु घस्त्व ॥ ९२ ॥

अदेः लुङ् सन् अच् घञ् अप् इत्येतेषु परतो घस्त्व इत्ययमादेशो
भवति । अघसत् । जिघत्सति । प्रघसः । घासः । विघसः । 'अदेरुपसर्गै'
(२-४-८२) इत्यप् । धात्वन्तरेण लुङादिषु.....दिनिवृत्त्यर्थं
वचनम् ॥

लिटि वा ॥ ९३ ॥

लिटि प्रत्यये परतोऽदेवस्यदेशो वा भवति । जघास । जक्षतुः ।
आद । आदतुः । धात्वन्तरेण सिद्धे लिटि वचनं घञेरसर्वविषय(त्व)-
ज्ञापनार्थम् । तेन घस्ता घस्मर इत्यादेशेव घसेः प्रयोगो भवति ॥

वेजो वयिः ॥ ९४ ॥

वेजो लिटि प्रत्यये वधीत्वादेशो वा भवति । उवाय । ऊयतुः ।
ववौ । ववतुः । ऊवतुः । ऊवुः । इकार उच्चारणार्थः ॥

हनो वध लिङि ॥ ९५ ॥

हन्तेर्लिङ्यार्धधातुके परतो वध इत्यादेशो भवति । वध्यात् ।
वध्यास्ताम् । अर्धधातुके । आवविधीयास्ताम् । आर्धधातुक इत्येव ।
हन्यात् ॥

लुङि च ॥ ९६ ॥

लुङ्पर आर्धधातुके हन्तेर्धादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् ।
वधादेशस्यादन्तत्वाद्दुपधत्वलक्षणा वृद्धिर्न भवति । योगविभागो लुङ्
एवोत्तरप्रानुवृत्त्यर्थः ॥

आत्मनेपदे वा ॥ ९७ ॥

आत्मनेपदभूतलुङ्पर आर्धधातुके परतो हन्तेर्धादेशो वा भवति ।
आवधिष्ट । आवधिषताम् । आहत । आह्वानाम् । (अवधि) अवधानि ।
लुङीत्येव आज्ञे ॥

इणिकीर्णा ॥ ९८ ॥

इण् इक् इत्येतयोर्लिङ्प्रत्यये गा इत्यवभादेशो भवति । अगात् ।
अगायि भवता । अध्यगात् । अध्वगायि ॥

णौ गभिरबोधे ॥ ९९ ॥

इणिकोर्बोधनादन्यत्रार्थे णौ गभिरित्ययमादेशो भवति । गमयति
आमम् । अभिगमयति प्रियम् । अबोध इति क्रिम् । अर्थान् सम्प्रत्या-

ययन्ति । अन्नोष इति इणा विरोधाय चरिक्कः, अतस्त्ववात् । प्रकृत्यन्तरेण सिद्धे बोधादन्वयत्र पविषो मिष्टुन्वयं वचनम् ॥

सामि ॥ १०० ॥

इण इक् इत्येवमर्थे बोधनादन्वयार्थे सनि प्रत्यये परतो गमिरादेशो भवति । जिगमिषति आरुच । गानुमिषतिपिपति शामम् । अन्नोष इत्येव । अर्थान् प्रतीपिपति । जोगमिषात् उत्तरत्र सग एवास्तुत्त्वर्थः ॥

इडंश्च ॥ १०१ ॥

इडो धातोः सन्धाविधातुके गमिरादेशो भवति । अधिजिगांसते विद्याम् । योगविभाग उत्तरत्र इड एवास्तुत्त्वर्थः ॥

गाङ् लिटि ॥ १०२ ॥

इडो लिट्यार्थधातुके गङ्गादेशो भवति । अधिजगे । अधिजगाते । ङकारो गाङ् ई स्य च (७-२-२३) इति विप्रसारः ॥

लुङ्लुङोर् ॥ १०३ ॥

लुङ् लुङि च प्रत्यये परत इडो गाङ्गादेशो वा भवति । अद्य-गीष्ट, अध्यैष्ट । अध्वगीष्टत्, अध्वैष्टत् । गाङ् ई स्ये च (७-२-२६) इति ईकारः ॥

णौ संश्रद्धोः ॥ १०४ ॥

सन्परे चङ्परे च णिप्रत्यये परत इडो गाङ्गादेशो वा भवति । अधिजिगापिपति, अध्यापिपिपति । अध्वजीगपत्, अध्यापिपत् । संश्रद्धोरिति किम् । अध्यापयति ॥

वलादेरिट् ॥ १०५ ॥

आर्षधातुक इति यत् सप्तम्यन्तमनुवृत्ते तदिह षष्ठ्या विपरिण-स्यते । वलादेरार्षधातुकस्येडागमो भवति । अविता । लुलविथ । लवि-षीष्ट । वलादेरिति किम् । लव्यम् । लवनीयम् । आर्षधातुकस्येत्येव । लूम्याम् । आस्ते ॥

ज्ञापनार्थम् । तेन निष्कृषणमिति 'उपसर्गस्त्रायनौ' (७-१-५५) इति लृत्वं भवति । निसौ हि रुत्वरुक्लिष्ट्यात् निरयणमिति लृत्वं न भवति ॥

निष्ठायाः ॥ ११६ ॥

निरः उत्तरस्य कुषः परस्या निष्ठाया इडागमो भवति । निष्कु-
षितः । निष्कुषितवान् । योगविभागो नित्यार्थः । तेन 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५५) इति प्रतिषेधोऽपि न भवति ॥

पूङ्क्लिशिभ्यां क्त्वश्च ॥ ११७ ॥

पूङ्क्लिशेश्च परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य निष्ठायाश्च वा इडागमो भवति ।
पूत्वा, पवित्वा । क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा । पूङ्क्लिशः । पूङ्क्लिशवान् । पवितः । पवितवान् ।
क्लिष्टः । क्लिष्टवान् । क्लिशितः । क्लिशितवान् । पूङ्क्लिश् इति इकारः पूङ्क्लि-
वृत्त्यर्थः । पूत्वा । पूतः । पूतवान् । 'क्लिश् विवाधने' इत्यस्य ऊर्ध्वत्वात्
क्त्वाप्रत्यय (य ? ये) विकल्पः सिद्धः । निष्ठायां तु 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५५)
इति निषेधे प्राप्ते, 'क्लिश् उपतापे' इत्यस्य (क्लि ? तु) क्त्वायां निष्ठायां च
नित्यमि(ति ? टि) प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥

क्षुधिवसिभ्यामिट् ॥ ११८ ॥

क्षुधिवसिभ्यामुत्तरयोः क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति । क्षुधित्वा ।
क्षुधितः । क्षुधितवान् । उपित्वा । उपितः । उपितवान् । वत्तेरिडस्यैव ।
इङ्ग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

अञ्चतेः पूजायाम् ॥ ११९ ॥

पूजायां वर्तमानात् अञ्चतेः परयोः क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति ।
अञ्चित्वा जानु लुहोति । अञ्चिता अस्य गुरुनः । गुरुः (स ? अ) अञ्चित-
वान् । पूजामिति किम् । अक्त्वा, अञ्चित्वा । उदात्तमुदकं कृपात् ॥

लुभो विमोहने ॥ १२० ॥

लुभ इत्येतस्माद्विमोहने आ(मृ ? कु)लत्वे वर्तमानादुत्तरयोः क्त्वा-
निष्ठयोरिडागमो भवति । लुभित्वा, लोभित्वा । विलुभितः सीमन्तः ।
विलुभितवान् । विमोहन इति किम् । लुब्ध्वा गतो जाल्मः । (लुभित्वा ।
लोभित्वा ?) । लुब्धः । लुब्धवान् ॥

जृषः कृत्यः ॥ १२१ ॥

जृषः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमो भवति । (जृषिः जरि) त्वा ।
'श्रुगूर्णभ्यः कितः' (६-४-१५१) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
सानुबन्धनिर्देशान् 'जृ ऋयोडाभावे'त्यस्य जीर्णत्वैव भवति ॥

ब्रश्चरसम्प्रसारणं च ॥ १२२ ॥

ब्रश्चः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमस्तत्त्वन्निर्देशेन सम्प्रसारणाभा-
वश्च भवति । ब्रश्चित्वा गतः । ऊदित्वादिकरणे प्राप्ते वचनम् ॥

उदितो वा ॥ १२३ ॥

उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्येडागमो भवति वा । शा-
न्त्वा, शमित्वा । तान्त्वा, तमित्वा । वृत्वा, दौष्टेत्वा । (स्यकः स्यू) त्वा,
सेवित्वा । उदितां सेदत्वात् प्राप्तिविभागेण च ॥

तादेः सहलुभेषुरुषरिषिभ्यः ॥ १२४ ॥

सहादिभ्यो धातुभ्यः परस्य तकारादेशरार्धधातुकस्येडागमो (वा)
भवति । सोडा, सद्विता । लोब्धा, लोभिता । एष्टा, एषिता । इष्वित्युदनुबन्ध-
निर्देशादिषु गर्तो 'इष आभीक्ष्ण्ये' इत्यनयोर्देवादिक्रैयादिकयोर्नित्य-
मेवेह भवति । रोष्टा, रोषिता । रेष्टा, रेषिता । तादेरिति किम् । सहिष्यते ।
लोभिष्यति ॥

इवन्तर्धभ्रस्जदम्सुस्वृश्रियूर्णभ्रज्ञापिसनितानिपतिद-
रिद्राम्यः सनः ॥ १२५ ॥

इवन्तेभ्यो धातुभ्यः ऋधादिभ्यश्चोत्तरस्य सन इडागमो वा भवति ।
डुष्टृषति, दिदेविषति । सुस्यूषति, सिसेविषति । ऋधु—इत्येति अर्दिषिषति
भ्रस्ज—विभ्रञ्जति, विभ्रक्षति, विभ्रज्जिषति, विभ्रज्जिषति । दम्सु—विप्सति
धीप्सति, दिदम्मिषति । श्रि—शिश्रीषति, शिश्रियिषति । स्वृ—सुस्वृषति,

सिस्त्रारिषति । यु—युयूषति, यिषविषति । ऊर्णु—श्रेणुनूषति, प्रोणुनुविषति, प्रोणुनविषति । भृञ्—बुभूषति, विभ्ररिषति । भ्रंनि शप्ता निर्देशात् विभ्र(क्तेः) न भवति । झपि—जिझपयिषति, झीप्सति । झनह्रस्वनिर्देशात् तु ज्ञापोजिज्ञापयिषतीत्येव भवति । सनि—सिषासति, सिसनिषति । (तनि-) तितंसति, तितांसति, (तित्तासति ? तित्तनिषति) षति—मित्साति, पिप-तिषति । (दरिद्रा- दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति । सन इति किम् । देविता । अर्थिता । भ्रष्टा । भृञ्श्रियूर्णुतां 'प्रष्टिगुह्यिभ्यां च सनः' (६-४-१५२) (बुभूषति) इति ब्रह्मभार्यस्तु (?) सामान्येन प्रतिषेधे (वाः धे)ऽन्येषां च नित्यमिदि प्राप्ते विकल्पो विधीयते ॥

सादेरसिचः कृतचृतनृतछृदत्तदः ॥ १२६ ॥

कृतादिभ्यः परस्य सकारादेः सिञ्चजित्स्वार्थधातुकस्येडागमो वा भवति । कर्त्स्यति, कार्त्स्यति । (चर्त्स्यति, चर्दिष्यति) । निनृत्सति, निन-र्त्तिषति । (छर्त्स्यति), छर्दिष्यति । तर्त्स्यति, तर्दिष्यति । तितृत्सतिः तितर्दि-षति । अतर्त्स्यत्, अतर्दिष्यत् । सादेरिति किम् । कर्त्ता । अक्षिच इति किम् । अकर्त्ता ॥

अनिङ्गमेरिट् ॥ १२७ ॥

इ(डाः डः)देशवर्जिताद् गमेरुत्तरस्य सकारादेरधिधातुकस्वेडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति ग्रामम् । अधिजिगमिष-ति यातुः । अनि(ङी ? ङि)ति किम् । अधिजिगांसिता । इङ्ग्रदणं विक-ल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

नात्मनेपदेषु ॥ १२८ ॥

* गमेः परस्य सकारादेरधिधातुकस्यात्मनेपदेषु सत्स्विडागमो न भवति । (गस्य ? गंस्य)ते ग्रामः । संगंस्यते वत्सो मात्रा । सङ्गंसीष्ट । संजिगंसते । आत्मनेपदेष्विति किम् । गमिष्यति ॥

वृत्तिवृधि(श्र ? शृ)धिस्यन्दिभ्योऽन्यत्र ॥ १२९ ॥

वृत्तादिभ्यः परस्य सकारादेरधिधातुकस्यात्मनेपदादन्यत्र परस्मैपदे लुकि कृति चेडागमो न भवति । (वृत्) वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति ।

वृधु—वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवृत्सति । शृधु—शत्स्यति । अशत्स्यत् ।
 शिशृत्सति । स्पन्द—स्यन्त्स्यति । अस्यन्त्स्यत् । सिस्स्यन्त्स्यति । अन्तरङ्गो-
 ऽपि स्यन्देरूदिल्लक्षणो विकल्पो वचनादनेन प्रतिषेधेन बाध्यते । अन्यत्रेति
 किम् । वर्तिष्यते । विवर्तिष्यते । वर्धिष्यते । विवर्धिष्यते । शर्विष्यते । शिश-
 र्धिष्यते । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । सिस्स्यन्दिष्यते । सिस्स्यन्त्स्यते ॥

तासश्च कृपः ॥ १३० ॥

कृपः परस्य तासः सकारादेश्चाधधातुकस्यात्मनेपदादन्यत्रेडागमो
 (न) भवति । कल्ता । कल्तासि । (कल्ता ?) कल्तास्मि । अकल्पस्यत् ।
 चिकल्पसति । ऊदिल्लक्षणोत्तरो विकल्पो वचनात् प्रतिषेधेन बाध्यते ।
 अन्यत्रेत्येव । कल्पिता, कल्पता । कल्पिष्यते, कल्पस्यते ॥

सोरात्मनेपदे ॥ १३१ ॥

सोः परस्थार्धधातुकस्यात्मनेपदे सतीडागमो न भवति । प्रस्रोता ।
 प्रस्रोतासे । प्रस्रोष्यते । प्रस्रोप्यमाणः । प्र(सु)स्रूषते । आत्मनेपद इति
 किम् । प्रस्रविता । प्रस्रवितासि । प्रस्रवितव्यम् । प्र(सु)स्रूषतीत्यत्र सनो
 'ग्रहिगुहिभ्यां च—' (६-९-१५२) इत्युल्लक्षणः प्रतिषेधः ॥

क्रमः ॥ १३२ ॥

क्रमः परस्य बलादेश्चार्धधातुकस्यात्मनेपदे सति इडागमो न भवति ।
 प्रक्रन्तासे । उपक्रन्तासे । प्रक्रं (सि ? सी)ष्ट । प्रक्रंस्यते । (प्रक्रम्यते ?) ।
 विचिक्रंस्ते । आत्मनेपद इति किम् । क्रमिता । क्रमिष्यति ॥

तद्विषयात्तुः ॥ १३३ ॥

आत्मनेपदविषयात् क्रमेः परस्य तृचस्तृनश्चार्धधातुकस्येडागमो
 न भवति । आत्मनेपदविषयश्च क्रमिः कर्मव्यतीहा(र ? रा)प्रतिबन्धादिषु
 गोपाभ्यां पूर्वश्चार्म्भादिषु भवति । क्रन्ता । प(र ? रा)क्रन्ता । आक्रन्ता ।
 वेक्रन्ता । तद्विषयादिति किम् । क्रमिता । निष्क्रमिता । तुरिति किम् ।
 क्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् ॥

(त ?) त्रव्रशुणादेः कृतः ॥ १३४ ॥

कृतप्रत्ययस्य वलादेरार्धधातुकस्येडागमो न भवति । पोत्रं कृत्म् । (असु ईश्वरः । दीप्रात्रस्तु ?) याञ्चा । यत्नः । उणादेः खल्वपि—शुक्लः । शुद्धः । मुद्रः । शर्वे इत्यादि । त्रव्रशुणादेरिति किम् । लविता । लवितुम् । कृत इति किम् । जग्मिव । जग्मिम । कृद्ग्रहणं वशादे(रे)व विशेषणं, न तु व्रोणादेः । अव्यभिचारात् ॥

क्तेरग्रहरिनहकुचपठधदम्(अ)रणदीधी(मा ? मथा)-
दिभ्यः ॥ १३५ ॥

क्तेः क्तिनः क्तिचो वा अग्रहादिभ्यो धातुभ्यः परस्येडागमो न भवति । दीप्तिः । झप्तिः । शान्तिः । ज्ञानिः । क्तिचः खल्वपि—कण्डूतिः । अग्रहादिभ्य इति किम् । निपृहीतिः । उपस्त्रिहितिः । निकुचितिः । निपठितिः । उदितिः । (मण ? मणि)तिः । (णतिः ? रणितिः) । दीधितिः । मधितिः । भादिग्रहणात् लिखितिः । उज्झितिः । कम्पितिः । (अ ? आ)-न्दोलितिः इत्यादयो भवन्ति ॥

अच एकाचोऽनूदृच्छ्वश्रिडी इशी इयुरुस्तनु-
क्षुष्णुवृद्धृजः ॥ १३६ ॥

एकाचोऽजन्ताद् धातो(र इ ? क्)दन्तकदन्त(स्याति ? व्यादि)-
वर्जिताद्धिहितस्य वलादेरार्धधातुकस्येडागमो न भवति । दाता । चेता । नेता । श्रोता । कर्ता । अनूदादेरिति किम् । (त्यारिता ?) । तरिता, तरीता । श्र(पि ? यि)ता । श्रयिता । डयिता । ययिता । यविता । रविता । प्रस्त्रयिता । नविता । क्षयिता । सं(श्रपि ? क्षयवि)ता । वरिता, वरीता । प्रावारिता प्रावरीता । अच इति किम् । पठिता । एकाच इति किम् । अवधिष्टम् । दरिद्रिता । आदीधिता । विहितविशेषणं किम् । चिकीर्षति । जिहीर्षति ॥

१. 'वृणञ्च' वा पाठः. २. 'अक्षुष्णु' वा न पाठः. ३. 'विधादि' वा वा. पाठः.

शके लुदितः ॥ १३७ ॥

शकेः लकारानुबन्धात् परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । शक्ता । शक्तुम् । लुदित इति किम् । 'शक सृग क्षमायाम्' इत्यतः शकिता ॥

विदेरलुकः ॥ १३८ ॥

लुग्विकरणादन्यो यो विदितस्तस्मात् परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । विद्यतेर्विन्दे(न्दे ? न्दते)श्च वेत्ता वाक्यम् । अलुक इति किम् । वेत्तेर्वेदिता व्याकरणम् ॥

श्लिषिपुषिसिधिवुधि(स्व ? स्वि)दिमनः श्यना

॥ १३९ ॥

श्यन्विकरणोपलक्षितेभ्यः (श्लिषादिभ्यः) परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । श्लेष्टा । पोष्टा । सेद्धा । बोद्धा । स्वेत्ता । मन्ता । श्यनेति किम् । 'श्लिष दाहे'— श्लेषिता । पोषतेः पुष्णातेश्च पोषिता । सेधतेः सेधिता । बोधतेर्बोधिता । । स्वेदतेः स्वेदिता । मनुतेर्मानिता ॥

हन्घस्वसप्रच्छः ॥ १४० ॥

हनादिभ्यो विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । हन्ता । (ल्वन्ता ? घस्ता) । जिघत्सति । वस्ता । वस इति शपा निर्देशात् वस्तेर्न भवति । वसिता वक्तम् । प्रष्टा । विहितविशेषणान्ननादेशाद्घेः प्रतिषेधो न भवति । अवधिष्टाम् ॥

परिमुसिविवाहः ॥ १४१ ॥

परि मु सि वि व इत्येतेभ्यः परो यश्चकारस्तदन्तादिहितस्यार्ध-
धातुकस्येडागमो न भवति । पच-पक्ता । रिच-रेक्ता । मुच-मोक्ता ।
सिच-सेक्ता । विच-वेक्ता । 'वच परिभाषणे', वृजादेशो वा वक्ता ।
परिमुसिविवा(मि ? दि)ति किम् । शोचिता । च इति किम् । पठिता ॥

अरमस्मुदस्वंसंरम्भंविमृत्यययुनिभाज्जः ॥ १४२ ॥

प्रसादिभ्यः परो यो जकारस्तदन्तात् धातोः परस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । अस्ज-अह्ज मर्हा । मस्ज-महक्ता । अज-अजते

(मं ? भुं)नक्तेश्च भोक्ता । रुज-रोक्ता । खञ्ज-परिष्वङ्क्ता । (सञ्ज-सङ्क्ता । रञ्ज-रङ्क्ता ।) भञ्ज-भङ्क्ता । विजि-विजेक्ता । 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यतस्मात् (तु दित ? द्वाद्)च्वात् प्रातिषेधो न भवति । उद्विजिता । उद्विजितुम् । मृज-मृञ्जा । त्यज-त्यक्ता । यज-यष्टा । युज-युज्यतेर्युनक्तेश्च योक्ता । निज-निजेक्ता । भज-भक्ता ॥

अच्छिखिहृत्सुरकंपनुभिक्षुशाद् घः ॥ १४३ ॥

(अ) इत्यादिभ्यः परो यो इकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । अद्-अत्ता । छिद्-छेत्ता । सद्-सत्ता । खिद्यतेः खिन्दतेः खिन्देत्थ-खेत्ता । (द ? हद्-हत्ता । तुद्-तोत्ता । (स्क ? स्कं)द्-स्क(त्ता ? न्ता) । पद्-पत्ता । नुद्-नोत्ता । भिद्-भेत्ता । क्षुद्-क्षोत्ता । शद्-शत्ता । एभ्य इति किम् । खादिता ॥

साराबंरक्षयुकुशुव्याद् धः ॥ १४४ ॥

सादिभ्यः परो यो षकारस्तदन्ताद् धातोः परस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । साष-साद्धा । राष-राद्धा । बन्ध-बद्धा । रुष-रोद्धा । क्षुष-क्षोद्धा । युष-योद्धा । कुष-क्रोद्धा । शुष-शोद्धा । न्यष-न्यद्धा ॥ एभ्य इति किम् । बाषिता ॥

आस्वलिलुच्छुक्षितिसृत्वशात् पः ॥ १४५ ॥

आप्रभृतिभ्यः परो यः पकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । आप-आप्ता । स्वप-स्वप्ता । लिप-लेप्ता । लुप-लोप्ता । लुप-लोप्ता । क्षिप्यतेः क्षिपेत्थ-क्षेप्ता । तिप-तोप्ता । मृप-सर्पा, कसा । तपतेस्तप्येत्थ-तप्ता । वप-वप्ता । शप-शपतेः शप्येत्थ-शप्ता । एभ्य इति किम् । वेषिता । (ए ? प) इति किम् । आसिता ॥

यरलाद् भः ॥ १४६ ॥

यरलेभ्यः परो यो भकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्येडागमो न भवति । यभ-यब्धा । (रभ-रब्धा) । लभ-लब्धा । एभ्य इति किम् । शोभिता । म इति किम् । (अ ? य)तितः ॥

यरनगान्मः ॥ १४७ ॥

यरनगेभ्यः परो यो यकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । यम्-यन्ता । रम्-(र)न्ता । नम्-नन्ता । गम्-
गन्ता । एभ्य इति किम् । कमितः । यरेत्यादिकेवलग्रहणात् (य ? अ)-
मिता स्यामितेत्यादौ प्रतिषेधो न भवति ॥

लिविमृदिस्पृदन्दुरुकुरेः शः ॥ १४८ ॥

लिप्रभृतिभ्यः परो यः शकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । लिश्-लिश्यतेर्लिशतेश्च लेष्टा । विश-वेष्टा । मृश्-
म्रष्टा, मर्ष्टा । दिश्-देष्टा । स्पृश्-स्पृष्टा (स्पर्ष्टा ।) दंश्-दंष्टा । इश्-द्रष्टा ।
रुश्-रोष्टा । कृश्-आक्रोष्टा । रिश्-रेष्टा । एभ्य इति किम् । अंशिता ॥

वितुदुत्विद्विशिशुकृपेः षः ॥ १४९ ॥

विप्रभृतिभ्यः परो यः षकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुक-
स्येडागमो न भवति । विष्-वेष्टा । तुष्-तोष्टा । दुष्-दोष्टा । त्विष्-
त्वेष्टा । द्विष्-द्वेष्टा । शिष्-शोष्टा । शुष्-शोष्टा । कृष्(तेः) कर्षतेश्च-कृष्टा,
कर्षा । पिष्-पेष्टा । [इत्यादि ?] ॥

दिनमिवदुरुदुलिरिलोर्हः ॥ १५० ॥

दिप्रभृतिभ्यः परो यो हकारस्तदन्ताद् धातोर्विहितस्यार्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । दिह्-देग्धा । नह्-नढा । (मिह्-मेढा । बह्-बोढा ।
दह्-दग्धा ।) रुह्-आरोढा । दुह्-दोग्धा । लिह्-लेढा । रिह्-रेढा ।
लुह्-लोढा । रिहलुही सौत्रौ हिंसाथौ केचिदेवेच्छन्ति । एभ्य इति
किम् । महिता । ह इति किम् । देषिता । सकादि(त्सेष्व ? ष्वे)
का(रा ?)जित्यनुवृत्तेर्यङ्(लु)गन्तादिप्रतिषेधो न भवति । आषकृता ।
वे(वि ? वे)दिता । श्लेषिता । जङ्गनिता । पापचि(ते)त्यादि ॥

अचुगूर्णुभ्यः कितः ॥ १५१ ॥

अचतेरान्ताच्चेकाच ऊर्णोतेश्च विहितस्य कितः आर्धधातुकस्ये-
डागमो न भवति । अित्वा । अितः । सुत्वा । युतः । लृत्वा । लूनः ।

वृत्त्वा । वृत्तः । तीर्त्वा । तीर्णः । (पूर्त्वा) पूर्णः । विहितविशेषणविज्ञानात्
कृतयोरपि इरुगोः प्रतिषेधो भवति । ऊर्णुत्वा । ऊर्णुतः । एकाच इत्येव ।
जागरित्वा । जागरितः । कित इति कित् । श्रयिता । यविता । प्रोर्ण-
विता ॥

ग्रहिगुहिभ्यां च सनः ॥ १५२ ॥

ग्रहिगुहिभ्यां श्रयादिभ्यश्चोत्तरस्य सन इडागमो न भवति । जिघृ-
क्षति । जुघुक्षति । कुरूषति । लुलूपति । पुपुषति । श्रिस्वयूर्णुभ्यो (ज् १
वृ)द्भ्यश्च (*पूर्वकं ?) एवेङ्विकल्पो भवति । शिश्रिषति, शिश्रयिषति ।
सुसूर्षति, सिस्वरिषति । युयुषति, यियविषति । प्रोर्णुनूषति, (प्रोर्णुनुवि-
षति), प्रोर्णुनविषति । बुवूर्षति, विवरिषति । तिर्तिर्षति, तिगरिषति ।

स्वार्थे ॥ १५३ ॥

स्वार्थे विहितस्य सन इडागमो न भवति । तितिक्षते । चिकि-
त्सति । जुगुप्सते । स्वार्थे इति कित् । शिञ्जयिषते । पिपठिषति ॥

श्रिडीड्यदिद्भ्यो निष्ठायाः ॥ १५४ ॥

श्रिडीड्यभ्यामीदिद्भ्यश्च परायो निष्ठाया इडागमो न भवति ।
सूनः । शूनवान् । डानः । डनिवान् । श्रयतिना नत्वनिमित्तेन साहच-
र्याद् भौवादिकस्य ग्रहणं न भवति । डयितः । डयितवान् । ईदि-
द्भ्यः— ओलस्जी— लानः । लानवान् । ओविजी— विभः । विभवान् ।
निष्ठायामिति कित् । श्रयिता । डयिता । वर्जिता । उद्विजिता ॥

यतोऽपतेर्वा ॥ १५५ ॥

यस्मात् परस्यार्धधातुकस्येद् वा विहितस्तस्मात् पतिवर्जितादे-
काचः परस्या निष्ठाया इडागमो न भवति । स्यूतः । स्यूतवान् । शान्तः ।
शान्तवान् । सोढः । सोढवान् । दृष्टः । दृष्टवान् । अपतेरिति कित् ।
पतितः । पतितवान् । एकाच इत्येव । दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । कथं
प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् । 'श्रुगूर्णुभ्यः कितः' (६-४-१५१) इत्यनेन
अविभ्यति ॥

* 'पूर्वेण' इति स्यात् ।

आदितः ॥ १५६ ॥

आकारानुबन्धाद् भातोः परस्या निष्ठायाः इडागमो न भवति ।
त्रिमिदा-मिन्नः । मिन्नवान् । जिश्विदा- क्षिण्णः । क्षिण्णवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ १५७ ॥

भावार्ये आदिकर्मणि वा या निष्ठा तस्याः आकारानुबन्धाद्भातो-
रिडागमो वा न भवति । मिन्नमनेन, मेदितमनेन । प्रमिन्नः, प्रमेदितः ।
प्रमिन्नवान्, प्रमेदितवान् । आदित इत्येव । विदितमनेन । प्रविदितः ।
प्रविदितवान् ॥

शकेः कर्मणि ॥ १५८ ॥

शकेर्भातोः परा कर्मणि या निष्ठा तस्या इडागमो वा न भवति ।
शक्तो घटः कर्तुं देवदत्तेन, शक्तितो घटः कर्तुं देवदत्तेन । कर्मणीति
किम् । शक्तो घटं कर्तुं देवदत्तः ॥

जपिवस्याश्वसिविश्वसिभ्यः ॥ १५९ ॥

जप्यादिभ्यः परा या निष्ठा तस्या इडागमो वा न भवति । जप्तः
जप्तवान्, जपितः जपितवान् । वान्तः वान्तवान्, वमितः वमितवान् ।
आश्वस्तः आश्वस्तवान्, आश्वसितः आश्वसितवान् । विश्वस्तः विश्व-
स्तवान्, विश्वसितः विश्वसितवान् । श्वसेः सोपसर्गस्योपादानं किम् ।
श्वसितः । निःश्वसितः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नमिलष्टविरिब्धफाण्टबाढानि

मन्थमनस्तमस्सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १६० ॥

क्षुब्धादीनि निष्ठान्तानि शब्दरूपाणि यथासंख्यं मन्थादिष्वर्थेषु
निपात्यन्ते । क्षुब्धः मन्थश्चेत् । क्षुभितमन्यत् । 'क्षुब्धा नदी गिरि-
तटी'त्यादयस्तूपचारात् भविष्यन्ति । स्वान्तमिति मनश्चेत् । स्वनितमन्यत् ।
(ध्वान्तमिति तमश्चेत् । ध्वनितमन्यत्) लग्नमिति सकृश्चेत् । लगित-
मन्यत् । मिलष्टमित्यविस्पष्टं चेत् । म्लेच्छितमन्यत् । विरिब्ध इति
स्वरश्चेत् । विरोधितमन्यत् । फाण्टमित्यनायाससाध्यश्चेत् । फा(ण्टि)णित-
मन्यत् । बाढमिति भृशश्चेत् । (बाहितमन्यत्) क्रियाविशेषणं
चेत्तत् ॥

धृषिशसिभ्यां प्रागल्भ्ये ॥ १६१ ॥

धृषिशसिभ्यां परा या निष्ठा तस्याः प्रागल्भ्य एव गम्यमाने इडागमो न भवति । प्रागल्भ्यं वेयात्यम् । धृष्टः । विश(दःस्तः) । प्रागल्भ्य इति किम् । धर्षितः । विशमितः । धृषेः 'आदितः' (६-४-१५६) इति, शसेरप्त्वादित्वाद् 'यतोऽपतेर्वा' (६-४-१५५) इति प्रतिषेधविधेर्नियमार्थं वचनम् । भावादिकर्मणोस्तु प्रागल्भ्ये धृषिर्नास्ति ॥

दृढः स्थूलबलिनोः ॥ १६२ ॥

दृढ इति दृहेर्दृहेर्वा परस्य क्तस्य स्थूले बलवति चार्थे इडभावो दस्वं प्रकृतेर्हलोपो नलोपश्च निपात्यते । दृढः स्थूलः । दृढो बलवान् । स्थूलबलिनोरिति किम् । दहितम् । (वृष्टिर्दहितम्) ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ १६३ ॥

परिपूर्वस्य (वृहेः) वृहेर्वा परस्य क्तस्य प्रभावर्थे पूर्ववदिडभावो निपात्यते । परिवृढः प्रभुः । प्रभाविति किम् । (परिवृद्धितं) परिवृद्धितम् । दृढपरिवृढयोर्हलोपनिपातनं [बलोपस्य] पूर्वत्रासिद्धत्वात् परिवृद्धय गतः परिवृद्धय गत इति 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६-३-६९) इत्यादेशो न स्याद् [इति] ।

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ १६४ ॥

कषेर्धातोः परस्या निष्ठायाः कृच्छ्रगहनयोरर्थयोरिडागमो न भवति । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च । गहनं दुरवगाहम् । कषं वर्तते । कष्टोऽग्निः । कष्टाः पर्वताः । कष्टानि वनानि । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् । कषितम् ॥

घुषेरविशब्दने ॥ १६५ ॥

विशब्दनं नानाशब्दनं प्रतिज्ञानं वा । ततोऽन्यत्रार्थे घुषेः परस्या निष्ठाया इडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ । अविशब्दन इति किम् । अ(विश्व)घुषितं वाक्यमाह । अत एव विशब्द(न)प्रतिषेधाद्विज्ञाप्यते

(आ ? स्त्रा)दिभ्य एव परस्य लिट् इण् न भवति । अन्येभ्यस्तु भवति ।
पपिव । पपिम । विवियव । विवियम । निन्यिवहे । निन्यिमहे । पेचिमहे ।
पेचिम ॥

कृजोऽसुटः ॥ १७६ ॥

असुटः करोतेः परस्य लिट् इडागमो (न) भवति । चकृव । चकूम ।
चकृषे । चकृवहे । चकूमहे । (क्रा ? स्त्रा)दिनियमात् प्राप्ते निषिध्यते ।
असुट इति किम् । सञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ॥

ऋतस्तासि नित्यानिटस्थलः ॥ १७७ ॥

ऋकारान्ताद् धातोस्तासि नित्यानिटो विहितस्य थल इडागमो
न भवति । हर्त्ता— जहृ(षे ? र्थ) स्मर्त्ता— (सस्मर्त्तु ? सस्मर्थ) ।
कृजोऽसुट इत्येव । संस्कृर्त्ता— संस्करिथ । ऋत इति किम् । भेत्ता—वि-
भेदिथ । तासीति किम् । वृतः— ववरिथ । नित्यग्रहणं किम् । स्वर्त्ता—
स्वरिता—(अ ? स)स्वरिथ । अनिट इति किम् । जगिरिता—जजागरिथ ।
थल इति किम् । जहिम । (नवोचे ? अचोवा इ)ति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

अचो वा ॥ १७८ ॥

अजन्ताद् धातोस्तासि नित्यानिटः परस्य थल इडागमो वा न
भवति । याता—ययाथ्र, ययिथ । चेता— चिचेथ, चिचयिथ । नेता—
निनेथ, निनयिथ । तासीत्येव । युतः— युयविथ । नित्यमित्येव । सोता,
सविता— सुषविथ । धोता, धविता— दुधविथ । अनिट इत्येव ।
श्रयिता— शिश्रयिथ । लविता— लुलविथ । थल इत्येव । ययिव ।
ययिम । (आ ? स्त्रा)दिनियमात् प्राप्ते विकल्पः ॥

पाठोऽत्वतः ॥ १७९ ॥

गणपाठे सूत्रपाठे वा अकारवतो धातोस्तासि नित्यानिटः परस्य
थल इडागमो वा न भवति । पक्ता—पपक्थ, पेक्थिथ । शक्ता—शशक्थ,
शेक्थिथ । यष्टा—इयष्ट, इयजिथ । गन्ता—जगन्थ, जगमिथ । पाठ इति

रुदिस्वपिश्चस्यनिजक्षिभ्यस्तिङः ॥ १८९ ॥

रुदादिभ्यः परस्य वलादेस्तिङः प्रत्ययस्येडागमो भवति ।
रोदिति । स्वपिति । श्वसिति । प्राणिति । जक्षिति । तिङ इति किम् ।
स्वप्ता । वलादेरित्येव । रुदन्ति ॥

जनीशीडिभ्यः सेध्वयोः ॥ १९० ॥

जनादिभ्यः से ध्वे इत्येतयोरिडागमो भवति । व्यतिजञ्जिषे ।
जञ्जिष्वे । जुहोत्यादित्वाद् द्विर्वचनम् । ईशिषे । ईशिष्वे । ईडिषे । ईडिष्वे ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् एकारस्य वमोः कृतयोरपि भवति । व्यति-
जञ्जिष्येति ? ध्वे व्यतिजञ्जिष्वम् । ईशिष्वम् । ईशिष्वम् । (ईडिष्व) ई(डि)
ध्वम् । (घ ? ल)डि(त्वो ? ध्वं) भावाच्च भवति । व्यत्यजञ्जध्वम् । ऐड्द्वम् ।
इडेरपि ऐड्द्वम् ॥

आने मुगतः ॥ १९१ ॥

आने प्रत्यये परतः प्रकृतेरकारस्य मुगागमो भवति । पचमानः ।
कवचमुद्ग्रहमानः । करिष्यमाणः । अत इति किम् । शयानः । भुञ्जानः ।
तपरः किम् । 'दाङ् लवने' व्यति(धा ? दा)नः । प्रकृतेरित्येव । प्राणः ।
पूर्वान्तकरणम् * 'अतो दीर्घो यञि' (पा० ७-३-१०१) इति दीर्घनि-
वृत्त्यर्थम् ॥

ईदस्यासः ॥ १९२ ॥

अस्य आनस्य आसेर्वातोः परस्यादेरीकारादेशो भवति । आसीवः ।
अध्यासीनः ॥

इति श्रीदण्डनाथनारायणभट्टसमुद्भृतायां सरस्वतीकण्ठाभरणस्य

व्याकरणस्य ऋतुवृत्तौ (हृदयहारिण्यां)

षष्ठोऽध्यायः ।

* 'अत आद् यञि' इत्येवंरूपा भोजसूत्रानुपूर्वी ।

APPENDIX I.

Alphabetical Index of the Sūtras

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
अंसं हारी	५ २ १००	५५
अंसो सङ्ख्याया -	५ २ ५०	५२
अं सम्बुद्धौ	६ ४ ५२	२७२
अः सपत्न्याः	५ ३ २४४	१११
अकः सवर्णे—	६ १ १२१	१७७
अकचि —	६ ४ ७५	१७७
अकद्रुपाण्ड्वो -	६ ३ १५३	२५७
अके राज्य—	६ ३ १७०	२५९
अक्षादूहिन्याः	६ १ १०१	१७३
अक्षे संज्ञायाम्	६ १ १३८	१८०
अक्षगोऽचक्षुषः	५ ४ ९१	१३२
अग्निलस्य गिले	६ २ ९९	२१२
अग्नेः सोम—	६ ४ ३६	१९५
अग्रान्तशुद्ध —	५ ४ १७१	१४६
अ(रि ? कि) ति	६ ३ ६१	२३९
अङ्गुलेर्दारुणि	५ ४ १३२	१४०
अङ्गात् कल्याण	५ ४ १४७	४६
अङ्गुलिभरुजा—	५ ३ १४५	१११
अक्ष एकाचो—	६ ४ १३६	२०९
अचि श्रुषातु	६ ३ ८२	२४३
अचो वा	६ ४ १७८	२९८
अक्ष वोशवसः	६ ४ ४६	२७२
अच्ययुवी	६ ३ ११२	२४९
अक्षयवह	६ १ १३६	१८०
अच्छिस्तासि —	६ ४ १४३	२९१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	वाक्यम्
अपाच्युः अपाच्युः अनि-	५ ३ १५२	१८४
अपाच्युः अपाच्युः	५ ४ १६३	२१७
अपादायै -	५ ५ १६४	८२
अपिति वा	५ ६ १६५	१६०
अपिच्छि-	५ ७ १६६	२२५
अपो यद्योनि-	५ ८ १६७	१९१
अप्तुस्वस्-	५ ९ १६८	२२९
अप्पूर्ण्यास्तत्-	५ १० १६९	१४२
अप्रत्यये च	५ ११ १७०	१०५
अप्लुतादीनां -	५ १२ १७१	१८१
अव्योः सङ्ख्येय -	५ १३ १७२	१४०
अभावकर्मणो-	५ १४ १७३	२६०
अभिकिद्धिद् -	५ १५ १७४	१९४
अनिचस्थापि -	५ १६ १७५	१५५
अभिविधौ-	५ १७ १७६	१२७
अभूततद्भावे -	५ १८ १७७	१२६
अभेः त्रिद्वरे	५ १९ १७८	२९६
अभेर्दीर्घश्च वा	५ २० १७९	५७
अभ्यभिन्नाच्छे च	५ २१ १८०	४३
अभ्यासस्यासवर्णे	५ २२ १८१	२४३
अपूर्ध्वस्तकात् -	५ २३ १८२	१९१
अ इच्छुः-	५ २४ १८३	५७
अयानर्थे नेयः	५ २५ १८४	४३
अयामन्ता-	५ २६ १८५	२४०
आय रः	५ २७ १८६	२५१
अरुर्मनः-	५ २८ १८७	१२७
अणशो लोपश्च	५ २९ १८८	६८
अर्थे वा	५ ३० १८९	२२०
अर्थाद् याचञायाम्	५ ३१ १९०	७३
अर्धः साञ्चविभ्यः	५ ३२ १९१	२९६
अथाच्च	५ ३३ १९२	१२७
अर्धे लुक्	५ ३४ १९३	९१

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
अ-णञसावनजः	६ ३ ३२५	२५२
अर्धसुरश्रतुर—	५ २ २१०	७०
अर्हति	५ १ ५८	१३
अर्हतो ङुं च	५ १ २५४	३३
अलाङ्कृतिलोमा	५ २ ४४	४८
अलिटि वयः	६ २ ५६	१६१
अल्लुगुत्तरपदे	६ २ १	१८८
अल्पे	५ ३ ११९	१०६
अल्लोपोऽनः	६ ३ २३२	२५३
अवक्षेपणे च	५ ३ १०३	१०२
अवदातात्—	५ ३ ४९	८८
अवयसि ठश्च	५ १ ८६	२७
अवरस्याव च	५ ३ ६१	९०
अवसम-तेभ्य—	५ ४ ९४	१३३
अवस्करो—	६ १ १६३	१८५
अवात् कुटार—	५ २ ३०	४७
अवाप्योस्तंस—	६ १ २४९	२२१
अवेः सङ्घाते	५ ५ ४५	४८
अवांद्घोद्म—	६ ३ ३०	२३३
अव्यक्तानुकरणस्यानेकाचो—	६ १ ११६	२७७
अव्यक्तानुकरणाद्—	५ ४ ७०	२२८
अव्ययस्य—	६ ३ १४५	२५६
अव्ययाच्चाङ्गुले—	५ ४ १०४	२३४
अव्ययानां—	५ ३ ९७	१००
अव्ययीभावे—	६ २ ११९	२१६
अरसनो विकारे	६ ३ १४३	२५६
अश्वादेकास—	५ २ ५	४२
अषडक्षा—	५ ३ २४	४५
अषष्ठीतृतीया—	६ २ २३८	२३९
अष्टनः संज्ञायां	६ २ ६५	७०५
अष्टनो वा—	६ ४ ५३	२७२
अष्टिबु—	५ १ ७१	२६४

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
असंज्ञायां—	५ १ १४	३
असिदावां—	६ ३ २१४	२४९
अस्तेभूः	६ ४ ८४	२७९
अस्थिदधि—	६ ४ ३०	२७०
अत्सायामेवा—	५ २ २००	७५
अस्मिन्निति च	५ ४ १०	११७
अहम्भम—	६ २ १५	२३०
अहः खे	६ ३ १४६	२५६
आकाकात् उंश्च	५ १ १२०	२३
आगोः कर्मकारिणि	५ २ २३	४५
आङो भ्यः घुः	६ २ १५२	२२२
आङोऽन्धूयसोः	६ २ ४१	१५९
आङो यि	६ ४ १८	२६७
आङ्माङोः	६ २ ८१	२६७
आच्चापञ्चम्याः	५ ३ ७१	९२
आच्छीक्योः	६ ४ ३३	२७०
आञ्जति	६ २ १२६	२७८
आज्ञायिनि	६ २ ७	१८९
आतोऽनापः	६ ३ २३७	२५४
आत्मनः पूरणे	६ २ ९	१९०
आत्मनेपदे वा	६ ४ ९७	२८१
आत्माध्वनोः खे	६ ३ १७१	२६०
आत् समो—	६ २ १३६	२१९
आदितः	६ ४ २५६	२९४
आद्गुणः	६ १ ९६	१७१
आनङ् ऋतो—	६ २ ३३	१९४
आने मुगतः	६ ४ १९१	३०९
आन्महतः—	६ २ ६०	२०३
आपत्यस्य—	६ ३ २५९	३५८
आपो वा	६ ३ ७०	२४२
आप्रपदं प्राप्नोति	६ २ २१	४३
आभ्यामसिञ्च	५ ३ ६०	९०

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठम्
आमनङ्गो वा	६ ४ ५०	२७२
आमयाद् दीर्घश्च	५ २ २०१	७५
आयुक्तासेविताम्नात्—'	५ २ १२२	६०
आयनेयीनीयिय —'	६ ४ २	२६३
आरिः सचस्सरे	५ ३ ३१	८५
आरिञ्ज्यं—'	५ १ ६६	१४
आर्धधातुके	६ ३ ६०	२३८
आर्धधातुके	६ ४ ८३	२७९
आर्हादगोपुच्छ—'	५ ३ ३	१
अलजाटवी —'	५ २ २०९	७६
आश्रयमद्भुते	६ ३ १६२	२८५
आ सर्वनाम्नः	६ २ १२९	२१८
आस्वदं प्रणिष्ठायी	६ ३ १६१	२८८
आस्वल्लिलु—'	६ ४ १४५	२६१
आहि च दूरे	५ ३ ७२	९२
आ ३ च क्वचित्	६ ३ १८२	२८३
इकः काशे	६ २ १६०	२२५
इको यणचि	६ ३ ८४	२६८
इको लघु—'	५ १ १७४	३६
इको ह्रस्वः	६ ३ ८८	२१०
इक्षुमूल—'	५ २ ५१	४९
इङश्च	६ ४ १०१	२६०
इङो गमः	६ ४ १२	१३०
इच् क्रिया —'	५ ४ १५२	२४४
इच्यनाचि दीर्घश्च	६ २ ६३	२०५
इट् सनो वा	६ ४ ११०	२६३
इणिकोर्गा —'	६ ४ ९६	२८१
इणेभ्यः	६ ३ ९९	२७३
इणो यण्	६ ३ ८६	२४४
इत्येऽनभ्याशस्य	६ २ ९७	२११
इदम इत् च	५ ३ १२	८४
इदमः सम सणिश्च	५ ३ ३४	६६

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
इदमः स्त्री —'	६ ४ ७६	२७७
इदमो हः	६ ४ १२	८२
इदितो जुम्	६ ४ १०	२६५
इदुद्भ्रामौति	६ ५ १२७	१७८
इद् दरिद्रः	६ ५ १०६	२४८
इद् वृद्धि—'	६ ५ ३७	१९५
इनः क्षियाम्	६ ५ १८०	१४८
इनच्पिटच्—'	६ ५ ४५	४७
इनोऽचि कोपः	६ ५ ४०	२७२
इन्द्रियमिन्द्र—'	६ ५ १२६	६१
इन्वहच्—'	६ ५ ३०	२२९
इवन्तर्ध—'	६ ५ १२५	२८६
इवे संज्ञायां	६ ५ १२९	१०८
इष्टकेषीका—'	६ ५ ९२	२११
इष्टपूर्त —'	६ ५ १२२	५९
इष्टे युक् च	६ ५ १६५	१५८
इसुसुग्दोभ्यः क	६ ५ ४	२६४
इदस्यालः	६ ५ १९२	३०१
इष्यति	६ ५ ७५	१४२
इष्यसः	६ ५ १८५	१४९
इष्यसश्च	६ ५ २७	१२०
इष्यसुनिष्ठभ्याम्	६ ५ ७८	६०
इश्वरः	६ ५ ३३	७
इवदर्थे	६ ५ १४४	२१०
इषदसमासौ—'	६ ५ ९२	९७
इहलि—'	६ ५ १०५	२४८
इह वा	६ ५ १४१	१८१
इक्ष्णः	६ ५ १७७	२६१
इगन्तादुश्वर—	६ ५ २२८	१०५
इगितः पुंवश्च	६ ५ ५८	२०२
इतोऽसंयोगः—	६ ५ ९९	२४७
इत्क इन्मनाः	६ ५ ११२	५८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाक्षम्
उत्तरपदस्य च	६ ३ ८४	२०९
उद् ईत्	६ ३ १३६	२५४
उदकस्योदः संज्ञायाम्	६ २ ८३	२०९
उदराहृगाद्युने	५ २ ९८	५५
उदरे वा	६ १ १२५	२१७
उदितो वा	६ ४ १२३	२८६
उदुपाभ्यां —'	५ १ १११	२३
उदो ऽधिके	५ २ ३५	४७
उदोष्ठपपूर्वस्य	६ ४ ९	२६५
उद्यमस्तत्रकालफल —'	५ २ १८७	७५
उद्विभ्यां —'	५ ४ १७४	१४७
उपदेशोऽञ्जन —'	६ ३ ७२	२४१
उपधायाश्च	६ ४ ६	२६५
उपमानात्	५ ४ १६३	१४५
उपमानाद्प्राणिनि	५ ४ १११	१३७
उपसर्गस्य —'	६ २ १०९	२१४
उपसर्गाच्च	५ ४ १४६	२४३
उपसर्गात् —'	६ ४ २०	२६७
उपसर्गाद्भवः	५ १ १०१	१३४
उपसर्गादति धातौ	६ ३ १०६	१७४
उपात् प्रशंसायाम्	६ ४ १९	३६७
उपादेरेड्ज् —'	५ ३ १०७	१०२
उपाद् भूषण —'	६ ३ १४९	१६३
उपायाद्भस्वश्च	५ ४ ३८	१२२
उभयाद् युञ्ज्	५ ३ २९	६५
उभान्नित्यम्	५ २ ७२	५३
उभोभयाभ्यामञ्जलि —'	५ २ १५४	१४४
उरःसर्पिर्दधि —'	५ ४ १७७	१४७
उरसोऽभ्ये	५ ४ १०९	१३६
उपासोपसः	६ २ ४०	१९१
उष्णात्	५ २ १०३	५६
उस्यपदादौ	६ १ ११४	१७६

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
ऊहः	५ ३ ५९	२०३
ऊठि	६ १ १००	१७३
ऊदनोदेशे	६ २ १३५	२१९
ऊद् गोहोऽच	६ ३ ९२	२४५
ऊर्णाहंशुभंभ्यः	५ ४ २१७	७८
ऊर्ध्वं खमस्योदूखलम्—'	६ २ १६०	२२०
ऊर्ध्वं दम्नद् द्वयसद् च	५ ४ ६२	५१
ऊर्ध्वस्य रिक्—'	५ ३ ६६	९१
ऊर्ध्वाद्वा	५ ४ १६०	१४५
ऊषसुषि—'	५ २ १५५	६७
ऊचः	५ ७ ७८	१३२
ऊचः शसि	६ २ ७७	३०८
ऊतः संयोगादे—'	६ ४ ११२	२८४
ऊत उत्	६ १ १३२	१७९
ऊतस्तासि—'	६ ४ १७७	३९८
ऊतावुष्ण—'	५ ४ १५	५१८
ऊतूपवस्तु—'	५ १ ११५	२२
ऊते तृतीयासमासे	६ १ १०४	१७३
ऊतो रोऽचि	६ ४ ६८	२७५
ऊतो विद्यायोनि—'	६ २ ३०	१९४
ऊदुशानस्पुरु—'	६ ४ ४४	२७२
ऊद्वल्यकः	६ १ १४४	१८२
ऊद्वम्बेवादिभ्य इट्	६ ४ १८१	२९९
ऊषी मित्रे	६ २ १६६	२३३
ऊस्मिपूक्—'	६ ४ १८८	३००
ऊहनिभ्यः—'	६ ४ १६४	२९९
ऊत इद्धातोः	६ ४ ७	२६३
ऊत्पृत ऊ वा	६ १ १२२	१७७
ऊति लृ	६ १ १२३	१७७
एकः पूर्वपरयोः	६ १ ९१	१९९
एकगोपूर्वादनैक—'	६ २ १७७	४३
एकद्वित्रि—'	५ १ १४५	३१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
एकशालायाश्च	५ ३ १४६	१११
एकस्य सकृच्च	५ ४ ८	११७
एकहलादौ—'	५ २ ८६	२०९
एकागाराच्चैरे	५ १ ११९	२३
एकाचः	५ २ १७५	७०
एकाच्च	५ ३ १४९	२५७
एकादन्नादौ—'	५ २ ११४	२१५
एकादाकिनिच—'	५ २ ९६	५५
एकाद् ध्यमुञ्च	५ ३ ४५	८७
एकान्यकिं—'	५ ३ १९	८४
एङि पररूपम्	५ २ १०८	१७४
एङोऽति षदादौ	५ १ १३०	१५९
एङ् इस्वात्—'	५ १ ४८	१६६
एचि	५ १ ९८	१७२
एचोऽयथायावः	५ २ ८५	१६८
एङ्द्वितीयत्वे—'	५ ३ ११२	१०४
एतद्श्चानकचो—'	५ २ १४६	१८२
एतदोऽश्	५ ३ १६	८३
एतश्चेदमः	५ ३ ३५	७५
एतस्य चान्वादेशे—'	५ ४ ८०	२५८
एधाच्च	५ ३ ४३	८७
एनबदूरे वा	५ ३ ७३	९२
एरसंयोगादे—'	५ ३ ८७	२४४
ओजस्सहोऽम्भः—'	५ २ ५	१८९
ओत् औत्	५ ४ ४२	२०२
ओतोऽम्—'	५ १ १२०	१७७
ओमाङोः	५ १ ११३	७०
ओरोदस्वयंभुवः	५ ३ १५२	२५७
ओश्च गतिकारकादेः—'	५ ३ ८३	१४१
ओषधेरजातौ	५ ४ ४१	१२२
ओष्ठोत्सोः—'	५ १ ११०	१७५
औशासम्सु	५ ४ ५६	१७३

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
औ सुलोपश्च	५ ४ ७४	२७६
कंशंभ्याम्	५ २ २१७	७७
कंसार्धाभ्यां टिठन्	५ १ ५	२
ककुत् ककुदस्यावस्थायाम्	५ ४ १७२	१६६
कच्छर्वा ह्रस्वश्च	५ ३ २५७	७७
कटश्च	५ २ ३३	७३
कण्ठकपुलक—'	५ २ ५४	४४
कण्ठवादीनां—'	५ १ ११	१५२
कतेश्च	५ १ ११	३
कन्दकषौबल—'	५ २ ५५	५०
कपाले ह्रविषि	५ २ १६	२०५
कपिज्ञातिभ्यां ढक्	५ २ १५	३७
कपिथदधित्थ—'	५ ३ ११२	११३
कमलसरोरुह—'	५ २ १९४	७४
कर्कलोहिता—'	५ ३ १४७	३३
कर्णाक्षिन्क्ष—'	५ २ २७	४३
कर्णे चिह्नस्य—'	५ २ १७७	४३
कर्मण उक्त्	५ १ ११३	२२४
कर्मवेशाभ्यां यत्	५ १ १०९	२२
कलापिङ्गुशुभि—'	५ ३ १४१	२१
कवं चोष्णे	५ ३ १४९	२५५
काण्डाण्डाभ्यामीरच्	५ ३ १६३	२२३
कादेर्बहुलं	५ ३ १६१	९८
का पथ्यक्षयोः	५ २ १४३	२५७
कारस्करो वृक्षे	५ २ १५५	२२०
कार्षापण—'	५ २ १६	१८४
कार्षापणात्—'	५ १ ६	४
कारुहेतु—'	५ २ ११३	८
कालात्	५ ४ ३१	८
''	५ २ ७७	१२०
कालात् काय—'	५ १ १०१	१४
काकाद्यत्	५ १ ११६	२०

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
कासूगोणीभ्यां ष्टच्	५ ३ १२४	२०६
कास्तीराजस्तुन्दे—'	५ १ १६७	१८६
कियत्तदेकान्येभ्यो—'	५ ३ १२६	१०७
कियत्तदेतदन्येभ्यो—'	५ ३ २४	६४
किति च हनः	५ ३ १६	२४६
किति चैतेषां	५ १ २७	१५६
किमः	५ ३ ३६	१६
किमः कः	५ ४ ७१	२७६
किमः कुः	५ ३ १७	७३
किमः सङ्ख्या—'	५ ३ ७९	५३
किमिदम्भ्यां वो वः	५ २ ६७	११
किमेत्तिङ्ग्येभ्य—'	५ ३ ७९	१४
किमो इतरच्	५ ३ १२०	१०८
किमोऽत्	५ ३ १३	६३
किरतौ लवने	५ १ १५०	१८३
किष्किन्धा गुहायां	५ १ १५९	१८५
किष्कुः प्रमाणे	५ १ १५८	११
कुक्कुट्यादयो—'	५ ३ ५५	१०१
कुटीशमी—'	५ ३ १३२	१०६
कुत्वा इपच्	५ ३ १२३	१०६
कुत्सिते	५ ३ १०१	१०१
कुमहङ्ग्यां—'	५ ४ ११९	११८
कुमारक्रीडनकेभ्यः—'	५ ३ १५	११९
कुमार्याः पुत्र—'	५ ३ ४७५	८८
कुम्भजाल—'	५ ३ १६	११६
कुलामुष्य—'	५ ३ १७८	४०
कुलिजाल्लुक् च वा	५ ३ ५४	१२
कुलमापाद्च्	५ ३ ११५	५८
कुशाप्रार्थ—'	५ ३ १४०	११०
कुस्तुम्बुरोषधौ	५ ३ १६८	८६
कुच्छलगहन—'	५ ४ १६४	११५
कुञ्जो द्वितीय—'	५ ३ ४१	१२८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
कृजोऽसुटः	६ ४ १७६	२१८
कृत्वेऽवइपमः	६ २ १०९	२१३
कृद्भ्यश्चाकार्य—'	५ २ १८२	७०
कृष्णात् तिष्ठेषु	५ ३० ५४	८९
कृष्णान्मृगे	५ ४ ४६	१२३
कृष्णासुतिरजः—'	५ २ १६४	६८
केवलाभ्यां—'	५ २ १६	४
केवामणि—'	५ २ १५९	६७
कोः कत्—'	६ २ १४०	२२०
कोटरनिभक—'	६ २ ३६९	२२३
कोश क्षियाः	५ २ १७१	३८
कौण्डोपरथ—'	५ ३० १५३	५१३
किञ्चि	६ ३० ३५	२३६
कादनात्यन्तिके	५ ४ ३३	१२०
किञ्चि दीर्घश्च	६ ३० ४९	३३७
किञ्चि बिल्यम्	६ ४ १७४	३९७
केरप्रह—'	६ ४ १३५	२८९
किञ्च स्कन्द—'	६ ३० ५०	३३६
क्यच्छयोः	६ ३० १६०	२५८
क्यस्य वा	६ ३० ६५	३४०
कर्मः	६ २ १३३	२६८
कर्मः लिच	६ ३० ३८	२३०
क्रियः क्रियार्थं	६ २ ९०	१६९
क्रियाप्रकारे—'	५ ३० ३८	६६
क्रियायां द्वे—'	५ ४ १५३	१४४
कीर्ज्जानाम्	६ २ ६९	६६४
कुवास्तुनस्तुच्	६ ४ ६७	२०३
क्रोशयोजनादेः—'	५ २ ७१	१५
क्रिदेः के	६ २ १३	१५३
क्रिञ्चाद्यबिल्—'	५ २ ४२	४८
कसारेकाजाद्—'	६ ४ १८२	१९९
काति	५ ३० १८	८३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाश्चम
कावाशाल—	४ ३ ५५	२१८
क्षुत्तृड्बुसुधा—	५ ३ ५६	५०
क्षुद्रजन्तुपत्रापेभ्यश्च	५ ३ २३२	१६
क्षुधिवसि—	५ ४ २२८	२८५
क्षुब्धस्वान्त—	५ ४ २६०	२९४
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे—	५ ५ १२४	३०
क्षेः क्षी	४ ३ ७१	२७१
खनगाधिन्धु—	५ ३ १५६	६६
खरखुराभ्यां तल् वा	५ ४ १४८	१४३
खार्यां वा	५ ४ ११७	२१७
खितीश्च एकाचोऽमः	५ ३ ४	१६३
खित्यनभ्ययस्य	५ ३ ९३	२१२
ख्यस्यात्परस्य	५ ३ १३३	१६१
गडुलदीन—	५ ३ २४६	१११
गणाधिभ्यां पत्युः	५ ३ २५०	३३
गमञ्चव—	४ ३ २५	४४६
गमयस—	४ ३ ४६	४३६
गमहृवदवा—	५ ३ १३३	२१२
गमेरु च	५ ३ ४७	४३६
गमेर्किञ्चयात्मने—	४ ३ ४१	२१६
गर्भादप्राणिनि	५ ३ ५६	५०
गवि युक्ते	४ ३ ६७	२०५
गव्यूतिरिखध्व—	४ ३ ८८	१६३
गाह् किति	५ ४ १०२	२६२
गाण्ड्यजगाभ्यां—	५ ३ ११६	३८
गाथिविदथि—	५ ३ २७९	२७१
गिरिनदी—	५ ३ १२७	१३३
गुणः स्थानूक्—	५ ३ ४१	१३६
गुणवचनेभ्यो—	५ ३ १४७	३०
गुणष्टादौ—	५ ४ ३९	२३९
गोम्रचरणाच्छ्लाघा—	५ ३ १६०	६०
गोमिन् पूज्ये	५ ३ २०७	५३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
गोमूत्रादाष्ठादने	५ ३ ५१	८८
गोरतद्धितलुकि	५ ४ १०८	१२५
गोरो वा	५ १ १३५	१८०
गोर्लोमबुच्छाभ्यां	५ ३ १४३	१३१
गोषदिषेत्वा—'	५ ३ २२२	७९
गोष्ठाद् मूत्रपूर्वे	५ २ ६	४३
गोष्पद् सेवितासेवित—'	५ १ १६०	१८५
ग्रन्थान्ते च	५ ३ १३०	२१६
ग्रहणे वा	५ २ २१	५५
ग्रह्निगृहिभ्यां—'	५ ४ १५२	२९३
ग्रहिव्यभ्योः	५ ३ २१	९५५
ग्रहिस्वपि—'	५ १ ३९	१५७
ग्रहेरस्यालिटि—'	५ ४ १०६	२८३
ग्रामकौटाभ्यां—'	५ ४ १११	१३६
ग्रामात्कुमार—'	५ १ १०९	४०
ग्रामि भाव—'	५ ३ २८	२३३
वतनकालेषु—'	५ २ २०	१९२
वरूपकल्प—'	५ ३ ५६	२०१
दासकर—'	५ २ ६१	२०४
दुषेरेविशब्दने	५ १ १६५	१९५
कसिकसोः	५ १ १३१	१८९
किङ्कयोर्वा	५ ३ १३३	२५४
इयां मत्स्थस्य यः	५ ३ १५५	२५८
क्या ईष	५ ४ १८६	४९
क्यापोः संज्ञायां—'	५ ३ ९०	२१०
क्यापो दीर्घात्	५ १ ७७	१६६
क्यूकृतः	५ ४ १०२	१४८
कृषिकः—'	५ ४ ८६	२७९
चतुरस्र—'	५ ४ ५१	२७२
चतुरस्रत—'	५ १ १३०	२७
चतुरो यच्छौ—'	५ ३ ८१	५४
चत्वारिंशदादौ वा	५ २ ९९	२०६

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाक्षम्
वरणे ब्रह्मचारिणि	६ २ १२३	२३७
वरिचलि—'	६ १ १४	१५२
वर्मणः क्रोशे	६ ३ १४३	२५६
चातुर्मास्येभ्यो—'	५ १ १८	१९
चातुर्वर्ष्य—'	५ १ १६०	३५
चायः की	६ १ ३१	१५७
विष्णुमुखा—'	६ ४ २२	२६७
चितेः कपि	६ २ १७४	२२४
चित्तवति नित्यम्	५ १ ८९	१८
चिस्फुरोर्णौ	६ १ ६४	१६३
चूडाभद्रादिभ्योऽण्	५ १ १२१	२३
चौ	६ २ १८४	२२५
छकारकपोरन्यस्य दुक्	६ २ १३७	२१९
छेदभेद—'	५ १ ५९	१३
जनदेभ्यो नित्यम्	५ ४ १२०	१३८
जनघनखनामात्	६ ३ ३६	२३५
जटाघटाकलाभ्यः क्षेपे	५ २ १४०	६४
जटाघटाभ्यां क्षेपे	५ २ १३१	६२
जनीशीडिभ्यः सध्वयोः	६ ४ १९०	३०१
जपिवम्याश्चलि—'	६ ४ १५९	२९४
जराया जरश्च	५ ४ १२४	१३९
जराया जरस् वा	६ ४ ६९	२७५
जातिनाम्नः कन्	५ ३ १०८	१०२
जातिरयच् तद्धिते	६ २ ५१	१९९
जातेरतण्डुलादेः	५ २ १७३	७०
जातौ प्रिय—'	५ ४ १७	११८
जात्यन्ताच्छ बन्धुनि	५ ४ ३४	१२१
जान्तमज्ञामनिटि	६ ३ ५३	२३७
जीर्णाच्छालिषु	५ ३ ५६	६८
जीवनस्य मृते वादेः	६ २ ११०	२२१
जीविकार्ये—'	५ ३ १३२	१०६
जीवितस्य च	५ १ ४०	९

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
जूषः क्वः	६ ४ १३१	१८६
ज्यः	६ १ ५२	१६०
ज्यादादीयसः	६ ३ १६६	२५८
ज्यात्रक्षभ्रज्ञास्	६ १ २३	१५५
ज्योस्नातमिमा—'	५ १ १५१	६६
ज्योस्नातमिमात्रोर्वास्त्रिन्—'	५ २ १६६	६९
झयः	५ २ १२८	१३९
झळि तिड्यपिति	६ ३ ३४	२३४
झमि च च्छयोः श्रुतौ	६ ३ १६	२३०
ञ्यादीनां बहुषु लृक्	५ ३ १५६	११४
टादावजादौ वा	६ ४ ४८	२७२
देरन्यत्रापि	६ ३ १३९	२५५
देरिमेष्टेयस्तु	६ ३ १६२	२५८
दौसोरनः	६ ४ ७३	२७७
उस्येकः	६ ४ ३	२६३
टाजादावेकात्—'	५ ३ ११०	१०३
इतुश्चाद्या—	५ १ १७	१९
दे भगनायी	६ ३ ४४	१९७
दुकोपे—'	६ २ १७५	२२४
णः पन्थश्च नित्यम्	५ १ ७३	१५
णज्जिनुण्भ्यां नित्यम्	५ ४ ४२	१२२
णेरनिदि	६ ३ ६६	२४०
णेरुंसं ग्रन्थे	६ ४ १६८	२९६
णो नः	६ १ ७२	१६५
णौ गमिरबोधे	६ ४ ९९	२८१
णौ मृगरमणे	६ ३ २७	२३३
णौ संश्वकांः	६ १ ४४	१५९
तं भूतो भावी	६ ४ १०४	२८२
तच्चरतीति—'	५ १ ६०	१६
तस्यः शसो नः पुंसि	५ १ १५	१९
	६ १ १२५	१७८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठान्-
तत्पक्षति ज्ञोणादण् च	५ १ ५०	११
तत्प्रकृतमिति मथद्	५ ४ ९	११७
तत्र कुशक इत्याकर्षात्	५ ४ १३	५५
तत्र घटते—	५ २ ५२	४९
तत्र तस्थेव	५ १ १३१	२५
तत्र दीयते	५ १ २००	२०
तत्र विदितः	५ १ ३०	७
तत्स्थगुण—	५ २ ८३	९५
तत्स्वसम—	५ १ १४६	३२
तदः सोर्लोपा—	५ १ १४५	१८२
तदभ्रास्त्रै—	५ १ ३६	८
तदधीने	५ ४ ९७	१३७
तदन्ताच्च	५ २ १७९	७३
तदर्हम्	५ १ १३२	२५
तदस्मिन्नाधिकं—	५ २ ७४	५३
तदस्य परिमाणम्	५ १ ३९	८
तदस्य ब्रह्मचर्यम्	५ १ ९०	१७
तदस्य सञ्जातं—	५ २ ५३	४९
तदस्यास्यस्मिन्—	५ १ १२७	६१
तदो दानीम्	५ ३ २१	६४
तदितोऽऽश्रुद्धि—	५ २ ४९	१९८
तदुक्तात् कर्मणोऽण्	५ ४ ४०	१२२
तद्वि च	५ २ ३९	४७
तद्वति धण्	५ २ ४४	८७
तद्विशेषेभ्यो लृक्	५ १ १२९	६२
तद्विषयितुः	५ ४ १३३	२८८
तनोः सूत्र	५ ४ २३	११९
तनोतेथकि	५ ३ ३९	३३९
तनोर्वा	५ ३ २३	२२०
तन्नादचिरोद्भुते	५ ० २०१	१५
तपस्सहस्राभ्यामण्	५ २ १५०	९६
तभवर्थ इष्टम्	५ ३ ८४	९६
तयोर्विन्मतोलुक्	५ ३ ८५	१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
तवममौ कसि	६ ४ ६३	२७४
तसिश्च	५ ३ ७०	९२
तस्करवृहस्पती—'	६ १ १७२	१८०
तस्माद्भुडाचि	६ २ ११२	२१४
तस्मै प्रभवति—'	५ १ १०७	२१
तस्मै श्रुतोऽधीष्टः	५ १ ७९	१६
तस्य दक्षिणा यज्ञेभ्यः	५ १ ९९	२०
तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ	५ १ २८	९
तस्य पाकः—'	५ ४ २६	४५
तस्य पूरणे ङट्	५ २ ७५	५४
तस्य भावस्त्वतलौ	५ २ १३३	२५
तस्य महानाम्नादित्य—	५ १ ९४	१९
तस्य वापः	५ १ २५	६
तस्य सः सौ	६ ४ ७२	२७६
मादेः सह—'	६ ४ १०४	२८६
तामश्च कृपः	६ ४ ३३०	२८८
तिडश्च	५ ३ ९१	९७
तिडामकञ् प्राक् टेः	५ ३ ९५	९९
तिडि हृद्यपिति	६ ३ ५७	२२८
तिड्यवक्षेपे	६ ३ १११	२१४
तिडुवयस्ताः	५ २ ११५	७७
तिरसस्तिर्यति	६ २ १३३	२१८
तिलमाषोमा—'	५ २ ४	४१
तिलादिभ्यः स्नेहे तैलञ्	५ २ ५०	४९
तिष्यपुष्ययो—'	६ ३ १५८	१५८
तिसृका संज्ञायाम्	६ ४ ६७	२७५
तीवादिद्याषामीकक्	५ ४ १३	११८
तथिं ये	६ २ १२४	२१७
तुन्दिवालिबर्भेः	५ २ २१३	७७
तुन्दोदरापिचण्ड—'	५ २ १४१	६४
तुभ्यममौ डयि	६ ४ ६२	२७४
तुमश्च काम—'	६ २ १०८	२१३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठसं
तृष्णीमः काश्	५ ३ ९८	१००
तृणे कातौ	६ २ १४२	२२०
तृतीयादावश्	६ ४ ८१	२७८
तृतीयायाः प्रकारे—	५ ३ ३५	८६
तृतीयासप्तमीभ्यां—	५ ३ ८	८१
तृचोर्वा	६ ४ ९०	२८०
तृफलभजत्रयः	६ ३ ११७	२५०
तेन कोतं मूल्यात्	५ ५ १ २४	५
तेन ग्रन्थं गृह्णातीति	५ २ ८९	५५
तेन तुल्यं—	६ १ १३०	२४
तेन निर्दिचम्	५ १ ७८	१६
तेन पच्यन्ते—	५ २ ९०	१८
तेन वित्तं—	५ २ २९	४४
तेन हस्ताद्यत्	५ १ १०४	२०
तेष्विदम इश्	५ ३ १५	४३
तोऽनकस्माच्छ्रुतः	६ ४ ५	२६४
तौ वा	६ १ ११८	१७६
स्नप्तनशा नु च	५ ४ ५७	१२५
त्यदादीनां—	६ ४ ७०	२७६
त्रस्तश्चरद्—	६ २ ४२	९६
त्रवशुगाहेः कृतः	६ ४ १३४	२८९
त्रिषाचस्वरिंशद्भ्यां—	५ १ ४६	११
त्रिककुल् पर्वते	५ ४ १७३	१४७
त्रिषतुरोः—	६ २ ६६	२७५
त्रिरथत्रयेषु	६ २ १४१	२२०
त्रेस्तु च	५ २ ८३	५४
त्रेस्त्रयस्तद्वत्	६ २ ७०	२०६
त्वसकोर्गुणः	६ २ ५३	२००
त्वमावेकास्मिन्	६ ४ ६४	२७४
त्वाहौ सौ	६ ४ ६१	७
त्वे च	६ २ ९१	२१०
त्स रुपिशा च—	५ २ ९४	५५

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
यफान्तवाञ्छिलुञ्चीनां वा	६ ३ ५९	२३७
यकि च सेटि	६ ३ ११६	२५०
यो न्यः	६ ४ ३९	२७२
दक्षिषिञ्जि—'	६ ३ ३५	२३३
दक्षिणकडङ्कुर—'	५ १ ६५	१४
दक्षिणेर्मा—'	५ ४ १५२	१४४
दक्षिणोत्तराभ्याम्	५ ३ ६९	९१
दण्डदानयोः	५ ४ ४	११६
दण्डमुसल—'	५ १ ६४	१४
दन्तशिखाभ्यां—'	६ २ १६५	६६
दन्तादुन्नतादुरच्	५ २ १५४	६७
दभश्छथग्रथाम्	६ २ १२१	२५१
दम्भेः सि सनि च	६ ३ ७४	२३२
दरिद्रः किति	६ ३ १११	२४९
दशस्यैकस्य	६ २ ६४	२०५
दस्ति	६ ३ १६१	२२५
दाण्डिनायन—'	६ ३ १८१	२६२
दानात् कुत्सिते	५ ४ २२	१६९
दामन्यौलपि—'	५ ३ १५२	११३
दाभान्साहान् -	६ १ १२	१५२
दिकृच्छदाद् तीरस्थ	६ १ १४७	२२१
दिकृच्छदात् दिक्-	५ ३ ५७	६९
दिकृपूर्वपदस्य च	५ ३ ६४	९०
दिनामिब—'	६ ४ १५०	२९२
दिव औत्	६ ४ ३६	२७१
दिवस् पृथिव्यां वा	६ २ ३९	१९५
दिवोदास—'	६ २ २९	१९४
दिवो श्वावा	६ २ ३६	१९५
दिव्योक एषां—'	६ २ १६२	२२३
दीह एज्जेतौ	६ १ ५८	१६२
दीहो क्किटि—'	६ ३ ७३	२४२
दीर्घस्थ	६ १ ६२	१६७
दुःखात्—'	५ ४ ७७	११०

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्थक्य
दुरो दास—'	६ ० २५३	२३७
दुरो षो	६ ३ ९३	२४५
दुष्काराजभ्यः—'	६ १ १३०	३३
दूतादिभ्यः प्यस	६ १ १६४	३६
दृग्दश—'	६ ३ २००	२१४
दृढः स्थूलबलिनोः	६ ४ १६३	२९५
द्वये त्रा च	६ ४ ६८	२३८
देवताभामवाभूनां—'	६ ३ ३५	१९५
देवतात्वात्—'	६ ८ ६०	१२५
देवमनुष्य—'	६ ४ ६९	१३८
देवव्रत—'	६ ३ ७६	१९
देवईस—'	६ ३ १३३	१०६
देवात् तल्	६ ४ ५९	१२५
देवानांप्रियः	६ ३ ३७	१६३
देषे लुबिलचौ च	६ ३ २५३	६६
दो मः	६ ४ ७७	२७७
दशान्यथ	६ ५ ३३	८५
दुष्टुभ्यां मः	६ ० २५०	६७
दुष्माद्—'	६ ३ २७	१६१
द्व्यवस्त्राभ्यां—'	६ ३ ५७	३३
द्रोभंभ्ये	६ ३ २३६	११०
द्वन्द्वमनांश्—'	६ १ १७७	३९
द्वन्द्वान्चुद—'	६ ४ १३१	१३०
द्वन्द्वोपताप—'	६ ३ १८१	४१
द्वय सक्रियायां—'	६ ३ ६८	३०५
द्विगोर्भ्यप्	६ १ ६२	१७
द्विगोर्लुक्	६ ३ ६४	५१
द्विगोर्लुगाद्भिः	६ १ १५	४
द्विगोर्वा	६ १ ६६	१७
द्विगोः द्वंश्च	६ ३ ५३	१३
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्	६ ४ ७	११७

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
द्वित्रिचह्लादेः—	५ १ १७	४
द्वित्रिभ्यां धसुञ्	५ ३ ४१	८७
द्वित्रिभ्यामञ्जलेः	५ ४ ११८	१३७
द्वित्रिभ्यामयद् वा	५ २ ७१	५३
द्वित्रिभ्यां मूर्धः	५ ४ १३३	१४०
द्वित्र्यादेरण् च	५ १ ३३	५
द्वित्वे	५ १ ४६	१६०
द्वित्वे गोयुगञ्	५ २ ४८	४८
द्विबहुञ्—	५ ३ ७७	९३
द्विस्तावा—	५ ४ १००	१३४
द्वेस्तीघः	५ ३ ८२	५४
द्व्यचोऽसङ्ख्या—	५ १ २९	६
द्वन्तरनवर्णान्तोपसर्गोभ्यो—	५ ३ ३४	२१९
धनाहिरण्याभ्यां—	५ २ ९६	१५५
धनादुष्मर्णे	५ २ १७०	६९
धञ्चोऽनङ्	५ ४ १६१	१४५
धर्मशक्ति—	५ ३ १९०	७३
धर्मादनित्—	५ ४ १४९	१४३
धातोरुपदेश—	५ १ ५५	१६१
धातोस्तद्धिमित्तस्यैव	५ १ ७७	१६८
धान्येभ्यो भवने—	५ २ १	४१
धुरोऽनक्षस्य	५ ४ ८७	१३१
धृषिसिभ्यां—	५ ४ १६१	२९५
धेनोर्भ्य्यायाम्	५ २ १०४	२१३
न उपधायाः	५ ३ ५	२२८
न किमः क्षेपे	५ ४ ८२	१३०
नक्षत्राच्चतुः	५ ४ १३७	१७१
नपोऽप्राणिनि वा	५ २ ११५	२१५
नञः क्षेत्रज्ञेश्वर—	५ १ १५८	३४
नञस्तत्पुरुषे	५ ४ ८४	१३१
नञादेश्चतुर्षु	५ ३ १३४	२७
नचो नः	५ २ ११०	२१४

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
नञोऽर्थात्	५ ४ १७९	१४८
नञ् दुरुस्तुभ्यः —'	५ ४ १४९	१४९
नञ्वदुभ्यः —'	५ ४ १८०	१४९
नञ्सुस्तुप —'	५ ४ १८०	१४९
न तस्मिन्	६ १ ४७	१६०
न द्रव्यादिभ्यः	५ २ १७१	७०
न द्वित्रे	६ १ ११७	१७०
न न्द्वाः —'	६ १ ५	१५१
न पुंस्त्रिषेबे	६ २ ६२	२०४
नपुंसकस्यैकोऽचि सुभि	६ ४ २८	२६९
नपुंसकाद्वा	५ ४ १२६	११९
न ब्रधान —'	६ ४ ४५	१३७
नभ्राण् —'	६ २ ११३	२२४
नरे संज्ञा नाम्	६ २ १६७	२२४
न खिति	६ ४ १०८	२८३
न ह्यपि	६ ३ ७९	२४३
नवयज्ञादिभ्यः	५ २ १७९	७१
नवात्	५ ४ ५३	१२५
न शसद्द —'	६ ३ १२४	२५२
नशोऽञि	६ ३ १२३	२५२
नशो ज्ञञि	६ ४ १२	२६६
न सम्प्रसारणद्वीट्सु	६ १ ९५	१७१
न सम्प्रसारणान्वय —'	६ २ ६९	२१०
न सम्बुद्धौ	६ ४ ४५	२७२
न संयोगात् वसः	६ ३ १३४	२५४
न संशये	५ २ ६१	५१
न सामिनेमार्धयोगे	५ ४ ३३	१२१
न सुदुभ्यां —'	६ ४ २१	२६७
न सुभ्रवादिभ्यः	५ ४ २८३	१४८
नस्तद्धिते	६ ३ १४०	२५५
नस् नासिकाया —'	६ २ ७९	२०८
न हस्तदण्ड —'	५ ३ १३५	१०९

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
माहिष्टृति —'	६ २ १७८	२२४
नाञ्चेः पूजायाम्	६ २ ४८	२३६
नासीतभ्योः स्वाङ्गे	५ ४ १८८	१७९
नास्मिनेपदेषु	६ ४ १२८	२८७
नामेः	५ ४ १३९	१४१
नाभ्यस्ताच्छतुः	६ ४ ३१	२७०
नाभ्यासोपसर्जन -	६ १ ९३	१७०
नाभ्योत्र —'	७ २ १३६	४९७
नाभ्योपाभ्यां धेयः	५ ४ ५३	१२४
नाम्नि नासिकायाः-	५ ४ १४५	१४३
नाभ्यतिसृचतस्तोः	६ २ ३	६२८
नावो द्विगोः	६ ४ ११५	१३७
नाशिष्यगो —'	६ २ १२१	२१६
नासानतौ —'	५ २ ३८	४७
नित्यं करोतेर्ये च	६ ३ १०१	२४७
नित्यं ङाचि पूर्वस्य	६ १ ११९	१७७
नित्यं शतादि—'	५ २ ७७	५४
नित्यमसिच् प्रजायाः	५ २ १७३	१४३
नित्यमिन्द्रे	७ १ २३७	१८०
निद्रातन्द्रा —'	५ २ २२७	७९
निमान निमेययोमैयः	५ २ ७३	५६
निरः कुषः	६ ४ ११५	२८४
निरः पेष —'	५ १ १०८	२१
निदुभ्यां कुलात्	५ १ १४७	३२
निस्युपेभ्यः—'	५ १ १०९	३१
निष्कपाणिपाद्—'	५ २ ४	१
निष्कादेः शत—'	५ २ १७८	७१
निष्कुलाशिष्कोषणे	५ ४ ७५	१२९
निष्ठायां सेटि	६ ३ ६७	२७७
निष्ठायाः	६ ४ ११६	२८५
निष्ठायाणिः	५ ४ १८९	१५०
निसः शतो ङच्	५ २ १२९	१४०
निसश्च श्रेयसः	५ ४ ९६	३३३

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
नीतौ च तदुच्चार्याम्	५ ३ १०७	१०१
दुर्वा	५ ३ ४	१२६
नेः समीपे	५ ३ ३९	४७
नेन्बन्धिसिद्ध—	५ ३ ३२	१९२
नेर्बिड्ज्—	५ ३ ४०	४७
नेकाचः	५ ३ १६९	१५९
नो मट्	५ ३ ७९	५७
नोत्सलनेषु	५ ३ ६८	१६०
नोत्समाङ्कारिका—	५ ३ १६७	६९
पश्चात् तिः	५ ३ ३८	४६
पाङ्क्तिः	५ ३ ४३	९
पञ्चदशतौ—	५ ३ ४६	११
पञ्चम्याः—	५ ३ ३	१८८
पञ्चपाद—	५ ३ ९०	५
पत् काचि—	५ ३ ४६	१०७
पर्यन्तपुरोहित—	५ ३ १६१	३६
पत्रमूलाद्—	५ ३ ४८	६६
पथः पन्थ च	५ ३ ३५	५५
पथः हन्	५ ३ ७२	१५
पथिसव्युभुक्षामात्	५ ३ ३०	१७१
पथो वा	५ ३ ८५	१३१
पदान्तस्य वा	५ ३ ६३	१३८
पदान्ते दिव उव्	५ ३ १७७	१८२
परइरातपर—	५ ३ १७५	१८६
पराच्च बैराकरजाख्यायां—	५ ३ १०	१९०
परात्	५ ३ ३३	६६
परावराभ्यां—	५ ३ ९७	११
परिजडयलभ्य—	५ ३ ९३	१८
परिडुसि—	५ ३ १४१	१३०
परेवा	५ ३ ५४	१६०
परोवर—	५ ३ १०	४३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
संतासभारूढ—	५ २ ४३	४८
वैमरुद्भ्यां तप्	५ २ २०५	७६
ह्रस्वोऽङुर—	५ ३ १५४	११४
शुनामभ्यः—	५ ३ ४७	४७
शौ लृत्—	५ ४ १६	११६
पाटेणिलुग्—	५ १ १६	१५३
पाटेऽस्वतः	५ ४ १७९	२९७
पाण्डूदक्—	५ ४ १०६	१३४
पान्नाचित्ताठकेभ्यां खो वा	५ ४ ५२	१२
पान्नात् ष्ट्	५ १ २६	६
पान्नायश्च	५ ४ ६३	१४
पादः पत्	५ ३ १२८	२५२
पादानिशा—	५ ४ ८२	१७७
पादस्य पाद—	५ ४ १६४	१४५
पादावीभ्यां च	५ ४ ६१	१२५
पामवाम—	५ २ १४४	६५
पारस्करो देशे	५ १ १५४	१८४
पारायणतुरायण—	५ १ ६८	१५
पारावारं—	५ २ १७	४४
पार्श्वेनान्विच्छति	५ ३ १०८	५७
पार्श्वेभ्योर्दीर्घश्च	५ ३ १२५	६३
पिच्छोरः पणोदक्	५ २ १३९	६४
पिशाचश्मशाने—	५ १ १५७	२४२
पुंजनुभ्यां—	५ २ ८	१८९
पुंवत् कर्म—	५ २ ५२	१९९
पुंसोऽसुङ्	५ ४ ४१	२७२
पुण्याहस्वस्ति—	५ १ १२९	२४
पुत्राच्छ च	५ १ ३१	७
पुत्रात् कृत्रिमे	५ ४ १९	११९
पुत्रे	५ २ ३३	१९४
पुत्रे वा	५ २ २४	१९३
पुनः	५ १ ७	१५१
पुमगडुञ्जी—	५ ४ १७८	१४८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वः
पुरपथिम्बोऽन्	५ ४ ८६	१३१
पुरुषहृदयाभ्यां—'	५ १ १७१	३८
पुरुषे वा	६ २ २४५	२२२
पुष्करपद्मोत्पल—'	५ २ १९३	७३
पूगाद्भ्रामणीपूर्वाञ्ज्यः	५ ३ १४८	२१९
पृच्छिन्विभ्यां क्त्वश्च	६ ४ २१७	२८५
पूजास्वतिभ्यां—'	५ ४ ८३	१३१
पूरणावाट्ठन्	५ १ ३७	८
पूरणाख्लुक—'	६ २ ९०	५५
पूर्णमासोऽण्	५ २ १८०	७१
पूर्णाद्वा	६ ४ १७५	१४७
पूर्वतर—'	५ ३ ३०	८५
पूर्वपदस्य च	६ ३ २१५	१०४
पूर्वादिनिः	६ ४ १९९	५९
पूर्वाद्दुञ्च	५ ३ ३९	८५
पूर्वाभरयोः—'	५ ३ ५९	९०
पूर्वान्यान्य—'	५ ३ २८	८५
पूर्वोत्तर—'	६ ४ १४४	१३७
पृच्छेरनदि	६ १ २४	१५५
पृथिवीसर्व—'	५ १ ३२	७
पृथुसृदु—'	६ १ १३६	२८
पृषत् उदरो—'	६ २ १४८	२२१
पेषंवात्—'	६ ३ ८५	२०९
प्यायः पीरनुष—'	६ ३ ४०	१५९
प्रकारवति जातीयः	५ ३ ४५	८७
प्रकृतेः	६ ३ १	२२७
प्रकृष्टष्टम्	५ १ २१७	२२
प्रगृह्यः प्रकृत्या	६ १ १३९	१८०
प्रजने त्रियः	६ ३ ६५	२६३
प्रजापति—'	५ ३ ११४	१०४
प्रजाणिगुणिक—'	५ ४ ४३	१२९
प्रज्ञाश्रद्धा—'	५ २ १४९	६६

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	
तेकृतौ च	५	१३०
प्रतिना पञ्चम्याः	५	५
प्रतिपर—'	५	१२३
प्रतिष्कन्धः—'	५	१७२
प्रवृत्तमातरिश्वन्—'	५	१२३
प्रवेः	५	३५
प्रतेरसः—'	५	५६
प्रत्यन्ववेम्बः—'	५	५०
प्रत्ययोत्तरपदयोश्च	५	५५
प्रदकार्ण—'	५	१०५
प्रभौ परिवृढः	५	१३३
प्रमाण्याः	५	१३५
प्रयोजनम्	५	१३६
प्रवृत्तायां रूपम्	५	१०
प्रवृत्तस्य स्रः	५	६६
प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञः	५	१५१
प्रस्कण्व—'	५	१६६
प्रस्थ्याप्रसंस्थोः—'	५	३३
प्राग् ठञः कः	५	५६
प्राग्युवो—'	५	११
प्राग्वतेष्ठन्	५	१
प्राचां कारे हलादौ	५	१३
प्राणिजाति—'	५	१६६
प्राण्यज्ञादातो लृच् च	५	१३०
प्रात् तुम्पतेर्गावि	५	१७३
प्रात् पुराणे नश्च	५	५६
प्रात् प्रकाशे	५	३६
प्रादूढोढ्येपैन्वेष्टु	५	१०३
प्रायश्चित्ति—'	५	१७५
प्रायोऽन्नमस्मिन्—'	५	११५
प्रियसुखाम्यां—'	५	७५
प्रियस्थिर—'	५	१५०

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पाठ्यम्
प्रियामनोऽज्ञा—	५ २ ४४	१९०
प्रोपाभ्यां वासात्	५ १ १२०	२३
प्रोह्यपदि—	५ ४ १२५	१४१
प्लुतोऽनितौ	५ १ १४०	१६१
फणस्यम्—	५ २ ११०	१७१
फलवर्ह—	५ २ २०४	७४
फेनात्	५ २ ११०	६४
बन्धुनि बहुव्रीहौ	५ १ १८	१५४
वन्धे धनि	५ २ ११	१९२
बलकुलो—	५ २ १९६	७४
बलवाताभ्यां चूळः	५ २ २२७	८०
बलाद् बाहूरु—	५ २ १८४	७१
बहुपूरागण—	५ २ ८४	५४
बहूर्नि बहुर्लिङ्ग	५ ४ २७	२४९
बहोरेभू चास्य	५ २ १६४	२५०
बहोर्वारा—	५ ४ ६	१२६
बहोश्च भाषः	५ १ १५६	३४
बहोश्च सकृद्यायाः	५ २ १०	८२
बह्वचो मनुष्य—	५ ३ १०६	१०३
बह्वभिर्वापपत्—	५ ४ २६	१२०
बह्वल्पः यात्—	५ ४ १	१२५
बाकतश्चण—	५ १ १२९	२९
बाहीकेऽब्राह्मण—	५ १ १५०	११२
बाहोर्लिङ्ग	५ ४ १५५	१४४
बिल्वकीयादीनामित्यस्य	५ २ १६१	२५०
बृहस्या भाञ्छाङ्गनं	५ ४ २४	११९
ब्रह्मणस्त्वः	५ १ १८२	४१
ब्रह्मणो जातौ	५ ३ १०६	२६१
ब्रह्मवर्षसात्	५ १ १०	७
ब्रह्महस्ति—	५ ४ १२	११३
ब्राह्मणमाजब—	५ १ १४३	३०

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्थक्य
ब्राह्मणाच्छंसी	१ २ ३	२८८
ब्राह्मणात् —'	५ २ १०३	५६
ब्रुवन्तोऽर्स्या —'	१ २ २५९	२९९
ब्रुवो बधिः	१ ४ ८५	२७९
भक्तौ च कर्म—'	१ ५ ४६	२९७
भक्त्येऽग्नि	१ ३ ५४	२३८
भद्रोष्णयोः करणे	१ ५ १००	२१२
भवहीर्षाद्यु—'	५ ३ १३	८३
भागाश्च	५ १ ३८	८
"	५ ७ ५४	१२५
भागेऽष्टमाद्ब्रुवौ वा	५ २ ८६	५७
भारेभ्यश्च—'	५ १ ५६	१३
भावादिर्कर्मणोर्वा	१ ४ १३७	२९४
भाविनि वास्तुप—'	१ ४ ९	२६४
भियो वा	१ ३ १०७	२४८
भियो हेतुभये	१ १ ६६	१६३
भुवो ब्रुग्—'	१ ३ ९१	२४५
भृतपूर्वे चरद्	५ ३ ७५	९३
भृतिवस्नांशाः	५ १ ४९	१३
भ्रस्मस्तु—'	१ ४ १४२	२९०
भ्रातुश्च	५ १ १७०	३८
भ्रातृगन्योरिन्धे	१ २ ९८	२१२
मघोलः सौ च वा	१ ३ १२६	२५३
मतौ च वसोः—'	१ ३ १६९	२५३
मतौ बह्वचो—'	१ ३ १७१	२२३
मृद्रभद्राभ्यां वपने	५ ४ ८०	१३०
मधुकमारिचयोरणम्	५ १ ७६	१६
मध्यस्तः दिने	१ २ १०१	२१९
मध्यान्ताभ्यां गुरौ	१ २ १४	२९१
मनसः संज्ञायाम्	१ २ ६	१८९

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
मतिपचिमचां नाम्नि	६ ३	१२२
मनोऽहंभ्यां कारः	५ ४	५०
मन्थौदन—	६ २	८७
मन्दाहवाभ्यां—	५ ४	१४५
मस्करमस्करिणौ—	६ १	१६५
मसृजोऽन्त्यात् पूर्वः	६ ४	१३
मह्यां रौति मयूरः	६ २	१५५
मांसस्थ पचि—	६ २	१०६
मातृमातृक—	६ १	१९
मातुः पितर्यरङ् च	६ २	३४
माद्वर्मण एवापत्ये	६ ३	१७१
मानान्मात्रद्	५ २	५९
माने कश्च	५ २	८८
मान्तस्य—	६ ४	५९
मालायाः क्षेपे	५ २	१८५
माषात् परिमाणे	५ ३	५६
मासात् सृति—	५ ४	१५८
मासाद् वयसि यत्सञ्चौ	५ १	८१
मास्थालाया—	६ ३	७६
मिथ्योत्सलचि	६ १	६०
मुचलुगलप—	६ ४	११
मूत्रपुरीष—	५ २	५७
मृदादिक्कन्	५ ४	४८
मेक इद्वा	६ ३	८०
मेधारथाभ्यामिरः	५ ३	१६०
मैत्रावशगावनीदृच्छावाक—	५ १	१८१
मे वा	६ ३	३१
यकि	६ ३	६३
यचि तद्धिते	६ १	४३
यचि स्वादावशिसुटि	६ ३	१२७
यज्ञाद् घस्तकर्म च	५ १	६२
यतोऽपडेवी	६ ४	११५

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
यत्तदेतेभ्यो वतुप्	८ ३	६६
यत्यतदर्थार्हीये	८ ३	७५
यत्यवर्णे	८ २	८०
यथाकथाचाणः	५ १	१०३
यथामुखसम्बुखाभ्यां—'	५ ३	९
यमः सूचने	८ ३	४४
यमिरमि—'	८ ४	१८७
यरनगान्मः	८ ४	१८७
यरलाद् भः	८ ४	१८७
यवयवक—'	५ २	३
यवाद् व्रीहिषु	५ ३	५३
यस्य हलः	८ ३	६४
यस्यायुसि	८ ३	६४
याप्ये पाशप्	५ ३	१५४
यावमण्यवि—'	५ ३	७४
वि प्रत्ययेऽवावौ	५ ४	१४
युजेरसमासे	८ ०	८६
युवाल्पयोः कन्	८ ४	२५
युवोरनाकावसः	५ ३	८९
युष्मदस्मदोरनादेशे	८ ४	१
युस्	८ ४	५५
यूयवयौ जसि	५ ३	२१४
ये वा	८ ४	६०
योगाद्यच्च	८ ३	३८
योऽचि	५ ०	११२
योजनाद्च्छति	८ ४	५८
योपधाद्—'	५ १	७०
यौधेयशौक्रेय—'	५ ०	१७५
र ऋतः पृथु—'	५ ३	१५८
रक्ते	८ ३	१६१
रक्षःपिशाचा—'	५ ४	२०
रक्षेः ष्वन्विनुष्—'	५ ४	४८
	८ ३	२१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
रथस्या नद्याम्	६ १ ११०	१८५
रथनक्षत्रम्—'	६ ४ ११४	१८४
रधिजभोरोचि	६ ४ १४	२६६
रधेशिटि लिङ्गव	६ ४ १५	१९
रभेरशब् लिटोः	६ ४ १६	२६६
रसरूप—'	५ २ १२८	६२
राज्ञोऽन्नियाम्	५ ४ १०७	१३५
रात्रेः कृत्यखिति वा	६ २ १०३	४१२
रात्र्यहसंवल्लराच्च	५ १ ८७	१८
रादिफः	५ ८ १२	१२४
राधो हिंसायाम्	६ ३ ११८	२५०
रायो हलि	६ ४ ५४	२७२
राल्लोपः	६ ३ १८	२३१
रुदिम्बपि —'	६ ४ १८९	३०१
रुषामत्वर—'	६ ४ १७०	२६६
रुहेः प्राङ्भ्यां च	५ १ १२५	२४
रूपादाहतप्रशंसपोः	५ २ १९८	७५
रोगात्प्रतीकारे	५ ३ २	८०
लक्ष्म्या भ च	५ २ १४८	६३
लक्ष्मिण्योरुपताप—'	६ ३ ३१	२३४
लजादिविषये—'	५ २ १७४	७०
लभेश्च	६ ४ १७	३६६
लिङ्ग्येत्	६ ३ ७७	२४२
लिङ्गसिचो—'	६ ४ १११	२८३
लिटि वयो यः	६ १ ४६	१६०
लिटि वा	६ ४ ९३	२८१
लिङ्गनादेशादेरेक—'	६ ३ ११५	२५०
लिङ्गनामि	६ १ ३	१५०
लिङ्गश्विनामभ्यासस्य	६ १ २८	१५६
लिङ्ग्यङोः	६ १ ४२	१५९
लियः पूजा—'	६ १ ६८	१६४
लियो वा	६ १ ७१	१६७

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
लिविमृदि—'	६ ४ १४८	२९३
लुक् चास्य वा	५ २ ६०	५१
लुङि च	६ ४ ९६	२८१
लुङि वा	६ ३ ११३	२४५
लुङ्लङ्—'	६ ३ ८१	२४३
लुङ्लङोर्वा	६ ४ १०३	२६२
लुङ्सनच्—'	६ ४ ९२	२८०
लुभो विमोहने	६ १ १२०	२८५
लुम्मनुष्ये	५ ५ १३१	१०८
लोकसर्व—'	५ ५ ३५	७
लोकस्य पृणे	६ ३ ९६	२९१
लोपोऽचि—'	६ ३ ७४	२४३
लोपोऽतः	६ ३ ६२	३३९
लोपो यि	६ ३ ११०	२४५
लोमरोम—'	५ २ १४३	९५
लोहितान्मणौ	५ ४ २८	१२०
ल्यपि	६ ३ ५१	१६०
ल्यपि च	६ ३ ५९	१६३
ल्यपि लघुपूर्वात्	६ ३ ६९	१४०
ल्यप्तिक्त्वित्यदो जग्धिः	६ ४ ९१	२८०
ल्यप्तिक्त्वित्यदो जग्धिः	६ ३ २०	१५४
ल्यप्तिक्त्वित्यदो जग्धिः	५ २ ११६	५९
वतोः स्वार्थे—'	५ १ ६८	५२
वतोः स्वार्थे—'	५ १ १२	३
वतोः स्वार्थे—'	५ २ ७५	५४
वतौ चैदंकिमोरीशकी	६ २ १३८	२१७
वत्सासाभ्यां—'	५ २ १३७	७४
वत्सोक्षर्षभाश्वेभ्यः	५ ३ १२५	१०६
वत्सोक्षर्षभाश्वेभ्यः	६ ३ ३२	२३४
वत्सोक्षर्षभाश्वेभ्यः	६ १ १५६	१८४
वयसि दन्तस्य दत्	५ ४ १६८	१४६
वयसि पूरणात्	५ २ १८३	७३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
वर्णदृढपरि—	५ १ १३८	२८
वर्णात्	५ १ २१२	७७
वर्णाद् ब्रह्मचारिणि	५ २ १९३	७३
वर्णाव्ययेभ्यः स्वरूपे	५ ४ ५१	१२४
वर्षक्षरशर—	६ २ १८	१९१
वर्षादृक्—	६ ३ ८९	२४५
वर्षाल्लुक् च	५ १ ८८	१८
वलच्यनुस्वाह—	६ २ १४३	१२४
वलादेरिद्	६ ४ १०५	१८३
वशेर्ध्रपिति	६ १ ३५	१५५
वसुमन्नुपत्नी—	५ २ २२१	७८
वस्तेर्दञ्ज	५ ३ १३३	१०९
वाग्दृक्—	६ २ ४५	१९३
वाग्वाद्स्पोणि—	६ १ १५८	१९३
वा घोषनिष्क—	६ २ ७८	२०८
वाचः सन्देशे	५ ४ ३९	१९७
वा चास्य म्वोर्लोपः	६ ३ १००	२४७
वा चित्ते	६ ३ ९४	२४६
वाचो गिमनिः .	५ २ २०८	७६
वा जृभ्रमुत्रसाम्	६ ३ ११९	२३१
वातदन्त—	६ ७ १३६	६३
वातपित्त—	६ १ ३७	३
वातातिसार—	५ ३ १८२	७५
वा दान्तशान्त—	६ ३ १६९	१९६
वा बहूनां—	५ ३ १२७	१०७
वाभ्यवाभ्याम्	६ १ ३६	१५८
वाम्शसोः	६ ३ ८५	३१४
वारसङ्ख्याया—	५ ४ ५	१९६
वारिवीं वाहके—	६ ७ १५१	२२१
वा लिटि	६ ४ ८७	१७९
वा श्वेः	६ १ ४३	१५९
वा संज्ञायाम्	५ ४ १६२	१४५
वा संयोगादेरस्थः	६ ३ ७८	२४२

सूत्रम्.	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
वा सुपो बहुव्—'	५ ३ ९३	९८
वा सु(ब्ल्यु ? ब्ल) ति च	६ १ १०७	१७४
वास्ताति	५ ३ ६२	९०
विंशतिकात् खः	५ १ १८	४
विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्—'	५ २ ४४	२०
विंशतित्रिंशद्भ्याम्	५ १ १३	३
विंशतेर्ङिति तेः [॥]	६ ३ १३८	२५५
विंशत्यादिभ्य—'	५ २ ७६	५४
वितुदुत्विद्धि—'	६ ४ १४९	२९२
विदेरलुकः	६ ४ १३८	२९०
विनञ्भ्यां—'	५ २ ३०	४६
विनयसमयाकरमात्—'	५ ४ ३६	१२१
विभज्योपपदे—'	५ ३ ८०	९४
विमुक्तदेवासुर—'	५ २ २२०	७८
विरागाद्द्विरङ्गश्च	५ १ ६०	१३
विष्णाखाषाढाभ्यां—	५ १ १२२	२३
विशिपूरि—'	५ १ १२७	२४
विशो जातौ	५ ७ ६३	१२६
विश्वस्य वसु—'	६ २ १६६	२३३
विष्णुकृष्ण—'	५ ४ १३६	१४६
विष्वग्देवयोश्च—'	६ २ १३०	२१८
विष्वचोऽकृत—'	५ २ १४६	६५
विसारिणो मत्स्ये	५ ४ ४७	१२३
विस्तारे पटच्	५ २ ४६	४८
विस्मितप्रतिहतयोश्च	६ ४ १७२	२९७
वु ताद्धित—'	६ २ ४८	१९८
वृकाट्टेण्यण्	५ ३ १५१	११२
वृतिवृधि—'	६ ४ १२९	३८७
वृद्धस्य च ण्यः	५ ३ ८७	९७
वृद्धिरेवाद्यटः	६ १ ९७	१७२
वृन्दादारकन्	५ २ २०२	७५
वृद्भ्यो वा	६ ४ १०७	२८३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाश्चम्
वेः सुखग्राः	५ ४ १४७	१४३
वेमः	६ १ ४९	१६०
वेभ्यो वयिः	६ ४ ९४	२०१
वेरनचः	६ १ ७४	१६६
वेर्यात्लात—'	५ १ १४०	३१
वेर्विस्तृते—'	५ २ ३१	४६
वेदशायशस्तिभ्याम्	५ १ १५१	३३
वैकाचः	६ २ ५७	२०२
वोद्वाहे	६ ३ ४५	२३६
वौ विष्करो वा	६ १ १७०	१८७
व्यः	६ १ ५३	१६०
व्यचोऽञ्जित्यनासि	६ १ २६	१५५
व्याङ्गुपेभ्यो—'	५ १ १४१	३२
व्युष्टनित्य—'	५ १ ३०२	२०
व्योर्वलि लोपः	६ १ ७३	१६६
व्रश्चरसम्प्रसारणं च	६ ४ १२४	२८६
व्रातादस्त्रियाम्	५ ३ १४९	११२
व्रीहिशालिभ्यां ढक्	५ २ २	४१
व्रीहिशालि—'	५ २ १६८	६९
शककुल—'	६ १ १४१	१७५
शके लृदितः	६ ४ १३७	२९०
शकेः कर्मणि	६ ४ १५८	२९४
शक्ये क्षिज्योरय्	६ ४ ८९	१६९
शतात् केवलात्	५ १ ९	३
शताद्वा	५ १ ३१	५
शनश्च्छतिभ्यो ङिनिर्वा	५ ३ ६५	५२
शप्द्यनोर्नित्यम्	६ ४ ३४	२७१
शयवास—'	६ २ २१	१९२
शरद्विपाटनस्—'	५ ४ १२२	१३८
शरवंश—'	६ २ १७७	२२३
शर्कराकपालिका—'	५ ३ १४२	१११
शष्कुली कृताक्षम्	६ १ १६९	१८७
शसि पूर्वसवर्णः	६ १ १४४	१७८

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
शाकीपलाही—	५ २ १४५	६५
शाखामुख—	५ ३ १३६	१०९
शाणात्	५ १ २२	५
शावथमः	५ ४ २६	२६८
शासः विडति	५ ३ ५६	२३८
शा हौ	५ ३ ५८	३
शिखासाखा—	५ ३ ११५	७४
शित्यपिति	५ ३ २१	३३२
शिन्भितोः	५ २ २२	१५५
शिरसः शीर्षन्	५ २ ८१	२०८
शिलाया दश्च	५ ३ १३७	१०९
शिसुव्यशी—	५ ३ ६	२२८
शिसुव्ये(र)त्	५ ४ ३८	२७१
शीतश्याम—	५ २ १३४	६३
शीताच्च कारिणि	५ २ १०४	५६
शीतोष्णवृष्टेभ्य—	५ २ २२५	७९
शीर्षच्छेदा—		६१
शीर्षनिविभ्यो हनः	५ १ १५७	३४
शीर्षोऽचि तद्धिते	५ २ ८२	२०९
शीले को मलोपश्च	५ ३ ९९	१००
शुनः शेषपुच्छ—	५ २ २८	१९३
शुनोऽवयव—	५ ३ १४४	२५६
शुःयाद्विक्ते	५ ४ २१	११९
शुलात्पाके	५ ४ ७८	१०
शुर्पादम्	५ २ ७	३
शृङ्गलाद्—	५ २ १११	५८
शृङ्गात्	५ २ २०३	७६
श्रोते महिषः	५ ३ १५६	२२२
शैवल्लुपदि—	५ ३ ११३	१०४
शेषाद्वा	५ ४ १८२	१३८
शेष लोपः	५ ४ ५८	२७३

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
शोभते	५ २ १०५	२१
शौ वा	६ ४ ३२	२००
शमसोर्लोपः	६ ३ १०३	२४७
शास्त्रः	६ ३ २०	२३२
शाभ्यस्तथोरातः	६ ३ १०४	२४६
श्येनतिक्तयोः—'	६ २ २१०	२१२
श्रान्थिग्रन्थि—'	६ ३ १३	२३२
श्रपेञ्चैकत्र—'	६ ३ ३९	१५७
श्रावोः श्रुतं—'	६ १ ३८	१
श्राद्धमनेचाद्य—'	५ २ ११७	५९
श्रुगुणभ्यः	६ ४ १५१	२९२
श्रोत्रियं दृढन्दोऽधीते	५ २ १२५	६१
श्रोत्रियाद्—'	५ १ १७३	३७
श्लिषिपुषि—'	६ ४ १३९	२९०
श्लु चङि	६ १ २	१५०
शयुवमघोना—'	६ ३ १३०	२५३
शसो वसीयसः	५ ४ ९५	१३३
श्विडीदीद्भ्यो—'	६ ४ १५४	२९३
षट् कति—'	५ २ ८०	५४
षट्त्वे षड्गवश्	५ २ ४९	४९
षडङ्गुलिदत्त—'	५ ३ १११	१०३
षण्मासाण्यस्य वा	५ १ ८३	१७
षस्वतुको—'	६ १ ९४	१७१
षपूर्वहन्—'	६ ३ १३२	२५४
षषो दशसु	६ १ १५४	२३२
षष्ठादे—'	५ २ ७८	५४
षष्ठात्	५ २ ८७	५५
षष्ठा आक्रोशे	६ २ २३	१९३
षष्ठा रूप्य ष	५ ३ ७९	९३
षष्ठा व्याश्रये तस्	५ ३ १	८०
षोडशिद्—'	५ ४ ४४	१२३
षोडन्	५ ४ १६९	१४६

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
षोडा वा	५ २ २०	८७
भ्यङ्गः प्रधानस्य—	५ २ २७	१५३
भ्यङ्गः शीकोरोग—	५ २ ७३	२०७
सक्कुभासोदन—	५ २ २२१	२२
सक्थ्यक्षरः—	५ ५ १३१	१४०
सासिदत्त—	५ ५ २५२	३५
सख्यहांभ्यां टच्	५ ५ १०५	१३५
सख्युरितो—	५ ५ ४३	२७२
सङ्ख्यादेः	५ ५ १३५	१४५
सङ्ख्यादेर्गुणात्	५ ५ ७२	२२९
सङ्ख्यादेर्वुनि	५ ५ ७६	२०८
सङ्ख्यादेश्चालुकः	५ ५ ३	१
सङ्ख्यापूर्वभ्यः	५ ५ ३३	११६
सङ्ख्याधा—	५ ५ १०	३
सङ्ख्याधा नटी—	५ ५ १०३	१३४
सङ्ख्याधाः सङ्ख—	५ ५ ७२	१
सङ्ख्याधिसायादे—	५ ५ १३३	१३३
सङ्ख्याधैकार्थाद्—	५ ५ ३	२५
संज्ञायाम्	५ ५ १८४	१४३
संज्ञायाम्	५ ५ ११७	२१५
संज्ञायां कन्	५ ५ १०२	१०१
संज्ञायां कन्	५ ५ १२१	१०३
संज्ञायां ख	५ ५ ४२	५
संयोगादिनः	५ ५ २७८	२६३
संज्ञायाद्पञ्चः	५ ५ १३	१५
संहतपुच्छयेक—	५ ५ १५५	१४५
संहितायां छे	५ ५ ६०	१३७
सत्यागदा—	५ ५ १५	२११
सत्यादन्नपथे	५ ५ ७३	१३०
सपमानुक्ल—	५ ५ २५९	२५
सनः क्तिचि—	५ ५ ४०	२२५
सनि	५ ५ ३७	२३५

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पाठम्
सनि	३ ४ १००	२८०
सनि वीचः	३ १ ६९	३०३
सन्यङ्गोराद्य—'	६ १ १	३५०
सपत्राविपादाभ्या—'	५ ४ ७०	३५५
सपूर्वात्	५ २ १२०	३६०
सप्तपदाव—'	५ २ ७	४२
सप्तम्याम्	५ २ १००	४३
सप्तम्यां वा सा च	६ २ १००	४३३
सप्तम्यास्तत्पुरुषे—'	६ २ ११	४३०
सप्तम्याखल	५ ३ ११	४३
समयाद्यापनायाम्	५ ४ ४३	४३५
समश्च निति—'	५ ३ १०१	४३०
समस्तनाहितयोः	६ २ १०७	४३३
समः सङ्कीर्ण	५ ३ ३३	४३
समः समिः	६ ३ ३३	४३०
समानस्य—'	५ ३ २७	४३
समानस्य पक्ष—'	५ ३ २७	४३३
समांसमां—'	५ ३ ३१	४३५
समाङ्गे विशि—'	५ ३ ३३	४३०
समायाः खः	५ ३ ७५	४३
समासाच्च—'	५ ३ १४१	४३०
समासान्ताः	५ ३ ७१	४३०
समाहारे	६ ३ १४०	४३७
समूहवच—'	५ ३ ३३	४३७
समो गत्युद्धा—'	५ ४ ३०	४३०
समो वदि—'	६ ३ १०५	४३५
सम्परिभ्यां—'	६ ३ १४०	४३०
सम्प्रसारणस्य	६ ३ १०५	४३३
सम्प्रसारणञ्	६ ३ १०५	४३०
सम्भवत्यव—'	५ ३ ५१	४३
सम्राजः	५ ३ १५३	४३
सर्वचर्मणः	५ ३ ८	४३
सर्वनामानि—'	६ ३ ४४	४०१

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
सर्वनाम्नामसौ—'	५ २ ९६	९९
सर्वात् स—'	५ ३ २०	८४
सर्वादिपथ्यङ्ग—'	५ २ १०	४२
सर्वादिर्धन—'	५ ३ १८७	७३
सर्वाक्षमणि	५ ३ १४	४३
सर्वैरुदेश—'	५ ४ २०५	१३५
सर्वोभया—'	५ ३ ३७	८६
सर्वोभयार्थे—'	५ ३ ७	८१
सस्नौ प्रशंसायाम्	५ ४ ४९	१२४
सस्येन परिजातः	५ २ ९९	५५
सहः श्रैवणं—'	५ २ १६८	३७
सहस्य सञ्चिः	६ २ १३२	२२८
सहस्य सो—'	६ २ ११६	२१५
सहस्रवसन—'	५ २ ३७६	२
सहस्रायुत—'	५ १ ४५	१०
सहायात् ष्यञ् च	५ १ २७६	३९
सहिवहो—'	६ २ १७६	२१४
साक्षाद् द्रष्टरि	५ २ ११७	५९
साक्षेरसिचः	६ ४ २२६	२६७
सायं कोहतरयोः	६ २ १६४	२२३
साराबंश—'	६ ४ २४४	२९
सावनहुहः	६ ४ ३५	२७१
सिकताशर्कराभ्याः	५ २ १५२	६६
सिचि च	६ ३ ४२	२३६
सिचि परस्मैपदे	६ ४ १०९	२८३
सिद्धगल्युष्ट्र—'	५ ३ २३४	१०९
सिध्मगडु—'	५ ३ ३२३	२६४
सिध्यतेरपार—'	६ ५ ७०	६३
सीमन्तः—'	६ ३ ११२	१७५
सुबहुः ख—'	५ २ २८४	७२
सुख्याघातो—'	६ ४ २३	२६८
सुदुभ्यां हवः	५ १ १६९	३८

सूत्रम्	सूत्रसंख्या	पार्श्वम्
सुप्रातसुध—'	५ ४ १४०	१४२
सुव्भालना—'	६ १ ९	१५२
सुराया अहौ	५ ३ ५०	६६
सुहरित—'	५ ४ ११०	१४३
सुहृद्दुहृदौ—'	५ २ १३६	१४७
सूक्तसामोच्छः	५ २ २१६	७६
सुतोभराज—'	६ २ १०५	२१२
सुरमर्त—'	५ ४ ५५	२२५
सूर्यागस्त्य—'	६ ३ १५७	२५६
सृजिदशिभ्याम्	६ ० १६-	२६९
सृष्ट्वस्तुद्—'	६ ४ १७५	२९७
सेटि	६ ३ ५१	३३०
सोः	६ २ ७६	१३६
सोऽस्य प्रामणीः	५ २ १०	५७
सोऽस्य प्रातः—'	५ १ ११४	२२
सोऽस्य ब्रह्मचर्ये	५ १ ९३	१९
स्तुतौ भ्रातुः	५ ४ १६७	२४९
स्तुसुधुन्त्याः	६ ४ १६६	३००
स्तेनाद् यन्नकोपश्च	५ १ १६३	३६
स्तोमे इद्	५ २ ४०	१३
स्त्रियाम्	६ ४ १३	२७२
स्त्रिणां संज्ञायाम्	५ ४ १७०	१४६
स्त्रियाः	६ ३ ७७	२७३
स्त्रीपुंसधेन्व—'	५ ४ ९९	३३५
स्थळादेः	५ २ ७३	१६
स्थानान्तात्—'	५ ४ ३५	१९१
स्थूलदूर—	६ ३ १६३	२५०
स्थूलेपुमणि—'	५ ३ ४६	६०
स्नाताद् वेद्—'	५ ४ ३०	११९
स्नोरात्मनेपदे	६ ४ १३६	२६०
स्पर्शद्व—'	६ ५ ३४	१५७
स्फायः स्फी	६ १ ३०	१५०

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पार्श्वम्
स्फुरस्फुलोर्वि	१ १ ५७	१६२
स्मृसांशुनि—	१ १ ७	२२८
स्मेः ह्ये—	१ १ ६७	१६१
स्वदो जवे	१ १ २९	१३३
स्वे विनिवि—	१ १ १७	२३१
स्वधिस्यमि—	१ १ १५२	३३
स्वधिस्यमि—	१ १ ३१	१५७
स्वरतिसुति—	१ १ ४	२८४
स्वर्गघनासुर्वेदाः	१ १ १२८	२४
स्वस्तुपर्याया	१ १ ३१	१९४
स्वाङ्गादीद्—	१ १ ५०	१९९
स्वाङ्गाङ्गीनात्	१ १ २११	७७
स्वाङ्गेभ्यः सक्ते	१ १ ९७	५५
स्वाङ्गेभ्यो वृद्धौ	१ १ १४१	६५
स्वादीरिणिणाः	१ १ १०३	१७३
स्वापेश्चक्षि	१ १ ३०	१५७
स्वाभिस्ये	१ १ २०६	७६
स्वाथे	१ १ १५३	२९३
स्वाथे चाभिमनो—	१ १ ८२	९५
हनां नः	१ १ ५९	२३८
हलो निलस्	१ १ ४३	२३९
हचो वध—	१ १ ९५	२६१
हन्तेर्हश्च घः	१ १ ९५	१५९
हन्धस्वः अचलः	१ १ २४०	२९०
हरतिवहत्या—	१ १ ५५	१२
हल्युक्तात्—	१ १ १२	१९०
हल्युक्तात्तरव	१ १ १५६	२५८
हल्युक्तात्तरव	१ १ ७	१६६
हलादेरन्त्यस्य	१ १ ११६	१०५
हलिभक्त्याश्च	१ १ २	२२७
हलोऽनिदितः—	१ १ १४२	१४२
	१ १ २१	२३२

सूत्रम्	सूत्रसङ्ख्या	पङ्क्ति
हृदयनकोऽम्	६ ४ ४०	२४३
हाषी चातो रोः	६ १ १३४	२४९
हस्तकर—'	५ २ १९१	७३
हस्तित्तोऽपत्याणि	६ २ ७३	२०७
हस्तिरुषाभ्यामण् घ	५ २ ६३	५१
हाफः	६ ३ २००	२४०
हाम्नान्त—'	५ १ १९७	३७
हिसायां प्रतेश्च	६ १ १५१	१०४
हितनाम्नो वा	६ ३ १७५	२६१
हिमात्सहते चेलुः	५ २ २२६	७९
हिमादिभ्यः	५ - १९९	७५
हीयमान—'	५ ३ ४	०१
हुहलभ्यो—'	६ ३ ९७	२४६
हुह्लुवोरलिटि	६ ३ ९०	२४५
हृदयस्य हृद्—'	६ २ ७१	२०६
हृषेलोम—'	६ ४ १७१	२९४
होडवत्सपाक—'	५ १ १३७	१०
हो वा	६ ३ १०९	२४९
ह्रस्वस्य पिति—'	६ १ ७९	१९७
ह्रस्वाहर्द्धिपतां सुम्	६ २ १४	२११
ह्रस्वे	५ ३ १२०	१०६
ह्रः	६ १ ४५	१५९

APPENDIX II.
तद्धितप्रत्ययानुक्रमणिका ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	अश्वत्थामः	प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु	१४०४	१ ५
"	(उड्डलोमाः)	अपत्येषु बहुषु	" ४	१ ६
"	मध्यः	साम्प्रतिके [जातादौ]	२३४४	३ ११७
"	अमावास्यः	जात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३६४	३ १२७
अञ्	औत्सः	प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु	१४०४	१ ८
"	बाष्कयः	" असमासे	१४१४	१ १२
"	भौदस्थानः	देशे	" ४	१ १३
"	भ्रैष्मः	प्राग्जित्तीयेष्वर्थेषु अच्छन्दसि	" ४	१ १४
"	पौनर्भवः	अनन्तरेऽपत्ये	१४६४	१ ३९
"	वैदः	पौत्रादावपत्ये	" ४	१ ४१
"	माहाकुलः	अपत्ये	१६५४	१ ३३
"	मानुषः	जातौ	१७१४	१ ६९
"	पेक्ष्वाकः, मागधः	राजन्यपत्ये च	१७२४	१ ७०
"	हारिद्रम्	रक्तम्	१८४४	२ ३
"	द्वेषः	परिवृतो रथः	१८६४	२ १३
"	खाण्डिकम्	समूहे	१९५४	२ ३२
"	क्षौद्रकमालवी (सेना)	" सेनायाम्	१९६४	२ ६३
"	आरुहवः	*निवासादिषु चतुरर्थेषु	२०२४	२ ९३
"	दैर्घ्यंवरत्रः (कूपः)	" कूपेषु	" ४	२ १०१
"	दात्तः (कूपः)	" कूपेषु उदक् च विपाशः	" ४	२ १०२
"	दात्तभित्री (नगरी)	स्त्रीषु सौवीरसाल्वमाक्षु देशेषु	२०३४	२ १०४
"	कारवतीस्मृ	शेषेऽर्थे	२१६४	३ २४

१. *निवासे तन्नाभिन्

२. शदूरभवे

३. तेन निर्भूते

४. तदिद्वास्ते न

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अञ्	ताक्षशिलः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१ ४ ३	२१३
"	(क्षौद्रम्)	तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायाम्	२५८ ४ ३	२४८
"	आश्वरथम्	तस्येदमित्यर्थे	२५९ ४ ३	२५५
"	पालाशः	विकारावयवयोरर्थयोः	२६३ ४ ४	४
"	पारशवः	विकारे	२७० ४ ४	४३
"	पौत्रम्	धर्म्यमित्यर्थे	२८० ४ ४	१०३
"	वास्त्रं चर्म	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेया- याम्	२९६ ४ ४	२०४
अण्	आश्वपतम्	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१३९ ४ १	४
"	शैवः	अपत्ये	१५५ ४ १	८४
"	शौकः	भारद्वाजेऽपत्याविशेषे	१५९ ४ १	९९
"	छागलः	आत्रेये "	"	"
"	वैकर्णः	वास्त्ये "	"	"
"	मानवः	जातौ (अपत्ये)	१७१ ४ १	१६६
"	माणवः	अपत्ये कुत्सायाम्	"	४ १ १६७
"	आङ्गः	राजनि चापत्ये	१७२ ४ १	१७३
"	काषायम्	रक्तम्	१८३ ४ २	१
"	पौषम्	युक्तः कालः	१८४ ४ २	७
"	वासिष्ठम्	दृष्टं साम	१८५ ४ २	११
"	वास्त्रः	परिवृतो रथः	१८६ ४ २	१४
"	कौमारी भार्या	परिवरणस्य (पाणिग्रहणस्य) प्राथम्ये	"	४ २ १७
"	शाराव (ओदनः)	तत्रोद्धृतमित्यर्थे	१८७ ४ २	१८
"	स्थाण्डिलः (मिक्षुः)	शेते व्रते	"	४ २ १९
"	भ्राष्ट्रः (लाजाः)	संस्कृतं भक्ष्यम्	"	४ २ २०
"	पौषः	सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्	१८८ ४ २	२५

प्रत्ययः	सदाहरणम्	अर्थः	पुंस्	सूत्रम्
अण्	ऐन्द्रम् (हविः)	सायं देवता	१८८	४ २ २८
"	पाङ्क्तः	प्रगाथे	१९१	४ २ ४०
"	आहिमालः, सौभद्रः	योद्धुं प्रयोजनवाचिभ्यः सङ्गामे	"	४ २ ४१
"	छान्दसः	तदधीते तद्वे	१९३	४ २ ४४
"	काकम्	सन्नुहे	१९२	४ २ ६०
"	शैवः	विषये देशे	१९९	४ २ ८७
"	आर्जुनावः, शैवः	निवासं देशे	२०१	४ २ ९५
"	वैदिष्यम् (नगरम्)	अङ्गभवे देशे	"	४ २ ९६
"	साहस्री (परिखा)	निर्वृत्ते देशे	"	४ २ ९७
"	ओदुम्बरः (देशः)	इहास्ति देशे	"	४ २ ९८
"	वाहीकः	शेषेऽर्थे	२१७	४ २ २९
"	पार्वतानि (फलानि)	, अन्दे	२२८	४ २ ७८
"	माध्यमाः	, चरणेऽभिधेये	२३०	४ २ ९१
"	सावत्सगम्	, फलवर्गोः	२३४	४ २ ११४
"	लौघ्नः	तत्र जात इत्यर्थे	२३५	४ २ १२१
"	श्राविष्ठः	, संज्ञावाम्	२३७	४ २ १३३
"	सौमिः	कृतञ्चक्री कुशलप्रायभवत्- न्भूतादिषु अर्थेषु	२३८	४ २ १३६
"	हैमनम् (अनुत्पेपनम्)	सञ्चिपुण्यस्यच्यमानेषु	२३८	४ २ १३७
"	हैमनाः (यवाः)	उत्पेऽर्थे	"	४ २ १३८
"	नैशः (सुगालः)	व्याहरति इत्यर्थे	२३२	४ २ १४५
"	नैशः	सोढमित्यर्थे	"	४ २ १४६
"	सौघ्नः	भव इत्यर्थे	"	४ २ १४७
"	सौपम्	भवन्त्याख्यानयोः	२४४	४ २ १७९
"	लौघ्नः	तत्र आगत इत्यर्थे	२४७	४ २ १९०
"	हैमवती गङ्गा	ततः प्रभवतीत्यर्थे	२४९	४ २ १९२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अण्	सौघ्नः(पन्थाः)	तद्गच्छतीत्यर्थे पभिदूतयोः	२४९	४ ३ २०१
"	"	अभिनिष्क्रामति द्वारमित्यर्थे	"	४ ३ २०२
"	सौभद्रः(ग्रन्थः)	अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	२५०	४ ३ २०३
"	सौघ्नः	सोऽस्य निवास इत्यर्थे	"	४ ३ २०४
"	"	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २०५
"	"	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५२	४ ३ २१६
"	औशनसम्	प्रोक्तमित्यर्थे	२५३	४ ३ २१७
"	पैप्पलादाः	तेन प्रोक्तं वेदं वेत्त्यधीत इत्यर्थयोः	२५४	४ ३ २१८
"	आथर्वणः	प्रोक्तमित्यर्थे वेदेऽभिधेये	२५५	४ ३ २१९
"	वासिष्ठः	प्रोक्तमित्यर्थेऽनुवाकादिषु अभिधेयेषु	"	४ ३ २४१
"	सौरी(बलाका)	तेनैकदिमित्यर्थे	२५७	४ ३ २४२
"	चान्द्रम्	उपज्ञात इत्यर्थे	"	४ ३ २४५
"	हौवो (ग्रन्थः)	कृते ग्रन्थे इत्यर्थे	"	४ ३ २४६
"	माक्षिकम्	तेन कृतमित्यर्थे संज्ञायाम्	"	४ ३ २४७
"	आथर्वणः	तस्येदमित्यर्थे धर्मान्नायसङ्घेष्व- भिधेयेषु	२६०	४ ३ २६३
"	कौषिञ्जलः हास्तिपदः	तस्येदमित्यर्थे	२६१	४ ३ २६७
"	वैदः	" सङ्घाङ्घोषलक्षणेषु	"	४ ३ २६८
"	आश्मनः, आश्मः	विकारे	२६२	४ ४ १
"	वैरुवः	विकारावयवयोरर्थयोः	२६३	४ ४ ३
"	हैमनः (निष्कः)	विकारार्थे परिमाणेऽभिधेये	"	४ ४ ११
"	स्यक्षम्	विकारावयवयोः फले	२६९	४ ४ ३४
"	जाम्बवम्	विकारे फले	"	४ ४ ३५

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अण्	कौलुत्थम्	संस्कृतमित्यर्थे	२०२	४ १ ४९
,	कौटिलिको (सृगः)	इत्यर्थे	१७१	४ ४ १७
,	मौङ्गः	संस्कृतमित्यर्थे	२७६	४ ४ १७
,	माहिषम्	इत्यर्थे	२१०	४ ४ १०५
,	माड्डुक	अस्य शिल्पमित्यर्थे	२८२	४ ५ ११३
,	भाक्तः	तदर्थे दीयते नियुक्तमित्यर्थे	२८४	४ ४ १२७
,	शाकटः (गौः)	वहतीत्यर्थे	२८३	४ ४ १४०
,	औरसः	निमित्त इत्यर्थे	२८८	४ ४ १५२
अन्	नीलम्	रक्तम्	१८४	४ २ ४
आरञ्	जाण्डार, पाण्डारः	अपत्ये	१६२	४ १ ११८
आहञ्	औत्तराहः	केपत्ये	२११	४ २ २१
इञ्	दाहिः	अपत्ये	१४०	४ १ २५
,	औदञ्चिः	संज्ञायाम्	१४५	४ १ ३४
,	जैवन्तिः	पौत्रादावपत्ये	१५५	४ १ ८२
,	औदुम्भरिः	राजनि चापत्ये	१७३	४ १ १७६
,	पौत्रादावपत्ये	निवासादिषु चतुर्वर्ष्येषु	२००	४ २ १३३
इण्	हारिषेणिः	अपत्ये	१६९	४ १ १५४
इनिः	पाण्डुकम्बली (रथः)	परिवृत्तो रथः	१८६	४ २ १५
,	अनुब्राह्मणी	अधीते वेद वा	१९५	४ २ ५५
,	खलिनी	समूहे	१९८	४ २ ७९
,	प्रेक्षी	निवासादिषु चतुर्वर्ष्येषु	२०७	४ २ १०२
,	कर्मन्दिनो (भिक्षवः)	तेन प्रोक्तं भिक्षुनटसूत्रं वेत्ये		
,	कृशाश्विनः (नटाः)	धीते इत्यर्थयोः	२५५	४ ३ २३५
इनिः	चूर्णिनाऽपूपाः	संस्कृतमित्यर्थे	२७३	४ ४ ७५
इमच्	अग्रिमः	द्यौषे	२४०	४ ३ १२०

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ऊलः	वातूलः	समूहे	१९८	४ २ ७६
एण्यः	सवृषेण्यः	शेषेऽर्थे	२३४	४ ३ ११६
पृत्यः	दूरेत्यः	॥	२१२	४ ३ २१
परक्	चाटकैरः	अपत्ये	१६२	४ १ १६६
कः	ऋश्यकन्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०६	४ २ ११७
कक्	आपमित्यकम्	तेन निर्वृत्तमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७२
कल्यच्	रथकड्या	समूहे	१९८	४ २ ७८
कन्	पीतकम्	रक्तम्	१८४	४ २ ४
॥	वृजिकः, मद्रकः	शेषेऽर्थे	२२६	४ ३ ६८
॥	पूर्वाहकः	जात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३५	४ ३ १२४
॥	ललाटिका	भूषणे तत्र भवं इत्यर्थे	२४४	४ ३ १७२
॥	पिष्टकः	संज्ञायां विकारे	२६७	४ ४ २१
॥	याचितकम्	तेन निर्वृत्तमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७२
ख	अहीनः	समूहे क्तौ	१९७	४ २ ७३
॥	पारावारीणः	शेषेऽर्थे	२१३	४ ३ ३
॥	सर्वधुरीणः	तद्वहतीत्यर्थे	२८६	४ ४ १३८
॥	मातृभोगीणः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९५
॥	पञ्चजनीनः	तस्मै हितमित्यर्थे कर्मधारये	२९५	४ ४ १९६
सञ्	यौष्माकीणः	शेषेऽर्थे	२३१	४ ३ ९३
॥	हैयङ्गवीनम्	विकारे संज्ञायाम्	२६८	४ ४ २८
॥	त्रातीनः	तेन जीवतीत्यर्थे	२७४	४ ४ ६३
॥	प्रातिजनीनः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १६८
॥	माणवीनः, चारकीणः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ २०१
घः	क्षत्रियः	अपत्ये जातौ	१६४	४ १ १२७
॥	शतरुद्रियम्	सास्य देवता	१८९	४ २ ३२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घः	राष्ट्रियः	जातादावर्थे	२१३	४ ३ १
"	राष्ट्रियम्	अभिनिष्कामति द्वारम्	२४९	४ ३ २०२
"	राष्ट्रियः	सोऽस्य निवासः	२५०	४ ३ २०७
"	"	अभिजनः	२५१	४ ३ २०८
घन्	शुक्रियं (हविः)	सास्य देवता	१८२	४ २ ३०
छः	भ्रात्रीयः	अपत्ये	१६३	४ १ १२३
"	यामुन्दायनीयः	सौवारेषु कुत्सितेऽपत्ये	१६६	४ १ १४१
"	राधानुराभीया (रात्रिः)	युक्ते काले विश्लेषेऽविश्लेषे च	१८५	४ २ १०
"	पैत्रादीपुत्रीयम्	सास्य देवता	१८९	४ २ ३१
"	अश्वीयम्	समूहेः	१९७	४ २ ७१
"	उत्करीयम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२१०	४ २ १३७
"	गार्गीयः	शेषेऽर्थे	२१९	४ ३ ३७
"	वृकगर्तीयः	" देशे	२२७	४ ३ ७४
"	कटनगरायः	" प्राच्यदेशे	"	४ ३ ७५
"	पार्वतीयानि फलानि	" अनरे	२२८	४ ३ ७८
"	जिह्वामूलीयः	तत्र भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १६७
"	अर्जुनवर्गीयः	अशब्दे भव इत्यर्थे	२०३	४ ३ १६९
"	शिशुकन्दीयः	अधिकृत्य कृते प्रत्ये	२५०	४ ३ २०४
"	हृद्रोलीयाः	अभिजन इत्यर्थे शस्त्रजीविषु	२५१	४ ३ २०९
"	पाणिनीयं	तेनोपज्ञात इत्यर्थे	२५७	४ ३ २४५
"	रवैतिकीयः	तस्येदमित्यर्थे	२६१	४ ३ २६६
"	आमिक्षीयम्	तस्मै हितमित्यर्थे हविर्विशेषे	२९३	४ ४ १८८
"	वत्सीयः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९०
"	अङ्गारीयाणि (काष्ठानि)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेयानां	२९६	४ ४ २०२
"	प्रकारीया (इष्टकाः)	तदस्यात्र स्यादित्यर्थे	२९७	४ ४ २०७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
छः	आयुधीयः	तेन जीवतात्यर्थे	२७४	४ ४ ६२
छण्	पेटृष्वस्त्रीयः	अपत्ये	१६३	४ १ १२५
"	कार्शाश्रीयः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०५	४ २ ११५
"	वैणुकीयः	शेषेऽर्थे	२३०	४ ३ ९२
"	श्राविष्ठीयः	जात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३७	४ ३ १३३
"	सालातुरीयः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २१०
"	तैत्तिरीयाः	प्रोक्तं वेदं वेत्यधीते इत्यर्थयोः	२५४	४ ३ २१८
अः	पार्थिवः	प्राग्जित्तयेष्वर्थेषु	१४०	४ १ ७
"	इयैर्नपाता	इयेनपातोऽस्यां कर्तत इत्यर्थे	१९१	४ २ ४३
"	वागुरूप्यम्	शेषेऽर्थे	२१६	४ ३ २५
"	पौर्वश्चालः	" असंज्ञायाम्	२१७	४ ३ २६
विठः	काशिका	"	२२१	४ ३ ४६
न्यः	प्रागद्यम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०९	४ २ १३४
"	द्वैप्यः	शेषेऽर्थे अनुसमुद्रद्वीपे	२३१	४ ३ ९६
"	गाम्भीर्यः	तत्र भव इत्यर्थे	२४१	४ ३ १५७
"	चातुर्मास्यः (यज्ञः)	" यज्ञे	"	४ ३ १५५
"	वैडूर्यः (भाणिः)	ततः प्रभवतीत्यर्थे	२४९	४ ३ २००
"	शाण्डिक्यः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५१	४ ३ २११
"	नाट्यम्	तस्येदमित्यर्थे नृत्तेऽभिधेये	२६०	४ ३ २६१
"	छान्दोग्यम्	तस्येदमित्यर्थे धर्मान्नायसङ्घेष्वभिधेयेषु	"	४ ३ १६१
"	गार्हपत्यः (अग्निः)	संयुक्त इत्यर्थे	२८७	४ ४ १५०
"	आर्षभ्यः (वत्सः) औपान- द्यः (सुञ्जः)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिधेया- याम्	२९६	४ ४ २०३
न्यङ्	आम्बष्ठयः, आवन्त्यः, कौसक्यः	राजनि चापत्ये	१७२	४ १ १७२
ट	फल्गुनः	जात इत्यर्थे संज्ञायाम्	२३७	४ ३ १३४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
टिकन्	आणिकः (पध्याशी)	तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे	२८४	४ ४ १२६
टीकक्	वाहीकः	प्राग्जितीबेत्वर्थेषु	१४१	४ १ १६
,,	शास्त्रीकः, याष्टीकः	तदस्य प्रहरणमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११६
व्यण्	सौम्यम् (हविः)	सास्य देवता	१९०	४ २ ३५
दयुः	सायन्तनं, पूर्वाह्नतनम्	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ १०८
दृळ्व्	शामीली	विकारावयवयोः	२६७	४ ४ ३
ठक्	रैवतिकः	अपत्ये	१६५	४ १ १३६
,,	गार्गिकः	अपत्ये कुत्सिते	,,	४ १ १३९
,,	भागवित्तिकः	,, (सैवीरेषु)	१६६	४ १ १४०
,,	लासिकम्	रक्तम्	१८४	४ २ ३
,,	दाधिकम्	तत्र संस्कृतं मक्ष्यम्	१८७	४ २ २२
,,	अतश्चित्थिकः; आम्र- हायणिकः (मासः)	सास्मिन् पौर्णमासी संज्ञानाम्	१८८	४ २ २६
,,	आग्निष्टोमिकः	अर्घते वेद वा	१९२	४ २ ४५
,,	हास्तिकम्, आपूपिकम्	समूहे	१९७	४ २ ६७
,,	कौमुदिकम्	निवासादिषु चतुर्वर्थेषु	२०९	४ २ ३६
,,	कान्थिकः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ १५
,,	औपकर्णिकम्	प्रायेण तत्र भव इत्यर्थे	२४४	४ २ १७४
,,	पेट्टिकम्	भवव्याख्यानयोः	२४६	४ ३ १८५
,,	शौरकशालिकम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४७	४ ३ १९१
,,	माहाराजिकः	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५२	४ ३ २१७
,,	हालिकम्	तस्येदमित्यर्थे	२५९	४ ३ २५८
,,	आक्षिकम्	तेन जितमित्यर्थे	२७१	४ ४ ४६
,,	आक्षिकः, खानित्रकः	तेन जयति दीव्यति खनतीत्यर्थेषु	,,	४ ४ ४७
,,	दाधिकम्	तेन संस्कृतमित्यर्थे	,,	४ ४ ४८
,,	औडुपिकः	तेन तरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५०
,,	औष्ट्रिकः	तेन चरतीत्यर्थे	,,	४ ४ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठक्	वैतनिकः	तेन जीवतीत्यर्थे	२७३	४ ४ ५७
"	औत्सङ्गिकः	तेन हरतीत्यर्थे	२७४	४ ४ ६४
"	आक्षुत्तिकम्	तेन निर्वृत्तमित्यर्थे	२७५	४ ४ ६८
"	दाधिकम्	तेन संसृष्टमित्यर्थे	२७६	४ ४ ७४
"	दाधिकः (ओदनः)	तेनोपसक्तमित्यर्थे	"	४ ४ ७८
"	औजसिकः	तेन वर्तत इत्यर्थे	"	४ ४ ७९
"	बादरिकः	तमुञ्छतीत्यर्थे	२७७	४ ४ ८२
"	सामाजिकः	तं रक्षतीत्यर्थे	"	४ ४ ८३
"	शाब्दिकः	तं करोतीत्यर्थे	"	४ ४ ८४
"	पाक्षिकः	तं हन्तीत्यर्थे	"	४ ४ ८५
"	पारिपन्थिकः	तं तिष्ठति हन्ति इत्यर्थयोः	२७८	४ ४ ८६
"	दाण्डमाथिकः	तं धावतीत्यर्थे	"	४ ४ ८७
"	पौर्वपदिकः	तं गृह्णातीत्यर्थे	"	४ ४ ८८
"	द्वैगुणिकः	गर्भं गृह्णातीत्यर्थे	"	४ ४ ८९
"	धार्मिकः	तं चरतीत्यर्थे	२७८	४ ४ ९१
"	प्रातिपथिकः	तमेतीत्यर्थे	२७९	४ ४ ९३
"	सामवायिकः	तं सम्वैतीत्यर्थे	"	४ ४ ९४
"	लालाटिकः, कौक्कुटिकः	तं पश्यतीत्यर्थे	"	४ ४ ९७
"	पारदारिकः	परदारान् गच्छतीत्यर्थे	"	४ ४ ९८
"	सौम्यातिकः	तत् पृच्छतीत्यर्थे	२८०	४ ४ ९९
"	प्राभूतिकः	तदाहेत्यर्थे	"	४ ४ १००
"	शौल्कशालिकम्	तस्य धर्म्यमित्यर्थे	"	४ ४ १०२
"	शौल्कशालिकः	तस्यावक्रय इत्यर्थे	२८१	४ ४ १०७
"	आपूपिकः	तदस्य पप्यमित्यर्थे	"	४ ४ १०८
"	मार्दङ्गिकः	" शिल्पमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११२
"	आसिकः	" प्रहरणमित्यर्थे	"	४ ४ ११४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठक्	आस्तिकः	मतिरस्येत्यर्थे	२८२	४ ४ ११७
"	आपूपिकः	तदस्य शीलमित्यर्थे	"	४ ४ ११८
"	ऐकान्तिकः	" कर्माध्ययने वृत्तमित्यर्थे	२८३	४ ४ १२२
"	आपूपिकः	तदस्मै हितं भक्ष-मित्यर्थे	२८४	४ ४ १२४
"	आग्रभोजनिकः	तदस्मै दीयते नियुक्तमित्यर्थे	"	४ ४ १२५
"	शौल्कशालिकः	तत्र नियुक्त इत्यर्थे	"	४ ४ १२८
"	श्माशानिकः	अदेशकालात् तत्राधीते इत्यर्थे	२८५	४ ४ १३०
"	वांशकाठिनिकः	तत्र व्यवहरतीत्यर्थे	"	४ ४ १३१
"	नैकटिकः	तत्र वसतीत्यर्थे	"	४ ४ १३२
"	हालिकः	तद्वहतीत्यर्थे	२८६	४ ४ १४१
"	काथिकः	तत्र माधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७३
ठक्	कुमुदिकम्	निवासादिषु चतुर्ध्वेषु	१०६	४ ४ ११९
"	द्वादशान्तिकः	तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्यर्थे	२८३	४ ४ १२३
ठक्	माहाराजिकः	सास्य देवता	१९०	४ २ ३९
"	कावचिकं, कैदारिकम्	समूहे	१९६	४ २ ६६
"	भावत्कम्	शेषेऽर्थे	२२०	४ ४ ४३
"	शारिकं (श्राद्धम्)	श्राद्धे शेषेऽर्थे	२३९	४ ३ १०४
"	शारदिकः(रोगः,आतपः)	रोगात्पयोः "	"	४ ३ १०५
"	सांवत्सरिकम्	देयमृणमित्यर्थे	२३९	४ ३ १४४
"	आन्तर्गोष्ठिकम्	तत्र भव इत्यर्थे	२४२	४ ३ १६१
"	षात्वणत्विकम्	भवव्याख्यानयोरर्थयोः	२४५	४ ३ १८०
"	वासिष्ठिकः	भवव्याख्यानयोः (अध्यायेषु)	"	४ ३ १८२
"	हौतुकम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९४
"	गौपुच्छिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५१
"	श्वागणिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७३	४ ४ ५६
"	लावणिकः	तदस्य पण्यमित्यर्थे	२८१	४ ४ १०९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठञ्	पारश्वधिकः	तदस्य प्रहरणमित्यर्थे	२८२	४ ४ ११५
"	गौडिकाः (इक्षवः)	तत्र साधुरित्यर्थे	२९१	४ ४ १७७
"	माहाजनिकः, सार्व- जनिकः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ १९८
"	शक्तिकः	विकारेऽर्थे	२६७	४ ४ २२
ठन्	पदोत्तरपदिकः	अधीते वेद वा	१९३	४ १ ५३
"	घटिकः	तेन तरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५१
"	ऋयिकः	तेन जीवतीत्यर्थे	२७३	४ ४ ६०
"	प्रतिपथिकः	तमेतीत्यर्थे	२७९	४ ४ ९३
"	देवागारिकः	तत्र नियुक्त इत्यर्थे	२८४	४ ४ १२९
ठप्	प्रावृषिकः	तत्र जात इत्यर्थे	२३५	४ ३ १२२
डामहच्	पितामहः, मातामहः	पितरि	१९९	४ २ ८३
डुलच्	मातुलः	भ्रातरि	"	४ २ ८२
ड्मत्तुप्	कुमुद्वान्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२११	४ २ १७३
ड्यः	वामदेव्यम्	दृष्टं साम	१८५	४ २ १२
ड्यण्	पाण्ड्यः	राजनि चापत्ये	१७३	४ १ १७५
ड्यत्	वामदेव्यम्	दृष्टं साम	१८५	४ २ १२
ड्वलच्	नड्वलम्, शाड्वलम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२११	४ २ १७५
डक्	आग्नेयः	प्राग्वतीयेष्वर्थेषु	१४२	४ १ १८
"	माण्डूकेयः	अपत्ये	१५९	४ १ १०१
"	लाक्षणेयः, श्यामेयः	वासिष्ठेऽपत्यविशेषे	१६१	४ १ ११
"	वाडवेयः	भृषेऽपत्ये	"	४ १ ११
"	वैकर्णेयः, कौपीतकेयः	काश्यपेऽपत्यविशेषे	१६२	४ १ ११
"	औवेयः	अपत्ये	"	४ १ ११
"	साम्नेयम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०७	४ २ १२
"	नादेयः	शेषेऽर्थे	२१४	४ ३ ९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ढक्	बाडवेयः	वृषेऽर्थे	२१५	४ ३ १०
,	धौरैयः	तद्वहतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३७
ढकञ्	कौलेयकः	अपत्ये	१६४	४ ३ १६०
"	कात्रयेयकः	शेषेऽर्थे	२१४	४ ३ ६
"	कौलेयकः	शुनि	,	४ ३ ८
"	कौक्षेयकः	असौ अर्थे	"	"
"	प्रैवेयकः	अलङ्कारे	"	"
ढञ्	कामण्डलेयः	अपत्ये	१६५	४ १ १३४
"	क्षैरेयी (यवागूः)	तत्र संस्कृतं भक्ष्यम्	१८८	४ २ २४
"	पौरुषेयम्	समूहे	१९७	४ ३ ७२
"	दार्तेयः	भव इत्यर्थे	२४०	४ ३ १५२
"	तौदेयः	सोऽस्याभिजन इत्यर्थे	२५२	४ ३ २१५
"	पौरुषेयम्	तेन कृतमित्यर्थे	२५८	४ ३ २४९
"	षेणेयम् (मांसम्), कौशे- यम् (वस्त्रम्)	विकारावयवयोः	२६८	४ ४ २६
"	पौरुषेयः	विकारावयवयोर्वधे च	"	४ ४ २७
"	पाथेयम्	तत्र साधुरित्यर्थे	२९१	४ ४ १८०
"	पौरुषेयम्	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ २००
"	छादिषेयाणि (तृणानि) बालेयाः (तण्डुलाः)	तदर्थमित्यर्थे प्रकृतावभिषेया- नाम्	२९६	४ ४ २०५
"	औषधेयम्	स्वार्थे	२९७	४ ४ २०६
"	पारिलेयः (देशः)	तदस्मात् स्यादित्यर्थे	"	४ ४ २०८
ढिनुक्	छागलेयिनः	तेन प्रोक्तं वेदं वृत्त्यधीते इत्यर्थयोः	२५५	४ ३ २३४
ढूक्	गौधेरः	अपत्ये	१६३	४ १ ११९
णः	गार्गः	स्त्रियाः अपत्ये कृत्सिते	१६५	४ १ १३९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
पः	फाण्टाहृतः	सौवीरेऽपत्ये	१६६	४ १ १४२
"	दाण्डा (क्रीडा)	प्रहरणमस्यां क्रीडायाम्	१९१	४ २ ४२
"	प्राशवम्	समूहे	१९७	४ २ ७२
"	भारण्याः	शेषेऽर्थे	२१६	४ ३ २३
"	छात्रः	तदस्य शीलमित्यर्थे	२८३	४ ४ ११९
"	आलः	लब्धयर्थे	२६	४ ४ १४५
"	भाक्तः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७१
"	सार्वः	तस्मै हितमित्यर्थे	२९५	४ ४ १९९
णिनिः	काश्यपिनः	तेन प्रोक्तं वेदं कल्पं वेत्त्यधीते इत्यर्थयोः	२५४	४ ३ २२९
"	पाराशरिणः, शैलालिनः	तेन प्रोक्तं भिक्षुनटसूत्रं वेत्त्य- धीते इत्यर्थयोः	२५६	४ ३ २३६
"	शाठ्यायनिनः	तेन प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्त्यधीते इत्यर्थयोः	"	४ ३ २३७
"	पैङ्गी	तेन प्रोक्तमित्यर्थे कल्पेऽभिधेये	"	४ ३ २८
प्यः	दैत्यः	प्राग्जित्तीयेषु अर्थेषु	१३९	४ १ २
"	कौरव्यः	अपत्ये	१६७	४ १ १४४
"	वैराजक्यः	अपत्ये गुर्वायत्ते स्त्रीवर्जिते	१६८	४ १ १५१
"	साम्राज्यः	क्षत्रियेऽपत्ये	"	४ १ १५२
"	कौरव्यः	राजनि चापत्ये	१७२	४ १ १७४
"	साहाय्यम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०७	४ २ १२६
"	पारिषद्यः	सप्तवैतीत्यर्थे	२७९	४ ४ ९५
"	प्रार्षद्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	२९०	४ ४ १७२
तल्	भ्रामता	समूहे	१९८	४ २ ८१
तसिः	सुदामतः	तेनैकदिगित्यर्थे	२५७	४ ३ २४३
त्वाः	परुत्नः	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ १११

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
त्यक्	शश्रिणात्यः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ ११
त्यप्	कत्यः	,	१६	४ ३ १७
"	नित्यम्	ध्रुवार्थे	"	४ ३ १८
"	षेषमस्त्यम्	शेषेऽर्थे	"	४ ३ २०
"	निष्ठयः	गतेऽर्थे	"	४ ३ १९
त्रः	गोत्रा	समूहं	१९८	४ २ ७७
ध्यन्	अजध्या(यूतिः), अविध्या	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९४
दिनण्	माध्यान्दिनाः	तत्र भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १७१
दूस	अविदूसम्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
नः	पुराणम्	शेषेऽर्थे	२३३	४ ३ ११०
नञ्	स्त्रैणन्	प्राग्वत्तरर्थेषु	१४२	४ १ १९
फक्	कौञ्जायना स्त्री कौञ्जा- यना वहवः	स्त्रियां बहुषु पौत्रादावपत्ये	१५३	४ ७०
"	नाडायनः	पौत्रादावपत्ये	"	४ १ ७१
"	काष्णायनः, राणायनः	" ब्राह्मणवासिष्ठयोरभिधेययोः	"	४ १ ७७
"	हारितायनः	अपत्ये	१५५	४ ७९
"	शारद्वतायनः, शौनका- यनः, दामायणः	पौत्रादावपत्ये, भार्गवे वाच्ये, वात्स्ये वाच्ये, आम्रायणे वाच्ये	१५५	४ १ ८१
फञ्	आश्वायनः	पौत्रादावपत्ये	१५१	४ १ ६०
"	जातायनः	" पुंसि	१५२	१ ४ ६५
"	शापायनः, भारद्वाजायनः	आत्रेयेऽपत्यविशेषे	"	४ १ ६६
"	अत्रेयायनः	भारद्वाजे "	"	४ १ ६७
"	भार्गीयणः	त्रैगणे "	"	४ १ ६८
"	फाण्डाहतायनिः	सौवीरेऽपत्ये	१६३	४ १ १४२
फिञ्	तैकायनिः	अपत्ये	१६०	४ १ १५५
"	कार्णायनिः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०८	४ २ १३३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
फिन्	ग्लुचुकायनिः	अपत्ये	१७१	४ १ १६५
फ्यम्	कौत्रायन्यः	पौत्रादावपत्ये	१५२	४ १ ६९
भक्कल्	ऐपुकारिभक्तः	विषयो देशः	२००	४ २ ९२
मः	आदिमः, मध्यमः	शेषेऽर्थे	२३४	४ ३ ११८
मण्	माध्यमः	तत्र भव इत्यर्थे	१४३	४ ३ १७०
मतुप्	उदुम्बरावती	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु नद्या- मभिधेयाम्	२१२	४ २ १५०
,,	मधुमान्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	,,	४ २ १५१
मयट्	देवदत्तमयम्	तत आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९७
,,	अश्ममयम्	अभक्षाच्छादनयोर्विकारावयव- योर्भौषायाम्	२६५	४ ४ १३
,,	वाङ्मयम्	विकारावयवयोः	२६६	४ ४ १४
,,	गोमयम्	पुरीषेऽभिधेये	,,	४ ४ १५
,,	ब्रीहिमयः पुरोडाशः	विकारे पुरोडाशे	,,	४ ४ १८
,,	तिलमयं यवमयम्	असंज्ञायां विकारावयवयोः	,,	४ ४ १९
मरीसच्	आविमरीसम्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
मीयः	मध्यमीयः	तत्र भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १७०
यः	पृष्ठयः	समूहे ऋतुविशेषे	१९८	४ २ ७४
,,	पाश्या	समूहे	,,	४ २ ७५
,,	बलयम्	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०८	४ २ १२८
,,	ग्राम्यः	शेषेऽर्थे	२१४	४ ३ ५
,,	सतीर्थ्यः	तत्र वसतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३
,,	सभ्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	२८९	४ ४ १६७
यञ्	दैव्यः	प्राग्जेतीष्वर्थेषु	१४१	४ १ १५
,,	गार्ग्यः	पौत्रादावपत्ये	१४७	४ १ ४५
,,	बाज्यः	,, असमासे	१४९	४ १ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
यञ्	माघव्यः	पौत्रादावपत्ये ब्राह्मणे	१४९	४ १ ५४
"	बाभ्रव्यः	" कौशिके	१५०	४ १ ५५
"	कान्यः	अङ्घ्रिसोऽपत्यविशेषे पौत्रादौ	"	४ १ ५६
"	कैदार्यम्	समूहे	१९६	४ २ ६५
"	आप्यम्	विकारे	२६८	४ ४ २९
यत्	गव्यम्	प्राग्जितीयेष्वर्थेषु	१४२	४ १ २१
"	राजन्यः	अपत्ये जातौ	१६४	४ १ १२८
"	श्वशुर्यः	अपत्ये	"	४ १ १२९
"	मनुष्यः	जातौ	१७१	४ १ १६८
"	शूल्यं मांसम् , उरव्यम्	संस्कृतं भक्ष्यम्	१८७	४ २ २१
"	वायव्यं हविः	सास्य देवता	१९०	४ २ ३६
"	दिव्यः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ १४
"	दिग्यः	भव इत्यर्थे	२४०	४ ३ १४८
"	उदक्या	भव इत्यर्थे संज्ञायाम्	"	४ ३ १५०
"	अर्जुनवर्ग्यः	अशब्दे भव इत्यर्थे	२४३	४ ३ १६९
"	छन्दस्यः	भवव्याख्यानयोः	२४६	४ ३ १८४
"	पित्र्यम्	तत आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १९५
"	उरस्यः	तेनैकादिगित्यर्थे	२५७	४ ३ २४४
"	रथयोऽश्वः	तस्य बोधेत्यर्थे	२५८	४ ३ २५२
"	रथ्यं चक्रम्	तम्येदमित्यर्थे अङ्गेऽभिधेये	"	४ ३ २५४
"	पयः	विकारे	२६८	४ ४ ३०
"	द्रव्यम्	विकारावयवयोः	२६८	४ ४ ३१
"	युग्यः	बहतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३६
"	जन्याः	संज्ञायाम्	२८६	४ ४ १४२
"	पसाः शर्कराः	अकरणेन तद्विध्यतीत्यर्थे	"	४ ४ १४३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
यत्	धन्यः, गण्यः	लब्धेत्यर्थे	२८६	४ ४ १४४
१५	वश्यः	गत इत्यर्थे	२८७	४ ४ १४६
१६	पद्यः	दृश्यमास्मित्यर्थे	"	४ ४ १४७
१७	मूल्याः सुद्राः	अस्यादृढमित्यर्थे	"	४ ४ १४८
१८	धेनुष्या	संज्ञायाम्	"	४ ४ १४९
१९	मूल्यम्	संज्ञायाम् आनाम्बमित्यर्थे	"	४ ४ १५१
२०	वयस्यः, मूल्यः, (पटः)	संज्ञायां तुल्ये इत्यर्थे	"	४ ४ १५२
२१	नाढ्यं उदकम्, तुल्यं	तार्थसम्मितवधेषु	"	४ ४ १५४
	भाण्डम् विष्यः शत्रुः			
२२	(सीत्वं क्षेत्रम्)	संमितमित्यर्थे	२८८	४ ४ १५३
२३	धर्म्यं	प्राप्यमित्यर्थे	"	४ ४ १५६
२४	पश्यम्	अनपेत इत्यर्थे	"	४ ४ १५७
२५	छन्दस्यम्	निर्मित इत्यर्थे	२८९	४ ४ १५८
२६	हृद्यः	प्रिय इत्यर्थे	"	४ ४ १६०
२७	हृद्यः (मन्त्रः)	बन्धने ऋषावभिधेये	"	४ ४ १६१
२८	मत्यम्	करणेऽर्थे	"	४ ४ १६२
२९	जन्यः	जल्पेऽर्थे	"	४ ४ १६३
३०	हल्यः	तस्य कर्ष इत्यर्थे	"	४ ४ १६४
३१	कर्मण्यः	तत्र साधुरित्यर्थे	"	४ ४ १६६
३२	सोदर्यः	शयित इत्यर्थे	२९१	४ ४ १८१
३३	शङ्ख्यं दारु, गव्यम्	प्राक् क्रीतीयेष्वर्थेषु *	२९२	४ ४ १८३
३४	कम्बल्यं ऊर्णापलशतम्	" संज्ञायाम्	२९३	४ ४ १८८
३५	दन्त्यम्	तस्मै हितमित्यर्थे	२९४	४ ४ १९२
रः	अश्मरः	निवासादिषु चतुष्वर्थेषु	२९७	४ २ १२३
रञ्	आमीप्रम्	तस्येदमित्यर्थे शरणेऽभिधेये	२६२	४ ३ २७१

* तस्मै हितं, तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ, तदस्यात्र स्यात्, एष्वर्थेषु

प्रत्ययः	उदाहरणम्	वर्षः	पुटम्	सूत्रम्
यत्	क्षेयम्	भावे कर्मणि च	३३	५ १ १६३
"	यव्यम्	भवने क्षेत्रे	४१	५ २ ३
"	अध्वन्यः	अङ्गामी	४४	५ २ १९
"	(तुर्यः)	पूरणे	५४	५ २ ८१
"	भाग्यानि	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५४
"	अग्निदेवत्यम्	तादर्थ्ये	"	५ ४ ६०
यप्	द्विमास्यः	भूत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८२
"	रूप्यः कार्षापणः, रूप्यो गौः	मत्वर्थे आहतप्रशंसयोः	७२	५ २ १९८
"	हिम्यः	मतुवर्थे	"	५ २ १९६
युस्	कंयुः	"	७८	५ ३ २१६
रः	ऊवरः	"	६७	५ २ १५५
"	खरः	" संशयां	"	५ २ १५६
"	कुटीरः	स्वार्थे हस्ते	१०६	५ ३ १२२
रिल्	उपरि	अस्तात्यर्थे	९१	५ ३ ६६
रिष्ठात्	उपरिष्ठात्	"	"	"
रूपप्	वैयाकरणरूपः	स्वार्थे प्रशंसायां	९७	५ ३ ९०
रूप्य	देवदत्तरूप्यो गौः	भूतपूर्वार्थे	९३	५ ३ ७६
हिंल्	कहिं	अनद्यतने काले	८४	५ ३ २४
"	एतहिं	काले स्वार्थे	८५	५ ३ २५
लः	चिह्नं, पिह्नं, चुल्लम्	चक्षुषि	४८	५ २ ४२
लच्	चूडालः	मतुवर्थे	६२	५ ३ १६०
"	जटालः	" क्षेपे	६३	५ २ १३१
"	वत्सलः, अंसलः	स्निग्धबलिनोः	६४	५ २ १३७
वः	केशवः	मतुवर्थे	६७	५ २ १५९

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
वः	गाण्डीवम्	मतुवर्थे संज्ञायां	६८	५ २ १६१
वतिः	ब्राह्मणवत्	तेन तुल्यक्रियायाम्	२४	५ १ १३०
"	मधुरावत्	इवार्थे	२५	५ १ १३१
"	राजवत्	तदर्हम्	"	५ १ १३२
वत्तुप्	यावान्	परिमाणे	५२	५ २ ६६
"	क्रियन्तः	संख्याप्रश्ने	"	५ २ ६९
वल्च्	कृषीवलः	मतुवर्थे	६८	५ २ १६१
"	दन्तावलः	" संज्ञायां	"	५ २ १६५
विनिः	उर्जस्वी	मतुवर्थे	६९	५ २ १६६
वुच्	उपकः	अनुकम्पायां नीतौ च तद्यु- क्त्यायाम्	१०२	५ ३ १०१
वुञ्	रामणीयकम्	भावे कर्मणि च	३९	५ १ १७०
"	गार्गिकया श्लाघते	" श्लाघत्याकारमाप्त्यवगमेषु	४०	५ १ १८०
वुन्	गोषदकः	मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः	७९	५ २ २२
"	द्विपदिका	वीप्सायाम्	११६	५ ४ ३
"	"	दण्डदानयोः	"	५ ४ ४
सुः	लोमशः	मतुवर्थे	६५	५ २ १४
सुङ्कट्च्	विशङ्कटः	विस्तृते	४६	५ २ ३१
सुत्	त्रिशत्	परिमाणे संज्ञायां च	१०	५ १ ४४
स्रतिः	विश्रतिः	"	"	"
स्रस्	बहुशः	स्वार्थे मञ्जले	११५	५ ४ १
"	द्विशः	वीप्सायां	"	५ ४ २
स्रकटः	इस्रुशकटम्	क्षेत्रे	४९	५ २ ५१
स्राकिन्	मूलस्राकिनम्	"	"	"
स्राकप्	विश्राकः	विस्तृते	४६	५ २ ३१

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ष्ठल्	आवसथिकः	तत्र वसतीत्यर्थे	२८५	४ ४ १३३
ष्फक्	पाक्षायणः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०८	४ २ १२९
"	बाह्यायणः	शेषेऽर्थे	२१५	४ ३ १२
"	राङ्गवायणः गौः	.. प्राणिन्यभिधेये	"	४ ३ १३
सः	तृणसः	निवासादिषु चतुर्ष्वर्थेषु	२०६	४ २ १२१
सोढ	अविसोढम्	दुग्धे	१९९	४ २ ८५
ानञ्	पौम्नम्	प्राग्वतेरर्थेषु	१४२	४ १ १९
"	"	भावे	"	४ १ २०

APPENDIX III

तद्धितप्रत्ययानुक्रमणिका ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	सपत्नः	इवाभे	१११	५ ३ १०४
अकच्	पचतकि	अज्ञाते	१०१	५ ३ १००
"	"	कुत्सिते	"	५ ३ १०१
"	स्वपितकि	अनुकम्पायाम्	"	५ ३ १०४
"	पृहकि	नीतौ च तद्युक्त्याम्	१०२	५ ३ १०५
"	उचकैः	अरूपे	१०६	५ ३ ११९
"	"	ह्रस्वे	"	५ ३ १२०
"	यकः	बहुतामेकस्य निर्धारणे जातौ	१००	५ ३ ९६
अच्	अर्शसः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१०
"	द्विपुरी		१३१	५ ४ ८६
"	अनृचः, बहुवृचः	माणवचरणयोः	१३२	५ ४ ८९
"	अनुगवम्	आयामे	१३४	५ ४ ९९
"	द्विस्तावा	वेदिः	"	५ ४ १००
"	गोनसः	संज्ञायाम्	१४३	५ ४ १४५
अम्	शौर्षम्	क्रीतार्थे	२	५ १ ७
"	पार्श्वः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३२
"	"	ईश्वरः	"	५ १ ३३
"	"	तत्र विदितः	"	५ १ ३४
"	आश्वम्	भावे कर्मणि च	३७	५ १ १६६
"	कौस्मापी	प्रायोऽक्रमस्मिन् संज्ञायाम्	५८	५ २ ११५
"	यौषेयः	स्वार्थे	११४	५ १ १५५
अठच्	कर्मठः	घटते	४०	५ २ ५२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अढम्	उपढः	अनुकम्पामां, नीतौ च तद्युक्ता- याम्	१०२	५ ३ १०७
अण्	साहस्रः	परिमाणे	२	५ १ ८
"	सार्धभौमः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३२
"	"	ईश्वरः	"	५ १ ३३
"	"	तत्र विदितः	"	५ १ ३४
"	श्रौणी	तत् पचति	११	५ १ ५०
"	स्थाळपथम्	तेनाहते (मधुकमरिचयोः)	१६	५ १ ७६
"	वैयुष्टम्	कार्यं, दीयते	१०	५ १ १०२
"	आर्तिवम्	सोऽस्य प्राप्तः	२३	५ १ ११५
"	चौडम्	तदस्य प्रयोजनम्	२३	५ १ १२१
"	पार्थिवम्	तस्य भावः	१८	५ १ १३६
"	द्वैहायनम्	मात्रे कर्मणि च	३७	५ १ १६७
"	हास्तिनम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ १३
"	तापसः	मतुवर्धे	६६	५ २ १५०
"	सैकतः	देशे मतुवर्धे	"	५ २ १५३
"	वैमुक्तः	अध्यायानुवाकयोर्मत्वर्थे.	७८	५ २ २२०
"	शार्करम्	इवार्धे स्मार्धे	१११	५ ३ १४२
"	पार्श्वः	आमुध्वजीविवाचिनि स्वार्धे	११४	५ ३ १५४
"	औषधम्	अजातौः (स्वार्धे)	१२२	५ ३ १९१
"	साराविणम्	स्वार्धे	"	५ ३ ४२
"	कार्प्यः	मृगे (स्वार्धे)	१२३	५ ३ ४६
"	वैसारिणः	मस्त्ये (स्वार्धे)	"	५ ३ ४७
व्यति	पञ्चत्, दशत्,	परिमाणे	११	५ ३ ४८
"	क्व	स्वार्धे	८३	५ ३ १९३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अतसुच्	परतः	अस्तात्यर्थे	९१	५ ३ ६७
अधुना	अधुना	काले (स्वार्थे)	८४	५ ३ २३
अन्	अष्टमः	भागे	५४	५ २ ८६
अनिच्	कल्याणधर्मा		१४३	५ ४ १४९
अप्	कल्याणीपञ्चमाः	सत्प्राधान्ये	१४१	५ ४ ११४
अबद्	द्वयम्	अंशे	५३	५ ३ ७१
असिः	पुरः	अस्तात्यर्थे	९०	५ ३ ६०
असिच्	अप्रजाः		१४२	५ ४ १४३
अस्तातिः	पुरस्तात्	स्वार्थे	८९	५ ३ ५७
आकिनिच्	एकाकी	असहाये	५५	५ २ ९२
आच्	दक्षिणा	अस्तात्यर्थे	९२	५ ३ ७१
"	"	" दूरे	"	५ ३ ४२
आठ्व्	वाचाटः	कुत्सायां मत्वर्थे	७६	५ २ २०९
आतिः	पश्चात्	अस्तात्यर्थे	९०	५ ३ ६३
आभिनि	स्वामा	ईशे मत्वर्थे	७६	५ २ २०६
आम्	किन्तरां किन्तमाम्	अद्रव्ये प्रकथने	९४	५ ३ ७९
आरकन्	वृन्दारकः	मत्वर्थे	७३	५ २ २०२
आरिः	परारि	संस्कृतकाले (पूर्वतरे परतरे वा)	८५	५ ३ ३१
आठ्व्	वाचालः	कुत्सायां मत्वर्थे	७६	५ २ २०९
आठ्व्	निद्रालः	मत्वर्थे	७९	५ २ २२४
"	शीतालः	न सहते	"	५ २ २२५
आहिः	दक्षिणाहिः	अस्तात्यर्थे दूरे	९२	५ ३ ७२
इच्	केशीकेशि	क्रियान्यतीहारे	१४४	५ ४ १५२
"	द्विदिदि	क्रियायाम्	"	५ ४ १५३
इतच्	तारकितम्	तदस्य सञ्जातम्	४९	५ २ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अडच्	उपडः	अनुकम्पामां, नीतौ च तद्युक्ता-	१०२	५ ३ १०७
अण्	साहस्रः	याम् परिमाणे	२	५ १ ८
"	सार्धभौमः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३२
"	"	ईश्वरः	"	५ १ ३३
"	"	तत्र विदितः	"	५ १ ३४
"	द्वौणी	तत् पचति	११	५ १ ५०
"	स्त्राढपथम्	तेनाहते (मधुकमरिचयोः)	१६	५ १ ७६
"	वैसुष्टम्	कार्यं, दीयते	२०	५ १ १०२
"	आर्तवम्	सोऽस्य प्राप्तः	२२	५ १ ११५
"	चौडम्	तदस्य प्रयोजनम्	२३	५ १ १२१
"	पार्थवम्	तस्य भावः	२८	५ १ १३६
"	द्वैहायनम्	भावे कर्मणि च	३७	५ १ १६७
"	हस्तिनम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ ३
"	तापसः	मनुवर्थे	६६	५ २ १५०
"	सैकलः	देशे मनुवर्थे	"	५ २ १५३
"	वैमुक्तः	अध्यायानुवाकयोर्मत्वर्थे	७८	५ २ २२०
"	शार्करम्	इवार्थे स्वार्थे	१११	५ ३ १४२
"	पार्श्वः	आयुधजीविवाचिनि स्वार्थे	११४	५ ३ १५४
"	औषधम्	अजातौः (स्वार्थे)	१२२	५ ३ १९
"	साराविणम्	स्वार्थे	"	५ ३ ४२
"	कार्ष्णः	मृगे (स्वार्थे)	१२३	५ ३ ४६
"	वैसारिणः	मस्त्वर्थे (स्वार्थे)	"	५ ३ ४७
अर्त	पञ्चत्, दशत्,	परिमाणे	११	५ ३ ४९
"	क्व	स्वार्थे	८३	५ ३ ११

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अतसुच्	परतः	अस्तात्यर्थे	९१	५ ३ ६७
अधुना	अधुना	काले (स्वार्थे)	८४	५ ३ २३
अन्	अष्टमः	भागे	५४	५ २ ८६
अनिच्	कल्याणधर्मा		१४३	५ ४ १४९
अप्	कल्याणीपञ्चमाः	सत्प्राधान्ये	१४१	५ ४ ११४
अयद्	द्वयम्	अंशे	५३	५ ३ ७१
असिः	पुरः	अस्तात्यर्थे	९०	५ ३ ६०
असिष्	अप्रजाः		१४२	५ ४ १४३
अस्तातिः	पुरस्तात्	स्वार्थे	८९	५ ३ ५७
आकिनिच्	एकाकी	असहाये	५५	५ २ ९२
आच्	दक्षिणा	अस्तात्यर्थे	९२	५ ३ ७१
"	"	" दूरे	"	५ ३ ७२
आळ्च्	वाचाटः	कुत्सायां मत्वर्थे	७६	५ २ २०९
आतिः	पश्चात्	अस्तात्यर्थे	९०	५ ३ ६३
आमिनि	स्वाम्	ईशे मत्वर्थे	७६	५ २ २०६
आम्	किन्तरां किन्तमाम्	अद्रव्ये प्रकर्षे	९४	५ ३ ७९
आरकन्	वृन्दारकः	मत्वर्थे	७६	५ २ २०२
आरिः	परारि	संवरसरे काले (पूर्वतरे परतरे वा)	८५	५ ३ ३१
आळ्च्	वाचालः	कुत्सायां मत्वर्थे	७६	५ २ २०९
आळ्च्	निद्रालः	मत्वर्थे	७९	५ २ २२४
"	शीतालः	न सहते	"	५ २ २२५
आहि	दक्षिणाहि	अस्तात्यर्थे दूरे	९२	५ ३ ७२
इच्	केशोकेशि	क्रियान्यतीहारे	१४४	५ ४ १५२
"	द्विदिण्डि	क्रियायाम्	"	५ ४ १५३
इतच्	तारकितम्	तदस्य सञ्जातम्	४९	५ २ ५३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
इत्ञ्	गर्भितो (त्रीहिः)	अप्राप्तिनि	५०	५ २ ५८
इन्ञ्	चिकिनः	स्थपुटे	४७	५ २ ४९
"	फलिनः	मत्वर्थे	७६	५ २ २०४
इनिः	वटकिनी	प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायाम्	५९	५ २ ११६
"	साक्षी	द्रष्टरि संज्ञायाम्	"	५ २ ११७
"	श्राद्धी	अद्य भुक्तम्	"	५ २ ११८
"	पूर्वी	कृतादिक्रियायाम्	"	५ २ ११९
"	इष्टी	अनेनेत्यर्थे	६०	५ २ १२१
"	अनुपदी	अन्वेष्टा	"	५ २ १२३
"	त्रीही	मतुबर्थे	६९	५ २ १६८
"	वनी	उत्तमर्णे मतुबर्थे	"	५ २ १७०
"	पञ्चमी	वयसि मत्वर्थे	७२	५ २ १८३
"	माली	क्षेपे मत्वर्थे	"	५ २ १८५
"	अर्थी	मत्वर्थे याञ्ज्यायाम्	७३	५ २ १८८
"	हस्ती	मत्वर्थे जातौ	"	५ २ १९१
"	वर्णी	मत्वर्थे ब्रह्मचारिणि	"	५ २ १९२
"	पुष्करिणी	मत्वर्थे देशे	७४	५ २ १९३
"	कमकिनी	मत्वर्थे नाम्नि	"	५ २ १९४
इफः	रेफः	स्वरूपे (स्वार्थे)	१२४	५ ४ ५२
इथट्	यावतिश्चः	पूरणे	५४	५ २ ८५
इमानिञ्	प्रथिमा	तस्य भावः	२८	५ १ १३६
इरः	मेषिरः	मतुबर्थे	६८	५ २ १६२
इरुञ्	पिच्छिकः	मतुबर्थे	६४	५ २ १३९
"	जटिकः	" क्षेपे	"	५ २ १४०
"	कर्णिकः	" वृद्धौ	६५	५ २ १४२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
इलच्	सिकतिलः शर्करिलः	देशे मतुवर्थे	६६	५ २ १५१
"	देविलः	अनुकम्पायां नीतो च तद्यु- कायाम्	१०२	५ ३ १०६
इछन्	पटिष्ठः	तमवर्थे	९६	५ ३ ८३
ईकक्	कार्काकः	इवार्थे	१११	५ ३ ११७
"	द्वैतीयिकम्	अविद्यायां स्वार्थे	११८	५ ४ १३
ईकन्	द्विखारीकः	आहीये परिमाणे	४	५ १ १९
ईमसच्	मलीमसः	मतुवर्थे	६९	५ २ १६६
ईयसुन्	पटीयान्	तरवर्थे	९५	५ ३ ८३
ईरच्	काण्डीरः	मतुवर्थे	६८	५ २ १६३
उकन्	कार्मुकम्	प्रभवति	२२	५ १ ११३
उत्	परुत्	संवत्सरे	८५	५ ३ ३२
उरच्	दन्तुरः	मतुवर्थे	६७	५ २ १५४
एषविः	परेषवि	अहनि (पूर्वसरे परतरे वा)	८५	५ ३ ३०
एद्युस्	पूर्वेद्युः	"	"	५ २ २८
एषाच्	द्वेषा	प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४३
एनप्	अधरेण	अस्तात्यर्थे अदूरे	९२	५ ३ ७३
कः	तूष्णीकः	शीले	१०	५ ३ ९९
"	अश्वकः	अज्ञाते	"	५ ३ १००
"	"	कुत्सिते	१०१	५ ३ १०१
"	तैलकम्	अल्पे	१०६	५ ३ ११९
"	वृक्षकः	दृष्टे	"	५ ३ १२०
कः	चिक्कः	स्वपुटे	४७	५ २ ४१
कटच्	विकटः	विस्तृते	४६	५ २ ३२
"	संकटः	संकीर्णे (स्वार्थे)	"	५ २ ३३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
कः	प्रकटः	प्रकाशे (स्वार्थे)	" ५ २	३४
"	उत्कटः	बिधिक (स्वार्थे)	४७ ५ २	३५
"	निकटः	समीपे (स्वार्थे)	" ५ २	३६
"	अवकटः	अवनते (स्वार्थे)	" ५ २	३७
"	अलावुकटम्	रजसि	४८ ५ २	४४
"	अविकटः	संघाते	" ५ २	४५
कन्	द्विकः	परिमाणे	४५ ५ १	१०
"	पञ्चकः	परिमाणे सङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु	९ ५ १	४१
"	पञ्चकाः	परिमाणे संज्ञायाम्	" ५ १	४२
"	पञ्चकः	भृतिवस्त्रांशेषु	११ ५ १	४९
"	द्रव्यकः	हरति बहत्याबहति	१२ ५ १	५७
"	षष्टिकाः (शालयः)	पच्यन्ते	१८ ५ १	९०
"	षष्ठकः	माने	५५ ५ २	८८
"	षट्कः	ग्रन्थं गृह्णाति	" ५ २	८९
"	द्वितीयकं द्विकम्	ग्रहणे	" ५ २	९१
"	षड्कः	असहाये	" ५ २	९२
"	आकर्षकः	कुशलः	" ५ २	९३
"	घनकः	कामे	" ५ २	९४
"	दन्तकः	सक्ते	" ५ २	९७
"	सस्यकः	परिजातः	" ५ २	९९
"	अंशकः	हारी	" ५ २	१००
"	तन्त्रकः	अचिरोद्भूते	५६ ५ २	१०१
"	ब्राह्मणको देशः	" संज्ञायाम्	" ५ २	१०२
"	शीतकः	कारिणि	" ५ २	१०४
"	अधिको द्राणेः	आरूढे स्वार्थे	" ५ २	१०५
"	अनुकः	कमित्तरि	५७ ५ २	१०६

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
कन्	(पार्श्वकः)	अन्विच्छति	५७	५ २ १०८
११	देववृत्तकाः	सोऽस्य भ्रामणीः	११	५ २ ११०
११	शृङ्खलकः	बन्धनं करभे	५१	५ २ १११
११	उत्कः	स्वार्थे	११	५ २ ११२
११	तृतीयको ज्वरः	रोगे	११	५ २ ११३
११	गुडापूपिका	प्रायोऽन्नमस्मिन् संज्ञायाम्	११	५ २ ११४
११	स्थूलकः	प्रकारवति	८७	५ ३ ७६
११	अवदातिका	सुरायां प्रकारवति	८८	५ ३ ७९
११	सुरकः	अहौ प्रकारवति	११	५ ३ ८०
११	गोमूत्रकम्	आच्छादने प्रकारवति	११	५ ३ ८१
११	जीर्णकाः	शालिषु प्रकारवत्सु	११	५ ३ ८२
११	यवकाः (त्रीहयः)	प्रकारवत्सु त्रीहिषु	११	५ ३ ८३
११	कृष्णकाः (तिलोः)	प्रकारवत्सु तिलेषु	८९	५ ३ ८४
११	अणुका (माषाः)	प्रकारवत्सु माषेषु	११	५ ३ ८५
११	माषकः	प्रकारवति परिमाणे च	११	५ ३ ८६
११	शूद्रकः	कुत्सिते संज्ञायाम्	१०१	५ ३ १०२
११	वैशाकरणकत्वं	अवक्षेपणे	११	५ ३ १०३
११	पुत्रकः	अनुकम्पायाम्	११	५ ३ १०४
११	धनकाः	नीतौ च तद्युक्तायाम्	११	५ ३ १०५
११	वंशकः	ह्रस्वे संज्ञायाम्	१०४	५ ३ १०६
११	अश्वकः	इवे संज्ञायाम्	१०८	५ ३ १०७
११	११	इवे प्रतिकृतौ	११	५ ३ १०८
११	यावकः	स्वार्थे	११८	५ ४ १०९
११	कृष्णकः	ऋतौ (स्वार्थे)	११	५ ४ ११०
११	लज्जकः	पशौ (स्वार्थे)	११	५ ४ १११

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
कन्	प्रियकः	जातौ (स्वार्थे)	११८	५ ४ १७
"	अणुकः	निपुणे (स्वार्थे)	११९	५ ४ १८
"	पुत्रकः	कृत्रिमे (स्वार्थे)	"	५ ४ १९
"	स्नातकः	वेदसमाप्तौ (स्वार्थे)	"	५ ४ २०
"	शून्यकम्	रिक्ते (स्वार्थे)	"	५ ४ २१
"	दानकम्	कुत्सिते (स्वार्थे)	"	५ ४ २२
"	तनुकम्	सूत्रे (स्वार्थे)	"	५ ४ २३
"	बृहतिका	आच्छादने (स्वार्थे)	"	५ ४ २४
"	कन्दुकः	कुमारक्रीडनके (स्वार्थे)	"	५ ४ २५
"	लोहितकः	मणौ (स्वार्थे)	"	५ ४ २६
"	लोहितकः	रक्ते (स्वार्थे)	"	५ ४ २९
"	लोहितकः	अनित्यवर्णे (स्वार्थे)	"	५ ४ ३०
"	भित्तकः	अनात्यन्तिके (स्वार्थे)	"	५ ४ ३२
कप्	व्यूहोरस्कः		१४८	५ ४ १७७
"	प्रियपुंस्कः	एकत्वे	"	५ ४ १७८
करूपः	पटुकरूपः	ईषदसमाप्तौ (स्वार्थे)	९७	५ ३ ९२
काम्	तूष्णीकाम्	अज्ञातघर्षेषु द्योत्येषु	१००	५ ३ ९८
कारः	मनस्कारः	स्वार्थे	१२४	५ ४ ५०
"	अकारः	स्वरूपे स्वार्थे	"	५ ४ ५१
कुटारश्	अवकुटारः	अबनते स्वार्थे	४७	५ २ ३७
कुप्	पीलुकुणः	पाकः	४५	५ २ २६
कृत्वसुष्	पञ्चकृत्वः	क्रियाभ्यावृत्तिगणने स्वार्थे	११६	५ ४ ५
"	बहुकृत्वः	वाराविप्रकर्षे स्वार्थे	"	५ ४ ६
खः	द्विविंशतिकीनः	आर्हायाः	४	५ १ १८
"	पात्रीणा	सम्भवत्यवहरति पचति वा	१२	५ १ ५२

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
खः	समीनः	निर्वृत्तादिषु	१७	५ १ ८५
"	सर्वचर्मीणः	कृत इत्यर्थे	४२	५ २ ८
"	यथासुखीनः	तद् दृश्यतेऽस्मिन्	"	५ २ ९
"	सर्वपथीनः	व्याप्नोति	"	५ २ १०
"	आपपदीनः	प्राप्नोति	४३	५ १ १२
"	अनुपदीना	बद्धा	"	५ ४ १२
"	अयानमीनः	नेयः	"	५ २ १३
"	सर्वांगीनः	अत्ति	"	५ २ १४
"	परोबरीणः	अनुभवति	"	५ २ १५
"	अत्यन्तीनः	गामी	४४	५ २ १६
"	अनुगवीनः	अङ्गामी	"	५ २ १८
"	समांसमीना	विजायते	"	५ २ २१
"	अद्यश्चीनः	विजायते भवति च	४५	५ २ २२
"	आगवीनः	कर्मकारिणि	"	५ २ २३
"	अषडक्षीणः, राजाधीनः	स्वार्थे	"	५ २ २४
खञ्	आर्त्विजीनः	ऋत्विजं तत्कर्म चार्हति	१४	५ १ ६६
"	शालीनः, कौपीनः	वदार्हति	"	५ १ ६७
"	मासीनः	भूत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८१
"	कौलुत्थीनम्	भवने क्षेत्रे	४१	५ २ १
"	आश्वीनः	एकाहगमे	४२	५ २ ५
"	गौष्ठीनः	भूतपूर्वे	"	५ २ ६
"	साप्तपदीनम्	तेनावाप्यं सङ्घे	"	५ २ ७
"	सार्वचर्मीणः	कृत इत्यर्थे	"	५ २ ८
गोयुगञ्	गोगोयुगम्	द्वित्वे	४८	५ २ ४८
गोष्ठञ्	गोगोष्ठम्	स्थाने	"	५ २ ४७
ग्मिनिः	वाम्नी	मत्वर्थे पूज्ये	७६	५ २ २०८

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
घः	यज्ञियः	यज्ञं तत्कर्म चार्हति	५२	५ २ ६२
घन्	देवियः	अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तायाम्	१०२	५ ३ १०६
चणप्	विद्याचणः	वित्त इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चरट्	आढ्यचरः	भूतपूर्वे स्वार्थे	९३	५ ३ ७५
चुञ्चुप्	विद्याचुञ्चुः	वित्त इत्यर्थे	४६	५ २ २९
चूलः	बल्लुः	सहते	८०	५ २ २२७
चेलुः	हिमेलुः	"	७९	५ २ २२६
च्चिः	(शुक्लीकरोति)	अभूततद्भावे स्वार्थे	१२६	५ ४ ६४
छः	पुत्रीयः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	७	५ १ ३१
"	दक्षिणीयः	अर्हति	१४	५ १ ६५
"	उत्थापनीयम्	तदस्य प्रयोजनम्	१३	५ १ १२३
"	मैत्रावरुणीयम्	भावे कर्मणि च	४०	५ १ १८१
"	अभ्यमित्रीयः	अलंगामी	४४	५ २ २०
"	(तुरीयः)	पूरणे	५४	५ २ ८१
"	अच्छावाकीयं सूक्तं, यज्ञायज्ञीयं साम्	मत्वर्थे सूक्तसाम्नोः	७८	५ २ २१८
"	गर्दभाण्डीयोऽध्यायः, पलितस्तम्भीयोऽनुवाकः	मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः	"	५ २ २१९
"	कुशाग्रीया बुद्धिः	इवार्थे द्योत्ये	११०	५ ३ १४०
"	काकतालीयम्	इवार्थे आकस्मिके	"	५ ३ १४१
"	दामनीयः	स्वार्थे	११३	५ ३ १५२
"	ब्राह्मणजातीयः	बन्धुनि स्वार्थे	१२१	५ ४ ३४
"	प्रितृस्थानीयः	पूर्वपदार्थतुल्ये स्वार्थे	"	५ ४ ३५
जातीयः	पटुजातीयः	प्रकारवति स्वार्थे	८७	५ ३ ४५
जाहच्	कर्णजाहम्	मूले	४६	५ २ २७

मत्स्यः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
अः	आद्यम्	भागो	५४	५ २ ८६
ब्बः	लौहध्वज्यः	स्वार्थे	११२	५ ३ १४८
,,	आतिथ्यम्	तादर्थ्ये	१२६	५ ४ ६२
ड्यट्	कौण्डीवृत्तः	स्वार्थे	११०	५ ३ १५०
टष्	राजसखः		१३५	५ ४ १०६
,,	अश्वोरसम्	अर्थे	१३६	५ ४ १०९
,,	उपानसम्, महानसम्	जातिसंज्ञयोः	,,	५ ४ ११०
,,	वाक्त्बचम्	समाहारे	१३८	५ ४ १२१
टिठन्	कंसिकः	क्रीते	२	५ १ ५
टीट्च्	अवटीटम्, अवटीटा	नासान्तौ, तद्वति च	४७	५ ३ ३८, ३९
टेष्यण्	बाकेण्यः	स्वार्थे	११३	५ ३ १५१
ठक्	नैष्किकम्	क्रीते	२	५ १ ४
,,	वातिकम्	श्रमनकोपनयोः	३	५ १ २७
,,	वांशभारिकः	हरति वहत्यावहति	१२	५ १ ५३
,,	वैशिकः	अर्हति	१३	५ १ ५८
,,	छैदिकः	नित्यमर्हति	,,	५ १ ५९
,,	औदरिकः	आद्यने सक्ते	५५	५ २ ९८
,,	आयश्शूलिकः	अन्विच्छति	५७	५ २ १०२
,,	आङ्गुलिकः	इवार्थे	१११	५ ३ १४५
,,	वैनयिकः	स्वार्थे	१२१	५ ४ ३६
,,	वाचिकम्	,, (सन्देशे)	१२२	५ ४ ३९
ठष्	देविकः	अनुकम्पायां नीतौ च तद्यु- क्त्याम्	१०२	५ ३ १०६
,,	एकशालिकः	इवार्थे	१११	५ ३ १४६
,,	पञ्चकमासिकः		१४५	५ ४ १५८
ठम्	प्रास्थिकम्	क्रीते	५	५ १ २४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठञ्	प्रास्थिकम्	तस्य बाप इत्यर्थे	५	५ १ २५
"	साङ्गामिकः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	६	५ १ २८
"	लौकिकः	तत्र विदितः	७	५ १ ३५
"	प्रास्थिकम्	अत्रास्मै वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदं दीयते	८	५ १ ३६
"	प्रास्थिकः	परिभाषे	"	५ १ ३९
"	षाष्टिकः	जीवितस्य परिमाणे	९	५ १ ४०
"	द्रौणिकी	तत् पचति	११	५ १ ५०
"	प्रास्थिकी स्थाली	सम्भवत्यवहरति पचति च	"	५ १ ५१
"	पारायणिकः	वर्तयति	१५	५ १ ६८
"	सांशयिकः	आपन्नः	"	५ १ ६९
"	यौजानिकः	गच्छति	"	५ १ ७०
"	क्रौशशतिकः	तद्गच्छति ततोऽभिगमनमर्हतीति	"	५ १ ७१
"	आजपथिकः	गच्छत्याहते च [च	१६	५ १ ७४
"	आहिकम्	तेन निर्वृत्तम्	"	५ १ ७८
"	मासिकः कर्मकरः	तस्मै भृतोऽधीष्टः	"	५ १ ७९
"	मासिकः	तं भृतो भावी	"	५ १ ८०
"	द्वैरात्रिकः	निर्वृत्तादिषु	१८	५ १ ८७
"	मासिकः	परिजय्यलभ्यकार्यसुकराणि	"	५ १ ९१
"	"	तदस्य ब्रह्मचर्यम्	"	५ १ ९२
"	मासिकम्	सोऽस्य ब्रह्मचर्ये	१९	५ १ ९३
"	माहानाम्निकम्	ब्रह्मचर्ये	"	५ १ ९४
"	माहानाम्निकः	चरति	"	५ १ ९५
"	आग्निष्टोमिकी	दक्षिणा	२०	५ १ ९९
"	आग्निष्टोमिकम्	दीयते	"	५ १ १००
"	कार्णवेष्टिकम्	शोभते	२१	५ १ १०५

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
ठन्	सान्तापिकः	प्रभवति	२१	५ १ १०७
"	सामयिकः	सोऽस्य प्राप्तः	२२	५ १ ११४
"	कालिकमृगम्	प्रकृष्टे	"	५ १ ११७
"	पेन्द्रमहिकम्	प्रयोजनमित्यर्थे	"	५ १ ११८
"	ऐकबलिकः	मतुबर्थे	७१	५ २ १७७
ठन्	शतिकः	कीले	३	५ १ ९
"	पञ्चमिकः	अत्रास्मै वृद्ध्यायलाभशुक्रोपदं दीयते	८	५ १ ३७
"	वस्निकः	हरति बहत्यावहति वा	१३	५ १ ५७
"	षण्मासिकः	निर्वृत्तादिषु	१७	५ १ ८४
"	आकालिकः	प्रयोजनमित्यर्थे	२३	५ १ १२०
"	आद्विकः	भय भुक्तम्	५९	५ २ ११८
"	नाविकः	तदस्यास्त्यसिन्नर्थे	६९	५ २ १६७
"	धनिकः	उत्तमर्णे मतुबर्थे	"	५ २ १७०
डः	विंशम्	तदस्मिन्नाधिकं समानजातीयम्	५३	५ २ ७४
डच्	निर्लिशानि		१४०	५ ४ १२९
डट्	पञ्चदशः	परिमाणे	११	५ १ ४७
"	एकादशम्	पूरणे	५४	५ २ ७५
डण्	त्रैशानि ब्रासणानि	परिमाणे	११	५ १ ४८
डतमच्	कतमः	बहूनामेकस्य निर्धारणे जातौ	१०७	५ ३ १२७
डतरच्	कतरः	द्वयोरेकस्य निर्धारणे (स्वार्थे)	"	५ ३ १२६
"	"	बहूनामेकस्य निर्धारणे	१०८	५ ३ १२८
डति	कति	सङ्ख्याप्रश्ने	५२	५ २ ६९
डाच्	पटपटाकरोति	स्वार्थे	१२८	५ ४ ७०
"	द्वितीयाकरोति	कृषौ	१२९	५ ४ ७१
"	समयाकरोति	यापनायाम्	"	५ ४ ७३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
"	सपत्राकरोति	अतिव्यथने	१२९	५ ४ ७४
"	निष्कुलाकरोति	निष्कोषणे	"	५ ४ ७५
"	प्रियाकरोति	आसुकूल्ये	"	५ ४ ७६
"	दुःखाकरोति	प्रातिकूल्ये	१३०	५ ४ ७७
"	शूलाकरोति	पाके	"	५ ४ ७८
"	सत्याकरोति	अज्ञपथे	"	५ ४ ७९
"	मद्राकरोति	वपने	"	५ ४ ८०
डिनिः	देवव्रती	चरति	१९	५ १ ९६
"	पञ्चदशिनः	माने	५२	५ २ ६५
डुपच्	कुतुपः	ह्रस्वे स्वार्थे	१७६	५ ३ १२३
डक्	विशकः	क्रीतेऽसंज्ञायाम्	३	५ १ ११
डुनुन्	अष्टाचत्वारिंशकः	चरति	१९	५ १ ९१
दः	शिलेयं दधि	इवार्थे स्वार्थे	१०९	५ ३ १३३
दक्	कापेयम्	भार्थे कर्मणि च	३७	५ १ ११५
"	त्रैहेयम्	भवने क्षेत्रे	४१	५ २ ११
दब्	वास्तेयः	इवार्थे	१०९	५ ३ १३३
णः	पान्थः	नित्यं गच्छति	१५	५ १ ७
"	माथाकथाचा दक्षिणा	दीयते कार्ये	३०	५ १ १०
"	प्राञ्जः	मत्त्वर्थे	६६	५ २ १३६
ण्यत्	षाण्मास्यः	तं भूतः	१७	५ १ ८
"	"	निर्वृतादिषु	"	५ १ ८
त	शतम्	परिमाणे संज्ञायाम्	१०	५ ४ ४
तः	कन्तः	मत्त्वर्थे	७७	५ २ २१
तन्	नूतनम्	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५
"	प्रतनम्	पुराणे	"	५ ४ ५
तप्	पर्वतः	मत्त्वर्थे	७६	५ २ २०

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
तमह्	विशतितमः	पूरणे	५४	५ २ ७६
तमप्	शुक्रतमः	सजातीयाविदूरप्रकर्षे स्वार्थे	९३	५ ३ ७७
"	श्रेयसितमा	प्रकर्षे	९४	५ ३ ७८
तयट्	पञ्चतयः	अंशे	५२	५ २ ७०
तरप्	शुक्रतरः	सजातीयाविदूरप्रकर्षे स्वार्थे	९३	५ ३ ७७
"	श्रेयसितरा	प्रकर्षवतां प्रकर्षे	९४	५ ३ ७८
"	स्निग्धतराः	द्वयर्थे प्रकर्षे	"	५ ३ ८०
"	पटुतरः	अभिन्नस्यापि भेदे गुणक्रिया- प्रकर्षविवक्षायाम्	९५	५ ३ ८१
"	अभिन्नतरम्	स्वार्थे	"	५ ३ ८२
तल्	गोटा	तस्य भाव इत्यर्थे	२५	५ १ १३३
"	जडता	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४३
"	देवता	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५९
तंस्	अर्जुनतः	व्याश्रये	८०	५ ३ १
"	प्रवाहिकातः	प्रतीकारे	"	५ ३ २
"	वृत्ततः	अतिग्रहान्यथनक्षत्रेषु अकर्तारि	"	५ ३ ३
"	"	अकर्तारि हीयमानपापयोगे	८१	५ ३ ४
"	अर्जुनतः	स्वार्थे	"	५ ३ ५
"	परितः, अभितः	सर्वोभयार्थे	"	५ ३ ७
"	बहुतः	स्वार्थे (सङ्ख्यावाचिनि)	८२	५ ३ १०
तसिः	दक्षिणतः	अस्तात्यर्थे	९३	५ ३ ७०
तिः	पङ्क्तिः	परिमाणे संज्ञायां च	९	५ १ ४३
"	पक्षतिः	सूक्ते	४६	५ २ २८
"	कृन्तिः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१५
तिकन्	मृचिका	स्वार्थे	१२३	५ ४ ४८
तिथट्	(बहुतिथः)	पूरणे	५४	५ २ ८४

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
तीयः	द्वितीयः	पूरणे	५४	५ २ ८१
वु	कन्तुः	मत्वर्थे	७७	५ २ २५
तैलच्	तिलतैलम्	बोधे	४९	५ २ ५०
त्तप्	नूत्तम्	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५७
"	प्रत्तम्	पूरणे	"	५ ४ ५८
त्यकन्	उपत्यका, अवित्यका	पर्वतासन्ना रूढभुवोः	४८	५ २ ४१
त्रल्	सर्वत्र	स्वार्थे	८२	५ ३ ११
त्रा	देवत्राकरोति	तदधीने देये	१२८	५ ३ १८
"	"	स्वार्थे	"	५ ३ ६९
त्व	गोत्वम्	तस्य भावः	२५	५ १ १३३
"	जडत्वम्	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४२
थद्	षष्ठः	पूरणे	५४	५ २ ८०
थम्	इत्थम्	प्रकारे	८६	५ ३ १५
थाल्	सर्वथा	"	"	५ ३ ३७
दप्तद्	ऊरुदप्तम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
दा	एकदा	काले स्वार्थे	८४	५ ३ १९
दानीम्	तदानीम्	"	"	५ ३ २१
देशीयर्	पटुदेशीयः	ईषदसमाप्तौ स्वार्थे	९८	५ ३ ९२
देश्यः	पटुदेश्यः	"	"	५ ३ ९२
द्यः	अद्य	अहनि कालविशेषे	८५	५ ३ २६
"	सद्यः	समानेऽहनि स्वार्थे	"	५ ३ २७
द्युः	उभयद्युः	अहनि स्वार्थे	"	५ ३ २९
द्वयसद्	ऊरुद्वयसम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
घण्	मतिद्वैधानि	प्रकारवत्यधिकरणविचालवति	८७	५ ३ ४४

[च

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
धमुञ्	द्वैधम्	प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४६
धा	एकधा	स्वार्थे क्रियाप्रकारे	८	५ ३ ३८
”	पञ्चधा	” अधिकरणविचाले	”	५ ३ ३९
”	बहुधा	” चाराविप्रकर्षे	११७	५ ४ ६
बेयः	नामभेयम्	”	१२	५ ४ ५३
ध्यमुञ्	ऐकध्यम्	” प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४१
नः	पामनः	मतुवर्थे	६५	५ २ १४४
”	अङ्गना	” कस्याजे	६६	५ २ १४७
”	प्रणम्	पुराणे	१२५	५ ४ ५८
ना	विना	पृथग्भावे	४६	५ २ ३०
नाञ्	नाना	”	”	”
नाट्च्	अवनाटा	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
पट्च्	अविपटः	विस्तारे	४८	५ २ ४६
पाशप्	वैयाकरणपाशः	स्वार्थे (याप्ये)	९१	५ ३ ७४
पिट्च्	चिपिटः	स्थयुटे	४७	५ २ ५१
बहुच्	बहुपटुः	ईषदसमासौ	९८	५ ३ ९३
बिड्च्	निबिडः	निरन्ध्रे	४७	५ ३ ४०
बिरीसिच्	निबिरीसः	”	”	”
भः	तुन्दिभः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१३
भ्रट्च्	अवभ्रटः	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
मः	द्युमः, द्रुमः	मतुवर्थे	६७	५ २ १५८
मद्	(पञ्चमः)	पूरणे	५४	५ २ ७९
मतुप्	गोमान्	भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे- ऽतिशायने संसर्गेऽस्ति विवक्षार्यां च	६१	५ २ १२७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
तीयः	द्वितीयः	पूरणे	५४	५ २ ८१
उ	कन्दुः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१५
तैलच्	तिरुतैलम्	बेहे	४९	५ २ ५०
त्नप्	नूत्नम्	स्वार्थे	१२५	५ ४ ५७
"	प्रत्नम्	पूरणे	"	५ ४ ५८
त्यकन्	उपत्यका, अचित्यका	पर्वतासन्नारूढभुवोः	४८	५ २ ४१
त्रच्	सर्वत्र	स्वार्थे	८२	५ ३ ११
त्रा	देवत्राकरोति	तदधीने देये	१२८	५ ३ १८
"	"	स्वार्थे	"	५ ३ १९
त्व	गोत्वम्	तस्य भावः	२५	५ १ १३३
"	जडत्वम्	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४२
थद्	षष्ठः	पूरणे	५४	५ २ ८०
थम्	इत्थम्	प्रकारे	८६	५ ३ १५
थाल्	सर्वथा	"	"	५ ३ ३७
वज्रद्	ऊरुवज्रम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
वा	एकदा	काले. स्वार्थे	८४	५ ३ १९
दानीम्	तदानीम्	"	"	५ ३ २१
देशीयर्	पट्टदेशीयः	ईषदसमाप्तौ स्वार्थे	९८	५ ३ ९२
देश्यः	पट्टदेश्यः	"	"	५ ३ ९२
घः	अघ	अहनि कालविशेषे	८५	५ ३ २६
"	सघः	समानेऽहनि स्वार्थे	"	५ ३ २७
घुः	उभयघुः	अहनि स्वार्थे	"	५ ३ २९
द्वयसद्	ऊरुद्वयसम्	ऊर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
घण्	मतिद्वैधानि	प्रकारवत्यधिकरणाविचालवति	८७	५ ३ ४४

[च

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
धमुञ्	द्वैधम्	प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४३
धा	एकधा	स्वार्थे क्रियाप्रकारे	८०	५ ३ ३८
"	पञ्चधा	" अधिकरणविचाले	"	५ ३ ३९
"	बहुधा	" वाराविप्रकर्षे	११७	५ ४ ६
भेयः	नामभेयम्	"	१२३	५ ४ ५३
ध्यमुञ्	ऐक्यम्	" प्रकारेऽधिकरणविचाले च	८७	५ ३ ४१
नः	पामनः	मतुवर्थे	६५	५ २ १४४
"	अङ्गना	" कस्याजे	६६	५ २ १४७
"	प्रणम्	पुराणे	१२५	५ ४ ५८
ना	विना	पृथग्भावे	४६	५ २ ३०
नाञ्	नाना	"	"	"
नाटच्	अवनाटा	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
पटच्	अविपटः	विस्तारे	४८	५ २ ३६
पाशप्	वैयाकरणपाशः	स्वार्थे (याच्ये)	९३	५ ३ ७४
पिटच्	चिपिटः	स्यपुटे	४७	५ २ ४१
बहुच्	बहुपटुः	ईषदसमासौ	९८	५ ३ ९३
विडच्	निविडः	नरिन्ध्रे	४७	५ २ ४०
बिरीसच्	निबिरीसः	"	"	"
भः	तुन्दिभः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१६
अटच्	अवअटः	नासान्तौ तद्वति च	४७	५ २ ३८, ३९
मः	द्युमः, द्रुमः	मतुवर्थे	६७	५ २ १५८
मट्	(पञ्चमः)	पूरणे	५४	५ २ ७९
मतुप्	गोमान्	भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे- ऽतिशायने संसर्गेऽस्ति विवक्षायां च	६१	५ २ १२७

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
मयद्	द्विभयम्	निमाननिभेययोः	५३	५ २ ७३
"	अभ्रमयम्	तत् प्रकृतमिति स्वार्थे	११७	५ ४ ९
"	अन्नमयो यज्ञः	तदस्मिन् प्रकृतमिति स्वार्थे	"	५ ४ १०
मात्रद्	हस्तमात्रम्	माने	५०	५ २ ५९
"	ऊरुमात्रम्	उर्ध्वमाने	५१	५ २ ६२
"	यावन्मात्रम्	स्वार्थे	५२	५ २ ६८
मिनि	गोमी	पूज्ये मत्वर्थे	७६	५ २ २०७
यः	पात्र्यः	अर्हति	१४	५ १ ६३
"	सख्यम्	भावे कर्मणि च	३६	५ १ १६२
"	शाख्यः	स्वार्थे इवार्थे	१०९	५ ३ १३८
"	द्रव्यम्	" इवार्थे द्रव्ये	११०	५ ३ १३९
यस्	कंयः	मत्वर्थे	७७	५ २ २१५
यक्	सैनापत्यम्	भावे कर्मणि च	३६	५ १ १६१
यञ्	आभिजित्यः	स्वार्थे	११५	५ ३ १५७
यत्	शत्यः	आर्हीये क्रीतार्थे	३	५ १ ९
"	धन्यः	निमित्तसंयोगोत्पातेषु	६	५ १ २९
"	भाग्यः	अत्रास्मै वृद्ध्या यलाभशुल्कोपदं दीयते	८	५ १ ३८
"	शीर्षच्छेद्यः	नित्यमर्हति	१४	५ १ ६१
"	मास्यः	भूत इत्यर्थे (वयसि)	१७	५ १ ८१
"	हस्त्यः	कार्यं, दीयते	२०	५ १ १०४
"	कर्मण्यः	शोभत इत्यर्थे	२१	५ १ १०६
"	योग्यः	तस्मै प्रभवति	२२	५ १ ११२
"	काल्यम्	सोऽस्य प्राप्तः	"	५ १ ११६
"	स्वर्ग्यम्	तदस्य प्रयोजनम्	२४	५ १ १२८

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
रूप्यः	देवदत्तरूप्यम्	तत् आगत इत्यर्थे	२४८	४ ३ १४६
वयः	दुवयम् (मानम्)	विकारे माने	२६८	४ ४ ३२
बलच्	शिखाबलम् (नगरम्)	निवासान्निपु चतुरर्थेषु	२११	४ २ १४५
विधल्	मौरिकिविधः	विषये देशे	१००	४ २ ९१
बुक्	कान्थकः	देशे	२१५	४ ३ १६
बुञ्ज	औपगवकम्	सन्तरे	१९६	४ २ ६४
"	राजन्थकः	विषये देशः	१९९	४ १ ८२
"	आरिहणम्	निवासान्निपु चतुर्वर्थेषु	२०४	४ २ ११३
"	मालाप्रस्थकः	शेषेऽर्थे देशेऽभिधये	२२२	४ ३ ५३
"	काकन्दकः	" प्रान्देशवाचिनि	२२३	४ ३ ५४
"	दार्धिकः, कालञ्जरकः	" जनपदतदवधयोः	"	४ ३ ५६
"	व्याहावकः	शेषेऽर्थे	२२४	४ ३ ६०
"	कौलकः	" सौवीरेषु	"	४ ३ ६२
"	सामुद्रिका नौः, सामुद्रिके भनुष्यः	" नौमनुष्ययोः	"	४ १ ६३
"	नागरकाः	शेषेऽर्थे (कुत्साप्रावीण्ययोः)	२२५	४ ३ ६४
"	आरण्यकः	" पथिन्यायाध्यायहस्तिनर- विहारेषु	"	४ ३ ६५
"	आरण्यको गोमयः	" गोमये	"	४ ३ ६६
"	काच्छको मनुष्यः, काच्छकमस्य हसितम्	" मनुष्यतत्स्थस्ये	२२३	४ ३ ७१
"	साल्वको गौः, साल्विका यवागूः	" गोयवाग्वोः	१२७	४ १ ७२
"	शारदवा मुद्गाः	जात इत्यर्थे संज्ञायाश्च	१३५	४ ३ १२३
"	आश्वयुजका माषाः	उत्सेऽर्थे	२३८	४ ३ १३९
"	द्वैष्मकम्	देयसृणमित्यर्थे	२३९	४ ३ १४३

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटम्	सूत्रम्
बुञ्	औपाध्यायकम् , पैता- महकम्	तत आगत इत्यर्थे विद्यायो- निसम्बन्धे	२४८	४ ३ १४
"	औपगवकः	तत आगत इत्यर्थे	"	४ ३ १९
"	"	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५३	४ ३ २२०
"	कौलालकम्	तेन कृणामित्यर्थे संज्ञायाम्	२५८	४ ३ २५०
"	श्लौचुकायनकम्	तस्येदमित्यर्थे धर्माग्नायसङ्घे- ष्वभिधेयेषु	२६०	४ ३ २६४
"	"	तस्येदमित्यर्थेऽदण्डमणवान्ते- वासिषु	२६१	४ ३ २६५
"	औष्ट्रकम्	विकारावयवयोः	२६६	४ ४ २६
बुन्	क्रमकः	अधीते वेद वा	१९४	४ २ ५६
"	कलापकम्	देयमृणमित्यर्थे	२३८	४ ३ १४२
"	वासुदेवकः	सोऽस्य भक्तिरित्यर्थे	२५३	४ ३ २१९
"	बाभ्रवसारङ्गायनिका	तस्येदमित्यर्थे वैरेऽभिधेये	२५९	४ ३ २५०
"	अत्रिभरद्वाजिका	तस्येदमित्यर्थे विवाहेऽभिधेये	२६०	४ ३ २६०
व्य	पितृव्यः	भ्रातरि	१९९	४ २ ८१
न्यत्	भ्रातृव्यः	अपत्ये	१६३	४ १ १२१
न्यन्	"	सपत्ने	"	४ १ १२१
षेण्यण्	साभिधेन्यो मन्त्रः	तस्येदमित्यर्थे आधानेऽभिधेये	२६२	४ ३ २७०
ष्टन्	शतपथिकः	अधीते वेदं वा	१९४	४ २ ५६
"	पौरोडाशिकः	भवव्याख्यानयोः	२४५	४ ३ १८०
"	पर्षिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५१
"	भास्विकः	तेन हरतीत्यर्थे	२७४	४ ४ ६१
"	दशैकादशिकः	गर्भं गृह्णातीत्यर्थे	२७८	४ ४ ९१
ष्टन्	फिसरिकः	अस्य पण्यमित्यर्थे	२८१	४ ३ १११
ष्ट्	आकार्षिकः	तेन चरतीत्यर्थे	२७२	४ ४ ५१

प्रत्ययः	उदाहरणम्	अर्थः	पुटस	सूत्रम्
षच्	दीर्घसक्थः		१४०	५ ४ १३१
"	द्व्यङ्गुलं दारु	(दारुण्यभिधेये)	"	५ ४ १३२
षड्गवच्	उष्ट्रषड्गवम्	षट्त्वे	४९	५ २ ४९
ष्ठन्	त्रिकः	तस्य वाप इत्यर्थे	६	५ १ २६
"	द्विपात्रिकी	सम्भवत्यवहरति पचति च	१२	५ १ ५३
"	पथिकः	तद्गच्छति	१५	५ १ ७२
ष्टरच्	कासूतरी	स्वार्थे ह्रस्वे	१०६	५ ३ १२४
"	वत्सतरः	स्वार्थतनुत्वे	"	५ ३ १२५
प्यञ्	जाड्यम्	भावे कर्मणि च	३०	५ १ १४२
"	चातुर्वर्ष्यम्	स्वार्थे	३५	५ १ १६०
स	मृत्सा	प्रशंसायां	१२४	५ ४ ४९
समसणिः	पेषमः	संवत्सरे	८६	५ ३ ३४
सातिः	अभिसात् संपद्यते	अभिविधौ अभूततद्भावे स्वार्थे	१२७	५ ४ ६६
सातिः	राजसात्करोति	तदधीनवचने	१२७	५ ४ ६७
"	देवसात्करोति	तदधीने देयेऽभिधेये	१२८	५ ४ ६८
सुच्	द्विः	वारगणने स्वार्थे	११७	५ ४ ७
स्न	मृत्स्ना	प्रशंसायाम्	१२४	५ ४ ४९
ह	इह	स्वार्थे	८२	५ ३ १२

APPENDIX IV.

उदाहरणानुक्रमणी ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
		अदस्यः	250
		अधमघाञ्जिवः	230
		अधमः	235
		अघार्मिकः	178
अंशुकम्	206	अघमाध्यम्	231
अंशुमती	270	अध्वन्यम्	292
अकरभीयः	292, 294	अनन्तरीयः	228
अक्षर्यम्	292	अनभिहिताः	177
अगस्तयः	176	अनात्मनानः	294
अग्निवेशदसेरकाः	173	अनुपदाः	177
अग्निष्टोमः	244	अनुप्राक्कणितौ	194
अग्नीयम्	210	अनुप्राक्कणी	,
अग्नीषोमीयम्	190	अनुराघः	236
अग्नीषोम्यम्	,	अनुलोमानः	177
अग्निमः	236	अनुवन्द्यः	240
अग्र्यः	,	अन्तरीयः	228
अज्ञाः	174, 211, 183	अन्तर्यः	240
अङ्गारीयणि	296	अन्तस्थः	283
अङ्गार्या	198	अन्तस्थीयः	228
अङ्गिरसः	76	अन्तितमः	235
अङ्गीयः	228	अन्यदीयः	228
अङ्गुलीयः	243	अन्यः	240
अजभ्या	294	अपरवार्षिकम्	234
अजवस्तयः	175	अपरशैशिरम्	233
अजिनीयम्	210	अपरार्थम्	231
अडारकाः	177	अपराहकः	235
अणकीयम्	210	अपराहेतनम्	233
अतिगन्धम्	292	अपाच्यः	215
अन्नयः	176	अपान्प्रीयम्	189
अग्निभरद्वाजिका	260		
अशर्वा	256		

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
अपूर्णीयम्	293	अवरोहितीयम्	210
अपूप्यम्	,	अवस्करकः	235
अपोनपत्रीयम्	189	अवस्पन्दनीयः	239
अपोषीयाः	293	अवारपारीणः	214, 235
अपेष्वाः	,	अवारीणः	214
अप्सव्यः	240	अविथ्या	94
अभिजित्	236	अविदूसम्	199
अभ्युषीयाः	293	अविमरीसम्	,
अभ्युष्याः	,	अविसोढम्	,
अमाल्यः	216	अज्ञानिकम्	206
अमावास्यः	236	अज्ञोकम्	270
अमावास्यकः	,	अज्ञमकाः	174
अम्मयम्	268	अज्ञमयम्	265
अम्लिका	269	अज्ञमरः	207
अयस्स्थूणाः	175	अज्ञमीयम्	210
अरटुकम्	206	अज्ञस्थः	185
अरटुमथम्	265	अज्ञस्थकम्	238
अरणीयम्	210	अज्ञस्थामः	140
अर्कीयम्	,	अज्ञस्थामा	244
अर्गलीयम्	293	अज्ञस्थिकम्	206
अर्गल्यम्	,	अज्ञस्थिकः	272
अर्जुनकः	253	अज्ञस्थिलः	208
अर्जुनवर्गीणः	243	अज्ञस्थीयः	210
अर्जुनवर्गीयः	,	अज्ञयुक्	237
अर्जुनवर्ग्यः	,	अज्ञिकः	272
अर्जुनाः	176	अज्ञिकी	,
अर्णसः	206	अज्ञिनः	237
अर्ण्यम्	288	अज्ञिनी	,
अर्ण्यम्	231	अज्ञीयम्	196, 293
अलीक्यः	243	अज्ञ्वयम्	293
अवरकः	236	अषाढः	237
अवत्सीयः	292, 294	अष्टकाः	195
अवन्ती	173	अष्टक्यम्	292
अवमः	235	असुयम्	,

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अस्मदीयः	231	आमहायणिकः	188
अहीनः	197	आम्रवणः	154
अहिनकुलिका	259	आज्ञः	172, 180
आंस्यम्	207	आज्ञकः	226, 253
आकरिकम्	247, 280	आज्ञवियः	247
आकारिकः	254	आज्ञारम्	195
आकार्षिकः	272	आज्ञयम्	20
आकार्षिकी	"	आज्ञयकः	224
आकशापेयः	160	आज्ञायमोगीणः	294
आकशापेयिः	166	आच्युतिका	221
आकशापेयिकः	"	आच्युतिकी	"
आकाशः	240	आजकम्	196
आकन्दिकः	278	आजकन्दकः	223
आक्षयूतिकम्	275	आजकराणः	204
आक्षिकम्	271	आजधेनविः	144
आक्षिकः	"	आजधर्यः	167
आक्षयः	148	आजनीटकः	223
आख्यातिकम्	246	आजवस्तेयः	161, 165
आगस्तीयाः	78	आजवाहः	226
आगस्त्यम्	208	आजायः	172
आगस्त्यः	148	आजानः	153
आग्निदत्तेयम्	207	आजिकूलकः	224
आग्निवेश्यः	147	आजिनीयः	205
आग्निशर्मायणः	153	आजिरिः	209
आग्निशर्माः	145	आजिरेयः	160
आग्निशर्मायः	229	आजिगर्तिः	144
आग्निष्टोमिकम्	245	आज्यः	147
आग्निष्टोमिकः	192	आज्यकः	225
आग्नीध्रम्	232	आहारकयः	177
आग्नेयम्	185, 258	आज्यकुलीनः	164
आग्नेयः	142	आणतेवियः	161
आग्निभोजनिकः	284	आण्डायनः	208
आग्निहायणकम्	239	आण्डीवहायतिः	209
आग्निहायणिकम्	"	आतपीयम्	210

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आतिथेयम्	291	आनुकारकम्	280
आतिथेयः	161	आनुतावनः	181
आतिथ्यायनः	208	आनुतिथ्यम्	242
आत्मकामेयकः	200	आनुतिः	181
आत्मनीनः	294	आनुहृष्टिभेयः	162
आत्रेयः	160	आनुहृष्टेयः	161
आत्रेयायणः	152	आनुपभ्यम्	241
आश्वर्षणम्	195	आनुपदयः	177
आश्वर्षणः	256, 260	आनुपदिकः	192, 278
आश्वर्षणिकः	193, 260	आनुपद्यम्	241
आदित्यम्	189	आनुभङ्गम्	242
आदित्यः	139	आनुमाष्यम्	”
आदिमः	234	आनुयव्यम्	”
आद्यः	240	आनुयूप्यम्	241
आधिदैविकम्	243	आनुरहतिः	145
आधिभौतिकम्	”	आनुराहतायनः	181
आध्यक्षीयः	229	आनुराहतिः	”
आध्यात्मिकम्	243	आनुलेपिकम्	281
आध्वरायणः	154	आनुलोमथः	177
आध्वरिकम्	246	आनुलोमिकः	276
आध्वर्यवम्	259	आनुवंश्यम्	242
आनकायनिः	209	आनुषण्डः	226
आनभिहितयः	177	आनुष्टुभः	140, 191
आनुगुणिकः	193	आनुसीत्यम्	242
आनडुहकम्	258	आनुसीर्यम्	”
आनडुहिः	145	आनुसुकः	142
आनडुह्यः	147	आनुसृष्टिनेयः	162
आनडुहायनः	151	आनूपः	226
आनडुहायनिः	209	आनृतः	283
आनभिम्बानः	156	आनृतकः	200
आनर्तकः	224	आनुशंसीयः	229
आनिरुद्धः	158	आन्तःकरणम्	257
आनुकूलिकः	277	आन्तरंगारिकम्	242
आनुग्रामिकः	242	आन्तर्रीयकः	224

उदाहरणम्	पुटसंख्या	हरणम्	पुटसंख्या
आन्तर्बैहिकम्	242	आमित्रायणः	153
आन्तर्वैदिकम्	..	आमित्रायणिः	169
आन्तेवासकम्	248	आमित्रायः	229
आन्नः	286	आसुभ्यकुलोनः	290
आन्यतरेषः	160	आसुप्यायणः	153
आन्वीपिकः	276	आम्बराषपुत्रकः	200
आपणिकम्	247, 280	आम्बराषाः	174
आपणिकः	284	आम्बराषः	172
आपत्कालिका	222	आम्बिकेयः	161
आपत्कालिकी	"	आम्बिकः	276
आभमित्वकम्	275	आम्भिः	145
आपरशालः	217	आन्नगुप्तायनिः	170
आपराहिकम्	233	आन्नगुप्तिः	"
आपविन्दायनः	151	आन्नमयम्	266
आपस्तम्बः	147	आयःस्थूणः	156
आपिशालम्	253, 257	आयचीसम्	205
आपिशलः	194	आयुषिकः	274
आपूपिकम्	197	आयुधीयः	"
आपूपिकाः	253, 281, 282, 284	आयुर्वेदिकः	192, 291
आपूपिकाः	291	आरगलः	149
आप्यम्	268	आरद्वयम्	264
आभयजात्यः	148	आरद्वयः	202
आभिजनीयः	205	आरण्यः	225
आभिजितः	236	आरण्यकः	"
आभिषिक्तः	203	आरण्यकानि	"
आभिसक्थम्	204	आरण्याः	216
आभ्रियः	167	आरण्यायनिः	169
आमलकम्	268	आराहकः	224
आमावास्यम्	284	आरिजिका	221
आमावास्यः	236	आरिजिकी	"
आमावास्यिकः	285	आरिन्दमिका	"
आमिक्षीयम्	283	आरिन्दमिकी	"
आमिक्ष्यम्	..	आरिन्दमियः	200
आमेतौषिः	149	आरिद्योगः	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आरिहणकम्	205	आलम्बिनः	255
आरिहणकीयः	227	आलाप्यः	149
आरुणकः	224	आलीढेयः	160
आरुणपराजिनः	256	आल्वानि	270
आरुणपराजी	”	आवकरः	236
आरुणिनः	255	आवट्यः	147
आरुषीयम्	205	आवनतीयम्	205
आकैल्यः	147	आवन्यः	172
आकैल्यायणिः	209	आवरसमकम्	239
आकायणः	151	आवस्पन्दनीयः	229
आकायणिः	209	आवसधिकः	285
आरुयणः	246	आवसाधिकी	”
आर्वाभिनः	255	आवसानः	252
आर्चिकम्	246	आवस्थः	283
आर्च्छयनः	154	आंशुकायनः	208
आर्जुनायनः	182	आशोकैयम्	207
आर्जुनायनकः	200	आशोकैयः	161
आर्जुनावः	201	आश्मः	263
आर्जुनावकः	224	आश्मकम्	206
आर्जुनिः	144, 182, 209	आश्मकिः	173
आर्तभागः	147	आश्मनम्	265
आर्थिकः	278	आश्मनः	263
आर्द्रकः	235	आश्मरथ्यः	149
आर्द्रवृक्षीयम्	210	आश्मायनः	151
आर्द्रवृक्ष्यः	168	आश्मेयः	161
आर्धमासिकम्	190, 238	आधायणः	154
आर्धवाहिकः	273	आश्वम्	197
आर्यधेतः	157	आश्वः	213, 259
आर्षः	246	आश्वत्थम्	269
आर्षमः	296	आश्वत्थकीयः	227
आर्षिकः	226	आश्वत्थिकम्	209
आर्षेयः	247	आश्वत्थिकः	188
आर्षिषेणः	146, 156	आश्वपतम्	139
आर्षायणः	151	आश्वपतः	142

वदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	वदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आश्वपारिकः	165	आहेभम्	240
आश्वयुजः	237	आहम्	195
आश्वयुजकाः	238	आहिकम्	232
आश्वरथम्	259	आहजालिका	222
आश्वरथगणिकः	193	आहजालिका	"
आश्वलायनः	154	आहजालीया	"
आश्वयनः	151	इक्षुकीयम्	210
आश्ववतानः	147	इक्षुमती	212
आश्ववतानाः	178	इक्षुमान्	"
आश्विः	143	इक्ष्वाकवः	174
आश्विनम्	233	इत्कटिकः	206
आश्वेयः	160	इत्कटी	207
आषाढः	237	इदमीयः	220
आषाढी	241	इन्द्रजननीयः	250
आषाढीयः	237	इन्द्रवृक्षीयम्	210
आष्टिः	145	इन्दीयम्	"
आसन्दीमान्	213	इष्टकावान्	213
आसिकः	282	इष्वर्मायम्	229
आसिवन्धकायनः	181	इष्वनीकीयम्	"
आसिवन्धकिः	"	इहल्यः	216
आसुतिमान्	213	इत्थम्	187
आसुरायणः	181	उत्थः	240
आसुरिः	144, 181	उजयिनी	212
आसुरीयः	229	(उडुलोमाः)	140
आस्तिकः	282	उत्करीयम्	210
आस्तेयम्	240	उत्काशाः	175
आस्थः	283	उत्कोशीयम्	210
आत्माकः	231	उत्तमशास्त्रीयः	230
आत्माकीनः	"	उत्तमार्थम्	231
आहतः	203	उत्तमीयः	238
आहिंसायनः	181	उत्तरः	237
आहिंसिः	"	उत्तरपुरीणः	286
आहिंसीयः	229	उत्तरा	237
आहिमालः	191	उत्तराश्मकम्	206

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
उत्तरीयः	228	एकधुरीणः	286
उदक्या	240	एकपलाशकीयः	229
उदीच्यः	215	एकवृक्षीयः	”
उदुम्बराः	174	एकशाखीयः	230
उदुम्बरावती	212	एकीयः	220
उद्दालकाः	176	एणीपचनीयः	219
उपकलमकाः	178	एतदीयः	220
उपकाः	176	एकटावतम्	202
उपगूढकम्	206	ऐकलव्यः	149
उपरिमेखलाः	175	ऐकान्यिकः	283
उष्निमम्	275	ऐक्षवः	263
उब्जककुभाः	177	ऐक्षवाकः	172
उरल्यम्	208	ऐक्षवाकवः	226
उरसलङ्कटाः	178	ऐक्षवाकीयाः	178
उरसा	212	ऐङ्कदम्	269
उरस्तः	257	ऐण्यः	167
उरस्यः	288	ऐणम्	268
उरस्याः	286	ऐण्यम्	”
उर्वशी	250	ऐण्यः	270
उर्वाः	174	ऐतरः	203
उर्यम्	208	ऐतरेयः	160
उशीरिक्तः	281	ऐतरेयिणः	256
उषस्यम्	190	ऐतिकायनः	153
उन्नायणभक्तः	201	ऐतिकायनीयः	219
ऊकिनी	198	ऐतिशायनः	153
ऊधन्यम्	293	ऐतिहासिकः	193
ऊषरः	207	ऐदंयुगीनः	290
ऊरतव्यम्	190	ऐन्दुवक्त्रकः	224
ऊर्यकम्	206	ऐण्यः	167
ऊर्यवान्	213	ऐन्द्रम्	188
एकग्रामीयः	229	ऐन्द्रजाल्यः	167
एकतीयः	230	ऐन्द्रशर्मिः	145
एकधरः	286	ऐन्द्रहव्यः	149

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
औदन्त्यायनिः	169	औरसः	252, 288
औपकार्णिकम्	244	औरसायनिः	169
औपकलाप्यः	241	और्णम्	267
औपकायनः	153	और्णकम्	"
औपकायनाः	176	और्णनाभः	156
औपगवम्	258	और्णनाभकः	200
औपगवः	142	और्णयनः	215
औपगवकम्	186, 196, 249, 260, 261.	और्ध्वकालिका	222
औपगवकः	248, 253	और्ध्वकालिकी	"
औपगवीयः	219	और्ध्वदेहिकम्	243
औपजातुकम्	244	और्ध्वन्दीमकम्	"
औपदेशिकः	273	और्वः	146
औपधेयम्	297	और्विः	143
औपनिषदः	246	औलन्दकम्	205
औपनीविकम्	244	औलपः	247
औपवाहविः	144	औलपिनः	255
औपाबिन्दविः	"	औलकम्	195
औपमन्यवः	146	औलक्यः	149
औपत्रासिकः	291	औलखलः	213
औपवेशिकः	273	औशनसम्	185, 253
औपसौर्यम्	242	औशीनरः	140
औपस्थानः	283	औष्ट्रकम्	196, 267
औपस्थानिकः	273	औष्ट्रकः	270
औपस्थूल्यम्	241	औष्ट्रायणकम्	205
औपहस्तिकः	273	औष्ट्रिकः	272
औपाध्यायकम्	248	औष्णिहः	140
औपानह्यम्	296	औसुष्टकः	223
औपानह्यः	"	कंसीयम्	270
औमम्	267	कङ्कटिकः	206
औमकम्	"	कङ्कटी	207
औम्भेयकः	214, 235	कटकीयम्	293
औरभ्रकम्	196	कटक्यम्	"
औरुः	156	कटघोषीयः	227

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
कदनगरीयः	227	कर्णिकारम्	270
कटवर्तकीयः	"	कर्ण्यम्	244
कटुकषदरी	212	कर्षमकम्	208
कडाः	255	कर्दामिलः	"
कटेरणयः	177	कर्पूरिलः	208
कडरकृषाः	175	कर्मण्यः	253
कडारजैमिनीय	219	कर्म्मन्दिनः	235
कणा	269	कलशोकण्डयः	172
कण्टकारः	264	कलशोकण्टः	176
कण्टकिलः	206	कलापकम्	198
कण्ड्यम्	240, 294	कलिङ्गाः	174, 211
कदम्बम्	270	कवर्गायः	243
कन्दरम्	207	कवीचम्	215
कपित्थमथम्	265	कशकृत्स्नाः	177
कपिष्ठलाः	176	कक्षाः	175
कपोतकीयम्	210	कांसः	25, 294
कपोतमन्त्रम्	265	कांस्यम्	279
कमण्डलव्यः	293	कांस्यः	"
कम्बलपारायणीयाः	219	काकम्	183
कम्बलभाराः	175	काककाचनेः	171
कम्बल्यम्	293	काकन्दकः	228
कम्बोजः	178	काकम्बः	204
करभीयः	292, 294	काकुत्स्थः	136
करवीरम्	270	काकुभः	140, 136
करिषङ्गाः	177	काकोलकिका	230
करीरमथम्	265	काक्षवतः	202
करिषान्	212	कारवणः	208
कर्कन्धूसान्	"	कारवर्तारम्	216
कर्णकाः	177	काच्छः	226
कर्णवेष्टकः	201	काच्छकम्	"
कर्णवेष्टकीयम्	293	काशी	212
कर्णवेष्टक्यम्	"	काठकः	267
कर्णाटाः	175	काठशठिनः	254
कर्णिका	244	काटेरणाः	177

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
काठरणीयः	229	कापोतम्	195,264
काण्यः	163	कापोतः	270
काण्यविधः	200	कामण्डलेयः	159,165
काणेरः	163	कामलकीकरः	218
काण्टकमर्दनिकम्	275	कामलकीटः	"
काण्डधारः	252	कामलभिदः	"
काण्डप्लविकः	272	कामलिनः	255
काण्डामकः	223	कामुकायनः	154
काण्वाः	218	काम्पिल्यम्	207
काण्व्यः	148	काम्पिल्यकः	222
कातरायणः	153	काम्बलः	186
कातलायनः	"	काम्बलिकायनः	208
कात्यः	148	काम्बोजः	226,252
काच्येयकः	214,235	कायम्	189
काच्ययः	148	कारणिका	221
काथिकः	290	कारणिकी	"
कादम्बपुष्पिकम्	232	कारवीरेयम्	207
कादरेयम्	207	कारिजङ्ग्यः	177
काद्वेयः	160	कारीरम्	263,265
कानिष्ठिनेयः	162	कारीरः	263
कानीनः	159	कारीषम्	195
कान्थिकः	215	कारेणुपालायनः	181
कान्थिकः	"	कारेणुपालिः	"
कापटवकं	186	कार्कटेलवः	202
कापटवकः	249,253	कार्कट्यः	149
कापालः	203	कार्कट्यकायनिः	171
कापिञ्जलः	157	कार्कणः	247
कापिञ्जलाशः	167	कार्कण्ववम्	269
कापिञ्जलादाः	179	कार्कण्ववः	263
कापित्थम्	264	कार्कण्वुमतम्	204
कापिलवरत्रः	202	कार्करायणः	181
कापिलिकः	157	कार्करिः	"
कापिशायना	215	कार्कलासेयः	161
कापिष्टलयः	176	कार्कलिः	144

उदाहरणम्

पुस्तकसङ्ख्या

उदाहरणम्

पुस्तकसङ्ख्या

कार्कवम्	264	कार्कविक्रमकथः	170
कार्कवः	270	कार्कवसुन्दरयः	.
कार्कवाम्	20	कार्कवजिनयः	.
कार्कसेयः	161	कार्कवयनः	154
कार्कः	158	कार्कः	144
कार्कव्यः	177	कार्कव्यः	140
कार्ककार्यः	187	कार्ककंठः	218
कार्कप्रादिकः	185	कार्ककूटिः	173
कार्कच्छिद्रकः	204	कार्ककरकः	225
कार्कयानिः	209	कार्ककाः	187
कार्तवम्	245	कार्तवोद्यम्	240
कार्तः	..	कार्तवपकः	260
कार्तकः	188	कार्तवनाः	255
कार्तिकिकः	..	कार्तवयनः	151
कार्तिकी	241	कार्तिकः	172,180
कार्तिकपुरकः	222	कार्तिकव्यम्	208
कार्त्यः	187	कार्तिक्यम्	258
कार्त्यायणिः	170	कार्तिक्यः	142,235,247
कार्त्यम्	184	कार्तिक्यकः	198
कार्त्यमिकम्	174	कार्त्यः	240
कार्त्यः	187	कार्त्यायिनेयः	162
कार्त्यासः	265	कार्त्यचिकम्	198
कार्त्यूरम्	204	कार्त्यः	148,150,167
कार्त्युरेयः	160	कार्त्यायनः	153
कार्त्यः	283	कार्त्यकृत्स्नम्	257
कार्त्यारकम्	258	कार्त्यकृत्स्नकम्	205
कार्त्यार्यायणिः	170	कार्त्यकृत्स्नयः	177
कार्त्यशाब्दिकः	280	कार्त्यफरेयः	214
कार्त्याश्वियः	205	कार्त्यायनः	151
कार्त्यः	283	कार्त्यशिका	221
कार्त्यव्यः	148	कार्त्यशिकी	..
कार्त्यापणं	265	कार्त्यशिलः	206
कार्त्येयः	161	कार्त्यायः	210
कार्त्यकणं	204	कार्त्यारिः	226,252

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
काश्मीर्यम्	207	कूप्यम्	292
काश्यपः	146	कृकणीयम्	228
काश्यपायनः	153	कृत्तिकाः	285
काश्यपिनः	254	कृत्रिमम्	275
काश्यायनः	153	कृशाश्विनः	255
काश्यायम्	183	कृष्णतिल्यं	294
काषायिणः	254	कृष्णपिङ्गलकाः	176
काष्ठकीयम्	210	कृष्णसुन्दरीः	"
काहूथः	156	कृष्णाजिनम्	244
काहोळः	,"	कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरीः	178
किष्वायाः	293	कृष्णाजिनाः	176
कितवीयम्	210	केरलः	173
किमीयः	220	कैङ्करायणः	153
किष्करावान्	212	कैङ्कलायनः	"
किष्करिकः	281	कैतवायनिः	169
किष्करिकी	,"	कैदारकम्	196
कुटीमयम्	266	कैदारिकम्	"
कुट्टिमम्	275	कैदार्यम्	"
कुण्डिनाः	174	कैन्नरः	252
कुत्साः	176	कैन्दासः	147
कुन्ती	173	कैन्दासायनः	155
कुन्दुमिनी	198	कैरणकम्	205
कुन्द्रयः	176	कैर्मेदुरः	252
कुमुदिकं	203	कैलातः	146
कुमुदान्	211	कौशिकम्	197
कुरवः	174, 211	काशीन्यः	167
कुलीना	164	केशोरिच्येयः	161
कुल्यम्	208	केशोर्यः	167
कुल्यः	164	कैश्यम्	197
कुवकं	269	कैष्किन्धः	252
कुसीतकाः	177	काटरम्	207
कूपकी	207	कोविदारम्	270
कूपिकम्	206	काशातकी	269
		कौकिलः	158

उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
कौमुदीशिक्षकः	165	कौमारः	156
कौमुदुक्तिकः	279	कौमरायनः	157
कौशिकः	224	कौमारिकेयः	161
कौशेयः	240	कौमारी	183
कौशेयकः	214	कौमुदिकम्	209
कौकुमम्	182	कौमनः	208
कौचवारः	117	कौमनकारकम्	258
कौचवार्यः	261	कौमनः	208
कौजायना	158	कौमनम्	207
कौजायन्यः	152	कौरवः	140, 156, 225, 226
कौजायन्यौ	.	कौरवकम्	226, 228
कौञ्जिः	148	कौरवकः	225, 226
कौटशि शीयः	227	कौरवायगिः	170
कौटायनः	131	कौरव्यः	167, 172, 182
कौटिलिकः	275	कौरव्यायगिः	167, 169
कौटिलिव्यः	149	कौटकम्	147
कौटीयम्	205	कौटिलिकः	274
कौटीरः	263	कौलः	157
कौट्यम्	208	कौलकः	225
कौठारः	156	कौलद्विनेयः	162
कौठेयकः	214	कौलदेयः	162, 163
कौच्यः	167	कौलदेरः	.
कौण्डलिकम्	209	कौलद्वयः	149
कौण्डायनः	208	कौण्डल्यम्	272
कौण्डिनेयकः	214	कौलवतम्	139
कौण्डिन्यः	148	कौलायनः	151
कौण्डोपरथः	157	कौलालकम्	258
कौन्त्रेयः	165	कौलिशादिनिः	209
कौनामिः	145	कौलकः	226
कौनामिका	221	कौलेशकः	164, 214
कौनामिकी	"	कौलशाषिकाः	291
कौन्त्यः	172	कौविदार्यम्	209
कौपिञ्जलः	261	कौशाम्बेयः	160
कौबेरिकेयः	161		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
कौशाम्बी	201	क्षेत्रम्	195
कौशाम्बेयः	214	क्षेत्रपतम्	139
कौशिकः	146	क्षेमवृत्तीयः	229
कौशिकिनः	254	क्षेमवृद्धिः	145
कौशीतकयः	177	क्षेमवृद्धीयः	261
कौशीरिकेयम्	207	क्षेरहृदः	156
कौशेयम्	268	क्षेरी	188
कौषातकेयः	162	क्षौद्रकमालवी	196
कौसभ्यः	172	खडावान्	213
कौसल्याधनिः	170	खण्डकम्	206
कौसुम्भम्	183	खण्डरम्	207
कौहृडः	156	खरपाः	175
कमकः	194	खरशालः	236
कयविकयिकः	273	खर्यम्	292
कयिकः	"	खसः	173
कामेतरः	246	खदिरकम्	206
कामेतरिकः	192	खदिरीयम्	210
कुक्षकीचम्	211	खलजिनीयम्	"
कुष्टुकर्णकः	252	खलिनी	198
कुष्टुपादाः	175	खल्यम्	294
कुष्टुमानाः	"	खल्य	198
कुष्टुमार्याः	176	खाजनः	156
कौखम्	185	खाजेरः	"
कौधः	158	खाडायनः	151
कौडायनः	154	खाडायनिनः	254
कृत्यः	216	खाण्डायनकम्	205
क्षत्रियः	164	खाण्डायनीयः	229
क्षत्रियकुलीनः	"	खाण्डिव्यम्	209
क्षात्रिव्यः	247	खाण्डोन्मत्तैयः	161
क्षान्तायनः	151	खाण्डवम्	204
क्षान्तीयम्	210	खाण्डवैरणकम्	205
क्षिपकी	207	खाण्डायनभक्तः	201
क्षुद्रीयम्	210	खाण्डिकम्	195
क्षैजयतायानिः	169	खाण्डिकीयाः	254

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
आदिरः	263	गतानुगतिकम्	275
आदिरकम्	205,209	गादिः	144
आदिरेयः	214	गान्धपिङ्गलेयः	161
आदूरकः	156	गान्धारः	172, 226, 252
आदूरकेयः	160	गान्धिकः	252
आनित्रकः	271	गाम्भारः	203
आरपायणः	154	गाम्भारिः	"
आर्जूरकर्णः	157	गाम्भार्यः	241
आर्जूरायणः	151	गारेधकायनिः	171
आत्वकाबनिः	170	गारेधिः	"
गण्यः	240,286	गार्धम्	249, 261
गया	212	गार्धः	165, 249, 261
गणकुलम्	174	गार्धकम्	186
गर्गभार्गविका	260	गार्धयः	167
गर्गः	174	गार्गयणकम्	196
गार्तिकम्	206	गार्गिः	145
गर्तीबम्	210	गार्गिका	165
गर्भरम्	207	गार्गीपुत्रकायणिः	171
गर्हीयः	228	गार्गीपत्रायणः	"
गर्भ्या	198	गार्गीपुत्रिः	"
गर्भ्यम्	14, 2258, 292, 294	गार्गीयः	219
गर्भ्यः	247	गार्गीयाः	179
गर्भ्या	198	गार्भ्वः	143, 147
गर्भुरम्	207	गार्भ्वकुलम्	174
गार्भ्वः	157	गार्भ्वयणः	143, 155, 179
गार्भ्वानिः	157, 170	गार्भ्वयर्जायाः	179
गार्भ्वेयः	157, 161	गार्त्तम्	204
गार्भ्विकम्	209	गार्त्तकः	224
गार्भ्वपत्तम्	139	गार्भ्विणम्	195
गार्भ्वय्यः	152	गार्भ्वेयः	165
गार्भ्विकः	192, 291	गार्भ्वपत्तम्	139
गार्भ्विक्यम्	197	गार्भ्वपत्यः	287
गार्भ्वितिकः	192	गार्भ्विष्ठिरः	147
गार्भ्वितिकम्	275	गार्भ्विष्ठिकः	"

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
गावेष्टुकः	265	गौपवनाः	178
गाहम्	204	गोपालिकः	157
गुग्गुलुकः	281	गौपिकः	"
गुडरम्	207	गौपुच्छिकः	272
गुहिलः	206	गौतः	202
गुहलाघवम्	257	गौस्येयः	189
गृहमेधायम्	190	गौवाहायनः	151
गृहमेध्यम्	"	गौभिलेयम्	207
गौरायणः	151	गौश्रुतः	203
गोकर्णायाः	219	गौमठिकम्	209
गोतमाः	176	गौमतः	217
गोत्रा	198	गौमतायनकम्	205
गोदौ	212	गौरभ्रवीयः	261
गोधूमाः	269	गौरतल्पिकः	279
गोमती	212	गौरिसिन्नः	191
गोमथम्	266	गौरीसिन्नः	250
गोमायनः	151	गौलक्षणिकः	183
गोशालः	236	गौलन्धः	149
गोस्थानः	"	गौलिपकम्	280
गौकक्ष्यः	148	गौवासनिका	221
गौकक्ष्याः	218	गौवासनिकी	"
गौकक्ष्याश्रणिः	169	गौष्ठः	217
गौकर्णाः	219	गौहलन्धः	148
गौब्रधानिकः	284	ग्रामणः	252
गौडिकाः	291	ग्रामता	198
गौणिकः	192, 291	ग्रामरक्षायणिः	170
गौतमार्षिकः	232	ग्रामरक्षिः	"
गौदन्तेयः	160	ग्रामणिः	214, 235, 239,
गौद्विवः	276	"	247, 252
गौधारः	163	ग्रामिणभारि	214
गौधूमः	268	ग्रामेयकः	"
गौधेयः	161	ग्राम्यम्	258
गौधेरः	161, 163	ग्राम्यः	214, 250, 239
गौपवनः	147	ग्राम्यायणि	169

उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
शैवेम्	240	वाङ्मयः	177
शैवयोगः	151	वाङ्मयः	149
शैवधर्मः	240	वाङ्मयः	158
शैवस्यकः	214	वाङ्मयः	258
शैवस्य	233, 238	वाङ्मयः	146
शैवस्यः	141	वाङ्मयः	246
शैवस्यम्	238, 239	वाङ्मयः	213
शैवस्यः	238	वाङ्मयः	"
शैवस्यः	151	वाङ्मयः	234
शैवस्यः	238	वाङ्मयः	235
शैवस्यः	171	वाङ्मयः	241
शैवस्यः	165	वाङ्मयः	"
शैवस्यः	260, 261	वाङ्मयः	235
शैवस्यः	165	वाङ्मयः	160
शैवस्यः	171	वाङ्मयः	237
शैवस्यः	272	वाङ्मयः	201
शैवस्यः	219	वाङ्मयः	267
शैवस्यः	225	वाङ्मयः	165
शैवस्यः	224	वाङ्मयः	151
शैवस्यः	162	वाङ्मयः	181
शैवस्यः	177	वाङ्मयः	"
शैवस्यः	270	वाङ्मयः	265
शैवस्यः	212	वाङ्मयः	154
शैवस्यः	255	वाङ्मयः	147
शैवस्यः	292	वाङ्मयः	295
शैवस्यः	210	वाङ्मयः	193
शैवस्यः	207	वाङ्मयः	153
शैवस्यः	151	वाङ्मयः	144
शैवस्यः	282	वाङ्मयः	224
शैवस्यः	207	वाङ्मयः	"
शैवस्यः	213	वाङ्मयः	246
शैवस्यः	154	वाङ्मयः	192
शैवस्यः	162	वाङ्मयः	195

उदाहरणम्	पुस्तकस्य	उदाहरणम्	पुस्तकस्य
चार्मणः	186	छागलेयम्	207
चार्मिकायणिः	171	छागलेयिनः	255
चिन्ना	269	छाग्यायनिः	170
चित्रः	237	छात्रः	283
चित्रा	,,	छादिषेयाणि	296
चिरन्तः	233	छान्दसः	192, 246
चिरन्तनम्	,,	छान्दोग्यम्	260
चिरन्तनः	,,	छान्दोभाषः	247
चूर्णितः	276	छान्दोमानः	,,
चूर्णित्यः	,,	छान्दोविचितिः	,,
चेदिका	221	छान्दोविजितिः	,,
चेदिकी	,,	जङ्घारथाः	175
चैकिकः	158	जघन्यः	240
चैकित्यः	149	जटिलकाः	177
चैक्यायनः	181	जतुमयम्	265
चैक्यायाः	218	जनकीयः	230
चैक्यविधिः	200	जनता	198
चैक्यतायानिः	169	जनसः	206
चैत्रः	188, 237	जन्यः	289
चैत्रायणः	153, 208	जन्या	286
चैत्रिकः	188	जन्यीयम्	210
चोळः	173	जम्बूः	212, 269
चौदार्यम्	209	जागतः	140, 191
चौडिः	144	जागन्धरायणः	154
चौपयतविधिः	200	जागिलिकः	157
चौपयतयानिः	169	जाङ्गाप्रहारिकम्	275
चौरः	283	जाङ्गाप्रहृतिकम्	,,
चौलुक्यः	149	जाङ्गिः	144
छन्दस्यम्	288	जाजलायनिः	169
छन्दस्यः	246	जाटिलक्यः	177
छागलः	159, 252	जाङ्गायनः	151
छागलिः	144	जाण्डारः	163

उदाहरणम्	पुस्तकक्रमां	उदाहरणम्	पुस्तकक्रमां
जातुकर्यः	149	जातुकर्यः	282
जातुवम्	285	जातुकर्यः	"
जानपदः	140	जातुकर्यः	207
जानवादिः	291	जातुकर्यम्	211
जानेवादिः	"	जातुकर्यम्	212
जाम्दरन्यः	149	जातुकर्यम्	213
जाम्भवम्	269	जातुकर्यः	281
जाम्भवकम्	205	जातुकर्यम्	"
जाम्भवतकम्	"	जातुकर्यम्	294
जाम्भेयः	165	जातुकर्यम्	"
जाम्भकः	223	जातुकर्यम्	203
जाम्भः	156	जातुकर्यम्	"
जारतिनेयः	162	जातुकर्यः	216
जारतेयः	161	जातुकर्यः	"
जारत्कारवः	157	जातुकर्यः	220
जारमाप्यः	147	जातुकर्यम्	265
जालकीटः	218	जातुकर्यः	167
जालन्धरायणकः	209	जातुकर्यः	252
जालपदा	212	जातुकर्यः	156
जालहृदः	156	जातुकर्यम्	204
जालिकः	273	जातुकर्यः	255
जिह्वामूलीयः	243	जातुकर्यः	148
जैगीष्यः	148	जातुकर्यम्	222
जैत्रायनिः	209	जातुकर्यम्	"
जैमिनीयाः	219	जातुकर्यः	148
जैवन्तायनः	155	जातुकर्यम्	169
जैवन्तायनिः	209	जातुकर्यम्	"
जैवन्तिः	155	जातुकर्यः	283
जैविः	209	जातुकर्यम्	207
जैवेयः	160	जातुकर्यम्	212
जैहः	180	जातुकर्यः	148
जैह्याशिनैयः	163	जातुकर्यः	140
जैष्ठिनैयः	162	जातुकर्यः	147
ज्योतिषिकः	192	जातुकर्यः	156, 247

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
तालम्	264	तैतिलायनिः	169
तालव्यम्	240	तैत्तिडीकः	264
तालुक्ष्यः	148	तैत्तिडीकम्	272
तालुनः	140	तैत्तिरन्	195, 264
तावकः	231	तैत्तिरीयाः	254
तावकीनः	"	तैर्थः	247
तिकाकिलवाः	177	तैर्थम्	208
तिकीयम्	210	तैर्थकः	224
तिरुखलाः	174	तैलखलिः	173
तिलपिञ्जः	199	तैलम्पाता	191
तिलपेजः	"	तैलीनकः	217
तिलमयम्	266	तैषम्	233
तिलाः	269	तौदिः	145
तिल्यम्	294	तौदेयः	160, 252
तिष्यः	236	तौम्बुरविणः	255
तिष्यपुनर्वसवीयम्	185	तौलासः	203
तुण्डदेवभक्तः	200	तौल्वलायनः	181
तुष्यम्	283	तौल्वलिः	"
तृणकर्णाः	175	तौषायणः	208
तृणकीयम्	210	त्यदीयः	220
तृणमयम्	266	त्यादः	170
तृणसः	206	त्यादायनिः	"
तृणिलः	"	त्रपुमयम्	265
तृण्या	198	त्राउषम्	"
तैकायनः	153	त्रायोदशः	234
तैकायनिः	169, 182	त्रिककुत्तः	257
तैहम्	245	त्रिकाः	195
तैडः	"	त्रिरथ्यः	259
तैतिक्ष्यः	149	त्रिवेदः	141
तार्णकर्णः	156	त्रिहृद्यः	259
तार्णबिन्दविः	166	त्रैककुदी	257
तार्णबिन्दविकः	"	त्रैकष्टकः	264
तार्णायनः	154	त्रैगर्लकः	200

उदाहरणम्	पुस्तकख्या	उदाहरणम्	पुस्तकख्या
श्रेणतीर्थनकम्	205	दाक्षिणात्यकः	224
श्रेणुपिकः	278	दाक्षिणार्थः	232
श्रेणतुरः	158	दाक्षिणाधिकम्	231
श्रेणगीतम्	210	दाक्षिणार्थिकाः	232
श्रेणियाः	138	दाक्षिणतरीयः	238
श्रेणिवः	247	दाक्षिणतरीयः	"
श्रेणकवः	226	दाक्षिणतरीयः	"
श्रेणुभः	140	दाक्षिणतरीयः	170
श्रेणक्षायभक्तः	200	दाक्षिणतरीयः	165
श्रेणहवकः	224	दाक्षिणतरीयः	276
श्रेणमथम्	266	दाक्षिणतरीयः	181
श्रेणदीयः	231	दाक्षिणतरीयः	225
श्रेणपुराणः	236	दाक्षिणतरीयः	278
श्रेणार्थम्	231	दाक्षिणतरीयः	154
श्रेणकम्	206	दाक्षिणतरीयः	202
श्रेणधनयम्	265	दाक्षिणतरीयः	202
श्रेणतामियः	229	दाक्षिणतरीयः	201
श्रेणधम्	240, 294	दाक्षिणतरीयः	150
श्रेणमयम्	266	दाक्षिणतरीयः	27
श्रेणयम्	292	दाक्षिणतरीयः	187, 271, 276
श्रेणकाः	193	दाक्षिणतरीयः	27
श्रेणामिकम्	206	दाक्षिणतरीयः	184
श्रेणकादशिकी	278	दाक्षिणतरीयः	187
श्रेणकादशिकः	"	दाक्षिणतरीयः	177
श्रेणम्	204, 249, 261	दाक्षिणतरीयः	"
श्रेणः	249, 261	दाक्षिणतरीयः	167
श्रेणकः	200, 253	दाक्षिणतरीयः	252
श्रेणः	218	दाक्षिणतरीयः	249
श्रेणायणः	155	दाक्षिणतरीयः	240
श्रेणः	143	दाक्षिणतरीयः	277
श्रेणकथोयः	227	दाक्षिणतरीयः	264
श्रेणामोयः	228	दाक्षिणतरीयः	155
श्रेणम्	195	दाक्षिणतरीयः	223
श्रेणायः	215	दाक्षिणतरीयः	214

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
दार्षदः	213	दिवतरेयः	160
दारुभ्यः	149	दिवतायनः	181
शाश्वप्रामिकम्	209	दैवतिः	,,
दाशिनल्यम्	208	दैवदत्तम्	248
दासकायनः	153	दैवदत्तः	219
दासप्रामिका	221	दैवदत्तिका	221
दासप्रामिकी	,,	दैवदत्तिकी	,,
दासमित्रभक्तः	200	दैवदर्शिनः	254
दासमित्रायणभक्तः	201	दैवदारवम्	264
दासमित्रिका	221	दैवमतायनः	181
दासमित्रिकी	,,	दैवमतिः	,,
दासेयः	163	दैवयज्ञायनः	,,
दासेरः	,,	दैवयज्ञिः	,,
दिययः	240	दैवयातकः	199
दिवातनम्	233	दैवरथायनिः	169
दिग्भ्यः	215	दैवराजकम्	258
दीपीयम्	293	दैवशर्मिः	145
दीप्यम्	,,	दैवशर्मायः	229
दुष्कुलीनः	164	दैवासिकम्	232
दुरेभ्यः	216	दैवस्थानिः	180
द्वारभियम्	265	दैवहृन्त्यः	149
देवकीयः	230	दैवासुरः	191
देवदत्तमयम्	248	दैव्यः	141
देवदत्तरूप्यम्	,,	दैव्योयः	161
देवदत्तीयः	219	दैविकः	282
देवदारुमयम्	265	दोषातनम्	233
देवागारिकः	284	दौर्गायणः	153
देव्यः	240	दौर्भागिनेयः	162
दैतेयः	160	दौर्मित्रिः	144
दैत्यः	139, 142	दौर्बम्	265
दैर्घवरत्रः	202	दौवारपालिकः	165
दैर्घ्यायनः	181	दौवारिकः	284
दैर्घ्यि	,,	दौष्कुलेयः	164
दैवम्	141, 258	दौहित्रः	14

उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
धावापृथिवीयम्	190	धान्वपतम्	139
धावापृथिव्यम्	"	धारणायनः	181
प्रथ्यम्	268	धारणिः	"
शाक्षा	269	धार्तराक्षः	284
दुवयम्	268	धार्मपतम्	139
दुष्टाः	175	धार्मिकः	278
शौणायनः	155	धार्मिण्यः	161
शौनिः	"	धार्थः	240
शौहणकम्	205	धुर्यः	285
शौहाः	156	धुवकी	207
द्वादधान्यिकः	283	धूम्या	198
द्विरभ्यः	259	धेनुभ्याः	287
द्विचीत्यम्	288	धेनवः	140, 147
द्विहल्यः	289	धेनुकम्	197
द्वीयः	220	धौमकः	224
द्वैशुणिकः	278	धौनायनः	151
द्वैपः	186, 226	धौमीयः	205
द्वैपकः	224	धौम्यः	147
द्वैप्यः	231	धौमायणः	151
द्वैपदिकः	192	धौरेयः	285
द्वैयन्यिकः	283	धुवकी	207
द्वैपायनः	153	ध्रौवकिः	144
द्वैमातुरः	158	ध्वाभवतायनिः	169
द्वाक्षायणभक्तः	200	ध्वानायनः	151
द्वाहावकः	224	नगरम्	207
धन्यः	286	नडकीयम्	210
धर्म्यम्	280, 288	नडसः	206
धातक्यः	167	नडिकः	"
धानज्यः	147	नञ्जा	198
धानप्रतम्	139	नड्वलस्	211
धानुर्दण्डिकः	273	नड्वान्	"
धानुष्कः	273, 282	नदरम्	207
धान्यपतम्	139		

उदाहरणम्

पुटसंख्या उदाहरणम्

पुटसंख्या

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
नभ्यम्	292	नास्तिकः	282
नलदि	281	नितान्तवृक्षीयम्	210
नाकुलः	158, 180	नित्यम्	216
नाकुलकः	253	निधानकम्	206
नागरकाः	225	निबन्धकम्	"
नागरमदिः	145	निशातीयः	210
नागरेयः	214	निषधाः	174
नागरेयकः	"	निष्ठघः	216
नाट्यम्	260	नीलम्	184
नाडायनः	153	नैकटिकः	285
नाडायनकम्	260, 261	नैकतः	217
नाडिः	143	नैगमः	246
नातानतिकम्	245	नैवाकचीयम्	210
नादेयः	159, 214	नैवायनिः	169
नानान्द्रः	146	नैस्यशब्दिकः	280
नापितवास्तुकः	220	नैधानः	203
नापितायनिः	170	नैबद्धकम्	209
नापितिः	"	नैममकम्	"
नाभागः	156	नैमित्तः	246
नाभ्यम्	294	नैमित्तिकः	192
नामदासकायनः	151	नैमिशायनः	181
नामस्यः	147	नैमिषिः	"
नामाख्यातिकम्	246	नैयप्रोधम्	269
नामिकम्	"	नैयङ्गवम्	264
नारम्	280	नैयतः	203
नारदीयम्	257	नैयातयः	246
नारायणः	153	नैयाधिकः	192
नार्मदः	158	नैयासिकः	"
नावकौशाभ्येयः	214	नैरुधः	192, 246
नाविकः	272	नैवासिकः	291
नाविका	"	नैवेशः	203
नाभ्यम्	238	नैशम्	232
नासिक्यम्	208	नैशः	239

उदाहरणम्	पुस्तकख्या	उदाहरणम्	पुस्तकख्या
नैशिकम्	232	पम्पा	212
नैशिकः	239	पर्यस्यः	268
नैषधः	172	परकीर्षः	230
नैषादः	146, 147	परपक्षीयः	"
नैषादकम्	258	परमरभ्यम्	259
नैषादकर्षुकः	220	परमसीत्यम्	288
नैषादाकिः	146	परशान्यम्	270
नौवाहायनिः	170	परारितनः	232
नौवाहिः	"	परारितनः	"
न्यग्रोधिकम्	206	परार्थम्	281
न्यग्रोधिकम्	"	परिगृहकम्	206
न्यग्रोषी	207	परिवंशकम्	"
न्यङ्गमयम्	265	परिवापिकम्	206
न्याय्यम्	288	परिवृत्तकम्	"
पक्वित्रमम्	275	परुतनः	233
पक्ष्यः	240	परुतनः	"
पञ्चकपालम्	141	पर्णकाः	177
पञ्चजनीनः	295	पर्णसः	206
पञ्चाकाः	174, 182, 183, 211	पर्णिकः	281
पदव्यम्	294	पर्णीयम्	210, 228
पतञ्जलयः	177	षापकः	272
पत्रीयम्	293	परिष्की	"
पश्यम्	"	पर्वतीयः	228
पश्यम्	288	पलाशिलः	206
पभ्यः	240	पलाशोपम्	210
पभ्या	269	पवर्गीयः	243
पदकः	194	पश्चिमः	235
पदिकः	273	पाकिबम्	275
पदोत्तरपदिकः	193	पाक्षायणः	208
पद्याः	287	पाक्षायणी	"
पद्याः	286, 287	पाक्षिकः	277
पन्थकः	236	पाङ्कः	140, 191
पञ्जागाराः	176	पाञ्चजनीनः	290

सहाहरणम्	पुस्तकसंख्या	सहाहरणम्	पुस्तकसंख्या
पाशंजन्यः	241	पादात्म	195
पाञ्चजन्यायनिः	209	पादायनः	151
पाञ्चदशम्	234	पादिकः	173
पाञ्चालः	140, 172, 183	पादतम्	195
पाञ्चालायनः	154	पाद्धारकः	224
पाञ्चालीयाः	178	पाञ्चयायनः	208
पाञ्चाली	183	पाञ्चागतिः	181
पाञ्चिः	145	पामरम्	207
पाञ्चौदनिकम्	245	पायसिकः	276
पाटञ्चरः	217	पारकुलीनः	290
पाटलः	263	पारदारिकः	279
पाटलागर्तायः	227	पारयुगीनः	290
पाटलानि	270	पारलौकिकम्	242, 243
पाटलिपुत्रकः	223	पारशवः	145, 270
पाठेयः	214	पारस्वधिकः	282
पाठेयकः	224	पारस्त्रेण्यः	162
पाणविकः	282	पारस्यकुलीनः	290
पाणिनीयम्	253, 257	पारायणीदाः	219, 254
पाणिनीयः	194	पारावारीणः	213
पाणिनीयाः	219	पाराशरकल्पिकः	193
पाणिनीया	194	पाराशरिणः	256
पाण्डवः	156, 174	पाराशरीयम्	205
पाण्डवेवः	160	पाराशर्यः	149
पाण्डारः	163	पारिकः	218
पाण्डुकम्बली	186	पारिखेयः	297
पाण्ड्यः	173	पारिखेयी-	"
पातञ्जलाः	177	पारिभ्रामिकः	242
पाषाणकार्यः	168	पारिधेयः	161
पाषयम्	291	पारिपन्थिकः	278
पाषेयकः	224	पारिपार्थिकः	277
पादकर्मिकः	192	पारिसुखिकः	"
पादविकः	278	पारिसुख्यम्	241
पादव्याख्यानः	246	पारिषदम्	259
पादस्वेदनिकम्	275	पारिषदः	218

उदाहरणम्	पुस्तकक्रमा - उदाहरणम्	पुस्तकक्रमा
पारिषदकम्	258	पाशुपतम् 939
पारिषथः	279	पाश्चात्यः 215
पारिष्ठीयम्	242	पादया 198
पारिहृत्तयम्	241	पिङ्गलाः 176
पारीणः	214	पिचवीयम् 210
पारेवन्त्रकः	222	पिचय्यः 292, 296
पार्णः	156, 247	पिटक्या 198
पार्णकथः	177	पिटाक्या "
पार्थः	157	पिण्डीजङ्घाः 175
पार्थिवः	140, 142	पितामहः 199
पार्थिवी	140	पितामही "
पार्दाकवः	147	पितृभोगीणः 294
पार्दायनः	215	पितृभ्यः 194
पार्थास्तिकः	280	पिश्यम् 190, 248
पार्थुलकथम्	241	पिप्पली 269
पार्थुल्यम्	"	पिप्पलीमूलीयम् 210
पार्थतानि	228	पिप्पलीयम् "
पार्वतायनः	155	पिष्टकः 267
पार्वतिः	"	पिष्टमयम् "
पार्वतीयानि	228	पिष्टसुरीयम् 294
पार्वतः	257	पिष्टाः 177
पार्वतीयः	230	पिष्टीयाः 295
पार्वतः	201	पिष्ट्याः "
पार्वदः	140, 290	पीतकम् 184
पार्वयः	290	पीयूषिलः 206
पालही	218	पुस्त्यम् 142
पालाशः	203, 263	पुनर्वसुः 236
पालाशकम्	209	पुराणम् 233
पालिन्नः	255	पुरातनम् "
पालकः	224	पुरोडाशिकः 246
पालकलीरम्	216	पुरोडाशिकी "
पालिन्नय्यः	151	पुरोडाशीयाः 293
पाशावम्	157	पुरोडाश्याः "
पाशिलः	206	पुष्करम् 212

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पुष्करसदः	175	पैतृव्यकम्	248
पुष्करावती	212	पैतृव्यसेयः	164
पुष्यः	183, 236	पैतृव्यसीयः	163
पूयः	240	पैतृव्यकम्	209
पूर्वश्रैष्मः	233	पैप्पलव्यः	149
पूर्वपञ्चीयः	230	पैप्पलादकः	260
पूर्वपदिक्	193	पैप्पलादाः	254
पूर्ववार्षिकम्	234	पैप्पलीकच्छकः	223
पूर्वहैमनम्	,,	पैयुक्षः	265
पूर्वार्थम्	231	पैरकावणः	181
पूर्वाहकः	235	पैलः	159, 180
पूर्वाहितनम्	233	पैलकुणः	140
पूर्वाहितनम्	,,	पैलवहकः	222
पृथुकीयाः	293	पैलेयः	159
पृथुव्याः	,,	पैश्यः	167
पृष्ठतः	257	पैष्ठाः	156
पृष्ठयः	198	पैष्ठाः	177
पैङ्गरायणः	153	पैष्ठायनः	181
पैङ्गलयः	176	पैसीतायनः	,,
पैङ्गलादायनिः	180	पौस्नम्	142, 258
पैङ्गलायनः	153	पौस्नः	235, 247
पैङ्गल्यः	149	पौटायनः	151
पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्	189	पौटिकः	272
पैङ्गेनः	256	पौण्ड्रः	172
पैङ्गी	,,	पौतिकः	203
पैटकः	156	पौतिमाष्यः	149
पैटिकिकः	274	पौत्वकम्	248
पैटाकः	156	पौत्रम्	280
पैटाकिकः	274	पौत्रः	146
पैण्डूरायणः	151	पौनरक्तः	246
पैतदारवः	264	पौनराक्षिकः	192
पैतामहकम्	248	पौनर्भवः	146
पैतृकम्	,,	पौरटीयम्	205
पैतृमत्यः	167	पौरश्चरभिकम्	246

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
पौरस्त्यः	215	प्रतिपथिकः	279
पौराणिकः	198	प्रतिलोमाः	177
पौरुषेणम्	197, 258, 235	प्रतीच्यः	215
पौलीषः	268	प्रदोषोप्यम्	294
पौराणिकः	346	प्रदोष्यम्	"
पौराणिकः	"	प्रदोषकः	235
पौराणिकः	280	प्रद्युन्नागमनीयः	250
पौराणिकः	234	प्रहितनरकाः	177
पौराणिकः	167	प्राकारमार्दिः	145
पौराणिकः	214	प्राकारीयः	297
पौराणिकः	278	प्राकारीयाः	296, 297
पौराणिकः	217	प्राजनम्	215
पौराणिकः	"	प्रागद्यम्	209
पौराणिकः	"	प्राचीनयोष्यः	147
पौराणिकः	252	प्राच्यः	215
पौराणिकः	231	प्राजापत्यम्	255
पौराणिकः	232	प्राभावतम्	280
पौराणिकः	253	प्राणवतम्	139
पौराणिकः	214	प्राणायनः	153
पौराणिकः	147	प्रातरीयम्	205
पौराणिकः	263	प्रातालयः	177
पौराणिकः	267	प्रातिकण्ठिकः	278
पौराणिकः	208	प्रातिकूलिकः	276
पौराणिकः	184, 185, 233	प्रातिजनीनः	290
पौराणिकः	188	प्रातिपथिकः	279
पौराणिकः	184, 185	प्रातिपदम्	234
पौराणिकः	181	प्रातिपादकीयम्	245
पौराणिकः	145, 181	प्रातिपादिकीयः	"
पौराणिकः	214	प्रातिबोधः	147
पौराणिकः	203	प्रातिलोम्यः	177
पौराणिकः	214	प्रातिलोमिकः	276
पौराणिकः	"	प्रातीथिकः	"
पौराणिकः	233	प्रात्यग्रथिः	173
पौराणिकः	177	प्राथमिकम्	246

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
प्राथमिकः	193	फल्गुवः	237
प्रादोषम्	232	फल्गुनी	237
प्रादोषः	239	फाण्टादृतः	166
प्रादोषिकम्	232	फाण्टादृतायनिः	"
प्रादोषिकः	239	फाल्गुनः	188, 237
प्रादोहायनः	181	फारगुनिकः	188
प्राद्युम्निः	144	फारगुनी	241
प्राभूतिकः	280	बकनखभगुदपरिणदाः	178
प्रारोहः	283	बकसकथाः	175
प्रालोपिकम्	281	बधिरकाः	177
प्रावासिकः	291	बन्धुका	207
प्रावाहणेयः	160	बन्धुता	198
प्राचुषिकः	235	बन्धूलिलः	206
प्रावृषेण्यम्	190, 234	बर्बरिलः	"
प्राशाखम्	280	बर्हिण्यम्	292
प्रासङ्ग्यः	285	बलसः	206
प्रासादीयम्	297	बल्वजमयम्	266
प्रासिकः	282	बल्वजिकम्	206
प्रास्तारिकः	285	बल्यम्	208
प्रास्थकीयः	231	बहुलः	236
प्राहृतायनः	151	बाकम्	195
प्राहृतेतनम्	233	बाकायनः	153
प्रेक्षी	207	बाबवम्	195
प्रेयकः	147	बाडवेयः	161, 215
प्रेयङ्गविकः	193	बाडव्यम्	197
प्रेषणिकः	273	बादरायणः	154
प्रेषः	156	बादरिकः	277
प्रेषपादिकः	190	बाधिरकम्	205
प्रेषिकः	156	बाधिरकयः	177
प्रेषकीयम्	210	बाधिरिकः	157
प्रेषम्	269	बाधकितेयः	162
प्रेषाः	218	बान्धवकम्	258
प्रेषिः	143	बाभ्रवसालङ्कारनिका	259
प्रेषकी	207	बाभ्रव्यः	148, 150

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वाञ्छव्यकः	200	वित्त्वकायम्	210
वाचरः	252	विसवान्	212
वाचरकः	224	विसलः	206
वाहृतम्	269	वैजिकम्	206
वाहतः	140, 149	वुका	207
वाहृतीकार्यः	161	वुल्यम्	208
वाहृदग्न्यः	149	वुसमः	206
वाहृस्पतम्	253	वृन्दरम्	207
वाहृस्पत्यम्	189, 258	वृहती	270
वाहृस्पत्यः	142	वैजवापिः	209
बालाकिः	144	वैजवापीयः	261
बालायनिः	169	वैजावकः	226
बालिशायनः	154	वेदम्	249, 261
बालीवादिनेयः	162	वेदः	146, 182, 188, 219, 261
बालीवदैयः	161	वेदकुलम्	174
बालेयाः	296	वैदिः	143
बालेयार्धिकः	232	वैदी	185
बाल्वजः	201	वेन्दवः	147
बाष्कयः	141	वेन्दवाः	178
बास्तायनः	151	वेम्बकि	146
बाहविः	144	वेलायनः	208
बाहृकः	141, 235	वेवः	8, 270
बाहृकी	141	वेवकम्	205
बाहृकम्	209	वेवयतकः	207
बाहृकः	272	वैवः	10, 251
बाहृका	..	ब्रह्मण्यम्	
बाहृकीद	218	ब्राह्मणानाः	153
बाहृलः	203	ब्राह्मणान्यः	151
बाह्यः	141, 235, 247	ब्राह्मिः	145
बाह्यस्कः	147	ब्राह्मकृत्यः	160
बाह्यायनः	215	ब्राह्मगुप्तः	157
बाह्वृच्यम्	260	ब्राह्मणकम्	258
बिदकुलम्	174	ब्राह्मणायनः	154
बिदाः	174, 182, 183		

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
ब्राह्मणिकम्	246	भाण्डवम्	204
ब्राह्मण्यम्	197	भाण्डागारिकः	284
ब्राह्मदत्तायनः	154	भाण्डितायनः	151
भङ्गिताः	175	भाण्डित्यः	149
भङ्गिलाः	,,	भाण्डिलायनः	151
भण्डिताः	,,	भाण्डीजङ्घिः	179
भण्डिलाः	,,	भाद्रदारवम्	264
भरटिकः	274	भाद्रमातुरः	158
भरटिकी	,,	भारङ्गिका	221
भरषिकः	,,	भारङ्गिकी	,,
भलन्दनाः	175	भारतः	140,191
भल्लातकम्	269	भारतेयः	160
भवदीयः	220	भारद्वाजः	146
भालिकः	274	भारद्वाजायनः	152
भालिकी	,,	भारमेयः	160
भालीकम्	210	भारुकच्छकः	223
भालमयम्	265	भार्गयणः	152
भाक्तः	284,290	भार्गवीयाः	178
भाक्ताः	290	भार्त्यः	167
भाक्तिकः	284	भालन्दनः	156
भाक्षः	283	भालकीयः	141
भाक्षालकः	224	भालपालः	203
भागलकम्	205	भालपालेयम्	207
भागलिः	144	भालाचिनः	256
भागविताः	179	भालेयम्	207
भागविज्ञायनः	166	भावतम्	220
भागवित्तिकः	166,179	भावत्कम्	,,
भागीरथेयः	159	भाखायणकम्	205
भाजनः	147	भास्मनम्	265
भाजनाः	178	भास्मनः	263
भाङ्गितायनः	151	भास्मायन्यः	152
भाङ्गित्यः	149	शुगवः	176
भाङ्गिलायनः	151	शुगवङ्गिरसिका	260
भाण्डा :	151	शुगवङ्गिरसिका	275

उदाहरणम्	पुस्तकख्या	उदाहरणम्	पुस्तकख्या
भैरवम्	195	मध्यमः	234
भैरवः	283	मध्यमीयः	230,243
भैरवकम्	195	मध्योदः	243
भैरवयनिः	169	मनुष्यः	171
भैरवज्यः	149	मन्थकाः	175
भोजकटीयाः	251	मन्थरेषणाः	176
भौजीयः	229	मधुरमयम्	165
भौमः	157,247	मदवतीयम्	190
भौविः	145	मदवत्यम्	0
भौरः	157	मदवत्	213
भौरिकायनिः	169	मदिका	269
भौरिकिविषः	200	मसाकावती	212
भौलिकायनिः	169	मसूरकणाः	177
भौलिकिविषः	200	मसुराः	269
भौलिङ्गिः	173,180	महाकुलीनः	165
भ्रैष्ठककपिप्रलाः	178	महिष्मान	211
भ्रष्टकाः	176	मही	207
भ्रातृकम्	248	महेन्द्रियम्	189
भ्रान्त्यः	163	महेन्द्रीयम्	189
भ्रात्रीयः	112	मातिकाः	134
भ्राष्टक्यः	173	मासिको	0
भ्राष्ट्राः	187	मासौदनिकाः	291
भ्रैवियः	122	मासौदनिकाः	284
भ्रगधाः	174,211	मासौदनिकी	222
भ्रगदीयः	228	माकन्दकः	161
भ्रलम्	209	माकण्डेयः	209
भ्रस्त्याः	231	मागधः	172,180
भ्रदीयः	226	माषम	184
भ्रदकः	173	माषी	0
भ्रदी	212	माङ्गव्यः	148
भ्रधुमान्	0	माङ्गविकः	150
भ्रधुरा	284	माङ्गिष्ठम्	183
भ्रध्यम्	0	माठरः	147
भ्रध्यः	0		

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
माठरकः	224	माधुकार्णिकम्	209
माठरेशणिः	181	माधुमतः	226, 252
माड्डुकः	282	माधुरम्	249
माड्डुकिक	"	माधुरः	235, 239, 247, 249, 250, 251, 252
माणवः	171		
माणवीनः	295	माधूकः	264
माणव्यम्	197	माध्यन्दिनः	141
माणपालम्	280	माध्यन्दिनाः	243
माणपालिकः	165	माध्यमः	"
माण्डव्यः	148	माध्यमकीथः	231
माण्डुकः	159	माध्यमाः	230
माण्डुकिः	"	माध्यमिनेथः	162
माण्डुकेयः	"	मानवः	171
मातामहः	199	मानवी	"
मातामहकम्	248	मानव्यः	148
मातामही	199	मानसी	257
मातुलः	"	मानस्थलकः	225
मातुलकम्	248	मानाथी	148
मातृकम्	"	मानाप्यः	"
मातृकल्पिकः	193	मातृषः	171
मातृभोगीणः	294	मातृप्यकम्	196
मातृष्वसेयः	164	मान्तव्यः	148
मातृष्वस्त्रीयः	163	मान्त्रित्यः	149
मात्यः	167	मान्धविका	222
मात्स्यिकः	277	मान्धविकी	"
माद्गुष्यः	167	मासकः	231
माद्रकस्थलकः	224	मासकीनः	"
माद्रकारिः	173	मायूरम्	195, 264
माद्रकूलकः	224	मायूरकर्णः	157
माधकः	158	मायूरिकः	277
माधनगरम्	217	मायेयः	214
माधवी	270	मारिचकम्	271
माधव्यः	150	मार्कण्डेय	160
माधीप्रस्थः	217	मार्धाकः	156

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
मार्गशीर्षः	237	माहाराजिकः	190, 252
मार्गिकः	277	माहित्यम्	264
मार्जार्यम्	209	माहिषम्	280
मार्तिकः	263	माहिषकः	226
मार्दङ्गिकः	282	माहिष्मतेयकः	214
मार्देयः	161	माहेन्द्रः	189
मालती	289	माहेयः	214
मालाप्रस्थकः	222	मिन्नयवः	175
मालिन्दम्	208	मिन्धः	240
माल्लः	187	मीनरम्	207
माल्लवतैकः	224	मीमांसकः	194
मावाण्डिकः	280	मुखतः	257
माषस्थलकः	225	मुखतीवः	230
माषाः	269	मुख्यम्	240
माषिः	145	मुख्यः	"
माष्यम्	294	सुद्राः	269
मासिकम्	190, 232, 238	सुरकः	173
मासूरः	263	सुसलीयम्	293
मासूरकर्णाः	177	सुसन्धम्	"
माहकस्थलकः	214	सुधन्धम्	240
माहकिप्रानीयः	228	सुधीनयम्	265
माहकिनगरीयः	"	सूकः	235
माहकिपलदीयः	"	सूत्यम्	208, 287
माहतः	141	सूत्यः	287
माहाकुलः	165	सूत्याः	"
माहाकुलीनः	"	सुगधिराः	237
माहाचितिः	209	सुदव्यम्	294
माहाजनिकः	295	सुदीक्षा	269
माहाजनीनः	290	सुन्मयम्	266
माहानदः	141	सुव्यः	240
माहानसः	"	सुष्यम्	292
माहापुत्रिः	209	सुष्यः	240
माहाप्राणः	141	सुत्रकः	224
माहाराजनम्	184	सुधायणः	153

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या उदाहरणम्

मैत्रायणकम्	205	यमसभीयः
मैत्राय गादीयाः	254	यवबुसकम्
मैत्रेयः	165	यवमयम्
मैत्रिकः	277	यवसुरीयम्
मैमतः	166	यवाः
मैमतायनः	166	यवापूपीयम्
मैमतायनिः	166	यवापूप्यम्
मौजायनः	153	यवासिकम्
मौल्यः	167	यव्यम्
मौदकः	260	यस्काः
मौदकिकः	281, 284	याचितकम्
मौदनिका	221	याजमानम्
मौदनीकी	"	याज्ञः
मौदनेयकः	214	याज्ञवल्क्यः
मौदमानिका	221	याज्ञायनिः
मौदमानिकी	"	याज्ञिकः
मौदाः	254	याज्ञिक्यम्
मौद्रः	263, 276	यातोपयानिकम्
मौद्रल्यः	148	यादः
मौद्रल्योयम्	206	यादायनिः
मौद्री	275	यामलायनः
मौपः	157	यामद्वेयः
मौनिष्ठितिः	209	यामुनः
मौनिस्थलिकम्	"	यामुन्दायनिः
मौरजिकः	282	यामुन्दायविकः
मौर्यः	167	यामुन्दायनीयः
मौर्यम्	268, 265	याम्यः
मौलासः	203	यायातः
मौषिकः	144	यावक्रीतिकः
मौष्टा	191	यावासः
मौसल्यः	149	याष्टीकः
मौहर्तः	246	याष्टीको
यज्ञदत्तमयम्	248	यास्कः
यज्ञस्वः	216	यास्कायज्ञीयाः

उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या	उदाहरणम्	पुस्तकसंख्या
यास्कौयः	177	राजवायवः	215
युवः	285	राजकम्	198
युव्यम्	291	राजकीयः	230
युधिष्ठिरः	176	राजप्रहकः	224
युवकी	207	राजतः	246
युष्मदौयः	231	राजदन्त्यम्	294
यूथ्यः	140	राजन्यः	164
यूपीयम्	295	राजन्यकम्	196
यूप्यम्	„	राजन्यकः	199
यूषरः	207	राजपुत्रकम्	196
यौगम्	195	राजभृतः	203
यौगन्धरः	225	राजभोगीगः	294
यौगन्धरकः	„	राजमाध्यम्	„
यौगन्धरायणः	154	राजसूयः	244
यौगन्धरिः	173	राजस्थलकः	225
यौगवस्त्रम्	195	राज्जुकण्ठिनः	254
यौधिष्ठिनेः	144	राटिमम्	275
यौधिष्ठिरायणः	182	रागायनः	154
यौप्यम्	207	राणिः	180
यौवतम्	195	रायकारिकम्	204
यौवतेयः	159	रायकार्यः	167
यौष्माकः	231	रायन्तरः	147
यौष्माकीगः	„	राशीतरः	147
रक्षोमुखाः	175	राधः	237
रथकञ्चा	198	राधा	„
रथिकः	272	राधातुराधीयः	185
रथ्यम्	258	राधातुराधीया	„
रथ्यः	258	राभिः	144
रथ्या	198	रामोदाबनः	151
रथ्याः	294	राबस्पोषकम्	205
रन्ध्रकः	180	रावणः	157
रथः	240	रावणावनः	181
राङ्गः	215, 226	राष्ट्रपतम्	139
राङ्गकः	226	राष्ट्रियम्	149, 256

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
राष्ट्रियः	213, 235, 238, 239, 247, 249, 250	रौम्यम्	207
रासनः	213	रौहिणः	237
रासभः	259	रौहिणायनः	151
रासभरथम्	"	रौहिणेयः	161
राहक्षतिः	180	रौहितकः	264
राहुगण्यः	148	रौहितिकः	157
राहुमयम्	265	रौहिषम्	233
राह्यः	251	रौहेयम्	207
रिष्टिवान्	213	लङ्कान्तमुखाः	178
रेवतः	237	लभ्याः	175
रेवती	"	लमकाः	176
रैखः	156	ललाटिका	244
रैभ्यः	147	लवणः	276
रैवतः	237	लवणा	"
रैवतकम्	205	लाक्षणिः	169
रैवतिकः	163	लाक्षणिकः	192
रैवतिकीयः	261	लाक्षणेयः	161
रैवन्तायनिः	170	लाक्षण्यः	169
रैवन्तिः	"	लाक्षिकम्	184
रैमवान्	212	लाक्षिकः	192
रोहिणः	237	लाङ्ककायनिः	171
रोहिणी	"	लाङ्कवायनिः	169
रोहितकमघम्	265	काठेरणीयः	229
रोहितगिरीया	251	लामकायनः	153
रौक्मिणेयः	261	लामकायनाः	176
रौचनिकम्	184	लालाटिकः	279
रौढीयाः	219	सालामिकः	278
रौणः	204	लावाण्यः	281
रौप्यायदिः	169	लाहकिः	144
रौमकः	217	लाह्यः	156
रौमकीयम्	205	लुकर्यम्	208
रौमशीयम्	"	लेखाभुवः	177
रौमायण्य	208	लैखः	156
		लैखनः	"

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
वात्स्यायनीयाः	179	वार्तिकः	192,291
वाथ्योगः	147	वार्तिसूत्रिकः	193
वान्तवृक्ष्यः	168	वार्दालिमान्	213
वामदेव्यम्	185	वार्धकम्	196
वामरथाः	168	वार्धकिः	169
वामरथानि	,,	वार्धक्यः	,,
वामरथी	,,	वार्धुषिकः	278
वामरथ्यः	,,	वार्ध्रम्	296
वामरथ्यायनः	,,	वार्धतेयः	252
वासरथ्यायनी	,,	वार्धतेयकः	214
वायव्यम्	190	वार्धिकायणिः	171
वायव्यविधिकः	193	वार्धगणाबनः	153
वायुदत्तेयम्	207	वार्धगण्यः	148
वायुदत्तेयः	160	वार्धकम्	234, 236
वारणानि	270	वार्धिकः	157, 193
वारणायनः	181	वार्धिकः	156
वारणाबतम्	202	वार्ध्यायणिः	170
वारतन्तवीयाः	254	वार्ध्यायणिकः	168
वारारिकीयः	229	वार्ध्यायणीयः	,,
वारणसेयः	214	वालियः	165
वाराहकम्	209	वाल्गव्यः	148
वास्तुकिः	146	वाल्मीकीयः	229
वास्तुकम्	258	वास्तवम्	291
वारुणः	203	वास्तवकः	200
वारण्यायनिः	169	वास्तवम्	190, 233, 238
वार्कप्रादिकः	165	वास्तवकम्	238
वार्कबन्धिकः	,,	वास्तवः	,,
वार्कलिः	144	वास्तविकः	193
वार्कमूलिकः	285	वासवदत्ता	250
वार्कः	224	वासवदत्तिकः	193
वार्णवम्	204	वासवदत्तः	170
वार्णवः	226, 252	वासवदत्तः	200
वार्णवस्त्यः	148	वासवदत्तः	200
वार्तनाक्षः	156	वासवदत्तः	206

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वासिष्ठम्	185	वीवीधकी	274
वासिष्ठः	158, 182, 256	वृकगतीयः	227
वासिष्ठायनिः	209	वृजिकः	226
वासिष्ठिकः	24	वृष्यम्	294
वासुदेवः	158	वैणुकम्	206
वासुदेवकः	253	वैणुकीयम्	210
वास्तुविद्यः	247	वैणुमान्	211
वास्तैयम्	240	वैतसकीयम्	210
वास्तोष्पतीयम्	190	वैतस्वान्	211
वास्तोष्पत्यम्	,,	वैशकीयम्	211
वास्तम्	195, 256	वैरमकम्	206
वाक्कः	186	वैकङ्कतः	233
वाहिकः	273	वैकथिकः	221
वाहीकः	217	वैकरः	140
विकङ्कतिकम्	206	वैकर्णम्	204
विकथिकः	273	वैकर्णः	159
विदारी	270	वैकर्णकः	200
विभीतकमथम्	205	वैकर्णायनः	,,
विवथिकः	274	वैकर्णैयः	162
विवथिकी	,,	वैकर्णम्	208
विशासः	236	वैकृष्णसीयम्	205
विशालीयम्	210	वैकृष्णिकः	203
विश्रयः	175	वैतायणः	151
विश्रजनीनः	295	वैमिः	209
विश्वामित्रः	356	वैमेषः	260
विषपुत्राः	175	वैजीयः	220
विषनमयम्	248	वैजूर्यः	249
विषमरूप्यम्	,,	वैणवम्	269
विषमीयः	228	वैणवः	263
विष्यम्	292	वैणिकः	232
विष्यः	288	वैणिकाः	291
वीरणकम्	206	वैणुकीयः	231
वीरणावती	212	वैताण्डिकः	261
वाबभिकः	274	वतभिकः	273

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वैतिलकः	200	वैरत्न्यम्	208
वैत्रकीयः	231	वैरलः	156
वैवशकम्	209	वैराकणीयम्	210
वैदर्भः	146	वैराजक्यः	168
वैदेह्यः	149	वैराटकः	200
वैदायनः	151	वैरूपाक्षः	156
वैदिशम्	201	वैरोहित्यः	148
वैदेहः	172	वैलेपिकम्	281
वैदेहकः	224	वैवधिकः	274
वैद्यः	247	वैवधिकी	274
वैधवेयः	161	वैशम्पायनः	151
वैधुमानी	204	वैशकम्	280
वैध्रदारवः	264	वैशायन्यः	152
वैनतीयम्	205	वैशाकायनः	151
वैनतेयः	159	वैशालीयः	205
वैनदः	140	वैशिकः	273
वैन्यः	167	वैशिखः	283
वैपथकम्	205	वैशेयः	160
वैपाशः	157	वैश्रवणः	157
वैपाशकम्	205	वैश्रेयः	161, 165
वैपाशायन्यः	157	वैश्वकथिकः	291
वैप्रचित्तिः	209	वैश्वजनीनः	290
वैभमकम्	,	वैश्वदेवभक्तः	201
वैभाजित्रम्	280	वैश्वधः	283
वैभीतकः	264	वैश्वधेनवभक्तः	201
वैभुजामकः	224	वैश्वमानवभक्तः	,
वैमः	203	वैश्वानरः	146
वैमत्तायनकम्	05	वैश्वानरायणः	151
वैमात्रेयः	161	वैश्वामित्रम्	185
वैयाकरणः	192, 246	वैश्वामित्रः	158, 256
वैयाघ्रः	186	वैश्वामित्रिकः	245
वैयाघ्रपाण्डः	147	वैश्ववसन्त्यः	147
वैयातकः	217	वैष्टपुरेयः	160
वैयासकिः	146	वैष्णवः	147

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
वेदतायनः	181	शर्करकम्	206, 212
न्यायीयः	229	शर्करा	212
न्यायिकः	273	शर्करिकं	206, 212
न्यायिकः	"	शर्करीयम्	210, 212
व्रातीयः	274	शर्याभवान्	212
व्रीहितण्डुलीबम्	294	शलाकावान्	213
व्रीहितण्डुलम्	"	शलाथलाः	177
व्रीहिमयः	266	शाशित्यः	148
वैहः	263	शाशित्यायनी	"
वैह्यलासिकम्	232	शाकजम्बुकः	280
शकः	173	शाकटः	286
शकटिकः	206	शाकटावनः	154
शकट्या	198	शाकटिकः	272
शक्तिमान्	213	शाकन्धव्यः	167
शङ्कटी	207	शाकन्धेयः	161
शङ्कम्	292, 296	शाकलम्	184, 249
शङ्कनाभ्यम्	294	शाकलः	249, 262
शतपथिकः	194	शाकलकम्	"
शतपथिकी	"	शाकलकः	262
शतभिषक्	237	शाकलाः	212
शतरुद्रियम्	189	शाकलिकम्	154
शतरुद्रियम्	"	शाकलिकः	235
शतिकः	267	शाकलिका	222
शत्यः	"	शाकलिकी	"
शैफरीयम्	210	शाकलेयः	160
शर्मावान्	212	शाकन्यः	148
शयणभक्तः	200	शाकावन्मः	152
शयाणभक्तः	"	शाकुनिकः	277
शयाण्डी	212	शाकुनेयः	161
शयाणभक्तः	200	शाकुलादिका	221
शरण्यः	289	शाकुलादिकी	"
शरनिलानकम्	206	शान्यः	251
शरमयम्	266	शाफिकः	273
शरवान्	213	शाफिकः	282

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शास्त्रीकी	282	शारदः	232
शास्त्रकव्यः	148,167	शारदकाः (सुत्राः)	235
शास्त्रव्या	,,	शारदण्डिः	173
शास्त्रव्याः	167	शारदाः	238
शास्त्रव्यायनी	,,	शारदिकम्	232
शास्त्रायनः	151	शारदिकः	193
शास्त्रायन्यः	151,152	शारद्वतः	147
शास्त्रिः	148	शारद्वतायनः	155
शास्त्रयः	147,151,201	शारद्वतेयः	160
शाटाकविः	147	शारलोमिः	145
शाटायन्यः	152	शारावः	187
शाट्यः	147	शाराविः	145
शाट्यायनिः	160	शारीरः	203
शाट्यायनिनः	250	शार्करम्	212
शाडीयः	229	शार्करम्	209
शाड्वलम्	21	शार्कराक्ष्यः	149
शाणायनः	154	शार्करिकम्	209,212
शाण्डिक्यः	257	शार्ङ्गलिः	145
शाण्डिक्यः	148	शार्ङ्गवेरिकः	272
शाण्डिक्यायनकम्	207	शालङ्कायनः	154
शातः	208	शालङ्कायनकः	200
शातपतम्	139	शालङ्किः	145,180
शातभिषः	237	शालाकत्रिषः	161
शापायनः	152	शालाकिकम्	271
शास्त्रिकः	277	शालाकिकः	,,
शाबरः	147	शालाकेयः	161
शाबरजम्बुकः	220	शालाथलेयाः	177
शाबलीयम्	207	शालाम्यलेयः	160
शाब्दिकः	277	शालिपुरकः	212
शामीलः	270	शालीन्यः	167
शामीली	267	शालीयम्	210
शाम्बकः	147	शालीयः	219
शाम्बिकः	273	शालकेयः	160
			213

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शास्त्रमलिकम्	209	शैशपः	265
शास्त्रमलिकीयः	227	शैशपकम्	205
शास्त्रकायनिः	170	शैशपायनः	154
शास्त्रः	159	शैशः	246, 283
शास्त्रेयः	..	शैशिनः	158
शाशकर्मम्	204	शैशण्डम्	204
शाशादनकः	224	शैशायनिः	170
शाशुकुलिकम्	197	शैशवम्	269
शाशुकुलिकः	253, 281, 282	शैशवः	147
शाशपकः	224	शैशवाः	178
शाशपेयिनः	254	शैतिवाह्यः	165
शिक्षकः	194	शैफालम्	204
शिक्षरम्	207	शैवः	199, 201
शिखावलम्	211	शैरीपम्	263, 265
शिरीषकम्	212	शैरीषः	263
शिरीषमयम्	265	शैरीषकम्	205, 209, 212
शिरीषाः	211	शैरीषाणि	270
शिरीषाणि	270	शैलाक्यः	167
शिरीषिकम्	206	शैलालिनः	256
शिशुकन्द्रीयः	250	शैलषकः	199
शिशुभारिकः	274	शैवः	156, 257
शिशुमायाः	178	शैवपुरम्	217
शिशुभारिकः	271	शैवरूप्यम्	216
शुक्रियम्	189	शैवलम्	204
शुक्रियः	..	शैवाकविः	144
शुण्डी	212	शैशिरम्	233
शुनासीरीयम्	190	शैशिराः	238
शुनासीर्यम्	..	शैशिरिकः	193
शुम्बम्	293	शैशिरीयः	220
शूरसेना	173	शैष्यकम्	248
शूर्पेणाययम्	210	शोणापनः	154
शूल्यम्	187	शौकम्	195
शूनी	212	शौकियः	160
शैफाली	269	शौकिः	206

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
शौक्रेयः	160	श्यामाचनिनः	255
शौहः	159	यामेयः	161
शौह्रीयः	229	श्याम्बकाः	178
शौचिः	209	श्यावनायायम्	210
शौण्डभक्तः	200	श्यावनाय्यः	168
शौण्डायन्यः	152	श्यावपुत्र्यः	"
शौण्डिकः	247	श्यावरथ्यः	"
शौद्रायणभक्तः	201	शैयनपाता	191
शौनकः	147	श्रपीयाः	293
शौनकायनः	155	श्रप्याः	"
शौनकिनः	254	श्रवणः	237
शौनेयः	161	श्रवणा	185, 237
शौपाककम्	258	श्रविष्ठः	237
शौभायनिः	169	श्राणिकः	284
शौभायन्यः	152	श्राणिकी	"
शौभ्रयः	160	श्रावणः	188, 213
शौभ्रयः	167	श्रावणिकः	188
शौरमसः	172, 180	श्रावस्तेयः	214
शौरसेनः	218	श्राविष्ठः	237
शौरसेन्यम्	207	श्राविष्टायनः	151
शौरिः	144	श्राविष्टीयः	237
शौर्षणाथ्यः	168	श्राक्षणः	246
शौककमाधिकः	278	श्राक्षिकः	192
शौककशालिकम्	247, 280	श्रागणिकः	273
शौककशालिकः	281, 284	श्रागणिकी	"
शौवम्	195	श्राणुर्यः	164
शौवस्तिकम्	216, 233	श्रासृगालिका	259
श्याशानिकः	285	श्रास्तनम्	216, 233
श्यापर्णः	147	श्रास्त्यम्	"
श्यामाकः	147, 265	श्रागणिकः	273
श्यामाकाः	178	श्रागणिकी	"
श्यामाकिकः	277	श्रापर्णाः	178
श्यामायनः	151	श्रापिसीयः	261
श्यामायनकः	223	श्राफलकः	158, 180

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
श्वेतपाकी	209	सांवासरिकम्	190, 232, 238, 259
श्वेतगडिकिः	209	सांवासरिकम्	262
षष्टिपथिकः	194	सांवासरिकः	201
षष्टिपथिकी	"	सांवासरिकी	221
षापडकः	224	सांवासरिकी	"
षात्वपत्तिकम्	245	सांवासरिकम्	262
संस्थः	283	सांवासरिकः	147
सक्तव्याः	292	सांवासरिकः	224
सतीर्थः	285	सांवासरिकः	285
सदामत्ताः	175	सांवासरिकः	192
सनङ्गव्यम्	292	सांवासरिकः	208
सभ्यः	290	सांवासरिकम्	"
सममयम्	248	सांवासरिकः	218
सममयी	"	सांवासरिकः	224
सनरूप्यम्	"	सांवासरिकः	291
समानग्रामीयः	229	सांवासरिकः	226
समानशास्त्रीयः	250	सांवासरिकः	240
समीयम्	248	सांवासरिकम्	207
समीयः	218	सांवासरिकः	203
सर्वजनीनः	295	सांवासरिकः	144
सर्वतन्त्रः	194	सांवासरिकम्	207
सर्वधुरीणः	285	सांवासरिकः	222
सर्ववेदः	194	सांवासरिकः	252
सर्धयः	285	सांवासरिकः	254
सवार्तिकः	194	सांवासरिकः	193
ससङ्गदः	"	सांवासरिकः	12, 291
सहायता	198	सांवासरिकः	291
सांज्ञायमिः	170	सांवासरिकः	192
सांज्ञातिका	221	सांवासरिकः	291
सांज्ञातिका	"	सांवासरिकः	251
सांज्ञातिका	290	सांवासरिकः	140
सांज्ञातिका	284	सांवासरिकः	283
सांज्ञातिका	246	सांवासरिकः	144, 180
सांज्ञातिका	239	सांवासरिकः	180

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सात्यकार्यः	168	सायकायनः	153
सात्रासाहकः	224	सायन्तनम्	233
साद्योजः	203	सारकेयम्	207
सान्धः	157	सारक्यम्	"
सान्ध्वेलः	234	सारमेयम्	"
सान्ध्यः	157,234	सारसाधनः	208
सान्धिवेशिकः	277	सारसेयम्	207
सापत्नः	157	सारस्यायनभक्तः	201
सापेयिनः	254	सार्दारवः	147
साप्तलायनः	153	सार्पाविद्यिकः	193
साप्तलेयम्	207	सार्पः	295
साप्तिः	145	सार्वकेश्वः	251
साभापतम्	139	सार्वजनिकः	295
सामकः	194	सार्वजनीनः	290
सामयुगीनः	290	सार्वसेन्यः	251
सामलायनः	208	सालमयम्	266
सामलेयम्	207	सालादुरीयः	251
सामल्यम्	"	साल्वः	226, 227, 252
सामवायिकः	279	साल्वकम्	227
सामाजिकः	277,279	साल्वकः	"
सामानप्राप्तिकः	242	साल्विका	"
सामानदेशिकः	"	साल्वेयः	172, 214
सामानिकः	"	सावर्ण्यः	149
सामिधेनीः	262	साश्म्यम्	207
सामिधेन्यः	"	साहदेवः	158
सामुद्रकः	225	साहदेवकः	253
सामुद्रिका	"	साहसिकः	276
सामूहिकः	279	साहसम्	195
साम्परायणकम्	205	साहस्रः	267
साम्प्रीयकः	200	साहस्री	201
साम्बिः	144	सिन्धुकः	236
साम्भूयिः	145	सीतान्वेषणीय	250
साम्मातुरः	158	सीसमयम्	265
साम्राज्यः	168	सुगव्यम्	292

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सुदामतः	257	सैरिकम्	259
सुधाशुकाः	177	सैरिकः	286
सुपर्णायम्	210	सैरकायणः	208
सुपिष्ठाः	177	सैसः	264
सुमनोत्तरा	250	सोदर्यः	292
सुखम्	208	सोममयम्	266
सुधीयम्	293	सौकरिकः	277
सुप्यम्	"	सौकराशम्	205
सुगालगतीयः	227	सौखः	156
सुख्यम्	266	सौखरात्रिकः	280
सोक्तिम्	275	सौखरायिकः	"
सौहर्णकः	252	सौखिकः	273
सौहिकरणः	204	सौखीयः	205
सैकतः	203	सौगत्यायनः	154
सैकयतविधः	200	सौतज्ञभिः	209
सैकयतायानिः	169	सौत्रीयः	229
सैहकायनः	208	सौदक्षः	203
सौतिकेयः	214	सौदक्षेयः	160
सैनकम्	258	सौदत्तः	203
सैनापतम्	139	सौदत्तवः	160
सैनामस्थकः	222	सौदर्शनिकः	222
सैनिकः	279	सौदर्शनिको	"
सैन्यम्	207	सौदर्शनोया	"
सैन्यः	279	सौदामिनी	257
सैन्दुकावतम्	202	सौदामेयः	161
सैन्धवः	226, 236, 252	सौदाम्यम्	201
सैन्धवकः	226	सौधातकिः	141
सैन्धवायनिः	169	सौधामित्रिका	22
सैन्धुमित्रिका	221	सौधामित्रिकी	"
सैन्धुमित्रिकी	"	सौधाशुभयः	17
सैन्धुवक्त्रकः	224	सौधावतानिका	22
सैरः	263	सौधावतानिकी	"
सैरन्त्रिकम्	258	सौधावतिः	14

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
सौनव्यः	148	सौवनायनः	151
सौनामिः	145	सौवर्गमनिकः	280
सौनामेयः	161	सौवर्चलीयम्	205
सौनेत्रः	203	सौवर्णः	140
सौपम्	245	सौवर्ण्यः	149
सौपः	"	सौवास्तिकः	280
सौपथ्यम्	208	सौवास्तवम्	204
सौपन्थ्यम्	"	सौवीरभक्तः	200
सौपामायनिः	169	सौवीराः	174
सौपिकः	276	सौवीर्यः	172
सौपिष्यः	156	सौवर्मकम्	205
सौपिष्याः	177	सौसुक्रीयः	227
सौभद्रः	191, 250	सौखातिकः	289
सौभागिनेयः	162	सौहाः	172
सौभूमः	203	स्कङ्कः	212
सौभृतः	"	स्कान्दायन्यः	152
सौमङ्गलः	"	स्कान्धिनः	254
सौमतायनः	154	स्काम्भायन्यः	152
सौमतायनकम्	205	स्खलम्	292
सौमनोत्तरिकः	193	स्ताम्बायनः	154
सौमित्रिः	144	स्ताम्भिनः	254
सौमित्रीयः	229	स्त्रीत्वम्	142
सौम्यम्	190	स्त्रैणम्	142, 258
सौम्यी	"	स्त्रैणः	235, 247
सौयज्ञकम्	205	स्थगलिकः	281
सौयामायनिः	169	स्थाणुमान्	212
सौयामायनिकः	166	स्थाण्डिलः	187, 247
सौयामायनीयः	"	स्थण्णीयम्	293
सौरभैयः	165	स्थण्यम्	"
सौरसेयम्	207	स्थलबाहुकम्	206
सौरी	257	स्थैरकायनः	154
सौर्यम्	207	स्थौर्यः	149
सौलाभियः	149	स्थौलकम्	209
सौबक्षसेयः	161	स्पाशनः	213

उदाहरणम्	पुटवक्ष्यता	उदाहरणम्	पुटवक्ष्यता
स्फैगायनिः	209	हाकिक्कम्	259
स्फैनिकः	273	हालिकः	286
स्यान्दनः	263	हालेबः	165
स्नान्यः	148	हांसकामनः	154
स्त्रुग्यम्	292	हास्तायनः	208
सौष्णम्	249	हास्तिकम्	197
सौष्णः	235, 238, 239, 247, 249, 250, 251, 252,	हास्तिकर्षुका	221
स्वकीयः	230	हास्तिकर्षुकी	,,
स्वलीयः	163	हास्तिनायनः	154, 208
स्वागतिकः	280	हास्तपदः	261
स्वातिः	236	हास्तपादः	157
स्वापतेयम्	291	हास्तिशीर्षिः	145
स्वारनादिः	145	हिमवत्तः	257
हरिद्रा	270	हिमवान्	212
हरिद्रिकः	281	हिलोळीयाः	251
हरितकी	269	हृषः	289
हल्यः	289	हैमः	2 3
हल्या	198	हैमनश्च	234, 238
हविष्यम्	292, 294	हैमनः	265
हस्तः	235	हैमनाः	238
हाटकम्	265	हैमन्तम्	234, 238
हारिणिकः	277	हैमन्तिकम्	,,
हारितायनः	155	हैमन्तिकः	193
हारिद्रम्	183, 184	हैमवत्तम्	201
हारिद्रविणः	255	हैमवती	249, 257
हारिषेणः	169	हैयज्ञवीनम्	268
हारिषेभ्यः	,,	हैरप्यिका	221
हारीतः	147	हैरप्यिकी	,,
हारीतिः	144	हैहयः	156
हादिक्यः	167	हैतृक्कम्	248
हार्यश्चः	147	हौत्रम्	280
हाष्टेयः	165	हास्तनम्	216
हालः	263	हास्त्यम्	,,
हालवन्धम्	195	हाबेराणि	270
		हैबेराणं	,,

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अतिसखा	131	अधुना	84,85
अतिसारकी	72	अध्यक्षकः	3
अतीवतमाम्	94	अध्यर्धकाकणीकः	5
अतीवतराम्	,,	अध्यर्धकार्षापणम्	4
अत्यङ्गुलम्	135	अध्यर्धकार्षापणिकम्	,,
अत्यध्वम्	134	अध्यर्धखारोकः	5
अत्यन्तीतः	44	अध्यर्धपण्यम्	,,
अत्र	83	अध्यर्धपाद्यम्	,,
अत्रभवान्	,,	अध्यर्धमाष्यम्	,,
अवूरदद्याः	140	अध्यर्धविशतिकीनः	4
अव्य	85	अध्यर्धशतम्	5
अव्यधीनः	45	अध्यर्धशतमानम्	4
अव्यधीना	,,	अध्यर्धशतम्	5
अधः	90,91	अध्यर्धशाणम्	,,
अधस्तात्	91	अध्यर्धशाण्यम्	,,
अधरात्	91,92	अध्यर्धशातमानम्	4
अधरेण	92	अध्यर्धशर्पम्	,,
अधरेद्युः	85	अध्यर्धसहस्रम्	,,
अधस्तात्	90,92	अध्यर्धसाहस्रम्	,,
अधिकः	57	अध्वनानः	44
अधिकदृशाः	140	अध्वन्यः	,,
अधिका	57	अनर्धकः	148
अधित्यक्ता	48	अनुकः	57
अधिपौर्णमासः	139	अनुककुम्	140
अधिपौर्णमासि	,,	अनुककुम्भम्	,,
अधिमनसम्	138	अनुकामिनः	44
अधिराजम्	130	अनुगणिती	60
अधिराजता	33	अनुगबम्	134
अधिराजत्वम्	,,	अनुगधीनः	44
अधिसामम्	139	अनुगिरिम्	139
अधिसाम	,,	अनुगिरि	,,
अधिसक्	140	अनुतदम्	,,
अधिसजम्	,,	अनुपठिती	60

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

उदाहरणम्

पुटसङ्ख्या

अनुपथम्	139	अन्धेष्टुः	85
अनुपदी	60	अन्वक्षम्	139
अनुपदीना	43	अन्वनडुहम्	"
अनुप्रवचनीयम्	23	अपतिता	27
अनुयदम्	139	अपतित्वम्	"
अनुरहसम्	134	अपश्यवान्	70
अनुरोहणीयम्	24	अपथम्	131
अनुलोमम्	132	अपञ्चाः	"
अनुवचनीयम्	23	अपरथा	86
अनुवाचनीयम्	"	अपररात्रः	135
अनुवेशनीयम्	"	अपरेण	93
अनुसामम्	132	अपरेष्टुः	85
अनृचः	"	अपूपमयम्	117
अनैर्धयम्	34	अपूपमयः	118
अन्ततः	82	अप्रजाः	142
अन्तर्गिरम्	139	अवडता	27
अन्तर्गिरि	"	अवडत्वम्	"
अन्तर्लोमः	141	अवुधता	"
अन्धकारितः	49	अवुधत्वम्	"
अन्धतमसम्	133	अब्जिनी	74
अन्धवार्तिकीयम्	110	अनावस्वम्	26
अन्धमयम्	117	अनिकः	57
अन्नमयः	"	अमितः	81
अन्यकः	107	अभिदृष्टम्	39
अन्वतः	82	अभिहतरम्	95
अन्यतमः	107	अभिहतरम्	120
अन्यतरः	"	अभिहितवतम्	138
अन्यतरेष्टुः	85	अभीकः	57
अन्वत्र	82	अभ्यमित्रिणः	44
अन्यथा	86	अभ्यमित्रियः	"
अन्वदा	84, 85	अभ्यमित्र्यः	"
अन्यर्हि	85	अन्नम्	"
अन्यस्मिन्	82	अन्नितः	0

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
अमृतारमः	136	अर्धकृतम्	121
अमृदुता	27	अर्धस्वारम्	137
अमृदुत्वम्	,,	अर्धस्वारि	,,
अमेधाः	142	अर्धस्वरतीयम्	110
अम्भोजिनी	74	अर्धनाव्यम्	137
अम्लः	62,77	अर्धपञ्चमकः	3
अम्लता	29	अर्धपञ्चमशूर्पम्	4
अम्लत्वम्	,,	अर्धभिन्नम्	121
अम्लिमा	,,	अर्धर्चम्	132
अयं दीर्घायुः	83	अर्धरात्रः	135
अयं भवान्	,,	अर्धशः	115
अयाधातश्च्यम्	34	अर्धिकः	2, 8
अयाथापुर्यम्	,,	अर्धिकी	2
अयानयानः	43	अर्धुदम्	10
अयुतम्	10	अर्धमिकः	
अयोदती	146	अर्धभियः	

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आलिङ्गः	97	अविकः	118
अल्पीयान्	,	अविकटः	18
अल्पेभ्यः	115	आवपटः	"
अल्पेषु	,	अवस्था	21
अल्पैः	,	अशक्तः	142
अवः	90,91	अशक्तिः	"
अवकटः	47	अशान्तः	114
अवकल्पिती	60	अशान्तिः	10
अवकुटारः	47	अशातिमात्रम्	51
अवकीर्णा	68	अश्री	72
अवटीटम्	47	अश्वकः	99,101,108
अवटीटा	"	अश्वतरः	107
अवतमसम्	133	अश्वता	37
अवदातिका	88	अश्वत्थकुणः	45
अवधारिती	60	अश्वत्थम्	37
अवनाटम्	47	अश्वप्रपदनीयम्	21
अवनाटा	"	अश्वोरसम्	136
अवन्तिब्रह्मः	138	अश्वशीणः	45
अवभ्रटम्	47	अश्वम्	9
अवभ्रटः	"	अश्वीः	9,11
अवमुक्तोपानत्कः	148	अश्वी	74
अवरतः	91	अश्वारिवाकः	19
अवरस्ताह	90,91	अश्वारिवा	"
अवरहसम्	134	असक्यः	142
अवरोही	75	असक्तिः	"
अवलोमम्	132	असम्भवा	131
अवसामम्	"	असङ्गतता	27
अवस्ताह	50	असङ्गतत्वम्	"
अवाचीनम्	45	असङ्गतककुट	147
अवाचीना	"	असुरभिः	62
अवारपारीणः	"	असुराः	114
अवारीणः	44	अस्थिकः	118
अकान्तरकीर्णी	19	अस्थकभ्यम्	100

उदाहरणम्	पुटसंख्या	उदाहरणम्	पुटसंख्या
अस्मकस्मात्	100	आचितीना	12
अस्मकाभिः	११	आजानिक्यम्	36
अस्माककम्	११	आजपधिकः	16
अस्मिन्	82	आञ्जलिक्यम्	36
अहंयुः	78	आढाकिकी	12
अहहारः	124	आढकीना	११
अहकः	142	आढ्यकम्	39
अहलिः	११	आढ्यचरः	93
अहदिवम्	133	आढ्यचरी	११
अहिदन्	146	आढ्यतमः	११
अहिदन्तः	११	आढ्यतमाः	११
अहोरात्रः	133	आढ्यतमौ	११
आकत्यम्	27	आढ्यतरः	११
आकर्षद्वः	137	आढ्यपदि	145
आकास्मिकः	121	आणवम्	28
आकालिकः	23	आणवीनम्	45
आकालिका	११	आतिथ्यम्	126
आकालिकी	११	आत्यसकः	121
आकाशत्वम्	26	आदितः	81
आक्षभारिकः	13	आदित्यः	108
आक्षेत्र्यम्	34	आदित्यव्रतिकम्	19
आगवीनः	45	आदित्यव्रतिकः	११
आगनावैष्णवः	78	आधिपत्यम्	33
आग्निपदम्	20	आधिराज्यम्	११
आग्निप्रोमिकम्	११	आध्वर्यवम्	37
आग्निप्रोमिकी	११	आनन्तम्	118
आग्नीधः	123	आनुकूल्यम्	35
आग्नीधीयम्	40	आनुगादिकः	121
आग्रयणः	123	आनुपूर्यम्	35
आग्रहायणः	११	आनुष्टुभम्	123
आङ्गलिकः	111	आनुष्टुभम्	37
आनुष्टुभम्	139	आनुष्टुभम्	34
आनुष्टुभिकी	12	आनुष्टुभम्	११

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
आन्यभाव्यम्	32	आर्धमासि	16,19
आपिशुन्यम्	34	आर्धमासिकः	16,18
आपूपिकम्	117	आर्हन्त्यम्	31
आपूपिकः	,,	आलवण्यम्	27
आप्रपदीनः	43	आलस्यम्	27,31
आबज्यम्	27	आवकयोः	100
आबुध्यम्	,,	आवश्यकम्	39
आभिजात्यम्	35	आवसथ्यम्	118
आभिक्षिताः	115	आविर्द्वयम्	34
आभिक्षित्यः	,,	आविर्दन्तयः	113
आभिक्षित्यौ	,,	आविर्दन्तीय	,,
आभिरूप्यम्	35	आदानः	114,123
आभौक्ष्यम्	31	आशनौ	114
आमयवान्	75	आशितह्वानम्	45
आमयावी	,,	आशिमा	28
आमयी	,,	आशुता	,,
आमुष्यकुलिका	39	आशुत्वम्	,,
आमुष्यपुत्रिका	40	आश्मभारिकः	13
आम्नाती	60	आसिकः	,,
आम्ल्यम्	29	आश्वम्	37
आयथातथ्यम्	34	आश्विकम्	22
आयथापुर्यम्	,,	आश्वीनः	42
आयश्शालिकः	57	आश्विनः	23
आयांसी	74	आसङ्गल्यम्	27
आयासी	,,	आसन्नदशाः	140
आयुष्की	60	आसमरथ्यम्	32
आयुष्यम्	6,24	आमुनीवलः	68
आरस्यम्	27	आसुरः	114,123
आरोहणीयम्	24	आसुरौ	114
आरोहं	73	आसेवितौ	60
आर्चः	66	आग्निकथम्	35
आर्चवम्	28	आस्यहृत्	78
आर्तवम्	22	आस्वस्थ्यम्	32
आर्त्विजीनः	14	आहिकम्	16
आर्त्विज्यम्	35	इकारः	124

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
इक्षुशाकटम्	49	उत्कण्ठितः	49
इक्षुदीतैलम्	"	उत्कर्षितः	"
इक्षुर्जम्	138	उत्काकुत्	147
इत्तः	82,83	उत्तमाहः	135
इतरथा	86	उत्तरतः	92
इतरेद्युः	85	उत्तरपश्चार्धः	91
इतिकारः	124	उत्तरसकथम्	137
इतोदीर्घा	83	उत्तरा	92,93
इतोभवान्	"	उत्तराद्	"
इत्थम्	86	उत्तराहि	92
इदानीम्	84,85	उत्तरेण	"
इन्द्रः	109	उत्तरेद्युः	85
इन्द्रियम्	61	उत्थारनीयम्	23
इभ्यः	14	उत्पालिनी	74
इयान्	52	उत्सङ्गावलः	68
इद्युक्	88	उत्साही	74
इषेत्वकः	79	उदक्	90
इष्टकावः	67	उदकलः	63
इष्टी	60	उदकसात्करोति	127
इह	82,83	उदकसाद्भवति	"
इहदीर्घायुः	83	उदकसात्सम्भवति	"
ईश्वरवान्	70	उदकसात्स्यात्	"
उकारः	124	उदकिलः	64
उक्षतरः	107	उदकीकरोति	127
उच्चकैः	100,101,106	उदकीभवति	"
उच्चक्षुङ्करोति	127	उदकीस्यात्	"
उच्चक्षुभवति	"	उदक्यः	14
उच्चक्षुस्यात्	"	उदग्भूमः	134
उच्चैर्धुरः	130	उदरिणी	62
उच्चैस्तमाम्	94	उदरिलः	65
उच्चैस्तराम्	94,95	उदासी	74
उच्चैस्त्यम्	26	उदीचीनम्	45
उत्कः	58	उद्यहीती	60
उत्कटः	47	उद्यमवान्	75

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
उद्यमी	75	उपकृती	60
उद्यसम्	143	उपाकृती	"
उन्मनीकरोति	127	उपाग्रहायणम्	139
उन्मनीभवति	"	उपाग्रहायणि	"
उन्मनीस्यात्	"	उपानसम्	136
उपकः	102	उपिकः	102
उपचतुराः	141	उपियः	"
उपचर्मम्	139	उपिलः	"
उपचर्म	"	उपेन्द्रदत्तकः	"
उपजरसम्	"	उपैडविट्	140
उपडः	102	उपैडविडम्	"
उपत्यका	48	उपोपानहम्	138
उपदशाः	140	उभयः	53
उपदृषत्	"	उभयतः	82
उपदृषदम्	"	उभयथा	86
उपनदम्	139	उभयद्युः	85
उपनदि	"	उभयाकर्ण	144
उपपञ्चतरम्	95	उभयाञ्जलि	"
उपपञ्चतरकम्	120	उभयादन्ति	"
उपथामी	75	उभयापाणि	"
उपराजम्	130, 139	उभयाबाहु	"
उपरि	91	उभयाहस्ति	"
उपरिष्ठात्	"	उभयी	53
उपलघद्	140	उभये	"
उपलघटम्	"	उभयेद्युः	85
उपविपाशम्	138	उभाकर्ण	144
उपशरदम्	"	उभाञ्जलि	"
उपशुनम्	133	उभादन्ति	"
उपसमिद्	140	उभापाणि	"
उपसामिधम्	"	उभाबाहु	"
उपसादिती	60	उभाहस्ति	"
उपस्थापनीः	23	उमाकटम्	48
उपसृक्	140	उम्यम्	42
उपसृचम्	"	उरसः	77
		उरसिळः	64

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
उरश्चः	110	ऋजुता	28
उरिमा	28	ऋजुत्वम्	,,
उरुता	,,	ऋषभतरः	107
उरुत्वम्	,,	एककः	,,
उशीनराः	114	एकतः	82
उष्णः	62	एकतमः	107
उष्णकः	56,58,99,118	एकतरः	,,
उष्णता	29	एकत्रिंशत्	54
उष्णत्वम्	,,	एकत्वम्	26
उष्णास्तुः	79	एकदा	84
उष्णिका	56	एकधा	86,87
उष्णिमा	29	एकपदि	145
उष्ट्रकः	101	एकभावता	32
उष्ट्रगोयुगम्	48	एकभावत्वम्	,,
उष्ट्रमीवा	109	एकविंशत्	54
उष्ट्रङ्गवम्	49	एकशालिकः	111
ऊरुदध्नम्	51	एकदशम्	54
ऊरुद्वयसम्	,,	एणीपदः	142
ऊरुबली	72	एतन्मात्रम्	52
ऊरुमात्रम्	51	एतर्हि	85
ऊर्जस्वलः	69	एतावद्द्वयसम्	52
ऊर्जस्वी	,,	एतावन्मात्रम्	,,
ऊर्णनाभः	141	एतावान्	,,
ऊर्णायुः	78	एरण्डकः	88
ऊर्णश्रीवम्	132	एरण्डतैलम्	49
ऊपरः	67	एवकारः	124
ऊपवान्	,,	एवङ्कारः	,,
ऊष्मणः	65	ऐक्यम्	87
ऊक्त्सामे	132	ऐक्याभ्यम्	31
ऊरुयजुषम्	,,	ऐकवस्त्रिकः	72
हजिमा	28	ऐकशतिकः	,,
हजोषितः	50	ऐकशालिकः	111
		ऐकगारिकः	23

उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या	उदाहरणम्	पुटसङ्ख्या
ऐकागारिकी	23	आपसर्गिकः	21
ऐकाहिकी	20	आसंनम्	42
ऐधुभारिकः	13	औरवम्	28
ऐदिवकः	„	और्णावताः	115
ऐदः	78	और्णावत्यः	
ऐतिष्यम्	35.118	और्णावत्यौ	
ऐदम्पर्यम्	31	और्वशः	78
ऐन्द्रमहिकम्	23	औल्पयः	113
ऐश्वर्यम्	35	औलपीयः	„
ऐषमः	86	औलपीयौ	„
औष्ठजाहम्	46	औशिगः	122
औचिती	31	औशीनरः	114
औचित्यम्	„	औशीनरौ	„
औद्वयः	113	औषधम्	122
औद्वीयः	„	औष्टम्	37
औद्वीयौ	„	औष्णिहम्	125
औत्तरपाषिकः	16	औध्यम्	29
औत्तराध्वम्	35	कंभः	77
औद्वयः	113	कंयः	„
औद्वीयः	„	कंयुः	78
औद्वीयौ	„	कंवः	77
औदनिकम्	22	कंसिकः	2
औदरिकः	55	कंसिकी	„
औदशिवकः	111	ककारः	124
औदार्यम्	30	ककुदावर्तिनी	61
औदासीन्यम्	35	ककुदावर्ती	71
औद्रात्रम्	37	कक्षी	72
औन्नत्रम्	„	कङ्कमुचः	109
औपचारिकः	121	कङ्कुरः	67
औपम्यम्	35	कङ्कमान्	„
औपयिकम्	122	कङ्कलितः	50
औपवस्त्रम्	22	कङ्कवलयिनी	71
औपवासम्	20	कङ्कुरायः	14
औपवासिकम्	21	कङ्कुर्यः	„
औपसतः	78		